

77
4

—
—

॥ श्रीः ॥

हरिदास संस्कृत ग्रन्थमाला

SN
131

२३२

15593

महाकविश्रोहर्षदेवप्रणीता

रत्नावली-नाटिका

‘प्रकाश’ नामक संस्कृत-हिन्दी-व्याख्याद्वयोपेता

व्याख्याकारः—

व्याकरण-साहित्य-वेदान्ताचार्य—

आचार्यः श्रीरामचन्द्रमिश्रः

मुजफ्फरपुरस्थराजकीयधर्मसमाजसंस्कृतमहाविद्यालयाध्यापकः

चौरवम्बा संस्कृत सीरीज ऑफिस वाराणसी

प्रकाशक : चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, वाराणसी

मुद्रक : चौखम्बा प्रेस, वाराणसी

संस्करण : चतुर्थ, वि० सं० २०३३

मूल्य : ६-००

© चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस

के० ३७/६६, गोपाल मन्दिर लेन

पो० बा० ८, वाराणसी-२२१००१ (भारत)

फोन : ६३१४५

अपरं च प्राप्तिस्थानम्

चौखम्बा अमरभारती प्रकाशन

के० ३७/११८, गोपाल मन्दिर लेन

पो० बा० १३८, वाराणसी-२२१००१

(भारत)

THE
HARIDAS SANSKRIT SERIES

232

~~SN
131~~ 15593
RATNĀVALĪ-NĀTIKĀ

OF
MAHAKAVI S'RI HARSHA

Edited with
The 'PRAKASHA' Sanskrit and Hindi Commentaries

By
Pt. RAMCHANDRA MISHRA

THE
Chowkhamba Sanskrit Series Office

VARANASI-1

1976

© The Chowkhamba Sanskrit Series Office

K. 37/99, Gopal Mandir Lane

Post Box 8, Varanasi-221001 (India)

Phone : 63145

Fourth Edition

1976

Price Rs. 6-00

Also can be had of

Chaukhamba Amarabharati Prakashan

Oriental Publishers & Book - Sellers

Post Box No. 138

K. 37/118, Gopal Mandir Lane, Varanasi-221001

(INDIA)

प्रस्तावना

आश्लिष्टसन्धिवन्धं सत्पात्रसुवर्णयोजितं सुतराम् ।

निपुणपरीक्षकदृष्टं राजति रत्नावलीरत्नम् ॥

अनुसन्धानमें निरत महापण्डितोंने 'अपारे काव्यसंसार के कविरेव प्रजापति' ऐसा कहकर कवियों का आदर किया है, या उनकी मखौल उड़ाई है, इस बात पर जवतक किसी पुरातत्त्ववेत्ताके द्वारा प्रकाश नहीं डाला गया है, और मम्मट भट्ट की 'नियतिकृतनियमरहिताम्' इस उक्ति को जब तक पक्षपातपूर्ण घोषित करने का प्रस्ताव विद्वत्समितिने नहीं स्वीकार कर लिया है, तब तक हमारे समान साधारण जनको कवियोंके लिए नतमस्तक होने के सिवा कोई दूसरा रास्ता नहीं है। यह तो हुई कविमात्र की बात। किसी निपुण कविके विषयमें तो और सावधानीसे वरतने की जरूरत होगी। उसी तरह के एक कविके विषयमें—उनकी कविता आदिके विषयमें यहाँ कुछ कहने का विचार है।

यह कौनसा मन्वन्तर है? इस समय कौनसी चतुर्युगी का कौन भाग बीत रहा है? ठीक रूपमें इसकी जानकारी नहीं रखने वाला अल्पशिक्षित आदमी भी इतना तो कहेगा ही कि सृष्टि बहुत दिनों से चली आ रही है। सृष्टि पहले पहल कब हुई इस पर भी वहस हो सकती है, परन्तु अन्तमें जो समय निश्चित किया जायगा, उसका मापनदण्ड लक्षाब्दी ही होगी, इसमें मुझे सन्देह नहीं है। सृष्टिके प्रथम प्रहर में मनुष्य थे या नहीं इसमें भी मतभेद की सम्भावना है, परन्तु विकासक्रमवादी भी किसी न किसी रूपमें मानुष्यक बीज को उस समयमें वर्तमान मानेंगे ही। उसी समयसे विकासोन्मुखी यह मानवसृष्टि अनजाने ही सभ्यता की ओर अग्रसर होने लगी। क्रमशः इशारे से काम चलाने की जगह वचनप्रयोगने ली, वचन का भी धीरे-धीरे परिष्कार हुआ। व्यवहार द्वारा वचनोंके विषय निर्धारित किये गये। इसी तहमें लिपटी सभ्यता ने जब अपने अनुभवों को—अनुभवों से होने वाले मानसिक सन्तोषों को—दूसरे को देने की प्रेरणा का अनुभव किया, उसी समय काव्य की इस धराधामपर अवतारणा हुई। इस काव्यशिशु को हजारों वर्षों तक उसी तरह पड़े रहना पड़ा होगा, उसके क्रन्दन को भी कोई सुनने वाला उस समय नहीं रहा होगा। किन्तु आरम्भमें चाहे जो हुआ हो, आगे चलकर उसकी बढ़ीप्रतिष्ठा हुई, 'सङ्गीतमपि साहित्यं सरस्वत्याः स्तनद्वयम्' इस तरह के अभिनन्दनवाक्य भी उसके लिये लिखे गये। राजशेखरने तो—'आन्वीक्षिकी त्रयी वार्त्ता दण्डनीतयश्चेति चतस्रो विद्याः' इति कौटिल्यः। 'पञ्चमी साहित्यविद्ये'ति यायावरीयः। 'सा हि चत-

सृणामपि विद्यानां निव्यन्दः । शब्दार्थयोयंथावत्सहभावेन साहित्यविद्या' इतना तक कह दिया । 'एकः शब्दः सम्यग् ज्ञातः सुष्ठु प्रयुक्तः स्वर्गे लोके च कामधुग् भवति' इस कथनमें सुप्रयुक्तत्व का अर्थ यदि काव्यत्वेन प्रयोग माना जाय, तो नितान्त असङ्गत नहीं होगा—तो इसपर भी कुछ श्रद्धा करनी होगी । काव्य की महत्ता में अग्निपुराण भी साक्षी है:—'नरत्वं दुर्लभं लोके विद्या तत्र सुदुर्लभा । कवित्वं दुर्लभं तत्र शक्तिस्तत्र सुदुर्लभा' । काव्यकी महत्तामें उसकी लोकप्रियता भी जवर-दस्त प्रमाण है और उसकी लोकप्रियता इसीसे सिद्ध होती है कि उसके लक्षण में आचार्यों ने कितना परिश्रम किया है । वामन से लेकर केशवमिश्र तक काव्यके लक्षण में अपना मत देते पाये जाते हैं—

१—गुणालङ्कारयुक्तौ शब्दार्थौ काव्यमिति वामनः ।

२—तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलङ्कृती पुनः कापीति मम्मटः ।

३—एवमेव प्रभाकरोऽपि

४—निर्दोषं गुणालङ्काररसवद्वाक्यं काव्यमिति भोजराजः ।

५—गुणालङ्काररतीतिरसोपेतः साधुशब्दार्थसन्दर्भः काव्यमिति वाग्भटः ।

६—निर्दोषं गुणालङ्काररतिवृत्तिमद्वाक्यं काव्यमिति पीयूषवर्षः ।

७—रसादिमद्वाक्यं काव्यमिति शौद्धोदनमतम् ।

८—वाक्यं रसात्मकं काव्यमिति विश्वनाथः ।

९—इष्टार्थव्यवच्छिन्ना पदावली काव्यमिति दण्डी ।

१०—रमणीयार्थप्रतिपादकः शब्दः काव्यम्, रमणीयता च लोकोत्तराङ्गादजनक-ज्ञानगोचरतेति पण्डितराजजगन्नाथः ।

११—ध्वन्यात्मकं वाक्यं काव्यमिति महिमभट्टः ।

१२—रसालङ्कारयुक्तं सुखविशेषसाधनं वा काव्यमिति केशवमिश्रः ।

आज जिसकी इतनी प्रतिष्ठा की जाती है वह काव्य सर्वप्रथम किस भाषामें हुआ यह निश्चित करना कठिन है, क्योंकि बहुत सम्भव है कालचक्रके प्रभाव से बहुत सी भाषायें उत्पन्न होकर अपने आश्रय समाजके साथ अस्त हो गई हों, किन्तु जो भाषायें किसी न किसी रूपमें इस समय मिलती हैं, उनमें सर्व प्राचीन वैदिक भाषा ही है । इसमें प्रधान कारण यही माना जाता है कि आज दुनिया में जितने ग्रन्थ उपलब्ध हो रहे हैं, उनमें से सबसे प्राचीनग्रन्थ ऋग्वेद ही है, और उसकी भाषा वैदिक संस्कृत भाषा ही है । ऋग्वेदमें कुछ मन्त्र ऐसे भी हैं जिन्हें काव्य मानने में किसी को आपत्ति नहीं होगी । इससे सिद्ध हुआ कि उपलब्ध काव्यमें सर्वाधिक प्राचीन काव्य ऋग्वेदके ही हैं, वे यों हैं :—

‘अभ्रातेव पुंस एति प्रतोची गर्तारुगिव सनये धनानाम् ।

जायेव पत्ये उशन्ते सुवासा उषाहस्रेव निरिणीतो अप्सः’ ॥ (ऋक्. १.)

‘सूर्यस्येव चक्षुषो ज्योतिरेपां समुद्रस्येव महिमा गभीरः ।

वातस्येव प्रजवो नान्येन स्तोमो वसिष्ठा अन्येतवेवः’ ॥ (ऋक्. ७.)

सर्वप्रथम काव्यने गद्यरूपमें ही आत्मलाभ किया होगा, क्योंकि पद्यसे पहले गद्य का होना स्वाभाविक है। कुछ लोग तो पद्यबद्ध वाक्सन्दर्भ को ही काव्य मानते रहे हैं, किन्तु इसका खण्डन बहुत पुराने समय में ही हो गया है।

गद्यगत चमत्कार जब बहुत परिचित हो गया होगा, जब सभ्यतारूढ मानव समाज को शिक्षाशङ्कार, कोयल की कूक और निश्वरके कण-कणमें एक प्रकार की मादकता का अनुभव हुआ होगा, गतिकृत माधुर्यकी महिमाका ज्ञान हुआ होगा तब संगीतकृत आनन्दधारा और गद्यगत भावाभिव्यक्तिपाटव को मिला-जुला कर पद्यात्मक काव्यकी सृष्टिकी प्रेरणा हुई होगी, ऐसी सम्भावना की जाती है। फिर आगे चलनेपर सहस्राब्दियों तक व्यवहृत होते रहने के कारण जब पद्य काव्य के वर्ण-विन्यास अधिक परिचित होने के कारण अपनी नवीनता खो बैठें होंगे, जब इनके द्वारा प्रस्तुत किये जाने वाले रसोद्बोधमें कुछ फीकापन प्रतीत होने लगा होगा, और सभ्यता की उन्नतिद्वारा समुपस्थापित नृत्य-गीत आदि की मिलावटसे गद्य-पद्य को अधिक प्रभावोत्पादक बनाने की भावना समाजके मानसपटलपर अङ्कुरित हुई होगी, जब कान के द्वारा सुने जाने वाले शब्दोंसे सम्भवी आनन्दके साथ आँखों द्वारा देखने वाले दृश्योंके आनन्दको समृद्ध बनाने की भावना जागृत हुई होगी तब उसीसे दृश्यकव्य का अवतार हुआ होगा, ऐसा हमारा अन्दाज है।

पद्यकाव्यके द्वारा जो आनन्द प्राप्त होता था, जिस तरह चारित्रिक विशेषताओं का बोध होता था, तात्कालिक इतिहासों का ज्ञान होता था, दृश्यकव्यों ने उसमें चार चाँद लगा दिये। इतिहास जहाँ भूतकालिक समाज का निर्जीव चित्र उपस्थित करते थे, वहाँ नाटकोंने पूर्वकालिक समाजका बोलता चित्र देना प्रारम्भ कर दिया। इतिहास अस्थिर थे तो नाटक एक षोडशी सुन्दरी, इतिहास जहाँ मुरझाये हुए फूल थे, नाटक वहाँ एक खिलती नवकलिका बनकर आया।

नाटक साहित्य की प्राचीनता

भारतीय नाटक साहित्य विचारधारा तथा विकासक्रममें मूलतः स्वतन्त्र हैं इस बात को अब सभी आलोचक मानने लग गये हैं। वैदिक साहित्य की समीक्षा से पता चलता है कि वैदिक कालमें नाटकके सभी अङ्गों—संवाद, सङ्गीत, नृत्य, एवं अभिनय—का किसी न किसी रूपमें अस्तित्व था। ऋग्वेदमें यम-यमी, उर्वशी-पुरूरवा, सरमा-पणि के संवादात्मक सूक्तों से नाटकीय संवाद का तत्त्व वर्तमान है। सामवेद तो संगीत-प्राण ही है। आलोचकों का अनुमान है कि ऐसे संवाद ही कालान्तरमें परिमार्जित होकर नाटकोंके रूपमें परिणत हुए होंगे। रामायण-महा-

भारत कालमें नाटकका कुछ और स्पष्ट उल्लेख पाया जाता है। विराट पर्वमें रङ्गशालाका नाम आया है। नट शब्द का भी वहाँ प्रयोग किया गया है जिसका अर्थ श्रीधर स्वामीके अनुसार 'नवरसाभिनयचतुर' है। हरिवंश में रामायण की कथा पर आश्रित एक नाटकके खेले जानेका वर्णन आया है। रामायणमें भी 'नट-नर्तक-नाटक-रङ्गमञ्च' आदिका वर्णन कई जगहों पर मिलता है। रामायणमें तो 'कुशीलव' शब्द का प्रयोग भी नट या अभिनेताके अर्थ में हुआ है। पाणिनिने 'पाराशर्य-शिलालिभ्यां भिन्नुनटसूत्रयोः' इस सूत्र में नटसूत्र अर्थात् नाट्यशास्त्र का स्मरण किया है। इससे स्पष्ट है कि उनके समयमें या उनसे पूर्व ही अनेक नाटक रचे जा चुके होंगे, जिनके आधार पर इन नटसूत्रों की रचना हुई होगी, क्योंकि लक्ष्यग्रन्थों को देखकर ही तो लक्षणग्रन्थों का निर्माण किया जाता है। इधर द्वितीय ईस्वी सदी पूर्व की एक प्राचीन नाट्यशाला भी छोटा नागपुर की पहाड़ियों में पाई गई है, जो नाट्यशास्त्रमें वर्णित प्रेक्षागृहोंसे मिलती-जुलती है। इस तरह संस्कृत नाटकों की अपनी परम्परा सिद्ध होती है।

संस्कृत नाटकों के रङ्गमञ्चके पदों के लिये कहीं-कहीं यवनिका शब्द का प्रयोग हुआ है, इसीसे कुछ पाश्चात्य विद्वान् यह अनुमान लगाते हैं कि संस्कृत नाटकोंकी उत्पत्ति यवन-अर्थात् ग्रीक नाटकों के प्रभाव से हुई है, किन्तु यह धारणा भ्रान्त है। यवनिका शब्द का प्रयोग तो केवल इसलिए होता था कि पर्दे यवन Lovia देशसे आये हुए वस्त्रों से बनाये जाते थे।

प्राचीन पद्धतिके विचार से भी नाटक साहित्य की प्राचीनता सिद्ध होती है, भरतने अपने नाट्यशास्त्रमें लिखा है कि :—

महेन्द्रप्रमुखैर्देवैरुक्तः किल पितामहः ! क्रीडनीयकमिच्छामा दृश्यं श्रव्यं च यद्भवेत् ॥
न वेदव्यवहारोऽयं संश्राव्यः शूद्रजातिषु । तस्मात्सजापरं वेदं पञ्चमं सार्ववर्णिकम् ॥
एवमस्तिवति तानुक्त्वा देवराजं विसृज्य च । सस्मार चतुरो वेदान् योगमास्थाय तत्त्ववित् ॥
धर्म्यमर्थ्यं यशस्यञ्च सोपदेशं ससङ्ग्रहम् । भविष्यतश्च लोकस्य सर्वकर्मानुदर्शकम् ॥
सर्वशास्त्रार्थसम्पन्नं सर्वशिल्पप्रदर्शकम् । नाट्यसंज्ञमिमं वेदं सेतिहासं करोम्यहम् ॥
एवं सङ्कल्प्य भगवान् सर्ववेदाननुस्मरन् । नाट्यवेदं ततश्चक्रे चतुर्वेदाङ्गसम्भवम् ॥
जग्राह पाठ्यमृगवेदात्सामभ्यो गीतमेव च । यजुर्वेदादभिनयान् रसादाथर्वणादपि ॥
वेदोपवेदैः सम्बद्धो नाट्यवेदो महात्मना । एवं भगवता सृष्टो ब्रह्मणा ललितात्मकम् ॥
आज्ञापितो विदित्वाहं नाट्यवेदं पितामहात् । पुत्रानध्यापयं योग्यान्प्रयोगं चास्य तत्त्वतः ॥
एवं प्रयोगे प्रारब्धे दैत्यदानवनाशने । अभवन् क्षुभिताः सर्वे दैत्या ये तत्र सङ्गताः ॥
देवतानामृषीणां च राज्ञामथ कुटुम्बिनाम् । कृतानुकरणं लोके नाट्यमित्यभिधीयते ॥

शारदातनय ने भी अपने 'भावप्रकाशन' नामक ग्रंथ में लिखा है :—

'कल्पस्यान्ते कदाचित् दुग्ध्वा लोकान्महेश्वरः । स्वे महिम्नि स्थितः स्वैरं नृत्यन्तानन्दनिर्भरम् ॥ मनसैवासृजद्विष्णुं ब्रह्माणं च महेश्वरः । नियोगाद्देवदेवस्य ब्रह्मा लोकानथासृजत् ॥ सृष्ट्वा स देवदेवस्य पुरावृत्तमथास्मरत् । दिव्यं चरित्रमैशं मे कथमध्यक्षतामियात् ॥ इति चिन्तापरे तस्मिन्नभ्यगान्दिकेश्वरः । स नाट्यवेदमध्याप्य सप्रयोगं चतुर्मुखम् ॥ उवाच वाक्यं भगवान् नन्दो तच्चिन्तितार्थवित् । नाट्यवेदोपदिष्टानि रूपकाणि च यानि तु ॥ विधाय तेषामेकं तु रूपकं लक्षणान्वितम् । भरतेषु प्रयोज्यं तत्त्वया सम्यग् विजानता ॥ तस्मिन् प्रयुक्ते भरतैर्भावाभिनयकोविदैः । प्राक्तनानि च कर्माणि प्रत्यक्षाणि भवन्ति ते ॥ एवं ब्रुवन्नन्तरधानन्दो स भगवान् प्रभुः । श्रुत्वैतद्वचनं प्रीतो ब्रह्मा देवैः समन्वितः ॥ ततस्त्रिपुरदाहाख्यं रूपकं सम्यग्भ्यधात् । अध्याप्य भरतानेतत् प्रयुङ्ध्वमिति चाब्रवीत् ॥ ततस्त्रिपुरदाहाख्ये कदाचिद् ब्रह्मसंसदि । प्रयुज्यमाने भरतैर्भावाभिनयकोविदैः ॥ तदेतत्प्रेक्षमाणस्य मुखेभ्यो ब्रह्मणः क्रमात् । वृत्तिभिः सह चत्वारः शृङ्गाराद्या विनिर्गताः' ॥

उपर्युक्त समीक्षा तथा अवतरणों के आधार पर यह कहा जा सकता है कि संस्कृत नाटक ने अपने क्रमबद्ध विकास में वैदिक साहित्य, इतिहास, पुराण तथा लोक-गीतों से प्रेरणा ली। इस प्रकार भारतीय नाटक का पूर्ण विकास कई शताब्दियों—सहस्राब्दियों में हुआ। जिन नाटकों की उपलब्धि अब तक हो सकी है उनमें प्राचीनतम नाटक भास, कालिदास तथा अश्वघोष के हैं।

रत्नावली जिस कोटिकी नाटिका है, उसे संस्कृत नाटकों के वर्गीकरण में द्वितीय कोटिका स्थान मिलना चाहिये। कालिदास और भवभूति की नाटकीयकला जिस कोटि में पहुँच गई है, वहाँ तक इसकी गति नहीं है।

महाकवि हर्षदेव

संस्कृत साहित्य के निर्माताओं में कम ही सज्जन ऐसे हैं जिनकी जीवनकथा अभ्रान्तरूप से उपस्थित की जा सकती है। हमारे सौभाग्य से हर्षदेव की कथा उपलब्ध है, और उपलब्ध मात्र ही नहीं, प्रामाणिक तथा सरस भाषा में निबद्ध भी है। महाकवि वाणभट्ट ने हर्षचरित में अगले पाँच उच्छ्वासों में इसका पूरा इतिहास दिया है। उसके अनुसार—सरस्वती नदी के किनारे कुरुक्षेत्र के समीप स्थानेश्वर (थानेसर) नामक एक प्रसिद्ध नगर था। वहाँ पुष्पभूति नामक एक परमशैव राजा राज्य करते थे। उनके वंश में कालक्रम से महाप्रतापी महाराज प्रभाकरवर्द्धन—जिनका दूसरा नाम प्रतापशील भी था—हुए। उनको 'यशोमती' नामकी रानी से तीन सन्तानें हुईं। दो पुत्र तथा एक कन्या। क्रमशः पुत्रों का नाम राज्यवर्द्धन तथा हर्षवर्द्धन और कन्या का 'राज्यश्री' था। प्रभाकरवर्द्धन ने हूणों को जीतकर

गान्धार, लाट तथा मालवदेश तक अपना प्रभुत्व विस्तृत किया। कान्यकुब्जके राजा अवन्तिवर्मा के पुत्र ग्रहवर्माके साथ राज्यश्री का विवाह हुआ। इसी समय उत्तर देशमें हूणोंने फिर सिर उठाया और कुछ उपद्रव किया। उन्हें दबानेके लिए महाराज प्रभाकरवर्द्धनने अपने ज्येष्ठ पुत्र पराक्रमी राज्यवर्द्धनको भेजा। अपने बड़े भाई के साथ कुमार हर्षवर्द्धन भी हिमालय तक गये। उनके भाई तो आगे बढ़े, किन्तु कुमार हर्षवर्द्धन वहीं शिकार खेलते रहे। इसी समय राजधानीसे राजाकी अस्वस्थताका समाचार लेकर दूत पहुँचा और कुमार हर्षवर्द्धन अपने भाई को इस बातकी खबर देनेके लिये दूत भेजकर अविलम्ब राजधानी लौट आये। उनके आते ही महाराज प्रभाकरवर्द्धनने अन्तिम सांस ली। इनकी माता तो विधवा होने के भय से पहले ही अग्नि-प्रवेश कर चुकी थीं।

महाराज प्रभाकरवर्द्धनकी मृत्युके समाचारसे उत्साहित होकर दुर्वृत्त मालवाधीशने कान्यकुब्जाधीश्वर ग्रहवर्मापर धावा बोल दिया। युद्धमें ग्रहवर्मा मारे गये, उनकी पत्नी राज्यश्री बन्दिनी हो गई। इस समाचारके मिलने पर नवराज्यारूढ राज्यवर्द्धन तिलमिला उठे। उनकी मानसिक स्थिति असन्तुलित हो उठी। उन्होंने राज्यका प्रबन्ध अपने कनिष्ठ भाई हर्षवर्द्धन पर छोड़कर सेना सजा मालवाधीश पर चढ़ाई कर दी। मालवाधीश उस युद्धमें मारा गया। मालवाधीश के मित्र गौडेश्वर शशाङ्कदेव गुप्तके विश्वासघाती आचरण से मार्गमें ही राज्यवर्द्धनको भी अपने प्राण खोने पड़े।

इस संवादको सुनकर भी हर्षवर्द्धन घबराये नहीं, उन्होंने तत्काल कान्यकुब्ज की यात्रा कर दी। रास्तेमें राज्यवर्द्धनके सहचर ससैन्य भाण्डीसे उनकी भेंट हुई। उसने हर्षवर्द्धनको और बातों के साथ यह बात भी कह दी कि राज्यश्री अब कारागृहमें नहीं है, वह मुक्त होकर विन्ध्यारण्यमें भाग गई है। इस पर हर्षवर्द्धनने भाण्डीको समस्त सेना लेकर आगे बढ़ने को कहा और स्वयं विन्ध्यारण्यमें बहन की खोजमें जाना पसन्द किया। विन्ध्यारण्यमें पहुँचने पर हर्षवर्द्धनको बौद्धभिन्नु दिवाकर मित्रसे भेंट हुई। वहीं उन्होंने सुना कि एक सुन्दरी स्त्री चितामें प्रवेश करने की तैयारी कर रही है। सुनते ही वे वहाँ गये, और राज्यश्रीको प्राणत्याग करनेसे रोका। राज्यश्री प्राणत्याग करनेसे रुकी, किन्तु उसने फिर संसार में आना नहीं चाहा और वह वहीं दिवाकर मित्रके आश्रममें ब्रह्मचारिणी बनकर रहने लगी। इसपर सन्तुष्ट होकर हर्षवर्द्धन वहाँ से लौटकर अपनी सेनामें आ गये जो भाण्डी की देखरेखमें गङ्गातट पर पड़ाव डाले बैठी थीं। (इसके बादकी कथा अन्य इतिहास ग्रन्थोंपर आधारित है।) हर्षवर्द्धनने गौडेश्वर शशाङ्कदेव पर चढ़ाई की। अपने बड़े भाई राज्यवर्द्धनके वधका बदला उसे मारकर लिया। उन्होंने वाध्य

होकर सूनी गद्दी पर आरूढ़ होना स्वीकार किया। उनका राज्य बहुत समृद्ध तथा निरुपद्रव रहा। उन्होंने बलभीमें ध्रुवसेनको परास्त किया।

उनके दरबारमें बाणभट्ट तथा मयूर सट्ठ कवि थे। उनके समय में ही प्रसिद्ध चीनी पर्यटक ह्वेनसांग आया था, जो कुछ दिनों तक उनका अतिथि रहा। श्रीहर्ष का समसामयिक राजा पुलकेशी था, जिसका दक्षिणमें राज्य था। उसका एव शिलालेख भी मिला है। उसी शिलालेखमें कालिदास और भारविका नाम भी आया है। हर्षवर्द्धनके साथ पुलकेशीका युद्ध भी हुआ था, जिसमें हर्षवर्द्धनक हार हुई। इन सभी बातों की प्रामाणिकताके लिये महामहोपाध्याय प० रामावतार शर्मा एम्० ए० का 'भारतीयमितिवृत्तम्' नामक ग्रन्थ साक्षी है उसमें लिखा है :—

प्रायोऽस्मिन्समये राजा श्रीप्रभाकरवर्धनः। प्रतापशीलान्वाख्योऽभूत्स्थानेश्वरपुरेश्वरः॥
अथ प्रतापशीलस्य राज्ञो देवी यशोमती। सुपुत्रे तनयौ राज्यवर्धनं हर्षवर्धनम्॥
पितर्युपरते राज्यवर्धनो मालवैः सह। युध्यमानः शशाङ्केन गौडेशन हतश्छलात्॥
निहते कान्यकुब्जेशे ग्रहवर्मणि मालवैः। वन्दीकृतास्य राज्यश्रीभार्या हर्षस्वसा बलात्॥
पलाय्य वन्धनाद्विन्ध्यकानने भ्रमतिस्म सा। देवतेव वनस्याग्रे दावानलभयद्रुता॥
स्वसारं गहनेऽन्विष्य शात्रवेभ्योऽतिवाह्य च। जित्वा शशाङ्कं गौडेशं हर्षो निर्वृतिमाप्तवान्॥
बलभ्यां ध्रुवसेनं स नेपालैश्चोग्रविक्रमः। जितवान्नर्मदापारे निरस्तः पुलकेशिना॥
सचित्रवर्णविच्छित्तिहारिणोरवनीपतिः। कृतीव मृगयुश्चक्रे योगं बाणमयूरयोः॥
सभायां हर्षदेवस्य तीर्थयात्रार्थमागतः। मतिमान् हयशुङ्गाख्यश्चीनश्चक्रे चिरं स्थितिम्॥
रत्नावलीं तथा नागानन्दं च प्रियदर्शिकाम्। रूपकत्रितयं चक्रे श्रोहर्षो निपुणः कविः॥

उनके राजत्वकालमें चीनी यात्री ह्वेनसांग आया था, उसने अपनी आँखों देखी बातें लिखी हैं। उसके अनुसार हर्ष एक महान् वीर तथा बुद्धिमान् राजा थे। उनके राज्यका विस्तार हिमालयसे नर्मदा तथा मालवा, गुजरात, सौराष्ट्र और कुछ दूर तक वङ्गमें भी था। उनके समयमें राजस्वका जरिया मुख्यतः मालगुजारी ही था, अन्य प्रकारके कर नाममात्रके थे। अपराध कम होते थे, प्रजा सुखी तथा सन्तुष्ट थी। उनका सुशासन राज्यव्यापक था। उसमें शिक्षाका विस्तार किया गया था। राज्यकी ओर से शिक्षाविभागमें काफी व्यय किया जाता था। विद्वानोंको राज्यका आश्रय प्राप्त होता था, महाकवि बाणभट्ट तथा मयूर उनके दरबारके प्रसिद्ध कवि थे। हर्ष स्वयं ग्रन्थ लिखनेके व्यसनी थे। उन्होंने तीन रूपक, उपरूपक तथा एक व्याकरण ग्रन्थ लिखा था।

यद्यपि कुछ लोग इन सभी ग्रन्थोंको एककर्तृक नहीं मानते हैं परन्तु अधिकांश लोगोंकी रायमें यह सभी ग्रन्थ महाराज हर्षके ही बनाये हैं।

महाराज हर्ष अपने शासनके अन्तिम भागमें धर्मप्रवृत्तिक तथा दयालु हो

गये थे, उन्होंने धार्मिक सभायें कीं तथा खुलकर दान दिया। उनके शासनके ३५ वर्ष तो बड़ी शान्तिसे बीते, परन्तु अन्तिम भागमें कुछ परिवर्तन हुआ। चालुक्यवंशी राजा पुलकेशीने उन्हें नर्मदा-पारमें प्रभुत्व विस्तार करनेसे रोका।

महाराज हर्षदेवके ऐतिहासिक पुरुष होनेके कारण उनका समय सर्वथा निर्धारित है। म० म० रामावतार शर्मा तथा विदेशी शोध-परायण ऐतिहासिकोंके मतमें हर्षका राज्यकाल ६०६ ख्रीष्टाब्दसे ६४६ ख्रीष्टाब्द तक है।

क्या हर्षदेवने किसी पण्डितको द्रव्य देकर ग्रंथ लिखवाये? यह आशङ्का भी कुछ लोगोंकी ओरसे की गई है। इस आशङ्काकी तहमें दो बातें हैं। एक यह कि उस तरहके वीर तथा युद्धरत राजाको साहित्यसर्जनके लिये समय कहीं से मिलता रहा होगा? दूसरी काव्य-प्रकाशकी यह पङ्क्ति 'श्रीहर्षादेर्धावकादीनामिव धनम्' है। इन दोनों विषयों पर यहाँ थोड़ा विचार किया जायगा।

प्रथम बातमें कुछ खास तत्त्व नहीं है। जब किसी महाराजकी साहित्यसृष्टि की रुचि होगी, तो उसे समय मिल जायगा। व्यस्त जीवनमें भी अपने व्यसन का त्याग नहीं कर दिया जाता है। पहले के दिनोंमें शासनका बहुत बड़ा भाग तो मन्त्री निभाते थे। राजा तो केवल निर्देशक भर रहा करते थे। जनक को यदि योग साधनका, अशोकको धर्मप्रचारका और महाराज शिवसिंहको विद्यापतिकी कविता पर अपने विचार व्यक्त करने का समय मिल जाता था तब महाराज हर्ष को इतना समय अवश्य मिलता रहा होगा कि वह अपने शासनके ४० वर्षोंमें तीन-चार छोटे-छोटे ग्रंथ लिख सकें। पुरानी बातको छोड़ दें, तथापि समय मिलने का दृष्टान्त दिया जा सकता है। क्या विंस्टन चर्चिल कम कार्य व्यस्त हैं, फिर भी आज उनकी ख्याति उत्तम अंग्रेजी गद्यलेख के लिये है। क्या पण्डित जवाहरलाल जी का समय कार्यभारसे कम घिरा रहता होगा तथापि उनके पाण्डित्यपूर्ण ग्रन्थ निकलते ही हैं।

अब रही 'श्रीहर्षादेर्धावकादीनामिव धनम्' वाली बात। काव्यप्रकाशके टीकाकार (१) महेश्वर, नागेशभट्ट, वैद्यनाथ और जयरामने पूर्वोक्त काव्य-प्रकाशकी पङ्क्ति की व्याख्या इस तरह की, 'रत्नावली नाटिका श्रीहर्षके नाम पर लिखकर धावक-

(१) 'श्रीहर्षो राजा धावकेन रत्नावलीं नाटिकां स्वनाम्ना कारयित्वा बहुधनं तस्मै दत्तवान्' इति काव्यप्रकाशादर्शे महेश्वरः। 'धावकः कविः, स हि श्रीहर्षनाम्ना रत्नावलीं कृत्वा बहुधनं लब्धवान्' इत्युदयोते नागेशभट्टः। 'श्रीहर्षाख्यस्य राज्ञो नाम्ना रत्नावलीं नाटिकां कृत्वा धावकाख्यकविर्बहुधनं लब्धवानि'ति प्रसिद्धमिति प्रकाशप्रभायां वैद्यनाथः। 'धावकनामा कविः स्वकृतां रत्नावलीं नाम नाटिकां विक्रीय श्रीहर्षनाम्नो नृपाद् बहुधनं प्रापेति पुराणवृत्तम्' इति प्रकाशतिलके जयरामः।

कवि ने श्रीहर्ष से बहुत सा धन प्राप्त किया ।' इस उक्ति की सारवत्ता नितान्त सन्दिग्ध है । कालिदासने जो किसी भी तरह ५ वीं शताब्दीसे इधरके नहीं कहे जा सकते, अपने मालविकाग्निमित्रकी प्रस्तावनामें धावकको स्मरण किया है, अतः श्रीहर्षके समयमें उन्हें किस तरह लाया जा सकता है जो असन्दिग्ध रूपमें ७ वीं शदीके महाराज थे । इसके अतिरिक्त हर्षने किसीको धन दिया इसका अर्थ यही भर नहीं लगाना चाहिये कि उन्होंने उसकी कीर्ति खरीदकर ही दिया । इससे तो उसकी तथा उस क्रेता की निन्दा ही हो जाती है । यह प्रथा उस समय रही भी नहीं होगी । यदि भोजराज किसी कवि को यथेष्ट धन दे सकते हैं, तो क्या हर्ष नहीं दे सकते ? । यदि हर्ष को इस तरह कवि कहलाने की प्यास होती तो उन्होंने अपने आश्रित बाणभट्ट की कादम्बरी ही क्यों न खरीद ली ?

काव्यप्रकाशकी निदर्शना टीकामें उपर्युक्त पङ्क्ति की व्याख्यामें 'धावक'की जगह 'बाण' का नाम लिखा गया है, उसीको अवलम्बन मानकर 'हॉल' नामक एक पाश्चात्य पण्डितने कल्पना कर ली कि रत्नावली बाणभट्टने हर्ष के नाम पर बना दी है । इस कल्पना की पुष्टिमें उनका कहना है कि रत्नावलीमें वर्तमान 'द्वीपादन्यस्मादपि' यह श्लोक बाणरचित हर्षचरित में भी पाया जाता है । इस कथन से सन्देह अवश्य उत्पन्न हो सकता है निर्णय नहीं । बाण श्रीहर्षके आश्रित थे, उन्होंने उनसे धन पाया इससे रत्नावलीका कर्तृत्व तो उन पर जाता नहीं, रही श्लोकसाम्य की बात । इस विषय में यह विचारणीय है कि क्या किसी कवि का एक श्लोक लेने भरसे उस ग्रन्थका कर्तृत्व छोड़ देना पड़ता है ? । यदि ऐसी बात होगी तब तो मनुस्मृतिके श्लोक जिन स्मृतियों में पाये जाते हैं वे सभी स्मृतियाँ मनुजी की मानी जाये लगेंगी, और शिवपुराण के श्लोकका क्रोडीकरण देखकर कुमारसम्भव भी व्यासदेवका ग्रन्थ माना जाने लगेगा । अतः यही मानना न्यायसङ्गत है कि हर्षदेवने प्रसन्न होकर ही धावकको, बाणको या और किसी कवि को धन दिया था, उनका ग्रन्थ खरीदकर नहीं ।

इस तरह यह सिद्ध होता है कि हर्षदेवने रत्नावली बनायी । यहाँ एक सन्देह रह जाता है कि ये हर्षदेव कौन थे ? संस्कृत साहित्यमें तीन हर्षका नाम आता है, एक प्रसिद्ध दार्शनिक तथा नैषधीय चरित प्रणेता हर्ष, दूसरे काशमीराधीश श्रीहर्ष, तीसरे प्रभाकरवर्द्धनके पुत्र हर्षदेव । प्रथम श्रीहर्षको उनकी भाषाशैली तथा प्रौढि ही रत्नावलीके कर्त्ता होनेसे बचा रही है । रह गये काशमीराधीश श्रीहर्ष उनके विषयमें राजतरङ्गिणीमें एक श्लोक है—

'सोऽशेषदेशभाषाज्ञः सर्वभाषासु सत्कविः । कृत्स्नविद्यानिधिः प्राप ख्यातिं देशान्तरेष्वपि' ॥

राजत० ७ त० ६११ श्लो० ।

इसी पर कुछ पाश्चात्य पण्डितोंने मान लिया है कि काश्मीराधीश ही रत्नावली प्रणेता थे। इसका खण्डन तो इसी से हो जाता है कि महाराज भोजदेवने, जो काश्मीराधीश श्रीहर्षदेवके पितामह अनन्तदेवके समसामयिक थे, अपने प्रसिद्ध ग्रन्थ 'सरस्वती-कण्ठाभरण' में रत्नावली के श्लोक उद्धृत किये हैं। अनन्तदेव का समय ईस्वी सन् १०६५ के आसपास माना जाता है, इस स्थितिमें ७ वीं सदी में बनकर प्रख्यात हो जाने वाली रत्नावली उनकी रचना कैसे हुई? एक बात और, दशरूपक-प्रणेता धनञ्जय या धनिक, जो अपने को मुञ्जके (१) दरबार का मानते हैं, अपने दशरूपक नामक ग्रन्थमें रत्नावलीके उद्धरण दिये हैं। मुञ्ज का समय १०३० ईस्वी सन् से पहले ही सर्ववादि-सम्मत है, उस समय तक तो अनन्तदेवका भी इतिहासमें पता नहीं चलता है, तब काश्मीराधिपति हर्षदेव भला किस तरह हुए होंगे और रत्नावली कैसे उनके द्वारा लिखी गई होगी। अतः यह भ्रम ही है। इन प्रसङ्गों से सिद्ध हुआ कि रत्नावलीके निर्माता हर्षदेव ही थे।

हर्षदेवके अन्य ग्रन्थ

श्रीहर्षदेवने रत्नावलीके अतिरिक्त प्रियदर्शिका और नागानन्द नामक दो और ग्रन्थ लिखे हैं। इसके प्रमाण स्वरूप ये बातें उपस्थापित की जा सकती हैं। १-इन तीनों दृश्यकार्योंकी प्रस्तावनामें एक ही रचयिता (श्रीहर्ष) का उल्लेख किया गया है। २-प्रियदर्शिका और नागानन्दमें दो श्लोक समान हैं। ३-एक श्लोक प्रियदर्शिका और रत्नावलीमें भी अभिन्न है। इन नाटकों की शैलीमें भी पूर्णसाम्य है। इन बातों पर विचार करने पर यह बात प्रमाणित होती है कि इन तीनों दृश्यकार्योंका प्रणयन किसी एक ही कविके द्वारा हुआ है।

रचनाक्रमके अनुसार प्रियदर्शिका श्रीहर्षकी प्रथम रचना है, उनकी अन्य दो रचनाओंकी अपेक्षा इसमें नाट्यकलाका क्रम-परिष्कार लक्षित होता है। रत्नावली श्रीहर्षकी दूसरी रचना है, क्योंकि यह अधिक परिष्कृत तथा कलापूर्ण है। नागानन्दनाटक यद्यपि रत्नावलीके समान प्रौढ़ एवं परिमार्जित नहीं है, तथापि इसमें बौद्ध आदर्शों का निरूपण है जिधर उनका झुकाव अन्तमें हुआ होगा। अतः यह उनकी अन्तिम कृति मानी गई। रत्नावलीका कथासार आगे दिया जा रहा है।

प्रियदर्शिका:—चार अङ्कोंकी एक नाटिका है, इसमें राजा वत्सके अन्तःपुरकी एक कहानी चित्रित है। उसमें तथा मालविकाग्निमित्रमें पर्याप्त साम्य देख पड़ता है। राजा दृढवर्मा युद्धमें पराजित होते हैं, उनकी कन्या प्रियदर्शिका दुर्घटनावश

(१) 'विष्णोः सुतेनापि धनञ्जयेन विद्वन्मनोरागनिबन्धहेतुः ।

आविष्कृतं मुञ्जमहीशगोष्ठ्यां वैदग्ध्यभाजा दशरूपमेतत्' ॥

दशरूपक ।

राजा वत्सके अन्तःपुरमें पहुँच जाती है, और वहाँ 'आरण्यका' नामसे दासी बनकर रहने लगती है। वत्स उसकी रूपमाधुरी पर मुग्ध होते हैं, अन्तःपुरके रङ्गमञ्चपर उसके विवाहका अभिनय होता है जिसमें स्वयं वत्स वर बनते हैं और वासवदत्ता बनती है आरण्यका। यह प्रेमाभिनय अभिनयमात्र नहीं रहकर वास्तविक हो जाता है। रानीकी ईर्ष्या के कारण आरण्यका राजाकी दृष्टिसे हटाकर कारावासमें डाल दी जाती है। अन्तमें उसके राजकुलोत्पन्न होनेका रहस्य प्रकट होता है, और राजा तथा प्रियदर्शिकाके विवाहकी अनुमति स्वयं वासवदत्ता देती है।

हर्षको इस कथानकका बीज बृहत्कथासे प्राप्त हुआ है, फिर भी यह माननीय है कि उसके विकास में कविने अपनी कल्पना-चातुरीसे यथेष्ट मदद ली है। तीसरे अंकमें गर्भाङ्क नाटक प्रियदर्शिका की उल्लेखनीय विशेषता है। प्रसाद-गुणयुक्त शैली, सरलता, अनेक रोचक घटनाओं की सृष्टि तथा कतिपय उत्कृष्ट वर्णनों द्वारा श्रीहर्ष अपनी प्रियदर्शिकाको रोचक बनानेमें सफल हुए हैं। नागानन्द—नाटकमें पाँच अङ्क हैं। जीमूतवाहन एक विद्याधर राजकुमार थे। राजा मित्रावसु की कन्या मलयवतीसे उनका विवाह हुआ था। एक दिन मित्रावसुके साथ घूमते हुए जीमूतवाहनने हड्डियोंका ढेर देखा। उसे पता लगा कि गरुड़की प्रतिदिन साँपों की भेंट चढ़ाई जाती है, उन्हीं मरे हुए साँपों की हड्डी का ढेर है। उसने दयादुत हो निश्चय किया कि मैं अपनी भेंट देकर इस हत्याकाण्ड को रोकूँगा। इस विचारसे प्रेरित होकर उसने शंखचूड़ सर्प के बदले अपना बलिदान किया। गौरीने अपने तप-प्रभावसे उसे पुनः जीवित किया। अमृतकी वर्षासे गरुड़ द्वारा मारे गये सभी सर्प पुनरुज्जीवित हो उठे। अन्तमें गरुड़ ने वचन दिया कि भविष्यमें वह साँपों को न मारेंगे। इस तरह प्राणियोंके प्रति दया तथा आत्मोत्सर्ग भावना का इस नाटकमें सुन्दर निदर्शन है।

रत्नावली पर एक दृष्टि

रत्नावलीका प्रधान रस शृङ्गार है, और नायक धीर ललित। इसका कथानक कौतूहलसे ओतप्रोत है क्योंकि सारी घटनायें नाटकीय दंगसे घटित होती हैं। रत्नावली अभिनयकी दृष्टि से भी सफलकृति है। वेष-विपर्यय वाला दृश्य तो अत्यन्त हृदयग्राही है। काव्यचारुत्वके साथ-साथ इसमें चरित्रचित्रण भी बढ़ा मनोहर बन पड़ा है। नाट्यशास्त्रके नियमोंका पालन तो इसमें इतना सर्वाङ्गीण हुआ है कि दशरूपक तथा साहित्यदर्पणमें इसके शताधिक उद्धरण दिये गये हैं। रत्नावलीकी शैली सरस तथा प्रसाद-पूर्ण है। न इसमें दुरुह शब्द ही प्रयुक्त हुए हैं, और न कठिन समासबन्ध ही। यद्यपि यह नाटिका विलासमय प्रणय चित्रित

करने के लिए लिखी गई है तथापि इसमें भारतीय मर्यादाकी उपेक्षा नहीं की गई है। शैली तो इतनी प्राञ्जल तथा सरस है कि हृदय नाचने लगता है—

यातोऽस्मि पञ्चवदने समयो ममैष सुसा मयैव भवती प्रतिबोधनीया ।

प्रत्यायनामयमितीव सरोरुहिण्याः सूर्योऽस्तमस्तकनिविष्टकरः करोति ॥

कमलिनीके झुके हुए मस्तक पर हाथ फेरते हुए अथवा अस्ताचलके शिखर पर अपनी किरण फैलाते हुए प्रस्थानोन्मुख सूर्य कमलिनीको विश्वास दिला रहे हैं कि हे कमलमुखी, अब मैं चला मेरे जानेका समय हो गया है। तुम विश्वास करो, कल प्रातःकाल जब तुम सोती ही रहोगी, मैं आकर तुमको जगाऊँगा। कितना मर्मस्पर्शी यह आश्वासन है।

कविताका माधुर्य भी रत्नावलीमें देखने ही लायक है, सन्ध्यावर्णनके प्रसङ्गमें राजा वासवदत्ता के सौन्दर्यका भी वर्णन करते जा रहे हैं, और सन्ध्या भी उचित रूपमें वर्णित होती जाती है, साथ-साथ पदमाधुरी तो अत्यन्त रमणीय है ही—

देवि, त्वन्मुखपङ्कजेन शशिनः शोभातिरस्कारिणा

पश्याब्जानि विनिर्जितानि सहसा गच्छन्ति विच्छायताम् ।

श्रुत्वा त्वत्परिवारवारवनिता-गीतानि भृङ्गाङ्गना

लीयन्ते मुकुलोदरेषु शनैः सञ्जातलज्जा इव ॥

जिनको व्यङ्ग्यार्थकी शोभा देखने की इच्छा हो वे इस श्लोक को देखें :—

कृच्छ्रादूरयुगं व्यतीत्य सुचिरं भ्रान्त्वा नितम्बस्थले

मध्येऽस्यास्त्रिवलीतरङ्गविषमे निःस्पन्दतामागता ।

मद्दृष्टिस्तुषितेव सम्प्रति शनैरारुह्य तुङ्गौ स्तनौ

साकाङ्क्षं मुहुरीक्षते जललवप्रस्यन्दिनो लोचने ॥

इसकी व्यङ्ग्यार्थपरम्परा प्रकाशटीकामें देखें।

इस उदाहरणकी तरह और भी उदाहरण दिये जा सकते हैं, जिनमें रत्नावली का चमत्कार विदित होगा, परन्तु विस्तार भयसे छोड़ दे रहा हूँ।

श्रीहर्षका धर्म

बौद्ध भिक्षु दिवाकर मित्रसे परिचय होने तथा नागानन्दमें भगवान् बुद्धकी स्तुति करनेके कारण हर्षदेव बौद्ध हो सकते हैं ऐसा कुछ विद्वानोंका मत है। परन्तु इसमें कुछ सार नहीं है। दिवाकरमित्र एक उच्चकोटिके भिक्षु थे, उन्होंने हर्षकी बहन 'राज्यश्री' को अपने आश्रममें आश्रय दिया था, इन कारणोंसे उनके प्रति हर्षदेवका आदर था, सौहार्द था, किन्तु इतनेसे तो उनका बौद्धधर्ममें दीक्षित होना नहीं सिद्ध हो जाता है। कुछ लोग यह भी कहते हैं कि बौद्ध हो जानेपर बाणभट्ट की हर्षदेवपर अश्रद्धा हो गई, इसीलिये बाणभट्टने हर्षदेवकी जीवनी 'हर्षचरित्र'को

अधूरा छोड़ दिया। परन्तु यह द्वेष-भावना बाणभट्ट सदृश प्रेमी कविके विषयमें अच्छी नहीं प्रतीत होती है। अपनी इच्छा या द्वेषभावनासे उन्होंने इस ग्रन्थको अधूरा छोड़ दिया इसके अलावे क्या ऐसा नहीं कहा जा सकता है कि बाणभट्ट उतना ही लिखकर इस धराधामको छोड़ गये। या उसके आगे कोई महान् विघ्न आ पड़ा। नागानन्दके मङ्गलाचरणवाली बात तो और हेय है। जब सभी हिन्दू भगवान् बुद्धको दशावतार मानते हैं तब क्यों उनके मङ्गलाचरणमें बन्दित होनेसे हर्षदेवको बौद्ध मान लिया जाय ? यदि इसी तरह किसीके धर्मका निर्णय किया जाय तब रत्नावलीके मङ्गलाचरणसे उन्हें शैव ही क्यों न मानें। अतः श्रीहर्षदेवका बौद्ध होना किसी भ्रान्तबुद्धि की उपज है, वस्तुतः वे हिन्दू शैव थे। केवल वे ही शैव नहीं थे, उनके पिता तथा भाई भी परमशैव होनेका गर्व रखते थे।

संस्कृतसाहित्यमें हर्षका स्थान

सरलता तथा शैलीकी विशेषताकी दृष्टिसे हर्षका स्थान संस्कृतसाहित्यमें नाटककारोंकी श्रेणीमें कालिदासके बादमें ही है, लेकिन यही बात नाटकीयता तथा भाषा-प्रौढिके लिये नहीं कही जा सकती है। जहाँ तक भाषाका प्रश्न है उनका स्थान नीचेकी ओर आवेगा। संस्कृत नाटकोंमें जहाँ भवभूतिकी भाषा है, जिसकी तुलनामें कालिदासका समूचा गुणगौरव बराबर होने लगता है, जहाँ विशाखदत्त, नारायण, आदिकी प्रौढि तथा शास्त्रीय पाण्डित्यकी चमक है, वहाँ केवल सरलताके द्वारा ही स्थान निर्णय किया जाय, यह एकाङ्गी विचार होगा। यदि इनके नाटकोंकी सूक्ष्म आलोचना की जाय तो ऐसा मालूम पड़ेगा, कि श्रीहर्षदेव अपनेको शास्त्रीय-तत्त्वोंकी छूतसे बचाते चले हैं, जिससे उनकी कविता कुछ हलकी-सी हो गई है। इतना होने पर भी वे निपुण कवि हैं इसमें सन्देह नहीं है, प्रसन्नराघवकार जयदेव ने तो उन्हें 'हर्षो हर्षः' कहकर अत्यधिक सम्मानित किया है। हमारी रायमें हर्षदेवका वास्तविक स्थान द्वितीय श्रेणीके नाटककारोंमें होना चाहिये, प्रथमश्रेणी तो कुछ कवियोंके लिये ही सुरचित छोड़ दें, जिनमें कालिदास, भवभूति, विशाख-दत्त, नारायण आदि रहेंगे।

अक्षय तृतीया
वि० सं० २०१०

—रामचन्द्र मिश्र

कथासार

प्रथम अङ्क

पुराने जमाने में वर्तमान कुरुक्षेत्र के आसपास कौशाम्बी नाम की एक समृद्ध नगरी थी। उसमें 'उदयन' नामक एक अतिप्रतापी तथा प्रजारञ्जक राजा थे। अवन्ति देश के राजा प्रद्योत की लड़की वासवदत्ता उनकी पटरानी थी। वासवदत्ता के मामा विक्रमबाहु सिंहल के राजा भी उसी समय अपने प्रताप के मध्याह्न में थे। उनके एक कन्या थी, जिसका नाम रत्नावली था। रत्नावली को देखकर एक सिद्ध पुरुष ने घोषणा की थी कि जो पुरुष इस कन्या का स्वामी होगा वह चक्रवर्ती राजा होगा। इस घोषणा की खबर जब महाराज उदयन के मन्त्री यौगन्धरायण को मिली, तब प्रभुभक्त उस मन्त्री ने सिंहल आकर विक्रमबाहु से रत्नावली की मांग महाराज उदयन के लिये की। सिंहलराज इस माँग पर बड़े असमञ्जस में पड़े। उनके मन में यह बात आई कि यदि महाराज उदयन के साथ रत्नावली का विवाह करता हूँ तो मेरी भाञ्जी (वासवदत्ता) को सपत्नी होने का कष्ट होगा, यदि झूठकार करता हूँ तो ऐसा सम्बन्ध मिलना भी कठिन होगा, लेकिन जीत हुई मातृप्रेम की ही। सिंहलराजने अन्त में अपनी असम्मति ही प्रकट कर दी।

इस तरह अपने मनोरथ को असफल होते देख यौगन्धरायण ने एक अफवाह फैला दी कि लावाणक ग्राम में वासवदत्ता जल गई। इस अफवाह के फैल जाने के कुछ दिन बाद यौगन्धरायण ने कंचुकी बाभ्रव्य को सिंहलेश्वर के पास भेजकर राजा उदयन के लिये रत्नावली की पुनः मांग की। इस बार सिंहलेश्वर को कोई आपत्ति नहीं हुई। उन्होंने अपने मन्त्री के साथ रत्नावली को कौशाम्बी भेज दिया। दुर्भाग्यवश नौका के डूब जाने से बाभ्रव्य, सिंहल के मन्त्री तथा रत्नावली सभी समुद्र में डूब गये। परन्तु रत्नावली को किसी तरह एक काष्ठफलक हाथ लगा गया जिससे उसने अपनी जान बचा ली। इसी समय सिंहल से लौटनेवाले व्यापारियों के दल ने रत्नावली को देखा और उसके गले में पड़ी रत्नमाला को देखकर उसे पहचान लिया और सादर उसे ले आकर यौगन्धरायण के हाथों में अर्पित कर दिया। यौगन्धरायण ने भी सागर से मिलने के कारण सागरिका नाम रख कर रत्नावली को राजमहिषी के हाथों में दे दिया। रत्नावली राजमहिषी की परिचारिका के रूप में दिन बिताने लगी।

अनन्तर कौशाम्बी में वसन्तोत्सव आरम्भ हुआ। सभी नगरवासी उस उत्सव में तन्मय हो गये। अवीर, गुलाल इतनी मात्रा में उड़ाये गये कि पूरा

नगर लाल-पीला दीखने लगा। ऐसे ही समय में महारानी वासवदत्ता ने कामदेव पूजा का आयोजन किया। मकरन्दोद्यान में अशोकवृक्ष के नीचे उसके लिये तैयारी की गई। सब ठीक हो जाने पर महारानी ने महाराज उद्यान को उस कामदेव पूजन में सम्मिलित होने को निमन्त्रित किया। राजा विदूषक के साथ उसमें भाग लेने चले। इधर महारानी भी वहाँ चली। वहाँ पहुँचने पर महारानी को पता चला कि इन परिचारिकाओं में सागरिका भी चली आई है। इस पर रानी को अपने परिजन की असावधानता पर थोड़ा क्रोध भी हुआ। तत्काल उन्होंने कहा—‘सागरिके ! अपने कार्य (सारिका-रक्षण) को छोड़कर यहाँ तू क्यों आई ? फिर शीघ्र वहीं चली जा ।’ रानी की आज्ञा शिरोधार्य करके वह वहाँ से चली। जब रानी की दृष्टि से बाहर चली आई तब उसके मन में यह बात उठी कि किसी लताकुञ्ज में छिपकर कुछ देर तक इस कन्दर्पपूजन के दर्शन से अपनी आँखों को तृप्त तो कर लूँ। तदनुसार उसने छिपकर देखा और राजा की पूजा जब होने लगी तब उसे भ्रान्ति होने लगी कि मानो कन्दर्प ही शरीर धारण कर पूजा ग्रहण कर रहा है। उसने भी कुछ फूल चुनकर कन्दर्प को उद्देश्य करके चढ़ा दिये तथा अपनी मनोरथ-सिद्धि के लिये प्रार्थना की। वत्सराज के दर्शन का उसके हृदय पर गहरा प्रभाव पड़ा—उन पर वह आसक्त हो गई।

द्वितीय अङ्क

कामपरवश अवस्था में सागरिका चित्रकारी की कामग्री लेकर कदलागृह में जाकर बैठी और आत्मविनोदार्थ अपने प्रियतम का चित्र बनाकर मनोभावों का ताना-बाना बुनने लगी। इसी अवस्था में उसकी प्रिय सखी सुसंगता वहाँ चली आई और उसने राजा का चित्र देखकर सारी परिस्थिति समझ ली। फिर भी सुसंगता ने सागरिका से जब यह पूछा कि यह किसका चित्र है तब सागरिका ने स्पष्ट न कहकर यह कह दिया कि मैंने इस मदनमहोत्सव के अवसर पर कामदेव की छवि आँकी है। सागरिका के प्रच्छादनको उसी की तरह चतुरता से व्यक्त करने के लिये सागरिका द्वारा प्रस्तुत राजचित्र के बगल में सुसंगता ने सागरिका की मूर्ति बना दी, और जब सागरिका ने इस पर अपनी आन्तरिक असहमति प्रकट की तो कह दिया कि जिस तरह तुमने कामदेव को चित्रित किया, उसी तरह मैंने रतिको चित्रित किया है। सागरिका और सुसंगता के बीच इसके बाद जो बातें हुई, सागरिका ने जितने विलाप-कलाप किये, वहाँ पर पिंजड़े में बैठी मेधाविनी नामक सारिका ने सब उ्यों का त्यों याद कर लिया। इसी समय राजा का पालतु बन्दर खुल गया और उसी ओर आया जहाँ सारिका तथा यह दोनों सखियाँ थीं। अत्यभीत होकर इन दोनों ने वहाँ से हटना पसंद किया और बन्दर जाकर, सारिका

का पिंजड़ा खोलकर चला गया। जब स्थिति अनुकूल देखकर सुसंगता के साथ सागरिका फिर कदलीगृह में आने लगी तो सुसङ्गता ने देखा कि पिंजड़ेका दरवाजा खुला हुआ है और मेधाविनी सारिका उड़ी जा रही है। उसे खटका हुआ कि कहीं यह सारिका इस रहस्य को किसी पर प्रकट न कर दे। इसीलिये उसने सागरिका से कहा कि चलो, इस सारिका को पकड़ लें। परन्तु तब तक तो सारिकाने उनकी बातें दुहरा दी थीं, और राजाने उनका कथन यथावत् सुन लिया था। वहाँसे जानेके समय शीघ्रता के कारण सागरिका उस चित्रपट को लेना भूल गई थी। वह वहीं पड़ा था। राजा की दृष्टि उस पर पड़ी और सब बातें स्पष्ट हो गईं। विदूषक तथा राजा उस चित्रपट के विषय में बातें कर ही रहे थे, तब तक उसे लेने के बहाने आई हुई सुसंगता ने राजा को सागरिका की मनोदशा का ज्ञान करा दिया और समीपवर्त्ती लतागृह में वर्त्तमान सागरिका से मिला भी दिया। इसी बीच राजा को हँदती हुई रानी वासवदत्ता कदलीगृहमें आ गई और उस चित्रपट को देख लिया। उनके चोभ की सीमा न रही। राजा ने कितना भी मनाया, मिन्नतें कीं, पर सब व्यर्थ हुआ—वह तमक कर चली ही गई।

तृतीय अङ्क

प्रेम का रोग बढ़ा भयानक होता है। सागरिका ने राजा पर जो हृदय वारा, वह उनके लिये असह्य हो गया। वह सदा इसी चिन्ता में रहने लगे कि कब तथा किस प्रकार सागरिका से मिल सकूँगा। उनकी देह दिनानुदिन दुबली होने लगी। राजा की ऐसी स्थिति देखकर विदूषक वसन्तक को बड़ी चिन्ता हुई। उसने सुसंगतासे बातें कीं तथा उसे समझा दिया कि राजाकी अस्वस्थता सिर्फ सागरिका के न मिलने से ही बढ़ रही है। सुसंगता ने भी इसके उत्तर में कहा कि मैं उपाय करूँगी। वासवदत्ता ने प्रसन्न होकर मुझे अपने जो कपड़े दिये हैं उनसे सागरिका को वासवदत्ता का रूप ग्रहण करवा दूँगी, और स्वयं मैं काञ्चनमालाका वेष धारण कर लूँगी। प्रदोष समयमें हम दोनों माधवी-लतामण्डप में आवेंगी। आप महाराज को वहाँ ले आवें। फिर सागरिका से महाराज मिल सकेंगे। इस संकेत के अनुसार सन्ध्या समय महाराज माधवी-लतामण्डप में आये। इधर वासवदत्ताको इस बात का पता लग गया कि सन्ध्या समय माधवी-लतामण्डपमें राजा और सागरिका का समागम होगा। वह स्वयं वहाँ नियत समय पर आई। उसके साथ काञ्चनमाला भी थी। राजा तो कामातुर थे ही, उन्हें वेपलाभ्यने भी धोखा दिया। वह वस्तुतः सागरिका ही आई है यह समझकर अपना प्रेमोद्धार प्रकट करने लगे। कुछ देर तक तो वह सुनती रही किन्तु जब उसे नहीं सहा हुआ तो उसने घूँघट हटा दिया।

राजाने जब समझा कि धोखा हुआ तब लगे उसे मनाने। किन्तु वह वैसी ही वहाँसे चली गई। राजा की मनोदशा अत्यन्त विषण्ण हो गई। जब सागरिका वहाँ आई तब तक तो पासा पलट चुका था। उसे पता चल गया कि हमारे अभिसार का समाचार महारानी को मिल चुका है। अब उसके लिये जीना दुर्भर हो गया। राजा मिले नहीं, और महारानी का कोप भी शान्त होनेका नहीं। इस स्थिति में उसने आत्महत्या करके ही इस विपत्ति से त्राण पाने का निश्चय किया। तदनुसार जब तक वह लतापाश से फाँसी लगाकर मरने की तैयारी में लगी तब तक राजा तथा विदूषक वहाँ आ गये। झटपट दौड़कर राजाने उसके हाथसे लतापाश छीन लिया तथा अपनी सौगन्ध देकर उसे वैसा करने से रोका। इधर राजा के मनाने पर भी वासवदत्ता ने जो अपना कोप नहीं छोड़ा था इसके लिये उसे पश्चात्ताप होने लगा। वह कुछ देर सोचती रही, अनन्तर उसने तय किया कि मुझे चलकर अपनी बेअदबी के लिये राजा से क्षमा माँगनी चाहिये। तदनुसार वह फिर माधवी-लतामण्डप में आई और वहाँ आकर उसने देखा कि राजा तथा सागरिका एक दूसरे से मिल-जुलकर बातें कर रहे हैं। इस दृश्य ने उसके मनोभाव में भारी परिवर्तन उपस्थित कर दिया। वह आगबबूला हो उठी। उसने इस कपट-नाटक में मुख्य हाथ विदूषक का समझा, अतः उन्हें वहाँ पड़ी हुई माधवीलतासे बंधवा कर साथ कर लिया और सागरिका को भी साथ लेती गई। विदूषक को तो थोड़ी देर के बाद छुट्टी मिल गई, किन्तु सागरिका को किसी अज्ञात भाग में कैद करके रख छोड़ा। इतना ही नहीं, लोगोंमें यह बात फैला दी कि सागरिका को महारानी ने उज्जयिनी भेज दिया।

चतुर्थ अङ्क

सुसंगता इस दशा-विपर्यय से खिन्न हो गई। उसे इस बात का बड़ा खेद हुआ कि सागरिका पर इस तरह की आपत्ति कहीं से आ पड़ी। जब इन घटनाओं के गुजरने पर विदूषक से उसकी भेंट हुई तो उसने विदूषक से कहा कि 'न जाने सखी सागरिका को महारानी ने गत निशीथ में कहीं भेज दिया। अफवाह तो है कि वह उज्जयिनी भेज दी गई है। सागरिका जब अपने जीवन से उदस्त हो गई तब उसने यह रत्नमाला मुझे आपको दे देने के लिये दी थी। आप इसे स्वीकार कर लें।' विदूषकने वह माला ले ली। इसके बाद माला पहने हुए विदूषक राजाके पास आया और सागरिका की सारी कथा राजासे कही, उस मालाके विषयमें भी कहा। महाराजको बड़ा दुःख हुआ। उनके विरहका सन्ताप अतिशय बढ़ गया। इसी हालतमें प्रधान सेनापति रुमण्वान् का भागिनेय विजयवर्मा आकर उपस्थित हुआ और उसने निवेदन किया कि रुमण्वान् के साथ जो सेना कोसल को पराजित

करने गई थी वह विजयिनी हुई है। इस समाचार से राजा की मनःस्थिति कुछ सुधरी।

इधर यौगन्धरायण ने सोचा कि अब हमारे प्रयोग में फल लग सकते हैं, खेत्र तैयार हो चुका है। अतः उसने अपना अन्तिम प्रयोग प्रारम्भ किया। उसने एक ऐन्द्रजालिक को दरबार में भेजा। वह ऐन्द्रजालिक जब दरबार में आया तब उसने अपने को उज्जयिनी का बताया। राजा ने उसको खेल दिखाने की अनुमति दी, और वासवदत्ता को भी उसमें दर्शक होने के लिये बुला लिया। खेल हो रहा था, आकाश में देवी देवता दीख रहे थे, दिन में ही चाँद के दर्शन हो रहे थे। इसी बीच सिंहलेश्वर के प्रधानमन्त्री वसुभूति तथा वत्सराज के दरबारी कञ्चुकी बाभ्रव्य राजा से मिलने आ गये। महाराज ने ऐन्द्रजालिक को तब तक विश्राम करने की आज्ञा दी। ऐन्द्रजालिक विश्राम करने जाते-जाते कहता गया कि महाराज को हमारा एक और खेल अवश्य देखना होगा। महाराज जब सिंहलेश्वर के प्रधानमन्त्री वसुभूति तथा अपने कञ्चुकी बाभ्रव्य से बातें कर रहे थे इसी बीच अन्तःपुर में आग लगने का हल्ला हुआ। हल्ला ही भर नहीं हुआ, आग की लपटें चारों ओर फैलने लगीं, धूमराशि से दम घुटने लगा। जिस समय यह घटना घटी, उस समय रानी वासवदत्ता भी वहीं उपस्थित थीं। उन्हें याद आया कि हमने सागरिका को अन्तःपुर में बाँधकर रख छोड़ा है। वह तो भाग कर भी जान नहीं बचा पायेगी। अतः उन्होंने महाराज से प्रार्थना की कि मेरी निर्दयता के फलस्वरूप सागरिका इस अग्निकाण्ड में जली जा रही होगी, आप उसका त्राण करें। महाराज तत्काल उस आग में कूद पड़े और वासवदत्ता की प्रार्थना के अनुसार बँधी हुई सागरिका का उद्धार करके उसे ले आये। इसी समय एकाएक आग शान्त हो गई। लोगों को आश्चर्य हुआ कि यह भी इन्द्रजाल ही था। इधर सागरिका को देखकर वसुभूति तथा बाभ्रव्य को उसके विषय में यह सन्देह हुआ कि यह तो सिंहलकुमारी रत्नावली है। इसकी पुष्टि विदूषक के गले की रत्नमाला ने की। वसुभूति ने अपना अभिप्राय राजा से कहा। इसी समय यौगन्धरायण ने आकर सारी कथा आदि से अन्त तक कहकर बिना राजा से पूछे इतना बड़ा कार्य कर दिया, इसके लिये राजा से क्षमा मांगी। वासवदत्ता को अपनी बहन रत्नावली को नहीं पहचान कर कष्ट देने का क्षोभ हुआ। अनन्तर उन्होंने सागरिका को बहन कहकर गले लगाया। अपने आभूषणों से सजित करके उसे देवीशब्दभाजन बनाया। राजा को उसे स्वीकार करने के लिये कहा तथा बड़ी बहन की दृष्टि से रत्नावली को राजा के हाथों में सौंपा और राजा ने उसे सहर्ष स्वीकार किया।

रत्नावली-पात्रालोचन

१. राजा उदयन

इस नाटिका में राजा उदयन का चित्रण धीरललित नायक के रूप में किया गया है। उस नायक को निरिचन्त, मृदु, कलापरायण होना चाहिये। राजा है भी वैसा ही। वह स्वयं कहता है, 'राज्यं निर्जितशत्रु योग्यसचिवे न्यस्तः समस्तो भरः'। उसका और चरित्र इस नाटिकामें नहीं अङ्कित हो सका है, क्योंकि इसमें केवल दो दिनों की घटना का वर्णन है, वह भी एक मात्र स्नेहस्रोतका। दूसरे नाटकों में जिस तरह और अंशों के समावेश से पात्रों के चरित्रों का अन्यान्य भाग अङ्कित किया जाता है, वह बात इस नाटिका में नहीं है। केवल इतना ही कहा जा सकता है कि उदयन का चरित्र मनोरम था—'लोके हारि च वत्सराजचरितम्'।

यद्यपि यह राजनीतिक नाटक नहीं है, फिर भी इसमें उदयनकी राजनीतिज्ञता पर प्रकाश पड़ता है। कोसलपति की मृत्युकथा सुनकर एक उच्चात्मा के हृदय का भाव राजा के मुख से इस भाँति निकल पड़ता है—'साधु कोसलपते! साधु, मृत्युरपि ते श्लाघ्यो यस्य शत्रवोऽप्येवं पुरुषकारं वर्णयन्ति।' ऐसी उक्ति किसी दरपोक तथा नीच व्यक्ति के मुख से नहीं निकलती है।

जिस तरह उदयन बहादुर तथा ऊँचे विचारका था, उसी तरह वह सदा जागरूक भी था। वह अपने मन्त्रियों पर ही सर्वात्मना आश्रित नहीं रहता था, किसी नवीन कार्य में उससे विचार लिये बिना मन्त्रियों को कुछ करने की स्वतन्त्रता नहीं थी, यह बात इससे स्पष्ट होती है—'कथमसौ मामनिवेद्य किञ्चित् करिष्यति'। इस तरह का प्रश्न वही कर सकता है, जिसे सभी बातों में मन्त्रिगण पूछते हों।

इसी नाटिका के अग्रिकाण्ड वाले प्रकरण को देखने से पता चलता है, कि वह कितना समर्थ था। उसकी रानी ने कहा कि मेरी निर्दयता से सागरिका पर आपत्ति आ पड़ी है, उसे बचाइये। बस, सुनते ही उसने जान हथेली पर ले ली। देह झुलस रही है, फिर भी एक जवान औरत को हाथों में उठा लिया। अपनी चिंता भूल कर आर्त का त्राण किया।

इन गुणों को एक ओर रखकर यदि उदयन के प्रेमी हृदय की ही समीक्षा की जाय तो वह महामानव सिद्ध होता है। वासवदत्ता उसे फटकार कर चली जाती है, उसके पादपतन पर भी वह नहीं प्रसन्न होती है, फिर भी राजा के हृदय में उसके लिये चिंता बनी है, वह यही सोचता है कि—'प्रिया मुख्यव्यथ भ्रुवमसहना जीवितमसौ प्रकृष्टस्य प्रेम्णाः स्खलितमविषह्यं हि भवति'।

राजा के प्रेम में चढ़ाव-उतार नहीं, वह अथाह सागर है। उसे अपनी प्रेमिका

के विषय में सदा ध्यान रहता है कि मेरे कौन से व्यापार से उसकी क्या मनोदशा होगी। वह उद्यानलता पर भी दृष्टि डालता है तब भी उसके मन में अपनी प्रियतमा की ही बात याद आती है—

‘अद्योद्यानलतामिमां समदनां नारीमिवान्यां ध्रुवम् ।

पश्यन् कोपविपाटलद्युतिमुखं तस्याः करिष्याम्यहम् ॥’

उदयन के प्रेममें आत्ममर्यादा के रोड़े नहीं हैं। उसका प्रेम इतना उद्वेल है कि उसमें अहंभाव का सर्वात्मना विलयन हो गया है, उसकी प्रिया की सहचरी आकर कहती है—‘देवी आज्ञापयति ।’ सहचरी भयभीत हो जाती है, उसे ऐसा लगता है कि मुझसे गलती—बड़ी भारी गलती—हो गई, वह बीचमें ही रुक कर कह उठती है—‘देवी विज्ञापयति ।’ सहचरी को इसका ख्याल है कि राजा को आज्ञा नहीं दी जाती, वही आज्ञापक है, किन्तु राजा के प्रेमराज्य में ‘आज्ञापन’ और ‘विज्ञापन’ में कोई अन्तर नहीं है। वह सहचरी के भाव को ताड़ कर कह उठता है—‘ननु आज्ञापयतीत्येव रमणीयम्’ ।

इतना ही नहीं, उदयन का साधारण व्यवहार भी अपने परिजन के साथ बड़ा सहानुभूतिपूर्ण तथा प्रेममय था। वह कभी किसी के साथ ऐसा व्यवहार नहीं करता था, जिससे ऐसा मालूम पड़े कि वह धन तथा अधिकार के मद में है। सुसंगता उसके अन्तःपुर की एक साधारण दासी है, परन्तु उसके साथ भी राजा का कथोपकथन इतना प्रेमपूर्ण है, कि सुनते ही बनता है—

‘राजा—सुसङ्गते ! स्वागतम्, इहोपविश्यताम् । (सुसंगतोपविशति)

राजा—सुसङ्गते ! कथमहमिहस्थो भवत्या ज्ञातः ?

सुसङ्गता—(विहस्य) भर्तः, न केवलं त्वमयमपि चित्रफलकेन सह सर्वो वृत्तान्तो मया विज्ञातः । तद्गत्वा देव्यै निवेदयिष्यामि ।

राजा—(सुसङ्गतां हस्ते गृहीत्वा) सुसङ्गते, क्रीडामात्रमेवैतत् । अकारणे त्वया देवी न खेदयितव्या । इदं ते पारितोषिकम् (कर्णाभरणं प्रयच्छति) ।’

एक सामान्य दासी के साथ इतनी कोमल भाषा का प्रयोग एक बड़े भारी प्रेमी तथा भावुक जन से ही सम्भव है ।

२. रत्नावली

‘रत्नावली’ सिंहलेश्वर विक्रमबाहु की कन्या इस नाटिका की नायिका है, उसी के नाम पर इस नाटिका का नामकरण किया गया है। वह इस ग्रन्थ में अन्तभाग को छोड़ कर सर्वत्र ‘सागरिका’ नाम से ही व्यवहृत हुई है। वह मुग्धा नायिका है। उसके चरित्र के निर्माण में भी कवि ने कुछ विशेष प्रयत्न नहीं किया है, न वैसा किया ही जा सकता था, क्योंकि कथा इतनी छोटी तथा अल्प-समय-सम्बद्ध है कि

उतने में एक व्यक्ति की विविध चारित्रिक विशेषतायें नहीं चित्रित की जा सकती हैं। इतना ही कहा जा सकता है कि वह असाधारण सुन्दरी थी, जिसे देख कर कोई भी दिलवाला अपना दिल उसे दे देता। इसीलिये रानी की दृष्टि में वह राजा को आकृष्ट कर सकने वाली जैची और रानी ने उसे राजा के सामने होने नहीं देना चाहा। सागरिका एक सुन्दरी कन्या मात्र ही नहीं, अपि तु बड़ी भावुक भी थी। उसने राजा को देखते ही, प्रथम दर्शन में ही उनके ऊपर अपना दिल अर्पित कर दिया। रानी की सेवा में नियुक्त दासी के लिये राजा से प्रेम करना खतरे से खाली नहीं होगा ऐसा समझ कर भी वह अपना नियन्त्रण नहीं कर सकी, यह उसकी भावुकता ही तो है। उसका प्रेम बड़ा गहरा था, वह हजार आफतें सहने को तैयार थी, लेकिन राजा से कुछ भी फरियाद नहीं करना चाहती थी।

सागरिका की भावप्रवणता इस कोटि की थी कि वह थोड़ी सी बाधा से भी अपनी बेकदरी समझने लगती थी, और उतने भर के लिये प्राण त्यागने पर उतारु हो जाती थी। राजा को देखने के बाद उसे जो कामव्यथा ने सताया वह उसके लिये इतना असह्य हो गया कि वह कह उठी—

‘सर्वथा मम मन्दभागिन्या मरणभवानेन दुर्निमित्तेनोपस्थितम्’।

राजा के हाथ में चित्रफलक पड़ गया, वे उसे देखते हैं, विदूषक पूछता है कि— तुम्हें यह अच्छी दीख रही है? सागरिका वहीं लताकुञ्ज की ओट में खड़ी होकर सारी बातें सुन रही है। राजा क्या उत्तर देंगे? यदि हाँ कहते हैं तब तो ठीक है। अन्यथा सागरिका को प्राण छोड़ने होंगे। उसका प्रेम उस स्थिति को पहुँच चुका है जहाँ से लौटाया नहीं जा सकता। वह कहती है :—

‘(आत्मगतम्) किमेष भणिष्यतीति यत्सत्यं जीवितमरणयोरन्तराले वर्त्तते।’
एक वार आंखभर देख लेने से ही इतनी दूर बढ़ जाना भावुकता ही तो है।

उसका हृदय इतना कमजोर है कि राजा से मिलने के लिये आकर जब वह राजा को वहाँ नहीं पाती और यह जान जाती है कि हमारी यह अभिसार चेष्टा रानी को ज्ञात हो गई तब वह दूसरा कोई उपाय नहीं देखती, उसे मृत्यु मात्र शरण दीखती है। वह कहती है—

‘वरमिदानीं स्वयमेवात्मानमुद्धव्योपरता न पुनर्ज्ञातसङ्केतवृत्तान्तया देव्या परिभूता।’

जब-जब उसे अपने प्रेम की विफलता की सम्भावना हो जाती है तब तब वह मरने का ही आयोजन करती है, इससे उसकी भावना की दृढ़ता के साथ भावुकता भी प्रतीत होती है।

उसके चरित्र में एक विशेषता यह भी है कि उसे अपने कुल के प्रति बड़ा

आदर है। वह दासी भाव से वर्त्तमान है। इस अवस्था में यदि किसी पर उसका कुल प्रकट हो जायगा तो उसके पैतृक वंश की बेइज्जती होगी इसका वह सदा ख्याल करती रहती है। उसकी प्राणाधिका सखी सुसंगता भी जब उससे इस प्रसङ्ग में पृच्छती है तो उसकी आँखें दुःख से भर आती हैं और वह चुप हो जाती है। उसके हृदय में मन्थन होने लगता है। इससे स्पष्ट है कि वह कृपणधन की तरह अपने वंश को छिपाती रहती है, जिससे उसकी महत्ता पर आँच न आवे।

३. वासवदत्ता

वासवदत्ता महाराज उदयन की प्रधान महिषी है। उसका स्वभाव अत्यन्त कोमल तथा प्रीतिप्रवण है। वह राजा के प्रेम में इस तरह पगी हुई है कि उसे अपनी जान का भी कुछ ख्याल नहीं है। इसी विश्वास से राजा भी उसका बड़ा आदर करते हैं, जब वह मान करती है तब राजा उसे पैरों पड़कर मनाते हैं, राजा उसे बिना मनाये चैन से बैठ नहीं सकते क्योंकि उनको विश्वास है कि मेरी प्रीति में यदि कोई अन्तर आया तो वासवदत्ता जीतो नहीं रह सकेगी—

‘प्रिया मुञ्चत्यथ स्फुटमसहना जीवितमसौ प्रकृष्टस्य प्रेम्णः स्खलितमविषह्यं हि भवति ?’

वासवदत्ता राजा की रूपपिपासा से परिचित है, इसीलिए वह सुन्दरी सागरिका को राजा के सामने नहीं होने देती। जब वह औरों की असावधानी से राजा की आँखों के सामने आई सी होने लगती है, तब स्वभावतः वासवदत्ता अपने परिजनों पर बिगड़ उठती है, उसे यह नहीं सहा जाता। वह झट फटकाग मना देती है—‘अहो ! प्रमादः परिजनस्य ।’

यद्यपि वह राजा पर गाढ़ प्रेम रखती है, तथापि उसे यह सब नहीं है कि कोई दूसरी सुन्दरी राजा के प्रेम की अधिकारिणी बने। इसीलिये वह राजा पर बिगड़ कर रूठकर चली जाती है, किन्तु उसका प्रेमी हृदय उसे चैन से नहीं रहने देता। वह सोचती है—मैंने राजा को उस स्थिति में छोड़ दिया यह अच्छा नहीं हुआ, चलूँ, उनके पीछे से जाकर उनके गले से लिपट कर उनको मना लूँ। कितनी कोमल मनःस्थिति है यह !

उसका हृदय अत्यन्त सरल तथा दयालु था, वह किसी के प्रति कठोरता करने को बाध्य होकर भले ही वैसा करे, किन्तु उसका वह भाव परिस्थितिवश एकाएक बदल जाता था। रानी ने सागरिका के अविनय को असह्य मानकर उसे कारावास की सजा दी, अन्तःपुर के किसी निभृत कोने में उसे बाँधकर डलवा दिया, परन्तु जब ऐन्द्रजालिक ने अग्निकाण्ड का तमाशा किया, तब रानी सागरिका के विषय में अनर्थ की सम्भावना से अधीर हो उठी। उसने सागरिका को बचाने के लिये राजा से प्रार्थना की, अपनी निर्दयता पर पश्चात्ताप किया—

‘एषा खलु मया निर्घृण्येह निगडेन संयमिता सागरिका विपद्यते, तत्तां परित्रायतामर्यपुत्रः ।’

वासवदत्ता के व्यवहार का इस नाटिकामें बहुत सुंदर चित्रण किया गया है। जब उसे सागरिका का पूर्ण परिचय प्राप्त हो जाता है, तब वह अपने प्राचीन भावों को एकाएक भूल जाती है; भूल ही नहीं जाती, अपितु वह उसके लिये खेद भी प्रकट करती है। अपने हाथों अपने आभूषणोंसे उसे अलंकृत करती है, और स्नेह की ज्योति से वातावरण को परिवर्तित कर देती है। वह अपनी भाविनी सपत्नी के मन में अपनापन का भाव भरने के लिये अपने को बड़ी बहन के रूप में उपस्थित करती है और अब तक के आचरणों को एक शब्द में पोंछ देती है—

‘एतावदपि तावन्मे भगिनिकाऽनुरूपं भवतु’

वासवदत्ता का चित्रण इस नाटिका में बड़ा स्वाभाविक बन पड़ा है। वह प्रेम तथा विनोद की पुतली सी चित्रित की गई है।

४. विदूषक

संस्कृत रूपकों में विदूषक का एक खास स्थान होता है। वह इसकी एक एक भावना को बदल कर आस्वाद की अधिकता में सहायता करता है। इस नाटिका के विदूषक वसन्तक का चित्रण केवल विदूषक के रूप में ही नहीं, बल्कि नर्मसचिव के रूप में भी सफल हुआ है।

विदूषक के लक्षणों में लिखा है—‘हास्यकरः’। इस अंश में वसन्तक का चित्रण उत्तम हुआ है। वह जब देखता है कि दो अन्तःपुर-परिचारिकायें मदनोत्सव में गाती तथा नाचती आ रही हैं तो वह भी उनके साथ नाचने लग जाता है, और उनके सङ्गीतमाधुर्य से प्रभावित होकर स्वयं भी सङ्गीत सीखने की इच्छा प्रकट करता है। वह सागरिका के मुँह से गाथा सुनता है और कहता है कि यह ‘ऋचा’ कट्टर ही है।

विदूषक का पेटूपन भी संस्कृत रूपक की एक विशेषता है। वह द्विपदी खण्ड के खण्ड से भी मोदक बनाने की आशा करता है, और रानी के द्वारा दिये गये भोजन पर इस तरह पिल पड़ता है कि दो रोज तक फिर खाने की आवश्यकता ही नहीं रह जाती है।

यद्यपि उसके साधारण व्यवहार से उसकी मूर्खता ही अधिकतः प्रकट होती है, फिर भी वह समय पर बुद्धिमत्ता का परिचय देता है। जब राजा रानी की प्रतीक्षा में बैठे रहते हैं तब उसकी बुद्धि का परिचय मिलता है। वह भ्रमरों की गुआर तथा नूपुर के शब्द का भेद समझकर कह उठता है—

‘वयस्य, नैते मधुकरा नूपुरशब्दमनुहरन्ति, नूपुरशब्द एवैष देव्याः परिजनस्य ।’

विदूषक का राजा के लिये प्रेम बहुत अंशों में निष्कपट है। वह अपनी रत्नमाला जिसे उसने सागरिका से सुसंगता द्वारा पाया था, राजा के विनोद के लिये प्रसन्नतापूर्वक दे देता है।

राजा के प्रति उसका विचार बहुत उँचा है। वह राजा को असाधारणगुणाश्रय समझता है। उसे उसके रूप पर भी श्रद्धा है। उसकी धारणा में राजा के अतिरिक्त कामदेव की तुलना करने वाला कोई सुरूप पुरुष संसार में है ही नहीं, यह बात उसकी इस उक्ति से झलकती है—

‘कोऽन्यः कुसुमचापव्यपदेशेन निह्यते ?’

इसके अतिरिक्त राजा के प्रणयव्यापार में उसकी जो सहायता है वह सफल हो अथवा असफल, किन्तु वह उसमें सतत प्रयत्नशील रहता है। नाटकों में विदूषक का जैसा चित्रण चाहिये वैसा इसमें हो सका है, यह कविकी सफलता है।

५. यौगन्धरायण

यौगन्धरायण का चरित्र इस नाटिका की पृष्ठभूमि है, इसलिये उसे कथाओं के संघर्ष से समझा जाता है, इस नाटिका की पंक्तियों से नहीं। फिर भी इसमें जितने अंश में उसका चित्रण है वह नितान्त सुन्दर है। उसने राजा की तरक्की के लिये उनसे बिना पूछे ही एक चाल चली, जाल बिछाया, इसका उसे पश्चात्ताप है, तथापि लाचारी में वह वैसा करता है। किन्तु समय पर उसके मुँह से निकल ही पड़ता है—‘स्वेच्छाचारी भीत एवास्मि भर्तुः।’

उसकी बुद्धिमत्ता तो चाणक्य की याद दिलाती है। वह समूचा कार्यक्रम निभा लेता है किन्तु राजा को अनक तक नहीं लगती। उसके प्रबन्धपाटव का भी एक नमूना है कि उसके द्वारा भेजी गई सेना कोसल को जीतती है और साथ ही वहाँ उसका आदमी शान्ति कायम करने के लिये गद्दी पर बैठ जाता है। एक दिन के लिए भी अराजकता नहीं है। बुद्धिमानी के लिये उसके द्वारा प्रस्तुत ऐन्द्र-जालिक का खेल ही पर्याप्त है, एक दृश्य में इतना बड़ा काम करवा लिया कि जिसका नाम नहीं। राजा सागरिका को ले आता है, उसकी पहचान हो जाती है, वासवदत्ता का भाव बदल जाता है, वसुभूति की उपस्थिति में वह राजा को सौंप दी जाती है, राजा को सारी स्थिति का ज्ञान करा दिया जाता है।

इनके अतिरिक्त पात्रों के चरित्र में कुछ खास बात नहीं है, उनका निर्देश केवल कथानिर्वाह के लिए किया गया है अतः उनकी आलोचना नहीं की जा रही है।

रत्नावली का प्रधान रस

इस नाटिका में प्रधान रस शृङ्गार है। शृङ्गार का प्रभेद सम्भोग ही इसका सार है। सम्भोग शृङ्गार का लक्षण यह है।

दर्शनस्पर्शनादीनि निषेवेते विलासिनौ। यत्रानुरक्तावन्योन्यं संभोगोऽयमुदाहृतः ॥

यद्यपि इसमें पूर्वरंग का भी पूर्ण वर्णन है जो विप्रलम्भ की कोटि में पड़ता है, किन्तु वह पोषक ही है। विश्रान्तिधाम संभोग ही है। नायक वत्सराज धीर-ललित नायक है। धीरललित का लक्षण है :—

‘निश्चिन्तो मृदुरनिशं कलापरो धीरललितः स्यात् ।’

नायिका है रत्नावली। वह मुग्धा कन्या है। मुग्धा का लक्षण है :—

‘प्रथमावतीर्णयौवनमदनविकारा रतौ वामा। कथिता मृदुश्च माने समधिकलज्जावती मुग्धा’ ॥

मुग्धा नायिका की चेष्टायें इस प्रकार होती हैं :—

दृष्ट्वा दर्शयति व्रीडां सम्मुखं नैव पश्यति । प्रच्छन्नं वा भ्रमन्तं वा तिर्यक् तं पश्यति प्रियम् ॥
बहुधा पृच्छयमानाणि मन्दमन्दमधोमुखी। सगद्गदस्वरं किञ्चित् प्रियं प्रायेण भाषते ॥
अन्यैः प्रवर्तितां शशत्सावधाना च तां कथाम्। शृणोत्यन्यत्र दत्ताक्षी प्रिये बालानुरागिणी ॥

शृङ्गार रस की पुष्टि के लिये वसन्त, सन्ध्या आदि का बड़ा सुन्दर वर्णन किया गया है। रूपकों के लिये सामान्यतः कहा गया है कि ‘अङ्गमन्ये रसाः सर्वे’। तदनुसार इस नाटिका में विदूषक की उक्तियों में हास्यरस, संग्रामवर्णन में वीररस और वानर के खुल जाने पर स्त्रियों में भयानक रस का वर्णन बहुत सुन्दर किया गया है।

श्री हर्षदेव की कृतियों में सर्वत्र वैदर्भी रीति का अवलम्बन किया गया है। वैदर्भीरीति का लक्षण है—

‘माधुर्यव्यञ्जकैर्वर्णै रचना ललितात्मिका। अल्पवृत्तिरवृत्तिर्वा वैदभा रीतिरिष्यते ॥’

इस रीति की साहित्यसंसार में बड़ी प्रशंसा है। विश्वहण ने कहा है—

‘अनप्रवृष्टिः श्रवणामृतस्य सरस्वतीविभ्रमजन्मभूमिः।

वैदर्भीरीतिः कृतिनामुदेति सौभाग्यलाभप्रतिभूः पदानाम्’ ॥

इस नाटिका में माधुर्य गुण है, जिसका लक्षण है :—

‘चित्त्रद्वीभावमयो ह्लादो माधुर्यमुच्यते ।’

माधुर्यव्यञ्जक वर्ण यह है—

‘मूर्ध्नि वर्गान्त्यवर्णेन युक्ताष्टठडान् विना। रणौ लघू च तद्व्यक्तौ वर्णाः कारणतां गताः ॥

अल्पवृत्तिरवृत्तिर्वा मधुरा रचना तथा ।’

इस नाटिका के पद्यों में असमस्त पदों का प्रयोग अधिक है। गद्य तो अति सरल तथा स्पष्ट है, जिससे अर्थव्यक्ति में कठिनता नहीं होने पाती।

श्लोकानुक्रमणिका

अ० श्लो०	अ० श्लो०
१ अध्वानं नैकचक्रः ३-५	२५ कुसुमकुमारमूर्तिः १-१९
२ अनङ्गोऽयमनङ्गत्वम् १-२२	२६ कुसुमायुधप्रियदूतकः १-१३
३ अम्भोजगर्भमुकुमार ४-२	२७ कृच्छ्रादरुयुगं व्यतीत्य २-११
४ अलमलमतिमात्रम् ३-१७	२८ क्रोधेर्द्वैष्टिपातैः १-३
५ अस्तापास्तसमस्तभासि १-२३	२९ कासौ गतो हुतबहः ४-१९
६ अन्नव्यस्तशिरस्त्र ४-६	३० जितमुहुपतिना १-४
७ अस्मिन् प्रकीर्णपटवास १-१२	३१ तीव्रः स्मरसन्तापः ३-१०
८ आक्षिप्तो जयकुञ्जरेण ४-१२	३२ दुर्लभजनानुरागः २-१
९ आताम्रतामपनथामि ३-१४	३३ " " २-७
१० आरुह्य शैलशंखरम् ३-१२	३४ दुर्बारां कुसुमशर २-८
११ इह प्रथमं मधुमासः १-१५	३५ दशः पृथुतरीकृता २-१६
१२ उदयतटान्तरितमियम् १-२४	३६ दृष्टिं रुषा क्षिपसि २-१७
१३ उद्दामोत्कलिकाम् २-४	३७ देवि त्वन्मुखपङ्कजे १-२५
१४ उद्यद्विद्रुमकान्तिभिः १-१७	३८ देवीदाहप्रवादः ४-१५
१५ उर्वीमुद्गमसस्यां जनयतु ४-२२	३९ देव्या मद्वचनाद्यदा ४-२०
१६ एष ब्रह्मा सरोजे ४-११	४० द्वीपादन्यस्मादपि १-५
१७ औत्सुक्येन कृतत्वरा १-२	४१ धारायन्त्रं विमुक्त १-११
१८ कण्ठाश्लेषं समासाद्य ४-४	४२ नष्टं वर्षवरैः २-३
१९ कण्ठे कृत्तावशेषम् २-२	४३ नीतो विक्रमबाहु ४-२१
२० कण्ठे श्रीपुरुषोत्तमस्य २-५	४४ प्रणमत चरणाविन्द्रस्य ४-७
२१ किं देव्याः कृतदीर्घरोष ३-१९	४५ परिच्युतस्तत्कुचकुम्भ २-१५
२२ किं धरण्यां भृगाङ्गः ४-८	४६ परिम्लानं पीनस्तन २-१३
२३ किं पद्मस्य रुचं न हन्ति ३-१३	४७ पादग्रस्थितया मुहुः १-१
२४ कौणैः पिष्टातकौघैः १-१७	४८ पालीयं चम्पकानाम् ३-८

४९ पुरः पूर्वमेव स्थगयति	३-७	६९ विधाया पूर्वपूर्णेन्दु	२-१८
५० प्रणयविशदाम्	३-९	७० विरम विरम वहे	४-१६
५१ प्रत्यग्रमज्जनविशेष	१-२०	७१ विवृद्धिं कम्पस्य प्रथयति	४-१३
५२ प्रसीदेति ब्रूयामिदमसति	२-२०	७२ विश्रान्तविग्रहकथ	१-८
५३ प्राणाः परित्यजत	४-३	७३ व्यक्तं लग्नोऽपि भवतीम्	४-१८
५४ प्राप्ता कथमपि दैवात्	२-१९	७४ शीतांशुर्मुखमुत्पले	३-११
५५ प्रारम्भेऽस्मिन्	१-७	७५ श्रीरेषा पाणिरप्यस्याः	२-१८
५६ बाणाः पञ्च मनोभवस्य	३-३	७६ श्रीहर्षो निपुणः कविः	१-५
५७ भाति पतितो लिङ्गन्त्याः	२-१२	७७ श्वासोत्कम्पिनि कम्पितम्	३-१८
५८ भ्रूभङ्गे सहसोद्गते	२-२१	७८ सन्तापो हृदयस्मरानल	३-१
५९ मम प्रतिज्ञैषा	४-९	७९ समारूढा प्रीतिः प्रणय	३-१५
६० मनश्चलं प्रकृत्यैव	३-२	८० सव्याजैः शपथैः	४-१
६१ मम कण्ठगताः प्राणाः	३-१६	८१ स्थितमुरसि विशालम्	२-१४
६२ मुहूर्तमपि सख्यताम्	४-१७	८२ स्पष्टाक्षरमिदं यस्मात्	२-६
६३ मूले गण्डूषसेका	१-१८	८३ स्पृष्टस्त्वयैष दयिते	१-२८
६४ यातोऽस्मि पद्मनयने	३-६	८४ स्रस्तः सद्गामशोभाम्	१-११
६५ योद्धुं निर्गत्य विन्ध्याद्	४-५	८५ हरिहरब्रह्मप्रमुखान्	४-१०
६६ राज्यं निर्जितशत्रु	१-९	८६ हर्म्याणां हेमशृङ्ग	४-११
६७ लीलावधूतपद्मा	२-९	८७ हिया सर्वस्यासौ हरति	३-
६८ विकसितबकुलाशोककः	१-१४		

पात्र-परिचयः

पुरुषपात्राणि—

१. राजा—उदयनः, कौशाम्बीनाथः । (नायकः)
२. विदूषकः—उदयनस्य मित्रं ब्राह्मणो नर्मसचिवश्च ।
३. यौगन्धरायणः—उदयनस्य प्रधानमन्त्री ।
४. विजयवर्मा—उदयनस्य प्रधानसेनापते रुमण्वतो भागिनेयः ।
५. बाभ्रव्यः—कञ्चुकी ।
६. वसुभूतिः—सिंहलेश्वरस्य विक्रमबाहोः प्रधानमन्त्री ।
७. पेन्द्रजालिकः—इन्द्रजालदर्शनोपजीवी ।
८. सूत्रधारः—नाटकामिनयप्रबन्धकः ।

स्त्रीपात्राणि—

१. रत्नावली (सागरिका) सिंहलेश्वरविक्रमबाहुसुता । (नायिका)
२. वासवदत्ता—उदयनस्य राज्ञः प्रधानमहिषी ।
३. काञ्चनमाला—वासवदत्तायाः सहचरी ।
४. सुसङ्गता—रत्नावल्याः सहचरी ।
५. चूतलतिका— } दास्यौ ।
६. निपुणिका— }
७. वसुन्धरा—प्रतीहारी ।

॥ श्रीः ॥

रत्नावली

‘प्रकाश’ संस्कृत-हिन्दीव्याख्योपेता

प्रथमोऽङ्कः

पादाग्रस्थितया मुहुः स्तनभरेणानीतया नम्रतां
शम्भोः सस्पृहलोचनत्रयपथं यान्त्या तदाराधने ।

भूतेशे नियमाय मौनिनि गते दूरं कचिन्नन्दिनि
म्लाने बालविधौ तथाऽमृतभुजां सिन्धौ भजन्त्यां कुधम् ।
यस्मिन् हैमवती बबन्ध सकलां भावानुबन्धोद्धुरां
चेतोवृत्तिमसौ कृषीष्ट कुशलं देवो द्विपेन्द्राननः ॥ १ ॥
कज्जलाविलगोपालबालानयनवासतः ।

इव श्यामः शिवं दिश्यान्मम केशिनिषूदनः ॥ २ ॥
श्रद्धानतेन शिरसा पितरं ‘मधुसूदनम्’ ।
प्रसू ‘जयमणिं’ चाहं ध्यायामि हृदि सन्ततम् ॥ ३ ॥
श्रीहर्षदेवकविताभावानवबोधबद्धवैमुख्यान् ।
मन्ये कतिचन बालान् प्रोत्साहयिता ‘प्रकाशो’ऽयम् ॥ ४ ॥
सन्तो गुणेन तुध्यन्ति स नैकान्तेन दुर्लभः ।
दोषाचितेऽपि तेनात्र दृक्पातः क्रियतां बुधैः ॥ ५ ॥

दृश्यकाव्यप्रणयनयशस्वी श्रीहर्षदेवनामा कविः सरसकथां ‘रत्नावली’ नाम
नाटिकां निर्मितुः प्रारम्भे तस्याश्विकीर्षितग्रन्थसमाप्ति-तत्सानन्दाभिनयसम्पत्ति-
विद्वत्समुदयप्रतिपत्तिप्रतिबन्धिदुरितक्षयसाधनं मङ्गलमाचरन् सामाजिकजनानामप्या-
नुषङ्गिकमङ्गलसिद्धयेऽत्र निबध्नाति—पादाग्रस्थितयेति । तदाराधने तस्य शम्भोः
आराधने सेवायाम्, पादाग्रस्थितया पादयोः चरणयोः अग्रे अग्रभागौ ताभ्याम्
पादाग्राभ्याम् चरणाग्रभागाभ्याम् स्थितया दण्डायमानभावेनावस्थितया, स्तन

महादेव की आराधना में उपस्थित पार्वती ने अपने हाथों में कुछ फूल इस

ह्रीमत्या शिरसीहितः सपुलकस्वेदोद्गमोत्कम्पया

विशिलष्यन्कुसुमाञ्जलिर्गिरिजया क्षितोऽन्तरे पातु वः ॥ १ ॥

भरेण स्तनयोः भरः स्तनभरः तेन कुचभारेण मुहुः वारंवारम् नम्रताम् अवनतिम्
आनीतया प्रापितया, शम्भोः शम् कल्याणम् भावयतीति शम्भुः तस्य शिवस्य, सस्पृ-
हलोचनत्रयपथम् स्पृहया अनुरागेण सहितम् सस्पृहम् लोचनानाम् नयनानाम् त्रयम्
लोचनत्रयम् सस्पृहञ्च तल्लोचनत्रयञ्च सस्पृहलोचनत्रयम् सानुरागनयनत्रयम् तस्य
पन्थाः सस्पृहलोचनत्रयपथः तम् यान्त्या गच्छन्त्या, सपुलकस्वेदोद्गमोत्कम्पया
पुलकाः रोमाञ्चाः स्वेदोद्गमः धर्माविर्भावः उत्कम्पः वेपथुः तैः सहितया, (अत एव)
ह्रीमत्या सजातलज्जया गिरिजया पार्वत्या शिरसि (शम्भोः) मस्तके ईहितः
(पातयितुम्) इष्टः (किन्तु) क्षितः प्रकीर्णः (अत एव च) अन्तरे शिवपार्व-
त्योर्मध्यदेशे विशिलष्यन् श्लथीभूय विशीर्यमाणः कुसुमाञ्जलिः पुष्परशिः वः
युष्मान् सामाजिकान् पातु रक्षतु । शिवं प्रसादयितुं पार्वती कुसुमाञ्जलिं ध्याना-
वस्थितस्य तस्य शिरसि पातयितुमिच्छति, उच्चदेशावस्थितस्य तस्य महाकायस्य
शिरसि कुसुमाञ्जलिपातनं कठिनमवगत्य सा पादाग्राभ्यां स्थिता, तथावस्थिता सा
कुचभारेण वारंवारवमवतीक्रियते, अस्यामेव दशायां शिवस्तां सानुरागेनयनैरीक्षते,
तद्दर्शनपथावतारसमकालमेव तस्या लज्जोदयते सात्त्विकभावोदयेन रोमाञ्चस्वेदवेपथु-
भिस्तनुरस्वाधीनीक्रियत इति सा शिरसीहितमपि कुसुमाञ्जलिमयथास्थानं पातयति,
स च शिवपार्वत्योरन्तराले विशीर्यमाणः कुसुमाञ्जलिर्युष्मान् सामाजिकान् रक्षत्व-
त्यर्थः । नम्रताऽऽनयने मुहुरिति विशेषणं तस्याः सरलावस्थानप्रयासम्, लोचन-
त्रयविशेषणीभूतं सस्पृहपदं लज्जोदयस्य सहेतुकत्वम्, लोचनत्रयघटकत्रयपदं सम-
धिकदर्शनेच्छाम्, सपुलकेत्यादि तद्विशेषणं तस्या मदनवशगत्वम्, क्षितः विशिल-
ष्यन्निति कुसुमाञ्जलेः प्रयत्नसंहितत्वप्रत्यायनविधया तदनुरागप्रकर्षञ्च गमयति ।
'लोचनत्रयपथ'शब्दे 'ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे' इति समासान्तोऽप्रत्ययः ।

अभिप्राय से रख लिए थे कि उन्हें वह महादेव के मस्तक पर चढ़ाएगी । इसीलिए
स्तन-भारावनता पार्वती पैरों के अगले भाग पर खड़ी थी । इसी स्थिति में महादेव
ने अपने तीनों सस्पृह नयन उसकी देह पर डाल दिये, जिससे उसने लज्जित तथा
पसीना, रोमाञ्च और कम्प से युक्त होकर अपनी समहाली हुई कुसुमाञ्जलि को
बीच में ही गिराकर बिखेर दिया, वही कुसुमाञ्जलि आप लोगों की रक्षा करे ॥१॥

अपि च ।

औत्सुक्येन कृतत्वेरा सहभुवा व्यावर्तमाना हिया

तैस्तैर्बन्धुवधूजनस्य वचनैर्नीताभिमुख्यं पुनः ।

दृष्ट्वाग्रे वरमात्तसाध्वसरसा गौरी नवे संगमे

संरोहत्पुलका हरेण हसता श्लिष्टा शिवायास्तु वः ॥ २ ॥

अत्र 'स्तनभरेणेत्यादिहीमत्ये'त्यन्तानां पदानामञ्जलिद्वे हेतुत्वात्काव्यलिङ्ग-
मलङ्कारः तत्त्वक्षणं यथा—'हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गमुदाहृतम्' इति । शार्दूल-
विक्रीडितं वृत्तम्, 'सूर्याश्वैर्यदि मः सजौ सततगाः शार्दूलविक्रीडितम्' इति तल्लक्ष-
णम् । अस्यादौ मगणः प्रयुक्तः तत्फलं श्रीसमृद्धिः, तदुक्तम्—'मो भूमिः प्रिय-
मातनोति' इति ॥ १ ॥

औत्सुक्येनेति । औत्सुक्येन प्रियसाहचर्यलाभोत्कण्ठया कृता आश्रिता त्वरा
सहसा गमनारम्भरूपा शीघ्रता यया तादृशी प्रियसमीपोपसर्पणलोभेन गमनोन्मुखी-
त्यर्थः । सहभुवा सहोत्पन्नया नवपरिणीतात्वेन स्वभावसिद्धया हिया लज्जया
व्यावर्तमाना परावर्तनप्रवृत्ता । पुनः तैः तैः (विशिष्य निर्देष्टुमशक्यैः) तत्कालो-
पयुक्तैः बन्धुवधूजनस्य भ्रातृजायादेः बन्धुभूतस्य वधूजनस्य सख्यादेर्वा वचनैः
आभिमुख्यम् प्रिमसाम्मुख्यम् नीता प्रापिता । अग्रे पुरतः वरम् श्रेष्ठम् पतिञ्च
दृष्ट्वा आत्तः गृहीतः साध्वसरसः भयभावः यया सा तादृशी नवे प्राथमिके
सङ्गमे विवाहोत्तरकालिकसमागमे हसता प्रियाविश्वासजननाय स्मयमानेन हरेण
श्लिष्टा आलिङ्गिता (अत एव च) संरोहत्पुलका प्रियकरस्पर्शसञ्जातसात्त्विकभावो-
दयोद्गतरोमाञ्चा गौरी पार्वती वः युष्माकं सामाजिकानाम् शिवाय कल्याणाय
अस्तु जायताम् । 'कृतत्वेरा' इत्येतावदुक्तौ त्वराया रोषभयादितोऽपि सम्भवा-
दियं त्वरा भयादुत्कण्ठातो वेत्यनिर्णयप्रसङ्गोऽत औत्सुक्येनेति विशेषितम् । 'व्याव-
र्तमाना' इतीयन्मात्रोपादाने व्यावर्तनस्य कोपादिप्रभवत्वमपि सम्भाव्येतातो हिये-
त्युक्तम् । अत्र वधूविशेषणीभूतं बन्धुपदं तद्वचनानां विश्वासजननयोग्यत्वम् ,

नव सङ्गम में औत्सुक्यवश शीघ्रतापरायण, स्वभाविक लज्जा के कारण रुकी
हुई, सखी-सहचरिणी रमणियों के प्रबोधन वाक्यों से पुनः अभिमुखीभूत, और
सामने महादेवरूप वरको देखकर भयभीत तथा रोमाञ्चित पार्वती—जिसे महादेव
ने हँस कर गले लगा लिया—आप को कल्याण दे ॥ २ ॥

अपि च ।

क्रोधेद्वैर्दृष्टिपातैस्त्रिभिरुपशमिता बह्व्योऽमी त्रयोऽपि
त्रासार्ता ऋत्विजोऽधश्चपलगणहृतोष्णीषपट्टाः पतन्ति ।
दक्षः स्तौत्यस्य पत्नी विलपति करुणं विद्रुतं चापि देवैः
शंसन्नित्यात्तहासो मखमथनविधौ पातु देव्यै शिवो वः॥३॥

अग्रेपदम् वरस्यात्यासत्तिम्, सा च साध्वसस्य युक्तत्वम्, हसता इति च हरस्य
रतिकोविदत्वं व्यञ्जयति । अत्र नवोढाया यथावत् क्रियावर्णनात् स्वभावोक्तिर-
लङ्कारः, तदुक्तम्—‘स्वभावोक्तिस्तु डिम्भादेः स्वक्रियारूपवर्णनम्’ इति । यद्यपि
‘रसस्योक्तिः स्वशब्देन स्थायिसञ्चारिणोरपि’ इत्युक्तं रसदोषप्रकरणे, तथापीहौत्सु-
क्यस्य सञ्चारिणः स्वशब्दवाच्यता न दोषः, असाधारणानुभावाभावेनानुभावव्यङ्ग्य-
ताया असम्भवात्, तदुक्तं विवरणे—‘अत्रौत्सुक्यस्य नैकोऽपि तादृशोऽसाधारणोऽ-
नुभावादिरस्ति येनोपात्तेनौत्सुक्यमसंशयं प्रतीयते । येऽपि च त्वरादयस्ते नासाधा-
रणाः, गुरुजनभयादिनापि तेषां सम्भवादिति स्वशब्देनोपादीयते’ इति । पूर्वोक्तमेव
वृत्तमत्रापि ॥ २ ॥

क्रोधेद्वैरिति । क्रोधेन अवमाननाजनितरोषेण इद्वैः प्रदीप्तैः, त्रिभिः दृष्टिपातैः
नयनत्रितयनिपातनैः अमी प्रसिद्धाः, त्रयोऽपि दक्षिणगार्हपत्याहवनीयाख्याः बह्व्यः,
उपशमिताः निर्वापिताः । त्रासेन वीरभद्रकरालरूपावलोकनजनितभीत्या आर्त्ताः
विह्वलाः, चपलाः चञ्चलाः गणाः रुद्रगणाः प्रमथादयस्तैः हृताः अपनीताः उष्णीष-
पट्टाः, शिरोवेष्टनवस्त्राणि येषाम् ते तथोक्ताः ऋत्विजः याजकाः अधः पतन्ति स्वत्रा-
णार्थमितस्ततो धावन्तो भूमौ निपतन्ति । दक्षः अध्वरदक्षितस्तदाख्यो यजमानः
स्तौति कोपोपशमार्थं मम स्तवमाचरति । अस्य दक्षस्य पत्नी गृहीतव्रता यज्ञसंयुक्ता
स्त्री करुणं विलपति परिदेवयति । देवैः यज्ञभागग्रहणाय समुपस्थितैः सुरैश्चापि विद्रुतं
पलायितम् । देव्यै पार्वत्यै इति उक्तप्रकारेण शंसन्ब्रुवाणः मखमथनविधौ दक्षप्रारब्ध-
क्रतुविनाशनकर्मणि आत्तहासः गृहीतहसनव्यापारः अट्टहासं कुर्वन् शिवः वः युष्मान्

और भी—इन क्रोधदीप्त नयनों ने तीनों प्रकार के अग्नियों को शान्त कर
दिया, प्रमथगण जिनकी पगड़ी छीन रहे हैं ऐसे भयार्त्त ऋत्विज गिर-पड़ रहे हैं,
दक्ष स्तुति करते हैं, उनकी स्त्री विलाप कर रही है, देव गण भागे जा रहे हैं, दक्ष-
यज्ञ विनाश के समय अट्टहासपूर्वक पार्वती से इस प्रकार कहते हुए शिव आपका
कल्याण करें ॥ ३ ॥

अपि च ।

जितमुडुपतिना नमः सुरेभ्यो द्विजवृषभा निरुपद्रवा भवन्तु ।

भवतु च पृथिवी समृद्धसस्या प्रतपतु चन्द्रवपुर्नरेन्द्रचन्द्रः ॥४॥

सामाजिकान्, पातु रक्षतु । पुरा दक्षेण यज्ञः प्रारब्धस्तत्तनया सती शिवमनाहृतं विज्ञाय स्वपितरं दक्षं तमपि निमन्त्रयितुमनुसरोध दक्षश्च शिवं निनिन्द, पत्यवमान-
श्रुमिता सती सती योगविसृष्टदेहा बभूव, तेन कुपितः शिवश्च स्वजटास्फोटनेन वीरभद्रं प्रादुर्भाव्य तद्यज्ञं विध्वंसयामासेति पौराणिकी कथाऽस्य श्लोकस्य पृष्ठभूमिः ।
स्रग्धरावृत्तम्, तल्लक्षणं यथा—‘अभ्यैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्त्ति-
नेयम्’ इति ॥ ३ ॥

जितमिति । उद्दनाम् नक्षत्राणाम् पतिः स्वामी चन्द्रस्तेन, जितम् सर्वोत्कर्षेण वर्तितम्, तेन तं प्रति प्रणतोऽस्मीत्यर्थो लभ्यते । ‘तारकाप्युडु वा स्त्रियाम्’ इत्यमरः ।
चन्द्रवंशीयेन राज्ञोदयनेनेत्यर्थोऽपि ध्वन्यते । सुरेभ्यः देवेभ्यः नमः नमस्कारः ।
द्विजवृषभाः ब्राह्मणश्रेष्ठाः निरुपद्रवाः विगतबाधाः भवन्तु जायन्ताम् । ‘द्विज-
वृषभाः’ इत्यत्र ‘उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे’ इति समासः । ‘स्युरुत्तरपदे
व्याघ्रपुंगवर्षभकुञ्जराः । सिंहशार्दूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थगोचराः’ इत्यमरः ।
पृथिवी च समृद्धम् विपुलम् सस्यम् व्रीह्यादि यस्यां तादृशी सम्पन्नविपुलव्रीहिः
भवतु जायताम् । नरेन्द्रः राजा चन्द्र इवेति नरेन्द्रचन्द्रः चन्द्रवपुः चन्द्रवदाह्लादि-
शरीरः सन् प्रतपतु प्रतापं प्रकटयतु । समासगोपमलङ्कारः । पुष्पिताप्रावृत्तम्,
तल्लक्षणं यथा—‘अयुजि न युगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरजाश्च पुष्पिताप्रा’
इति ॥ ४ ॥

अस्यां नाटिकायां श्लोकत्रयवटिता नान्दी, चतुर्थस्तु श्लोको मङ्गलमात्रार्थः ।
केचित्तु चतुर्थमपि श्लोकं नान्दामेव स्वीकुर्वते । तत्रायमते द्वादशपदताऽस्या नान्द्याः
अन्त्ये मते तु पदनियमानादरः । नान्द्यां मनाक् काव्यार्थसूचनमपि कर्तव्यमित्युक्त-
मतस्तत्प्रदर्श्यते । तत्र प्रथमश्लोके गिस्जाशब्देन सागरिका, पुष्पाञ्जलिद्वारेण तत्कृतं
कामदेवपूजनम्, लोचनत्रयपथं यान्त्येत्यनेन राज्ञो दृष्टिपथादक्षितायाः सागरिकाया
वासवदत्तया राजाध्युषिते माक्रन्दोदाने विलोकनम्, तेन च ‘अहो प्रसादः परिजनस्य’

चन्द्रमा की जय हो, देवों को नमस्कार, ब्राह्मणों के उपद्रव शान्त हों, पृथ्वी
सस्यसम्पन्न होवे और राजाओं में चन्द्रतुल्य हमारे महाराज का प्रताप बढ़े ॥४॥

(नान्यन्ते ।)

इत्यारभ्य 'काञ्चनमालाया हस्ते समर्पय' इत्यन्तः सन्दर्भः इत्याद्यर्थाः सूचिताः । द्वितीये श्लोके 'अत्रैतुक्थ्येन कृतत्वर' इत्यनेन 'हृदय प्रसीद प्रसीद' इत्यारभ्य 'भर्तः' अतिकोपना खल्वेषा, तद्वस्ते गृहीत्वा प्रसादयैनाम्' इत्यन्तः काव्यार्थः सूचितः । 'दृष्ट्वाग्रे वरमात्तसाध्वसरसा' इत्यनेन 'सागरिका-(राजानं दृष्ट्वा सहर्षं ससाध्वसम्) एनं प्रेक्ष्य अतिसाध्वसेन न शक्नोमि पदात्पदमपि गन्तुं तर्किवाऽत्र करिष्ये' इति काव्यार्थः सूचितः । हरेणेति राजा, गौरीति गौरवर्णा सागरिका । श्लिष्टेत्यनेन 'वासवदत्तानुरोधेन राजकृतं सागरिकापाणिग्रहणम्' इत्यादि सूचितम् । तृतीय-श्लोके क्रोधेद्वैरित्यनेन वासवदत्ताक्रोधः, दक्षः स्तौतीत्यनेन राज्ञा कृतं वासवदत्ता-सान्त्वनम् अस्य पत्नी करुणं विलपतीत्यनेन सागरिकाकृतं 'हा तात ! एषाहमना-याऽशरणा विपद्ये' इति सागरिकाविलपनम्, उपशमिता बह्वय इति त्रासार्त्ता इति चैन्द्रजालिकप्रदर्शिताग्निकृतसंरम्भस्तत्प्रशमनं चेत्याद्यर्थजातं सूचितम् । चतुर्थमपि पद्यं नान्यन्तर्गतमिति मते जितमुडुपतिनेति रुमण्वतो विजयो राज्ञो रत्नावलीलाभश्च सूचितः ।

नान्यन्त इति । नान्याः रङ्गविघ्नोपशान्तये विधायमानायाः आशीर्नमस्कि-याद्यन्यतमभेदभूतमङ्गलाचरणरूपायाः, अन्ते अवसाने, चरमवर्णध्वंसोऽत्रान्तपदार्थः । सत्रधारः प्रविश्याहेत्यग्निमेणान्वयः । नाटकादिप्रयोगे सूत्रधारो नान्दीं पठतीति समुदाचारः 'सूत्रधारः पठेन्नान्दीं मध्यमं स्वरमाश्रितः' इति भरतोकिमाधारीकृत्य प्रवृत्तः । यद्यपि नाट्योपक्रमे विघ्नोपशान्तये कुशीलवैर्द्वाविंशत्यङ्गसहितः पूर्वरङ्गः कर्तव्यः, 'प्रथमं पूर्वरङ्गश्च ततः प्रस्तावनेति च । आरम्भे सर्वनाटयानामेतत्सामान्य-मिष्यते ॥ यन्नाटयवस्तुनः पूर्वं रङ्गविघ्नोपशान्तये । कुशीलवाः प्रकुर्वन्ति पूर्वरङ्गः स उच्यते' ॥ किञ्च- 'सभापतिस्तथा सभ्या गायका वादका अपि । नटी नटश्च मोदन्ते यत्रान्योन्यानु रज्जनात् ॥ अतो रङ्ग इति ज्ञेयः पूर्वं यत्स प्रकल्प्यते । तस्मादयं पूर्वरङ्ग इति विद्वद्भिरुच्यते' ॥ इति वचनैः पूर्वरङ्गस्य प्रथमविधेयत्वं बुध्यते, तथापि द्वाविंशत्यङ्गसहितरङ्गमध्ये नान्दीरूपस्यैवाङ्गस्यावश्यविधेयतया सैवात्र पूर्वं विहिता । तथा चोक्तम्- 'यद्यप्यङ्गानि भूयांसि पूर्वरङ्गस्य नाटके । तेषामवश्यं कर्तव्या नान्दी

[नान्दी के अन्त में]

सूत्रधारः—अलमतिविस्तरेण । अद्याहं वसन्तोत्सवे सबहुमानमाहूय नानादिग्देशागतेन राज्ञः श्रीहर्षदेवस्य पादपद्मोपजीविना राजसमूहेनोक्तो

नन्दीश्वरप्रियाः' ॥ नान्दीलक्षणन्तु—'आशीर्नमस्क्रियारूपः श्लोकः काव्यार्थसूचकः । नान्दी पदैर्द्वादशभिरष्टाभिर्वाप्यलङ्कृता' ॥ इति ॥ अत्र पदशब्देन सुप्तिङन्तरूपं पदं श्लोकचतुर्थांशरूपम् अवान्तरवाक्यार्थरूपञ्च गृह्यते । तदुक्तं नाट्यप्रदीपे— 'श्लोकपादं पदं कचित् सुप्तिङन्तमथापरे । परेऽवान्तरवाक्यैकस्वरूपं पदमूचिरे' ॥ इति ॥ विद्यानाथस्तु 'कैश्चिन्नान्यां पदनियमो नाभ्युपगम्यते' इत्याह । अतोऽत्र गान्ध्यामुक्तप्रकारकपदनियमानादरेऽपि न क्षतिः । नान्दीपदव्युत्पत्तिरुक्ता नाट्यप्रदीपे तथा— 'नन्दन्ति काव्यानि कवीन्द्रवर्गाः कुशीलवाः पारिषदाश्च सन्तः । यस्मादलं पञ्जनसिन्धुहंसी तस्मादियं सा कथितेह नान्दी' ॥ नान्दीस्वरूपचिन्तायाम्— 'माङ्गल्यशङ्खचन्द्राब्जकोककैरवशंसिनी'ति श्रूयते, तदत्रोडुपतिनेति नरेन्द्रचन्द्र इति च प्रकृतनान्याश्चन्द्रशंसिता बोध्या । चन्द्रपदोपादानेन नान्यां काव्ये रसस्फी- तताऽऽशंस्यते, तथा चोक्तम् 'चन्द्रनामाङ्किता कार्या रसानां स यतो निधिः । प्रीते चन्द्रमसि स्फीता रसश्रीरिति बालुकिः' ॥

सूत्रधार इति । सूत्रं धरतीति सूत्रधारः, 'कर्मण्यण्' इत्यण् । सूत्रञ्चात्र नाटक- प्रयोगव्यवस्था, तथा चामरः—'सूत्रं तन्तुव्यवस्थयोः' इति । उक्तञ्च—'नाटकीय- कथासूत्रं प्रथमं येन सूच्यते । रङ्गभूमिं समाक्रम्य सूत्रधारः स उच्यते' इति ।

अलमिति । अति विस्तरेण बहुना विस्तारेण । अलम् किमपि साध्यं नास्ती- त्याशयः । अलमित्यव्ययं वैयर्थ्यबोधकम्, तेन विस्तारस्य फलराहित्यं सूच्यते । गम्यमानसाधनक्रियां प्रति करणत्वेन अतिविस्तरपदे तृतीया । विस्तरश्चात्र मङ्गल- श्लोकसङ्ख्याभूयस्त्वेन बोध्यः । नाटकावलोकनोत्सुकसामाजिकमनोरथप्रतिबन्धक- तथा चात्र विस्तरवैयर्थ्यमवसेयम् । 'विस्तारो विस्तरो व्यासः स तु शब्दस्य विस्तरः' इत्यमरः ॥

अद्येति । 'रङ्गं प्रसाद्य मधुरैः श्लोकैः काव्यार्थसूचकैः । रूपकस्य कवेराख्यां गोत्राद्यपि स कीर्तयेत्' ॥ इत्यभियुक्तोक्तिमनुसृत्यात्र सूत्रधारः अद्याहमित्यारभ्य

सूत्रधार—अधिक विस्तार व्यर्थ है ! इस वसन्तोत्सव में नाना दिग्दिगन्त से आकर जुटे हुए महाराज हर्ष देव के अनुगामी नृपों ने मुझे सादर बुलाकर कहा कि

थथा—अस्मत्स्वामिना श्रीहर्षदेवेनापूर्ववस्तुरचनालंकृता रत्नावली नाम नाटिका कृता । सा चास्माभिः श्रोत्रपरम्परया श्रुता न तु प्रयोगतो दृष्टा । तत्तस्यैव राज्ञः सकलजनहृदयाह्लादिनो बहुमानादस्मासु चानुग्रह-

‘यथाऽभिलषितं सम्पादयामि’ इत्यन्तेन ग्रन्थेन कवेर्नाम गोत्रादि निबद्धवान् । सा चेयं भारतीवृत्तिः, ‘भारती संस्कृतप्रायो वाग्व्यापारो नटाश्रयः’ इति स्मरणात् । वसन्तोत्सवे वसन्तर्तुप्रारम्भे विधीयमाने प्रमोदातिशयावहे महे, स चायमुत्सवः फाल्गुनपौर्णमासीमवाप्य विधीयते, फाल्गुनी पूर्णिमामारभ्य तदुत्तरगामिपञ्चमीपर्यन्तं वसन्तोत्सवः सम्पाद्य इति भविष्योत्तरपुराणमतम् । अस्मिन् वसन्तसमयेऽनुष्ठेये भगवतो मदनस्य महोत्सवे सम्प्राप्ते इति तात्पर्यम् । ‘नानादिदेशागतेन = नाना दिशः येषाम् ते च ते देशाश्च तेभ्य आगतेन भिन्नजनपदसमायातेन । एतेन परिषदो भिन्नभूभागप्रचलितकलाक्रोविदत्वमावेदितम् । राज्ञः नरपतेः । श्रीहर्षदेवस्य=तदभिधानस्य । पादपद्मोपजीविना=पादौ पद्मे इवेति पादपद्मे ते उपजीवति स्वाश्रयीकरोतीति पादपद्मोपजीवी तेन चरणकमलमुपासीनेनेत्यर्थः, तदिदं राजसमूहेनेत्यस्य विशेषणम् ‘अहमाह्वय उक्तः’ इत्यन्वयः । किमुक्त इत्यपेक्षां शमयितुमाह—यथेत्यादि । अस्मत्स्वामिना=अस्मत्पालकेन । श्रीहर्षदेवेन=तदाख्येन नरपतिना । अपूर्ववस्तुरचनालंकृता = अपूर्वेण अन्यानुद्धावितेन वस्तुना प्रतिपाद्यकथया अपूर्वया रचनया वर्णनया च अलङ्कृता भूषिता । रत्नावलीनाम = रत्नावलीतिसंज्ञया प्रसिद्धा । नाटिका = रूपकविशेषः । कृता = उपनिबद्धा । सा च नाटिका, अस्माभिः श्रोत्रपरम्परया = कर्णाकर्णिकया । श्रुता = श्रुतिपथातिथीकृता । प्रयोगतः = अभिनयद्वारा । सार्वविभक्तिकस्तसिः । दृष्टा = विलोकिता । एतेन समधिकोत्कण्ठाकारणमुक्तम् । तत् = तस्मात् , अस्मत्कुतूहलशमनस्यावश्यविधेयत्वादित्यर्थः । तस्यैव राज्ञः = प्रोक्तस्यैव भूपतेः । सकलजनहृदयाह्लादिनः = समस्तप्रजाजनमनोरञ्जकस्य । बहुमानात् = आदरातिशयात् । तत्प्रणीतरूपकाभिनयो हि तस्मिन्नादरं प्रदर्शयतीत्यभिप्रायेणेत्यमुक्तम् । अस्मासु = नानादिदेशादागतजनेषु । अनुग्रहबुद्ध्या = कृपया । तद्रूपकाभिनयप्रेक्षणावसरप्रदानमस्मदनुग्रहरूपतया परिणमे-

हमारे महाराज श्रीहर्षदेव ने कथावस्तु तथा वर्णन में अद्वितीय रत्नावली नामक नाटिका बनाई है, उसके विषय में हमने सुना भी है, उसका अभिनय नहीं देखा । सभी को प्रसन्न रखने वाले उस महाराज के प्रति आदर तथा हम लोगों के प्रति

बुद्ध्या यथावत्प्रयोगेण त्वया नाटयितव्येति । तद्यावदिदानीं नेपथ्यरचनां कृत्वा यथाभिलषितं सम्पादयामि । (परिक्रम्य अवलोक्य च ।) अये आवर्जितानि सकलसामाजिकानां मनांसीति मे निश्चयः । कुतः—

श्रीहर्षो निपुणः कविः परिषदभ्येषा गुणग्राहिणी
लोके हारि च वत्सराजचरितं नाटये च दक्षा वयम् ।

दिति भावः । यथावत्प्रयोगेण = समुचिताभिनयेन । एतेन प्रयोगस्य यथावत्कर्तव्यतोपदेशेनोपेक्षात्यागप्रभवाभिनयचारिमजन्यशोलोभो मनाक् सन्धुक्षितः । अस्मत्कुतूहलं शमयितुं तस्या नाटिकाया यथार्हमभिनयस्त्वया क्रियतामेवंकृतेऽस्मासु तवानुग्रहः, तद्रूपकप्रणेतारि नृपवरे बहुमानश्च प्रकाशितः स्यादिति त्वयाऽवश्यमवधेयमत्रेत्यभिप्रायः । तत् = तस्मात्, सामाजिकोत्कण्ठाया अवश्यशमनीयत्वात् । नेपथ्यरचनान्=वेषविन्यासम् । 'आकल्पवेषो नेपथ्यम्' इत्यमरः । स च 'रामादिव्यञ्जको वेषो नटे नेपथ्यमुच्यते' इति भरतोक्तः । यथाभिलषितम् = अभीप्सितम् । सम्पादयामि = अनुतिष्ठामि । अये इति सम्भ्रमसूचकमव्ययम् । 'अये क्रोधविषादयोः संभ्रमे' इति हैमः । सकलानाम् = सर्वेषाम् । सामाजिकानाम् = सभ्यानाम् । मनांसि = चित्तानि । आवर्जितानि = आकृष्टानि । सामाजिकोत्सुकभाव एव तदाकृष्टताप्रत्यायक इति तदौत्सुक्येन तदाकर्षणविषये निश्चयवानहमिति सूत्रधारस्याशयः ।

श्रीहर्ष इति । श्रीहर्षः रत्नावलीप्रणयनप्राप्तप्रकामकीर्त्तिस्तदाख्यो राजानिपुणः प्रवीणः (मर्मज्ञः) कविः कवयिता । न केवलं कविः श्रीहर्षः किन्तु निपुणः कविरिति तन्निमित्तरत्नावलीदिदृक्षाबद्धोत्कण्ठता सामाजिकानां नास्याभाविकीति भावः । नन्वस्तु श्रीहर्षो निपुणः कविः, निर्मिमीतां स च ग्रन्थरत्नम्, जायन्तां च सामाजिका धृतोत्कण्ठाः, परन्तेषु गुणज्ञता नास्तीति वृथा तेऽभिनयप्रदर्शनप्रयास इत्यभिसन्धायाह—परिषदपीति । एषा पुरो दृश्यमाना परिषत् गोष्ठी अपि गुणानुग्रह बुद्धि से वही नाटिका आप अभिनीत करें । इसलिये अब वेष-विन्यास करके उनका अभीष्ट सम्पादन किया जाय ।

(चलकर तथा देखकर)

मुझे निश्चय है कि दर्शकमण्डली का हृदय आकृष्ट हो रहा है, क्योंकि—
श्रीहर्ष एक निपुण कवि हैं, यह सभा भी गुणज्ञ है, उदयन का चरित्र बड़ा

वस्त्वेकैकमपीह वाञ्छितफलप्राप्तेः पदं किं पुन-

र्मद्भाग्योपचयादयं समुदितः सर्वो गुणानां गणः ॥ ५ ॥

ग्राहिणी रचयितुरभिनेतुश्च गुणान् ग्रहीतुं परिचेतुं शीलमस्यास्तादृशी स्वभावतो गुण-
ग्रहणप्रवणा । नन्वस्तु निपुणः कविर्जायतां च परिषद्गुणज्ञाऽपि शुष्का कथा न
शक्यते स्वादयितुम् , इत्यत्राह—लोक इति । वत्सराजस्य उदयनस्य चरितम्
आख्यानकम् च लोके जगति हारि मनोहरणशीलम् । ‘वत्सराजचरितं हारि’ इत्ये-
तावतैव तस्य रमणीयताप्रतीतौ सम्भवन्त्यां ‘लौके’ इति कथनेन ‘लोके शूरः’ इत्यत्र
यथा समसामयिकसमस्तशूरापेक्षं वैलक्षण्यं प्रतीयते तद्वत्कथान्तरापेक्षया समधिकं
हृदयावर्जकत्वं बोध्यते । एवं सत्यपि गुणत्रयेऽयोग्यनटाभिनये चमत्कारो नोदिया-
दिति तदपनुदति । नाट्ये चेति । अहं च त्वं च इमे चेति वयम् एतदभिनयानु-
ष्ठातारः वयं नटाः नाट्ये दक्षाः अवस्थानुकृतौ कुशलाः । एतेन स्वस्य स्वसहायानां
च दक्षतानिवेदनेन तद्वैगुण्यकृतत्रुटिसम्भावना निराकृता । तदेवम् इह अत्र प्रस्तुतेऽ-
भिनये एकैकम् प्रत्येकम् वस्तु निपुणकविगुणग्राहिपरिषत्कथाचारिमदक्षनटाद्यन्यतम-
स्वरूपम् अपि वाञ्छितस्य काम्यमानस्य फलस्य सभास्वान्तसमाकर्षणरूपस्य प्राप्तेः
पदम् स्थानम् । तदन्यतमेनापि सभासमाकर्षणमस्ति सुकरमिति भावः । अयम्
उक्तरूपः गुणानां गणः समष्टिः पुनः मद्भाग्योपचयात् मदीयसुकृतोद्रेकवशात्
समुदितः एकत्रीभूयोपस्थितः । तदवश्यमनेन गुणगणेन सामाजिकजनहृदयानन्दन-
जन्यशोलाभाय प्रयतनीयं मयेति तस्याशयः । गुणग्राहिणीति विशेषणवशादत्र
परिषत्पदं तत्रत्यजनपरम् । ‘अवस्थानुकृतिर्नाट्यम्’ इति दशरूपके । ‘प्रवीणे
निपुणाभिज्ञ’ इत्यमरः । ‘समञ्ज्या परिषद् गोष्ठी’ति विश्वः । ‘पदं व्यवसितत्राण-
स्थानलक्ष्माभिघ्नवस्तुषु’ इति चामरः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । इयञ्च भारतीवृत्त्य-
ङ्गभूता प्ररोचना, तत्स्वरूपञ्च-प्रस्तुतार्थप्रशंसनेन श्रोतॄणां प्रवृत्त्युन्मुखीकरणम् ,
तदुक्तं दशरूपके-उन्मुखीकरणं तत्र प्रशंसातः प्ररोचना’ इति ॥ ५ ॥

हृदयग्राही है, और हम लोग अभिनय के पारदर्शी हैं । इस तरह इसमें
एक भी गुण का होना अभीष्ट सिद्धि का कारण हो सकता है, किन्तु हमारे भाग्य
से तो यहाँ समस्त गुण एकत्र रूप में प्राप्त हो रहे हैं ॥ ५ ॥

तथावद् गृहं गत्वा गृहिणीमाहूय संगीतकमनुतिष्ठामि (परिक्रम्य नेप-
थ्याभिमुखमवलोक्य च ।) इदमस्मदीयं गृहम् । यावत्प्रविशामि । (प्रविश्य ।)
आर्ये ! इतस्तावत् ।

(प्रविश्य)

नटी—अज्जउत्त ! इअम्हि आणवेदु अज्जो को णिओओ अणुचिट्ठी-
अदुत्ति । (आर्यपुत्र ! इयमस्मि । आज्ञापयत्वार्यः को नियोगोऽनुष्ठीयतामिति ।)

सूत्रधारः—आर्ये ! रत्नावलीदर्शनोत्सुकोऽयं राजलोकः । तद् गृह्यतां
नेपथ्यम् ।

नटी—(निःश्वस्य । सोद्वेगम् । अज्जउत्त ! णिच्चिन्तो दाणिं सि तुमं

गृहिणीम्-स्वगृहस्वामिनीं प्रियतमाम् । आहूय आचार्यम् । सङ्गीतकम्=नृत्तं
गीतं तथा वाद्यं त्रयं सङ्गीतमुच्यते' इति लक्षितम् । नेपथ्याभिमुखम्-जवनिकादिशि
'नेपथ्यं स्याज्जवनिका रङ्गभूमिः प्रसाधनम्' इत्यजयः । इतस्तावत्-इत्यस्यागम्यता-
मिति शेषः । आर्ये' इति स्त्रीसम्बोधनम् 'पत्नी चार्येति संभाष्या' इति भरतोक्तेः ।

आर्यपुत्र-स्वामिन, 'सर्वस्त्रीभिः पतिर्वाच्य आर्यपुत्रेति यौवने' इति भरतोक्तिं
मनसि कृत्येत्यं सम्बोधनम् । इत आरभ्यात्र नाटिकायां प्राकृतप्रयोगः तत्र सर्वत्र
शौरसेन्येवादृता, 'प्राक् प्रतीचीभुवोः सिन्धोर्हिमवद्विन्ध्यशैलयोः । अन्तरावस्थितं
देशमार्यावर्तं विदुर्बुधाः ॥ आर्यावर्तप्रसृताम् सर्वास्त्रेव हि जातिषु । शौरसेनीं समा-
श्रित्य भाषां काव्ये प्रयोजयेत् ॥' इति भरतोक्तेः । इयमस्मीति सूत्रधारकृताह्वानस्यो-
त्तरम् । नियोगः आदेशः । अनुष्ठीयताम् सम्पाद्यताम् ।

रत्नावलीति । अत्र रत्नावलीपदं तदाख्यनाटिकाऽभिनयपरं बोध्यम् , तस्यै-
वात्र दर्शनीयत्वात् । राजलोकः राजजनः । 'लोकस्तु भुवने जने' इत्यमरः । तत्-
तस्मात् । 'यतयतस्ततो हेतौ' इत्यमरः । सोद्वेगम्-सखेदम् । यद्यपि उद्वेगपदं

इसलिये तबतक घर से नटी को पुकार कर सङ्गीत प्रारम्भ कर दूँ । (चल
कर, नेपथ्य की ओर देख कर) यही तो हमारा घर है, तो प्रवेश करूँ । (प्रवेश
कर) आर्ये ! इधर तो सुनो ।

नटी—आर्यपुत्र ! यही तो हूँ । आपकी क्या आज्ञा है ?

सूत्रधार—आर्ये ! राजगण रत्नावली देखने को उत्सुक हो रहे हैं, इसलिये वेष
धारण करो ।

नटी—(निःश्वास लेकर, दुःख से) आर्यपुत्र ? आप निश्चिन्त हैं, क्यों नहीं

ता कीस ण णच्चसि मह उण मन्दभाआए एक्का जेव दुहिदा । सावि तुए कहिपि देसन्तरे दिण्णा । कहं एवं दूरदेसट्टिरेण भत्तुणा सह से पाणिग्गहणं भविस्सदि त्ति इमाए चिन्ताए अप्पाव मे ण पडिहदि । किं पुण णच्चिदव्वम् ? (आर्यपुत्र ! निश्चिन्त इदानीमसि त्वं तत्कस्मान्न नृत्यसि । मम पुनर्मन्दभाग्याया एकैव दुहिता । सापि त्वया कस्मिन्नपि देशान्तरे दत्ता । कथमेवं दूरदेशस्थितेन भर्त्रा सहास्याः पाणिग्रहणं भविष्यतीत्यनया चिन्तयात्मापि मे न प्रतिभाति । किं पुनर्नर्तितव्यम् ?)

सूत्रधारः—आर्ये ! दूरस्थितेनेत्यलमुद्वेगेन । पश्य—

द्वीपादन्यस्मादपि मध्यादपि जलनिधेर्दिशोऽप्यन्तात् ।

आनीय झटिति घटयति विधिरभिमतमभिमुखीभूतः ॥ ६ ॥

चौरादिसम्भूतभये प्रसिद्धं तथाप्यत्र खेदपरम् , प्रकरणस्वारस्यात् ।

इदानीम्—अधुना । निश्चिन्तः विगतचिन्तः । नृत्यसि अभिनयमाचरसि । मन्दस्वल्पं भाग्यम् अदृष्टम् यस्याः सा तस्याः । इयमुक्तिरान्तरिकखेदव्यञ्जिका । दुहिता कन्या । दत्ता वाचा समर्पिता, वधूभावेन दातुं स्थिरीकृतेत्यर्थः । पाणिग्रहणम् विवाहः । दूरदेशस्थितस्य जामातुर्वनितान्तरासक्तिमाशङ्क्येयं चिन्ता । प्रतिभाति रोचते, बुभुक्षितं न प्रतिभाति किञ्चिदित्यत्र यथा । नर्तितव्यम् अभिनयाङ्गभूतं नर्तनम् । तस्यारोच्यता तु कैमुतिकन्यायसिद्धा । दूरस्थेनेति । दूरदेशस्थितेन जामात्रा दुहितुः प्रतिग्रहः कथमिति चिन्ताकरेण । उद्वेगेन खेदेन । अलम् किमपि न फलमिति भावः ।

द्वीपादिति । अभिमुखीभूतः अनुकूलः विधिः भाग्यम् अन्यस्मात् विद्यमानात् इतरस्मात् द्वीपात् देशात् जलनिधेः समुद्रस्य मध्यात् अभ्यन्तरात् दिशः प्राच्यादिभेदभिन्नस्य दिगवकाशस्य अन्तात् चरमभागात् अपि अभिमतम् इष्टं वस्तु झटिति शीघ्रम् आनीय उपकल्प्य घटयति मेलयति । अनुकूलं भाग्यं दूरत्वकृतं

नाचेंगे, मुझे अभागिनी को एक ही लड़की है, उसकी भी शादी आपने किसी दूर-देशान्तर में तय की है, वह परदेशी कब इसके साथ विवाह करेगा, इसी चिन्ता से मुझे अपनी भी सुध नहीं रहती है, फिर नाचना कैसे जँचे !

सूत्रधार—आर्ये ! दूर में होना खेद का विषय नहीं है, क्योंकि—

दूसरे द्वीपमें, समुद्र के मध्यमें, अथवा दिगन्त में हो, यदि भाग्य अनुकूल हुआ तो वहाँ से भी अभिप्रेत वस्तु को लाकर अतिशीघ्र मिला देता है ॥ ६ ॥

(नेपथ्ये)

साधु भरतपुत्र ! साधु । एवमेतत् । कः संदेहः ? (द्वीपादन्यस्मादिति पठति)
सूत्रधारः—(आकर्ष्य । नेपथ्याभिमुखमवलोक्य । सहर्षम्) आर्ये ! एष
मम यवीयान्भ्राता गृहीतयौगन्धरायणभूमिकः प्राप्त एव । तदेहि ।
आवामपि नेपथ्यग्रहणाय सज्जीभवावः ।

दुर्गमत्वकृतं वा व्यवधानं विधूय कालानतिपातेन हितेन योजयतीति भावः । जलानि
निधीयन्तेऽस्मिन्निति जलनिधिः । 'कर्मण्यधिकरणे चेति किप्रत्ययः । द्विर्गता
आपो यस्मिन्निति द्वीपम् । 'द्वयन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत्' इतीदादेशः । घटयतीति
चौरादिकस्य रूपम् । भौवादिकस्य ण्यन्तस्य तु घाटयतीति । अन्यस्माद् द्वीपात्
सिंहलात् अभिमतं रत्नावलीरूपं प्रियजनमानीय घटयेदिति प्रस्तुताच्चेपः । आर्या
जातिः, तल्लक्षणं यथा—'यस्याः पादे प्रथमे द्वादश मात्रास्तथा तृतीयेऽपि । अष्टादश
द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश साऽऽर्या' ॥ इति ॥ ६ ॥

साधु मनोहरं समयानुकूलञ्च । भवतोक्तमिति शेषः । भरतपुत्रेति सम्बोधनं
नाट्याचार्यतनयत्वप्रतिपादनेन सूत्रधारस्यातिशयिनमादरं व्यञ्जयति सरस्वती-
पुत्रशारदातनयेत्यादिप्रसिद्धपदवत् । इदञ्च वक्ष्यमाणस्वरूपस्य मुखसन्धेरुप-
पाख्यमङ्गम्, 'काव्यार्थस्य समुत्पत्तिरुप-
पत्तेरिति स्मृतः' इति च तल्लक्षणं तत्स-
मन्वयश्च द्वीपादन्यस्मादपीत्यादिना यौगन्धरायणो वत्सराजस्य रत्नावलीप्राप्तौ
हेतुभूतमनुकूलदैवसहायं स्वव्यापारं बीजत्वेनोपक्षिप्तवानित्यवसेयः ।

यवीयान् कनिष्ठः । 'यवीयोऽवरजानुजाः' इत्यमरः । गृहीतयौगन्धरायणभूमिकः
विहितवत्सराजप्रधानामात्यपरिच्छदः । 'भूमिका रचनायां स्याद्वेशान्तरपरिग्रहे'
इति मेदिनी । युगन्धारयतीति युगन्धरः, 'संज्ञायां भृतृवृजिधारिसहिपतिदमः'
इत्यनेन खच् । ततोऽपत्यार्थे फकि यौगन्धरायणः । इदं नाम प्रधानमन्त्रिणः ।

(नेपथ्य में)

साधु भरतपुत्र ! साधु । है तो ऐसा ही । इसमें क्या सन्देह ! 'द्वीपादन्यस्मा-
दपि' यह दुहराता है ।

सूत्रधार—(सुन कर । नेपथ्य की ओर देख कर सहर्ष) आर्ये ! यह देखो,
हमारा छोटा भाई यौगन्धरायण बनकर आ गया । आओ, हम भी वेष बदलने में
लग जायें ।

(इति निष्क्रान्तौ ।)

इति प्रस्तावना

(ततः प्रविशति यौगन्धरायणः ।)

यौगन्धरायणः—एवमेतन् । कः सन्देहः ? (द्वीपादन्यस्मादिति पुनः पठित्वा ।) अन्यथा कसिद्धादेशप्रत्ययप्रार्थितायाः सिंहलेश्वरदुहितुः समुद्रे नेपथ्यग्रहणाय समयोचितपात्रग्राह्यवेषपरिवर्त्तनाय । सज्जीभवावः—असज्जाः सज्जा-भवावः इत्यभूततद्भावे च्चिः ।

प्रस्तावना—आमुखम् । तल्लक्षणं यथा—‘नटी विदूषको वापि पारिपाश्विक एव वा । सूत्रधारेण सहिताः संलापं यत्र कुर्वते ॥ चित्रैर्वाक्यैः स्वकार्योत्थैः प्रस्तुताक्षेपिभिर्मित्यः । आमुखं तत्तु विज्ञेयं नाम्ना प्रस्तावनाऽपि सा’ ॥ यथा निर्दिष्टः—द्वीपादन्यस्मादपीत्यादि पठन्नित्यर्थः ।

एवमेतत्—यथार्थं भरतोक्तमित्यर्थः । कः सन्देह इति भरतोक्तौ विस्मयं व्यञ्जयति । अनुकूलं दैवं सर्वमपि साधयितुं समर्थमित्युपपादयितुं स्वस्वामिवृत्तमवतारयति—अन्यथेति । अन्यथा—दैवानुकूलतायाः सिद्धिहेतुतान्त्रीकारे । सिद्धस्य अणिमादिशास्त्रोक्तसिद्धिसम्पन्नस्य पुरुषस्य । आदेशः—कथनम् । रत्नावलीपरिणता चक्रवर्त्तितामुपगन्तेति हि सिद्धादेशोऽत्र । तत्र प्रत्ययः—अविथताप्रत्ययः तेन, सिद्धवचनस्यावश्यकलवत्ताविश्वासेनेत्यर्थः । ‘प्रत्ययोऽधीनशपथज्ञानविश्वासहेतुषु’ इत्यमरः । तेन प्रार्थितायाः याचितायाः ! सिंहलेश्वरदुहितुः—सिंहलद्वीपाधिप-कन्यायाः रत्नावल्याः । सिंहलद्वीपस्यावस्थितिश्च लङ्कासमीपे क्वचन प्रतीता । लङ्कैव सिंहलद्वीपमिति भ्रमः, तथा चोक्तम्भागवते—‘जम्बूद्वीपस्य च राजन्नुप-द्वीपानष्टौ ह्येक उपदिशन्ति’ । तथा—‘स्वर्णप्रस्थश्चन्द्रशुक्ल आवर्त्तनो रमणको मुदाहरणः पाञ्चजन्यः सिंहलो लङ्केति’ । सिंहलस्य लङ्कात्वे अष्टद्वीपोपक्रमस्या-सङ्गतिः । समुद्रे—सागरे । समीचीना उद्राजलचरा यस्मिन्स समुद्रः, मुद्रया मर्यादया

(दोनों का प्रस्थान)

प्रस्तावना समाप्त

(यौगन्धरायण का प्रवेश)

यौगन्धरायण—ठीक कहा । इसमें क्या सन्देह ! (‘द्वीपादन्यस्मादपि’ इसको दुहराकर) अन्यथा कैसे सिद्ध की बात पर विश्वास करके मंगनी की गई सिंहा-श्वर-कुमारी जब समुद्र में नौका के भग्न हो जाने से डूब गई तो फिर उसकी

प्रवहणभङ्गनिमग्नायाः फलकासादनं क च कौशाम्बीयेन वणिजा सिंह-
लेभ्यः प्रत्यागच्छता तदवस्थायाः संभावनं रत्नमालाचिह्नायाः प्रत्यभिज्ञा-
नादिहानयनं च । (सहर्षम् ।) सर्वथा स्पृशन्ति नः स्वामिनमभ्युदयाः ।

सहितः समुद्र इति वा समुद्रपदव्युत्पत्तिः । प्रवहणभङ्गनिमग्नायाः—प्रकृष्टमुख्यतेऽ-
नेनेति प्रवहणं पोतः । करणे ल्युटि 'कृत्यचः' इति णत्वम् । 'पोतः प्रवहणं स्मृतम्'
इति हलायुधः । प्रवहणस्य भङ्गः जलनिमज्जनम् तेन निमग्नायाः पयसि ब्रुडितायाः ।
नौकाभङ्गेन पयसि कृतसमाधेरित्यर्थः ।

फलकासादनम्—पयसि येन तरेत्तादृशं काष्ठखण्डं फलकं तस्यासादनं प्राप्तिः ।
पयोमग्नायास्तीरप्रापकफलकासादनं दैवानुकूल्यमात्रसम्पाद्यमिति भावः । कुशा-
म्बेन निर्वृता कौशाम्बी नाम नगरी वत्सपत्तनम् । सा च 'कोशम्' इति ख्यायते
प्रयागसमीपे । 'कौशाम्बी वत्सपत्तनम्' इति हेमचन्द्रः । कथासरित्सागरेऽपि—
'अस्ति वत्स इति ख्यातो देशो दर्पोपशान्तये । स्वर्गस्य निर्मितो धात्रा प्रतिमल्ल इव
क्षितौ ॥ कौशाम्बी नाम तत्रास्ति मध्यभागे महापुरी' । तत्र भव इत्यर्थे ततो
'वृद्धाच्छः' इतिच्छेन कौशाम्बीय इति तेन वणिजा व्यापारिजनेन । सिंहलेभ्य
इत्यपादाने पत्रमी । सिंहलद्वीपस्यैकत्रेऽपि तदन्तःपातिप्रान्तबाहुल्यकृतं बहुत्वम् ,
उद्भूतावयवभेदविवक्षयेव । प्रत्यागच्छता परावर्तमानेन । तदवस्थायाः विपत्ति-
पतितायाः । तरङ्गचपलफलकावस्थितत्वेनानुक्षणप्राणापायभयव्याकुलाया इत्या-
शयः । संभावनम्—आश्वासनं मा रोदीरयमहमागत्य त्वामुद्धरामि प्रापयामि चोद्दिष्टं
स्थानमित्यादिरूपम् । रत्नमाला हीरकादिवहुमूल्यमणिनिर्मिता स्रक् चिह्नं राज-
परिवारत्वबोधकं लक्षणं यस्याः सा तथा तस्याः । प्रत्यभिज्ञानात् राजपुत्रीत्वेन
परिचयात् । इह कौशाम्ब्याम् आनयनम् प्रापणम् । इह कश्चिद्वयं समुद्रपतित-
रत्नावलीकर्तृकफलकासादनस्य वणिजा तदवस्थायाः संभावनपूर्वकहानयनस्य चात्य-
न्तासम्भवित्वद्योतनद्वाराऽनुकूलदैवस्य साहाय्यं बोधयति ।

सर्वथा—सर्वेण प्रकारेण । अभ्युदयाः—सिद्धयः । नः स्वामिनम्—वत्सराजम् ।
स्पृशन्ति—आश्रयन्ति स्वसम्बन्धभाजं विदधतीत्यर्थः । एतच्च मुखसन्धेः परिकरारूप-

कसे काष्ठ-फलक का अवलम्बन प्राप्त हो जाता ? कैसे उस अवस्था में
सिंहल से लौटने वाले कौशाम्बी के व्यापारी उससे मिलते, और रत्नमाला के
सहारे पहचान कर यहाँ पहुँचा देते ? (कुछ सोचकर) मैंने भी सादर उस देवी

(विचिन्त्य ।) मयापि चैनां देवीहस्ते सगौरवं निक्षिपता युक्तमेवानु-
ष्ठितम् । श्रुतं च मया—बाभ्रव्योऽपि कञ्चुकी सिंहलेश्वरामात्येन वसु-
भूतिना सह कथं कथमपि समुद्रादुत्तीर्य कोशलोल्लिख्यते गतवता रुम-
ण्वता मिलित इति । तदेवं निष्पन्नप्रायमपि प्रभुप्रयोजनं न मे धृतिमाव-
हतीति कष्टोऽयं खलु भृत्यभावः ।

मन्त्रम्, क सिद्धादेशेत्यारभ्य स्वामिनमभ्युदया इत्यन्तेन सन्दर्भेणोत्पन्नार्थस्य
बहुलीकरणात् । तल्लक्षणं यथा—‘यदुत्पन्नार्थबाहुल्यं ज्ञेयः परिकरस्तु सः’ इति ।

मया—यौगन्धरायणेन । एनाम्—रत्नावलीम् । देवीहस्ते—राजप्रधानमहिष्या
वासवदत्ताया अधिकारे । सगौरवम्—सादरम् । निक्षिपता—न्यासीकुर्वता । युक्तमेव
उचितमेव । अनुष्ठितम्—विहितम् । रत्नावल्या वासवदत्ताभगिनीत्वेन तद्वस्तन्य-
स्तव्यताया एवौचित्यात् । बाभ्रव्यः—तन्नामको वत्सराजस्य कञ्चुकी (यः प्रच्छन्नं
यौगन्धरायणेन वत्सराजार्थं रत्नावलीं याचितुं सिंहलेश्वरसमीपं प्रेषितो मध्ये-
समुद्रं पोतनिमज्जनेन मृतत्वेनोत्प्रेक्षितः सः) कञ्चुकिलक्षणं यथा—‘अन्तःपुरचरो
राज्ञो वृद्धो विप्रो गुणान्वितः । उक्तिप्रत्युक्तिकुशलः कञ्चुकीत्यभिधीयते’ ॥
सिंहलेश्वरस्य विक्रमबाहोर्नामभूपतेः । अमा सह भवोऽमात्यो मन्त्री तेन ।
‘अव्ययात्यप्’ इति त्यप्रत्ययः वसुभूतिना तदभिधानेन । कथं कथमपि केनापि
प्रकारेण, महता कष्टेनेत्यर्थः । समुद्रादुत्तीर्य—समुद्रमध्यान्निर्गत्य । कोसलोच्छिद्यते
कोसलदेशाधिपविजयायेति ताःपर्यम्, तद्विजये च तद्राज्यलाभ आर्थिकः । रुम-
ण्वता तदाख्येन वत्सराजसेनानायकेन । मिलितः—सङ्गतः । एतेन रुमण्वद्वलवृद्धि-
र्बाभ्रव्यकर्तृकनिरापच्छरणावाप्तिश्च व्यञ्जिता । ‘मयापि चैनाम्’... इत्यारभ्य ‘मिलित’
इत्यन्तेन ग्रन्थेन अन्तःपुरचारिण्याः सागरिकाया उदयनेन यथावसरं दर्शनस्य
प्रयोजनत्वेनावधारणात् बाभ्रव्यसिंहलेश्वरामात्ययोः स्वनायकसमागमहेतुत्वेन चाव-
धारणात् युक्त्याख्यमन्त्रमिदमिति नारायणः । तदुक्तम्—‘सम्प्रधारणमर्थानां
युक्तिरित्यभिधीयते’ इति । एवम्—सागरिकाया अन्तःपुरागमनेन बाभ्रव्यस्य निरापत्त-

के हाथों में सौंप कर अच्छा ही किया । मैंने यह भी सुना है कि बाभ्रव्य
नामक कञ्चुकी सिंहलेश्वर के मन्त्री वसुभूति के साथ किसी तरह समुद्र से निकल
कर कोसल विजय के लिये प्रस्थित रुमण्वान् से जा मिला है । इस तरह यद्यपि
हमारे प्रभु का प्रयोजन करीब करीब सिद्ध हो गया है, फिर भी मुझे शान्ति नहीं
मिल रही है, यह भृत्यभाव बड़ा कष्टप्रद होता है ।

कुतः—प्रारम्भेऽस्मिन्स्वामिनो वृद्धिहेतौ

दैवेनेत्थं दत्तहस्तावलम्बे ।

सिद्धेर्भ्रान्तिर्नास्ति सत्यं तथापि

स्वेच्छाचारी भीत एवास्मि भर्तुः ॥ ७ ॥

परावर्त्तनेन कोसलेश्वरपराजयेन चेत्यर्थः । निष्पन्नप्रायम्—सिद्धकल्पम् । प्रभुप्रयोजनम्—राजहितम् । धृतिम् धैर्यम् । आवहति जनयति । राज्ञो हिते साधितेऽपि तमना-पृच्छय प्रवृत्तत्वादन्तःसन्तापो मम नोद्भवतीति भावः । अन्तःसन्तोषानुपलब्धौ कारणमाह—कष्ट इति । भृत्यभावः सेवकता । कष्टः—कष्टप्रदः । निमित्तफलयोर-भेदाध्यवसायात्कष्टप्रदार्थे कष्टपदमायुर्वृतमित्यादिवत् । 'प्रायः प्रभूणां चलचित्तवृत्तिः' इति ध्यायता तदननुज्ञया तद्धितप्रवृत्तिरपि विपत्प्रदत्वेनोत्प्रेक्ष्यत इति हृदयम् ॥

प्रारम्भ इति । स्वामिनः प्रभोर्वत्सराजस्य वृद्धेरभ्युदयस्य सार्वभौमत्वावाप्ति-रूपस्य हेतौ कारणभूते अस्मिन् प्रारम्भे सागरिकायाचनदेवीहस्तनिक्षेपादिरूपे दैवेन भाग्येन इत्थम् सागरिकाकर्तृकफलकासादनवणिग्जनोपलब्धिदेवीसमीपा-गमनादिरूपेण प्रकारेण दत्तहस्तावलम्बे विहितानुकूल्ये कृतसाहायक इत्यर्थः । सिद्धेः निष्पत्तेः साफल्यस्य भ्रमः रंशयः 'सिद्धिर्भविष्यति न वे'त्याकारको नास्तीति सत्य-ममृषा तथापि एवं सत्यपि निश्चये स्वेच्छाचारी स्वस्य इच्छा कामना स्वाम्यनुज्ञा-मनवाप्यैतादृशकार्यकरणाभिलाषः तयाऽऽचरति तच्छीलः 'सुप्यजातौ णिनिस्ता-च्छील्ये' इति णिनिः । अहम् भर्तुः स्वामिनो भीतः अस्त एवास्मि । अहं 'रत्नावली-परिणता सार्वभौमो भविते'ति सिद्धादेशे विश्वस्य बाभ्रव्यं सिंहलेश्वरं तद्दुहितरं याचितुं प्रेषितवान् , अत्र विषये राजा जापृष्टः, भाग्येनात्र मध्यपातिविपदपासन-विधया साहायकमाचरितं, सागरिका देवीसमीपं कथञ्चिदायाता, बाभ्रव्यश्चापि रुमण्वता मिलितः, सर्वमिदमीयसिद्धिविषयकसंशयनाशि, सत्यप्येवमहं राजा-नुज्ञामनासायात्र व्यापारे प्रवृत्त इति सदा स्वामिनो विभेसीत्याशयः । शालिनी-वृत्तमत्र । तत्लक्षणं यथा—'मातौ गौ चेच्छालिनीवेदलोकैः' इति ॥ ७ ॥

क्योंकि—स्वामी के अभ्युदय के लिये जो कार्यारम्भ किया गया है, उसमें भाग्य ने इस तरह मदद की है कि उसकी सिद्धि में सन्देह नहीं है, फिर भी अपने मन से सब कुछ किया है, इस लिये मैं स्वामी से भयभीत ही हूँ ॥ ७ ॥

(नेपथ्ये कलकलः ।)

यौग८—(आकर्ष्य ।) अये ! मधुरमभिहन्यमानमृदुमृदङ्गानुगतसंगी-
तमधुरः पुरः पौराणां समुच्चरति चर्चरीध्वनिस्तथा तर्कयामि यदेनं मदन-
महमहीयांसं पुरजनप्रमोदमवलोकयितुं प्रासादाभिमुखं प्रस्थितो देव
इति । य एषः—

अत्र 'कः सन्देहः' इत्यादिता 'प्रारम्भेऽस्मिन्नि' त्यन्तेन ग्रन्थेन बीजोपन्यासः ॥
'अये' इति संभ्रमद्योतकमात्मानन्त्रणे । 'अये क्रोधे विषादे च संभ्रमे स्मरणेऽपि
च' । मधुरम् अनुत्कटम् अभिहन्यमानः करतलेन ताड्यमानः, मृदुः कोमलोपकरणः
मृदङ्गः वाद्यविशेषः, तेन अनुगतं मिलितं यत्सङ्गीतं गानं तेन मधुरः श्रोत्रहारी
चर्चरीध्वनिः हस्ततालशब्दः समुच्चरति उत्पद्यते । स्निग्धगम्भीरघोषमृदङ्गशब्द-
सहचरगीतानुगतपुरवासिहस्ततालरवौ दिशो मुखरयतीत्यर्थः । 'मृदू चातीक्ष्ण-
कोमलौ', 'मृदङ्गा मुरजाः', 'गीतं गानमुभे समे' इति सर्वत्राभरः । उदुपसर्गस्य चरते-
रकर्मकतयाऽत्र उच्चरतिपदे नात्मनेपदम् 'उदश्चरः सुकर्मकात्' इति दर्शनात् । चर्चरी-
शब्दस्यार्थे मतभेदः, चर्चरीवाद्यविशेष इति केचित् । गीतभेद इत्यन्ये । अनेक-
शब्दसङ्घात इत्यपरे । हर्षक्रीडेतीतरे । करशब्द इति परे । तत्र मया करशब्दरूप
एवार्थ आदृतः, आमोदातिशयव्यञ्जकत्वात्तस्य । तथा—अनेनोच्चरता कलकलेन ।
तर्कयामि सम्भावयामि । मदनस्य मह उत्सवः कामपूजनादिरूपस्तेन महीयांसमति-
महान्तं पुरजनप्रमोदम् पुरवासिजनताकृतानन्दव्यञ्जकगीतवादित्रकरतालिकायुप-
योगरूपम् । अवलोकयितुम् स्वदृष्टया विलोक्य सम्भावयितुम् । प्रासादाभिमुखम्
राजमन्दिरदिशि । प्रस्थितः चलितः । देवः अस्मत्स्वामी वत्सराजः । प्रासादशब्दो
यद्यपि सामान्येनेष्टकादिनिर्मितराजमन्दिरमाह तथाप्यत्र द्विभूमराजमन्दिरपरो
बोध्यस्तदवस्थितस्यैव राज्ञः पुरजनप्रमोदावलोकनावसरलाभसम्भवात् ।

(नेपथ्य में कोलाहल)

यौगन्धरायण—(सुनकर) आहत मृदङ्ग के शब्द से मिलित गीत द्वारा मधुर
बनाया गया यह पुरवासियों का ताल शब्द जिस तरह उठ रहा है, उस से मुझे
मालूम पड़ता है कि मदन-महोत्सव से बढ़ने वाले पुरवासियों के प्रमोद को
देखने के लिये महाराज प्रासाद की ओर चले होंगे ।

विश्रान्तविग्रहकथो रतिमाञ्जनस्य

चित्ते वसन्प्रियवसन्तक एव साक्षात् ।

पर्युत्सुको निजमहोत्सवदर्शनाय

वत्सेश्वरः कुसुमचाप इवाभ्युपैति ॥ ८ ॥

(ऊर्ध्वमवलोक्य ।) अये ! कथमधिरूढ एव देवः प्रासादम् ।

विश्रान्तविग्रहेति । विश्रान्ता समाप्ता । विग्रहस्य युद्धस्य कथा यस्य सः विश्रान्तविग्रहकथः, विग्रहस्य शरीरस्येति वा तथा । एकत्र निर्जिताखिलरिपुतया निश्शेषितसङ्ग्रामभावनोऽन्यत्र शरीरस्यासदभावादनङ्ग इत्यर्थः । 'विग्रहः काय-विस्तारे विभोगे मारणेऽस्त्रियाम्' इति मेदिनी, 'अथ विग्रहः । संग्रामे प्रविभागे च देहविस्तारयोरपि' इति त्रिकाण्डशेषश्च । रतिः अनुराग-इन्द्रियार्थेषु विद्यते यस्य स रतिमान्, अन्यत्र रत्या तदभिधानया प्रियया सनाथः । 'रतिः स्त्री स्मरदारेषु रागे सुरतगुह्ययोः' इति मेदिनी । जनस्य प्रकृतिलोकस्य प्रजाजनस्येत्यर्थः । चित्ते चेतसि वसन् सततसन्निहितः, एकत्र सुपालनप्रजारज्जनादिगुणगरिष्णाऽधिष्ठिताशेष-प्रजाजनमना अपरत्र मनोभवत्वात्तथा । प्रियः वसन्तकस्तदभिधानो विदूषको यस्य स प्रियवसन्तकः, अन्यत्र प्रियः वसन्तः मधुमासः यस्य सः प्रियवसन्तकः, 'शेषा-द्विभाषा' इति समासान्तः कप् । 'वा प्रियस्य' इति पाक्षिकः परनिपाताभावः । निजः स्वीयः महोत्सवः तस्य दर्शनाय स्वानुष्ठितमदनमहोत्सवप्रेक्षणाय अन्यत्र आत्मानमुद्दिश्य विहितस्योत्सवस्यावलोकनाय पर्युत्सुकः धृतोत्कण्ठः वत्सेश्वरः उदयनः साक्षात् मूर्तिमान् कुसुमचापः पुष्पधन्वा इव अभ्युपैति समागच्छति । वसन्नित्यत्र लङित्यनुवर्तमाने पुनर्लङ्ग्रहणसामर्थ्यात्प्रथमासामानाधिकरण्येऽपि शत्रादेशः । दर्शनायेत्यत्र 'क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः' इति चतुर्थी । दर्शनं कर्तुम् इत्यर्थः । श्लेषानुप्राणितोपमात्रालङ्कारः । वसन्ततिलकं वृत्तम्, तल्लक्षणं यथा— 'ज्ञेयं वसन्ततिलकं तभजा जगौ गः' इति ॥ ८ ॥

अधिरूढः—आरूढः । अत्र रुहेर्गत्यर्थकतया 'गत्यर्थकर्मके' तिसूत्रेण कर्तरि क्तः ।

जिनकी शासन-पद्धति में विग्रह की कथा ही नहीं होती, जिन पर लोगों का अनुराग है जो सब के चित्तों में बसते हैं, जिन को वसन्तक बहुत प्यारा है, वह यह वत्सेश्वर—साक्षात् अशरीरी साथ में रति को लिये, लोगों के मन में निवास करने वाले कामदेव की तरह अपना महोत्सव देखने को यहाँ आ रहे हैं ॥ ८ ॥

(ऊपर देखकर) अरे, महाराज प्रासाद (महल) पर आगये ?

तद्यावद् गृहं गत्वा कार्यशेषं चिन्तयामि । (इति निष्क्रान्तः ।)

विष्कम्भकः ।

(ततः प्रविशत्यासनस्थो गृहीतवसन्तोत्सववेष्टो राजा विदूषकश्च ।)

राजा—(सहर्षमवलोक्य ।) सखे वसन्तक ।

विदूषकः—आणवेदु भवं । (आज्ञापयतु भवान् ।)

राजा—

राज्यं निर्जितशत्रु योग्यसचिवे न्यस्तः समस्तो भरः

कार्यशेषम्—अवशिष्यमाणं कर्तव्यजातम्, रत्नावल्या राज्ञः परिणयाय करिष्यमाणमुपायविशेषमिन्यर्थः ।

विष्कम्भकः—तल्लक्षणं यथा—‘वृत्तवर्त्तिष्यमाणानां काथांशानां निदर्शकः । संक्षेपार्थस्तु विष्कम्भो मध्यपात्रप्रयोजितः ॥ शुद्धः सङ्कीर्णकश्चेति विष्कम्भो द्विविधो मतः । एकद्विमध्यपात्रोक्तः शुद्धः स्यात्संस्कृतः भूतः’ ॥ प्रकृते च यौगन्धरायणरूपमध्यपात्रप्रयोजितत्वेनायं शुद्धः ।

‘वसन्तक’ इति विदूषकं प्रति राजकर्तृकं सम्बोधनम्, तथा चोक्तं विदूषक-लक्षणप्रस्तावे साहित्यदर्पणे—‘कुसुमवसन्ताद्यभिधः कर्मवपुर्वेषभाषाद्यैः । हास्यकरः कलहरतिर्विदूषकः स्यात्स्वकर्मज्ञः’ । ‘आणवेदु’ इति प्राकृतं विदूषकस्य रीति-सम्मतं, तदुक्तम्—‘विदूषकविटादीनां पाठयं तु प्राकृतं भवेत्’ इति ।

राज्यमिति । राज्ञः कर्म भावो वा राज्यम् आधिपत्यम्, राजन् शब्दाद्यप्रत्यये ‘ये चाभावकर्मणोरिति नलोपप्रतिप्रसवः । निर्जिताः निश्शेषेण पराभूताः शत्रवो यस्मिन् तत् तादृशं निश्शेषसमुद्धृतकण्टकतयाऽसपत्नमिति यावत् । इदमेकं निश्चिन्तताकारणम् । योग्यः कर्मठः सचिव अमात्यो यौगन्धरायणाभिधानः तत्र न्यस्तः समर्पित आहितः समस्तः सम्पूर्णः भरः राज्यपालनभारः । यौगन्धरायणाभिधाने मन्त्रिप्रवरे समग्रोऽपि प्रजापालनराज्यावेक्षणाद्यात्मा भारः समर्पित

तब तक मैं भी घर जाकर अपना कार्य-शेष सोचूँ । (जाता है)

विष्कम्भक

(आसन पर बैठे हुए, वसन्तोत्सव के उपयुक्त वस्त्रधारी राजा और विदूषक का प्रवेश)
राजा (सहर्ष, देख कर) मित्र वसन्तक !

विदूषक—आज्ञा ?

राजा—राज्य के सभी शत्रु परास्त कर दिये गये, योग्य मंत्री पर सम्पूर्ण कार्य-

सम्यक्पालनलालिताः प्रशमिताशेषोपसर्गाः प्रजाः ।
प्रद्योतस्य सुता वसन्तसमयस्त्वं चेति नाम्ना धृतिं
कामः काममुपैत्वयं मम पुनर्मन्ये महानुत्सवः ॥ ९ ॥

विदूषकः—(सहर्षम् ।) भो वअस्स एवं णोदम् । अहं पुण जाणामि
ण भवदो ण कामदेअस्स मम जेव एकस्स बम्हणस्स अअं मअणमहूसवां
जस्स पिअवअस्सेण एवं मन्तीअदि । ता किं इमिणा । पेक्ख दाव इमस्स
महुमत्तकामिणीजणसअंगाहगहिंदसिङ्गकजलपहारणचचन्तणाअरजणज-
णिदकोदूहलस्स समन्तदो पुम्मन्तमदलुदामचच्चरीसदमुहररच्छामुहसो-
हिणोपइण्णोपडवासपुञ्जपिञ्जरिज्जन्तदसदिसामुहस्स सस्सिसरीअदं मअण-

इत्याशयः । इदञ्चापरं चिन्ताराहित्यकारणम् । ननु शत्रुषु जितेष्वपि प्रजासु परस्परं
विधीयमाने आक्रन्दे राज्ञ औदासीन्यं नोचितं, किञ्च शत्रूणाम्प्रजासु परस्पराक्रन्दस्य
चाभावेऽपि प्राकृतिकावृष्टिशलभाद्युपस्थितौ राज्ञो निश्चिन्तभावो न युज्यत इति शंका-
द्वयं समाधातुं प्रजानां विशेषणद्वयमोह—सम्यगिति । प्रजाः प्रकृतयः समीचा प्रश-
मितसकलोपद्रवेण स्नेहपूर्णेन च पालनेन रक्षणवैक्षणादिना लालिताः प्रेम्णा
रक्षिताः । प्रशमिता निवारिता अशेषाः समग्रा उपसर्गाः विपदो यासां तादृश्यः
निश्लेषवारिताशेषोपप्लवा इत्यर्थः । एवञ्च किमपि चिन्ताकारणं न सम्भवतीति
भावः । एवं चिन्ताविरहमुपपाद्य वक्तव्यमाह—प्रद्योतस्येति । प्रद्योतस्य राज्ञः सुता
वासवदत्ता, वसन्तस्य तदाख्यतोंः समयः कालः, त्वं विदूषकश्च इति अतः (वासव-
दत्तानामप्रियव्रतीवसन्तसमयत्वाद्दशनर्मसखानां सङ्गमेन) अयं महानुत्सवः समधिकः
प्रमोदः पुनः ममैव इत्यहं मन्ये, कामः कन्दर्पस्तु कामं यथेच्छं नाम्ना मदनमहो-
त्सव इति संज्ञायां स्वाभिधानस्य घटकतया प्रविष्टतया धृतिं सन्तोषम् उपेतु आग-
च्छतु । मदनमहोत्सव इत्यत्र नामानि कन्दर्पस्य स्वनामद्वारकः सम्बन्धः केवलः

भार सौंप दिया गया, प्रजायें अच्छी रीति से पालित होने के कारण निरुपद्रव हैं,
नब प्रद्योत-सुता वासवदत्ता हैं, तुम हा, सब तरह से यह महोत्सव मेरे ही लिये
है, कन्दर्प का तो इसके साथ नाम मात्र का सरोकार है ॥ ९ ॥

विदूषक—(सहर्ष) ऐसी ही बात है मैं तो समजता हूँ न यह आपका
उत्सव है और न कन्दर्प का हा, यह तो मुझ ब्राह्मण-कुमार का ही, यह उत्सव
जिसके प्रिय मित्र आप इस तरह कहते हैं ।

मधुसवस्स । (ओ वयस्य एवं नेदम् । अहं पुनर्जानामि न भवतो न कामदेवस्य ममैवैकस्य ब्राह्मणस्यायं मदनमहोत्सवो यस्य प्रियवयस्येनैवं मन्त्र्यते । (विलोक्य ।) तत्किमनेन । प्रेक्षस्व तावदस्य मधुमत्कामिनीजनस्वयंप्राहृहीतं-शृङ्गकजलप्रहारनृत्यजागरजनजनितकौतूहलस्य समन्ततः शब्दायमानमर्दलोद्दाम-

न तु मदनमहोत्सवोपयुक्तान्युपकरणानि, तानि तु ममैवेति वस्तुतो ममैवायमुत्सव इति भावः । 'उपसर्गः पुमान् रोगभेदोपप्लवयोरपि' इति मेदिनी । एतेन राज्ञो धीर-ललितत्वमुपपादितम्-निश्चिन्तो मृदुरनिशं कलापरो धीरललितः स्यादिति साहित्य-दर्पणोक्तेः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ९ ॥

ओ वयस्येति । राज्ञः सम्बोधनमिदम्, तथा चोक्तं भरतेन-वयस्य राज्ञिति वा भवेद्वाच्यो महीपतिः । विदूषकेण' । इति । एवं नेदम्-यथा त्वयोक्तं तथा नास्ति वस्तुतत्त्वमित्यर्थः । एवं राजाभिप्रायमपनुय स्वाभिप्रायमाह-अहमित्यादिना । पुनरिति भेदे, 'पुनरप्रथमे भेदे' इति कोशः । एवञ्च त्वदभिप्रायाद् भिन्नो मदभिप्राय इत्याशयः फलितः । ब्राह्मणबटुकस्य विप्रतनयस्य, यद्यपि बटुशब्दो ब्रह्मचारिणि शक्तः 'ब्रह्मचारी बटुः समौ' इति त्रिकाण्डशेषात्, तथापि सदृशलक्षणयाऽऽ बटुकशब्दस्य बालक इत्यर्थे पर्यवसानम् । बटुरेव बटुकः, अनुकम्पायां कन्, सा च राजस्नेहभाजनतानुमेया । अनेन-कस्यायं मदनमहोत्सव इति विवेचनेन । प्रेक्षस्व-पश्य, मदनमहोत्सवस्य सश्रीकतामिति दूरस्थेन कर्मणा प्रेक्षस्वेत्यस्य सम्बन्धः । एतस्य-पुरोदृश्यमानस्य । मधुना मयेन मत्ता जातमदा ये कामिनी-जनाः स्त्रियस्ताभिः स्वयंप्राहृहीतानि आत्मना करे कृतानि स्वयं धृतानीति यावत्, यानि शृङ्गकाणि जलयन्त्राणि (पिचकारीति भाषा) तैर्ये जलप्रहाराः पयःप्रक्षेपाः तैः पानीयप्रहारैर्हेतुभिर्नृत्यङ्किरात्मत्राणायेतस्ततो धावङ्किर्नागरजनैः जनितमुत्पादितं (दर्शकलोकानाम्) कौतूहलं कुतुकमुत्कण्ठा यत्रेत्येकं मदनमहो-त्सवविशेषणम् । मत्ताः कामिन्यः पानीयसेचनयन्त्राणि करे कृत्वा नागरनरानार्द्र-यितुमभियान्ति ते चेतस्ततः स्वमुक्तये नृत्यन्त इव धावन्ति, क्रीडामिमां विलोक-यन्तश्चापरं कुतुकावृतचेतसो भवन्तीति विशेषणस्यास्यार्थः । स्वयंप्राहृशब्दः

(देख कर) इन बातों में क्या रखा है । इस मदनमहोत्सव की शोभा तो देखिये ! मतवाली कामिनीयाँ अपने हाथों में पिचकारी लेकर नागर पुरुषों पर रंग काट रही हैं और वे पुरुषगण कुतूहल से नाच रहे हैं, पारों ओर मजते हुए सब

चर्चरीशब्दमुखररध्यामुखशोभिनः प्रकीर्णपटवासपुञ्जपिञ्जरितदशदिशामुखस्य सश्री-
कतां मदनमहोत्सवस्य ।)

राजा—(समन्तादवलोक्य ।) अहो परां कोटिमधिरोहति प्रमोदः
पौराणाम् । तथाहि—

कीर्णैः पिष्टातकौघैः कृतदिघसमुखैः कुङ्कुमक्षोदगौरैः

कालिदासेनापीदृश एवार्थे प्रयुज्यमानो दृश्यते, यथा कुमारै—‘कामेकपत्नीव्रत-
दुःखशीलां लोलं मनश्चारुतया प्रविष्टाम् । नितम्बिनीमिच्छसि मुक्तलज्जां कण्ठे
स्वयंग्राहनिषक्तबाहुम्’ ॥ ‘शृङ्गं प्रभुत्वे शिखरे चिह्ने क्रीडाम्बुयन्त्रके’ इति
मेदिनी । मदनमहोत्सवस्यैव विशेषणान्तरमाह—समन्तत इति । समन्ततः सर्वतः
शब्दायमानाः मधुरं ध्वनन्तो ये मर्दला मृदङ्गास्तैरुद्गमो वृंहितो यश्चर्चयावाद्यविशे-
षस्य गीतविशेषस्य वा शब्दस्तेन मुखराणि शब्दवन्ति यानि रध्यामुखानि वीथी-
मुखानि तैः शोभते राजते तस्य सर्वतो ध्वनन्मृदङ्गरवोपवृंहितचर्चरीशब्दयुक्तरध्या-
भागविजृम्भितस्येत्यर्थः । चरमं विशेषणमाह—प्रकीर्णैति । प्रकीर्णाः प्रक्षिप्ताः पटं
वस्त्रं वासयन्ति सुगन्धीकुर्वन्ति ये तादृशा ये पटवासाः पिष्टातकाः (‘गुलाल’ इति
भाषा) तेषां पुञ्जाः समूहास्तैः पिञ्जरितानि पिञ्जरीकृतानि पीततां लम्बितानि दश-
दिशानां मुखानि यस्मिन् तथाविधस्य क्षिप्तपटवासपीतीकृतदशदिश इति यावत् ।
सश्रीकताम्—शोभाशालित्वम् ।

अहो इत्याश्चर्यव्यञ्जकमव्ययम्, तच्चात्र पौरजनानन्दविलोकनजन्यम् । पराम्=
सर्वात्कृष्टाम्, कोटिम् = श्रेणीम्, अधिरोहति = आश्रयति, प्रमोदः = आनन्दः,
पौराणाम् = पुरवासिनाम् । तदेव समर्थयति पद्येनाग्रिमेण ।

कीर्णैरिति । एषा कौशाम्बी तन्नाम्ना प्रथिता वत्सराजभुजपालिता नगरी
शतकुम्भे तन्नामके पर्वतभेदे भवं शातकुम्भं सुवर्णं तस्य द्रवो रसः तेन खचितः

और ताली के शब्दों से गलियाँ मुखरित हो रही हैं । उड़ाये गये गुलाल से दश
दिशाओं का मुख पीत वर्ण हो रहा है ।

राजा—(चारो ओर देख कर) अहा, नगरवासियों का प्रमोद चरम सीमा
पर पहुँच रहा है, क्यों कि—

कुङ्कुम की बुकनी से लाल गुलाल उड़ रहे हैं, जिससे प्रातःकाल सा हा र हा है

हैमालंकारभाभिर्भक्तनमितशिवैः शेखरैः कैङ्करितैः ।

एषा वेषाभिलक्ष्यस्वविभवविजिताशेषवित्तेशकोशा

कौशाम्बी शातकुम्भद्रवखचितजनेवैकपीता विभाति ॥१०॥

व्याप्ताः जनाः यस्यां सा स्वर्णद्रवव्याप्तपुरवासिलोकेति यावत् । इव एकपीता केवल-
पीता एको मुख्यः पीतः पीतवर्णो यस्यां तादृशी विभातीति वक्तव्यभागः । तदुपपादक-
हेतूनुपन्यस्यति—कीर्णैरिति । कुङ्कुमं घुसृणं तस्य क्षोदः चूर्णम् तेन गौरैः अरुणवर्णैः
अत एव च कृतं प्रारब्धं दिवसस्य मुखमारम्भः प्रत्यूष इत्यर्थः, यैस्तथाविधैः । घुसृ-
णारुणैः क्षिप्तैः पिष्टातकसमूहैः प्रत्यूषमिव सृजद्भिरिति पिण्डार्थः । तथा हेमनः सुवर्णस्य
अलङ्काराणां लोकरङ्गेषु धृतानां भूषणानां भाभिः दीप्तिभिः । अपि च भरेण स्वभा-
रेण नमिताः शिखाः शिरांसि दैस्तादृशैः किङ्किरातानामशोकानां तदाख्यया प्रथ-
मानानां पुष्पाणां विकारैः शेखरैः शिरोभूषणैः । पीताशोकपुष्पनिर्मितैः स्वभारेण
शिरांसि नमयद्भिरशोकपुष्पविरचितैः शिरोभूषणैरित्याशयः । अत्र कौशाम्ब्या-
नाम नगर्याः पीतत्वप्रत्यये कारणत्रयमुक्तं तत्र प्रथमं घुसृणारुणपिष्टातकविकीर्णत्वम्,
द्वितीयं पुरवासिधृतस्वर्णभूषणकिरणावली, तृतीयं च शिरोभूषणीभूताशोककुसुम-
जन्यपीतप्रभेति बोध्यम् । अथ च वेषेण पुरवासिपरिहितवसनालङ्कारादिविन्या-
सेन अभिलक्ष्यः अनुमेयः यः स्वविभवः निजैश्वर्यं तेन विजितः अशेषः समस्तः
वित्तेशस्य कुबेरस्य कोशो वित्तसञ्चयो यया तादृशी इयं कौशाम्बी । कौशाम्बी-
पुरवासिपरिधानविलोकनेन वित्तेशकोशतोऽपि समधिका समृद्धिरत्र प्रतीयत
इत्यर्थः । ‘गौरौऽरुणे’, ‘प्रत्यूषोऽहर्मुखं कल्यम्’, ‘स्तोमौघनिकरत्राते’त्यादि चामरः ।
‘कोशोऽस्त्री कुङ्कुमले खड्गपिधानेऽर्थौघदिव्ययोः’ इति कल्पद्रुमकोषः । अत्र समृद्धि-
मद्रस्तुवर्णनादुदात्तालङ्कारः, ‘उदात्तं वस्तुनः सम्पत्’ इति तल्लक्षणात् । स च शात-
कुम्भद्रवखचितत्वोत्प्रेक्षणादिवशब्दगम्ययोत्प्रेक्षया सङ्कीर्यते । स्रग्धरा वृत्तम्, तल्ल-
क्षणं यथा—‘स्रग्धर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्त्तितेयम्’ इति ॥ १० ॥

उन से एवं सुवर्णाभरणों से, और अपने भार से अग्रभाग को झुका देनेवाले अशोक
पुष्प के शिरोभूषणों से यह कौशाम्बी नगरी दीख पड़ती है मानों यहां रहने
वालों की देह पर सोने का पाना चढ़ा दिया गया हो, और इस नगरी में अपने
विभव से कुबेर के कोश को हरा दिया हो जिसका प्रमाण यहां के लोगों का यह
असाधारण वेश ही है ॥ १० ॥

अपि च ।

धारायन्त्रविमुक्तसंततपयः पूरप्लुते सर्वतः

सद्यः सान्द्रविमर्दकर्मकृतक्रीडे क्षणं प्राङ्गणे ।

उद्दामप्रमदाकपोलनिपतत्सिन्दूररागरुणैः

सैन्दूरीक्रियते जनेन चरणन्यासैः पुरः कुट्टिमम् ॥ ११ ॥

विदू०—(विलोक्य ।) इमं पि दात्र सुविअद्धजणभरिदसिङ्गकजलप-
हारमुक्कसिक्कारमणहरं वारविलासिणीजणविलसिदं आलोएदु पिअत्र-

धारायन्त्रेति । सर्वतः सर्वाभु दिक्षु (व्यापृतैः) धारायन्त्रैः जलोद्धारयन्त्रैः
(पिचकारी इति प्रथितैः) विमुक्तानि यानि पयांसि जलानि तेषां सन्ततैः अवि-
च्छिन्नप्रवाहैः पूरैः सङ्घातैः प्लुते प्लाविते जलोद्धारयन्त्रक्षिप्यमाणपयःप्रवाहेण
जलप्लवमिव प्रापिते इत्यर्थः । तथा सद्यः तत्क्षणमेव सान्द्रः निबिडितः यः विमर्दः
पादनिष्पेषः तज्जनितो यः कर्मः पङ्कः तत्र कृता क्रीडा सिन्दूरक्रीडा यस्मिन् तथा-
विधे प्राङ्गणे चत्वरे उद्दामाः अप्रतिबन्धाः याः प्रमदाः स्त्रियः तासां कपोलेभ्यः
गण्डभागेभ्यः निपतन् समधिकमृष्टतया स्खलन् यः सिन्दूररागः तेन अरुणैः रक्तैः
चरणन्यासैः पादविक्षेपैः पुरः कुट्टिमं समीपस्था बद्धा भूमिः (क्षणम्) जनेन लोकेन
सिन्दूरस्य इदं सैन्दूरम् सिन्दूरेण रक्तं वा, आये विकारार्थेऽन्ये 'तेन रक्तं रागात्'
इति वाऽणप्रत्ययः, न सैन्दूरमसैन्दूरम्, असैन्दूरं सैन्दूरं क्रियत इत्यभूततद्भावे चि-
प्रत्ययः । धारायन्त्रैः स्त्रीणां करस्थैः पुंसु पयः क्षिप्यते तेन जलप्लव इव जन्यते,
लोकाश्चात्मत्राणायेतस्ततः सञ्चरन्तीति तत्र पङ्कः समुत्पाद्यते, वनितानां कपोल-
देशेभ्यः पटवासम्भृतेभ्यः स्खलतः पटवासस्य रक्तेन चूर्णेन चासौ पङ्कः रक्ततामा-
नीयते स च रक्तः पङ्कः पुरुषचरणेषु संसक्तस्तद्द्वारैव पुरःस्थितं कुट्टिमं व्याप्नुवन्
कुट्टिमस्य सिन्दूरनिमित्तत्वं तद्रक्तत्वं वा प्रत्याययतीति तात्पर्यम् । 'अङ्गणं चत्वार-
जिरे' इत्यमरः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्, तल्लक्षणं तूक्तम् ॥ ११ ॥

और—धारायन्त्र से निकला हुआ पानी चारो ओर फैल रहा है, उस पर लोगों
के चलने से प्राङ्गण में कीचड़ हो जाती है, उद्धत स्त्रियों के कपोल से उस कीचड़ पर
सिन्दूर (गुलाल) इतनी मात्रा में गिरता है कि वह कीचड़ भी रक्त हो जाती है,
और लोगों के पैरों में लगी हुई वह लाल कीचड़ फर्श को भी रक्ताभ बना रही है ॥
विदूषक—(देखकर) सुचतुर नागरिकों द्वारा किये गये पिचकारी के जल के

अस्सो । (इदमपि तावत्सुविदग्धजनभरितशृङ्गकजलप्रहारमुक्तसीत्कारमनोहरं वार-
विलासिनीजनविलसितमवलोकयतु प्रियवयस्यः ।)

राजा—(विलोक्य ।) वयस्य सम्यग्दृष्टं त्वया । कतः ।

अस्मिन्प्रकीर्णपटवासकृतान्धकारे

दृष्टो मनाङ् मणिविभूषणरश्मिजालैः ।

पातालमुद्यतफणाकृतिशृङ्गकोऽयं

मामद्य संस्मरयतीह भुजङ्गलोकः ॥ १२ ॥

सुविदग्धास्तादृशक्रीडाचतुराः ये जनाः तैः भरितानि पुनः पयसा संभृतानि
यानि शृङ्गाणि जलोद्धारयन्त्राणि तेभ्यो (निर्गच्छन्तः) ये जलप्रवाहास्तैर्मुक्तो
यः सीत्कारः शैत्यव्यञ्जको रसोद्बोधसमर्थकश्चाव्यक्तमनोहरः शब्दस्तेन मनोहरम्
अतिरमणीयम् । वारस्य जनसमूहस्य विलासिन्यः सामान्यस्त्रियः 'वारस्त्री गणिका
वेश्या' इत्यमरः । तासां विलसितम् विहारम् । पूर्वं स्त्रीप्रवर्तितसिन्दूरक्रीडाविलो-
कनप्रार्थना कृताऽत्र पुंप्रवर्तिततदवलोकनाग्रह इति बोध्यम् ।

अस्मिन्निति । अस्मिन् पुरोऽनुभूयमाने प्रकीर्णः क्षिप्तः यः पटवासस्तेन कृतः
समुत्पादितः यः अन्धकारस्तत्र क्षिप्यमाणपटवासप्रवर्तिते तमसीत्यर्थः । मणि-
विभूषणरश्मिजालैः मणिमयालङ्कारकिरणैः मनाङ् अविस्पष्टं दृष्टो विलोकितः ।
उद्यताः ऊर्ध्वमुखीकृताः फणाकृतयः फणवदवभासमानाः शृङ्गाः क्रीडोपयुक्तजलो-
द्धारयन्त्रविशेषा यस्य असौ तथा । अयम् भुजङ्गलोकः विदसमूहः इह माम् अद्य
पाताललोकम् अधोभुवनं संस्मरयति स्मृतिपथातिथीकरोति । सदृशदर्शनाद् वस्तु-
स्मृतिरिति हि स्थितिः । तदत्र पटवासनान्धकारः प्रसारितो यत्र मणिगणप्रभयाऽवि-
स्पष्टमवलोक्यते भुजङ्गवर्गः, तस्यापि करेषु फणसमानाकृतयः शृङ्गाः स्थिता इति
तमोव्याप्तमणिगणप्रभेदप्रदर्शितसर्पलोकोत्थितफणस्य पातालस्य स्मृतिरनायासमु-
द्भवतीति भावः । 'स्मृ आध्यानै' इत्यस्य घटादौ पाठाद् मित्त्वेन संस्मरयतीत्यत्र

प्रहारों से वेश्यायें सीत्कार कर रही हैं यह भी तो आप देखें ।

राजा—मित्र, तुमने खूब देखा ।

उद्गये गये गुलाल से अन्धकार फैल रहा है, उसमें सांप की फणा की आकृति
वाली पिचकारी भूषणमणि की प्रभा से कभी कभी जो दीख जाती है वह मुझे
पाताल लोक की याद दिलाती है १२ ॥

विदूषकः—भो एसा क्खु मअणिआ मअणवसविंसंठुलं वसन्ताभि-
णअं णच्चन्ती चूअलदिआए सह इदो उजेव आअच्छदि । ता अवलोएदु
एदं पिअवअस्सो । (विलोक्य ।) भोः एषा खलु मदनिका मदनवशविंसंठुलं वस-
न्ताभिनयं नृत्यन्ती चूतलतिकया सहेत एवागच्छति । तदवलोकयत्वेतां प्रियवयस्यः ।
(ततः प्रविशतो मदनलीलां द्विपदीखण्डं गायन्त्यौ चेत्यौ ।)

चेत्यौ—

कुसुमाउहपिअदूअओ मउलीकिदबहुचूअओ ।
सिद्धिलिअमाणगाहणओ वाअदि दाहिणपवणओ ॥ १३ ॥
विअसिअबउलासोअओ कङ्खिअपि अजणमेलओ ।
पडिबालणासमत्थओ तम्मइ जुवईसत्थओ ॥ १४ ॥
इह पढमं महुमासो जणस्स हिअआइं कुणइ भिउलाइं ।
पच्छा विद्धइ कामो लद्धप्पसरेहिं कुसुमबाणेहिं ॥ १५ ॥
(कुसुमायुधप्रियदूतको मुकुलायितबहुचूतकः ।)

मितां ह्रस्वः' इति ह्रस्वः । भुजङ्गपदं विटसर्पोभयार्थकम् । स्मरणालङ्कारः । वसन्त-
तिलकं वृत्तम् , तल्लक्षणं यथा—'उक्तं वसन्ततिलकं तभजा जगौ गः' इति ॥ १२ ॥

मदनिका तन्नामा राजान्तःपुरपरिचारिका । मदनवशविंसंठुलम्—मदनस्य
वशेन अधीनत्वेन कामदेवपारतन्त्र्येणेत्यर्थः, विंसंठुलम् अयथोचितपदन्यासम्
(इदं क्रियाविशेषणम्) नृत्यन्ती नृत्यपरा । वसन्तस्य अभिनयो यत्रेत्यपरं
क्रियाविशेषणम् ।

मदनलीलाम् कामविलासम् । द्विपदी गीतिविशेषः, तथा चोक्तम्—भवेद्
द्विपदिका गीतिर्भरतेन प्रकीर्तिता । युक्ता चतुर्भिश्चरणैस्त्रयोदशकलात्मकैः । तस्याः
द्विपद्याः खण्डः एकदेशः तम् (इदं गायतिक्रियाकर्म) अत्र भरतः—'शुद्धा खण्डा
च मात्रा च सम्पूर्णं चतुर्विधा । द्विपदीकरणाख्येन तालेन परिगीयते' । 'खण्डा-
स्याच्छुद्ध्याऽर्ध्या' इति च ।

कुसुमायुधेति । कुसुमानि पुष्पाण्येव आयुधानि प्रहरणानि यस्यासौ कुसुमा-

विदूषक—(देख कर) यह मदनिका काम, परवश होने के कारण गलत वसन्ता-
भिनय नाचती हुई चूतलतिका के साथ इधर ही भा रही है, उसे आप देखें तो
(मदनलीला का अभिनय करती तथा द्विपदी खण्ड गाती हुई चेटियों का प्रवेश)
कामदेव का प्रियदूत, आज वृष को मल्लरिज करने वाला और मान गाँठ को

शिथिलितमानग्रहणको वाति दक्षिणपवनकः ॥ १३ ॥

विकसितबकुलाशोककः काङ्क्षितप्रियजनमेलकः ।

प्रतिपालनासमर्थकस्ताम्यति युवतिसार्थकः ॥ १४ ॥

इह प्रथमं मधुमासो जनस्य हृदयानि करोति मृदुलानि ।

युधः कामदेवस्तस्य प्रियदूतकः स्नेहभाजनदूतः । दूत एव दूतकः, अनुकम्पायां कन् ।
मुकुलाः सन्ति येषां ते मुकुलिनः सञ्जाताङ्कुराः, अमुकुलिनः मुकुलिनः कृता इति
मुकुलीकृताश्चूताः आस्रतरवो येन तादृशः, कुड्मलितास्रतरित्यर्थः । शिथिलीकृतं
त्याजितं प्रियविषये मानग्रहणं क्रोपग्रन्थियेन तथाभूतः, एतादृशविशेषणत्रययुतः
दक्षिणपवनकः (अल्पार्थकः कन्) मन्दो मलयवायुर्वातीत्यर्थः । अत्राद्याभ्यां विशेष-
पणाभ्यां दक्षिणदिगुद्भूतस्य वायोः समधिककामव्यञ्जकतानिवेदनेन मानापाकरण-
सामर्थ्यं समर्थितम् । पवनक इत्यत्र कना तस्य मन्दत्वं व्यञ्जितम् । कामस्य कुसुमा-
युधत्वं प्रोक्तममरसिंहेन—‘अरविन्दमशोकश्च चूतश्च नवमल्लिका । नीलोत्पलश्च
पञ्चते पञ्चबाणस्य सायकाः’ इति ॥ १३ ॥

विकसितेति । विकसिताः पुष्पिताः बकुलाः अशोकाश्च येन तादृशः । ‘शेषा-
द्विभाषा’ इति कप् । उत्कण्ठिताः सञ्जातोत्कण्ठाः ये प्रियाः कामिनः तेषाम् मेलकः
प्रापकः, समधिकोत्कण्ठाजननद्वारा कामिभिः कामिनीनां सङ्गमे कारणत्वं बिभ्राण
इत्याशयः । मेलकपदे कर्तरि ण्वुल्, तेन शेषषष्ठ्या समासः । एवं वसन्तसमयप्रवृत्तं
दक्षिणवायुं वर्णयित्वा तत्प्रभावातिशयमाह—प्रतिपालनेति । प्रतिपालने प्रोषितानां
प्रियाणां प्रतीक्षायाम् असमर्थकः असमर्थ एव असमर्थकः अशक्तः युवतिसार्थकः
तरुणीगणः ताम्यति । मलयानिलस्पर्शो हि तरुणीगणस्य ग्लानिमुपजनयति
कामानलसन्धुक्षणद्वारेति तात्पर्यम् । स्पष्टमन्यत् ॥ १४ ॥

इहेति । इह अस्मिन् वसन्तावतारे मधुमासः चैत्रमासः (वसन्तस्याद्यौ भागः)
प्रथमम् पूर्वम् जनस्य लोकस्य हृदयानि चेतांसि मृदुलानि कोमलानि वासनावह-

ढीला करने वाला दक्षिणानिल चल रहा है ॥ १३ ॥

जिनके आस्य-मद्य से बकुल विकसित होता है, जिन्हें प्रिय मिलन की कामना
है, और जो प्रतीक्षा करने की क्षमता खो बैठी हैं ऐसी युवतियाँ उद्विग्न हो
रही हैं ॥ १४ ॥

इस समय में वसन्त पहले लोगों के हृदयों को मृदुल बना देता है, तब कन्दर्प

पश्चाद्विध्यति कामो लब्धप्रसरैः कुसुमबाणैः ॥ १५ ॥

राजा—(निर्वर्ण्य सविस्मयम् ।) अहो निर्भरः क्रीडारसः परिजनस्य ।
तथाहि—

स्रस्तः स्रग्दामशोभां त्यजति विरचितामाकुलः केशपाशः
क्षीबायां नूपुरौ च द्विगुणतरमिमौ कन्दतः पादलग्नौ ।

सन्धुक्षणद्वारा द्रुतानीत्यर्थः । करोति सम्पादयति, पश्चात् परतः (जाते कोमल-
भावेन कुसुमशरभेदनार्हत्वे) कामः कन्दर्पः लब्धः प्रसरः प्रवेशावकाशः यैः तादृशै-
कुसुमबाणैः पुष्परूपैः आशुगैः विध्यति भिनन्ति । मधुमासेन कोमलीकृतानां लोक-
चेतसां भेदने कामबाणाः क्षमन्ते इत्याशयः ॥ १५ ॥

निर्वर्ण्य = सूक्ष्मेक्षिकया निरोक्ष्येत्यर्थः । क्रीडारसः=विहारारम्भः । निर्भरः=
अतिभूमिं गतः ।

क्रीडारसनिर्भरत्वं परिजनस्योक्तं तत्समर्थयति—स्रस्त इति । अस्याः पुरो
दृश्यमानायाः क्षीबायाः वसन्तोत्सवमुपलक्ष्य प्रकाममधुसेवनात् कामाविर्भावाच्च
मत्तायाः अत एव स्तनयोर्भरः स्तनभरस्तेन विनमन् नम्रीभवन् यो मध्यभागः कटि-
देशस्तस्य भङ्गः भारासह्यताप्रयुक्तं व्रुटनम् तत्र अनपेक्षा अनवहितत्वं यत्र कर्मणि
तत्तथा क्रीडन्त्याः जलयन्त्रादिसञ्चालनपटवासप्रक्षेपणादिकृते त्वरितचरणन्यासमित-
स्ततो धावन्त्या इत्याशयः । स्रस्तः बन्धनाद्विगलितः उन्मुक्त इति यावत्, अत एव
आकुलः अस्तव्यस्तः केशपाशः कचकलापः पीडयेव खेदेनेव विरचिताम् विशेषेण
कृताम् स्रग्दामशोभाम् दामेव सक् स्रग्दामा तस्याः शोभाम् कान्तिं त्यजति जहाति
विचित्ररचनाया निर्मितायाः मालायाः शिरोदेशावस्थितायाः पातेन केशपाशः स्वशो-
भाक्षतिं मन्वानः खेदमिवानुभवतीति भावः । इमौ पादलग्नौ चरणन्यस्तौ नूपुरौ
मञ्जरीं (पीडयेव) द्वौ गुणौ आवृत्तौ यस्य तद् द्विगुणं द्विरावृत्तमतिशयेन द्विगुणं
द्विगुणतरम् कन्दतः रुदित इव । स्वाभाविकचरणन्याससम्भविशब्दापेक्षया प्रमत्त-
जनकर्तृकस्वैरपदन्यासे प्रभूततरं शब्दायेते इति भावः । कम्पस्य उद्दामनर्तनजनित-
को मौका मिलता है वह अपने फूल के बाणों से उन्हें वेधता जाता है ॥ १५ ॥

राजा—(देखकर, आश्चर्य से) अहा ! यह परिजन क्रीडा में मस्त है, क्योंकि
ये लटकते हुए केशपाश जिन्हें बड़े प्रयत्न से पुष्प-माल्य से सम्हाला गया था,
पुष्पमाल्य की शोभा से वञ्चित हो रहे हैं, इस मतवाली स्त्री के नूपुर दुगुनी आवाज

व्यस्तः कम्पानुबन्धादनवरतमुरो हन्ति हारोऽयमस्याः

क्रीडन्त्याः पीडयेव स्तनभरविनमन्मध्यभङ्गानपेक्षम् ॥ १६ ॥

विदूषकः—भो वअस्स अहं पि एताणं मज्झे गटुअ णञ्चन्तो गाअन्तो
अअणमहूसवं माणइस्सम् । (भो वयस्य अहमप्येतयोर्मध्ये गत्वा नृत्यन् गायन्
मदनमहोत्सवं मानयिष्य मि ।)

राजा—(सस्मितम् ।) वयस्य एवं क्रियताम् ।

विदूषकः—(उत्थाय चेतयोर्मध्ये नृत्यन् ।) भोदि मअणिए भोदि चूअ-
लदिए मं पि एदं चच्चरिं सिक्खावेहिं । (भवति मदनिके भवति चूतलतिके
मामप्येतां चर्चरीं शिक्षयतम् ।)

दोलनस्य अनुबन्धात् सततानुवृत्तः हेतोः व्यस्तः इतस्ततः क्षिप्यमाणोऽयं हारः
मुक्ताहारः (पीडयेव) अनवरतं सततम् उरः वक्षःस्थलम् हन्ति ताडयति । केश-
पाशः स्रग्दामशोभां त्यजति, मञ्जीरौ क्रन्दतः, हार उरो हन्तीति सर्वत्र स्तनभर-
विनमन्मध्यभङ्गानपेक्षं यज्जर्तनं तत्कृता पीडैव हेतुतयोत्प्रेक्ष्यते । 'मञ्जीरो नूपुरोऽस्त्रि-
याम्' इति नामलिङ्गानुशासनम् । 'अनुबन्धस्तु सम्बन्धे' इति मेदिनी । हेतूत्प्रेक्षा-
लङ्कारः । स्रग्धरावृत्तम् ॥ १६ ॥

एतयोः—मदनिकाचूतलतिकाभिधयोश्चेत्योः । मध्ये = अन्तरा । मानयिष्या-
मि = आदरानुवृत्तिप्रदर्शनेन सत्करिष्यामि । मान-पूजायामित्यतो लुट् ।

सस्मितम् = सेषद्धासम्, तत्कारणन्तु विदूषकस्य विचित्रा वेषसज्जा भावा
चात्रोत्सवे कामपि शोभां पुण्येदिति स्मरणम् ।

कर रहे हैं, कम्प के कारण डोलता हुआ हार इसके कलेजे पर प्रहार सा कर रहा है,
तथापि यह नाच रही है, और इतनी तन्मयता से, नाच रही है कि इसे स्तनभार
से झुकी हुई कमर के टूटने की भी चिन्ता नहीं हो पाती है ॥ १६ ॥

विदूषक—अजी मित्र, मैं भी इनके बीच में जाकर अपने नाचने और गाने से
इस मदनमहोत्सव का मान करूँगा ।

राजा—(हंस कर) मित्र, जरूर करो ।

विदूषक—(उठ कर, चेटियों के बीच नाचता हुआ) अरी मदनिका, अरी
चूतलतिका, मुझे भी यह चर्चरी सिखा दे ।

उभे—(विहस्य) हृदास ण क्खु एसा चर्चरी । (हताश न खल्वेषा चर्चरी)

विदूषकः—ता किं क्खु एदं । (तत् किं खल्वेतत् ।)

मदनिका—दुअईखण्ड खु एदं । (द्विपदीखण्डं खल्वेतत् ।)

विदूषकः—(सहर्षम् ।) किं एदिणा खण्डेण मोअआ करीअन्दि । (किमेतेन खण्डेन मोदकाः क्रियन्ते ।)

चेष्ट्यौ—(विहस्य ।) ण हि ण हि पढीअदि क्खु एदं । (नहि नति पठ्यते खल्विदम् ।)

विदूषकः—(सविषादम् ।) जइ पढीअदि ता अलं मम एदिणा । वअस्सस्स सआसं जेव्व गमिस्सम् । (यदि पठ्यते तदलं ममैतेन । वयस्यस्य सकाशमेव गमिष्यामि ।) (गन्तुमिच्छति ।)

हताश = पिशुन, 'हताशो निर्दये चाशारहिते पिशुनेऽपि च' इति मेदिनी । न खल्वेषा चर्चरी = अयं भवदुक्तो गानविशेषो नास्तीत्यभिप्रायः ।

सहर्षम् = सप्रसादम्, खण्डपदश्रवणेन शर्कराखण्डमनुध्यायतो मिष्टलाभ-सम्भावनाप्रसूतोऽत्र हर्षोऽवगन्तव्यः । एतेन = खण्डेन, खण्डशब्देन खण्डशर्करां सम्भावयतो विदूषकस्य तथाविधः प्रश्नः ।

विहस्य = हसित्वा, भोजनभट्टस्यास्य विदूषकस्य गानखण्डेऽपि मोदकसाधन-त्वसम्भावनाज्ञानमत्र हासकारणम् ।

सविषादम् = सखेदम्, स चात्र मोदकसम्भावनापगमजन्मा वेदितव्यः । मम एतेन अलम् = मम किमपि प्रयोजनं नैतत्साधयेदित्यर्थः ।

दोनो—अबे मुआ, यह चर्चरी नहीं है ।

विदूषक—तो यह क्या है ?

मदनिका—यह द्विपदी खण्ड है ।

विदूषक—इस खण्ड (खाँद) से क्या लड्डू बनाया जाता है ?

चेष्टियाँ—(हँस कर) नहीं नहीं, यह पढ़ा जाता है ।

विदूषक—(विवाद के साथ) यदि पढ़ा जाता है तब मुझे इसकी आवश्यकता नहीं है । मैं मित्र के पास ही जाऊँगा ।

उभे—(हस्ते गृहीत्वा) एहि कीलम्ह । वसन्तअ कहिं गच्छसि ।
(एहि क्रीडामः । वसन्तक कुत्र गच्छसि ।) (इति बहुविधं वसन्तकमाकर्षतः ।)

विदू०—(आकृष्य हस्तं प्रपलाय्य राजानमुपसृत्य ।) वअस्स णत्तिच-
दोम्हि । णहि णत्ति । कीलिअ पलाइदोम्हि । (वयस्य नर्तितोऽस्मि । नत्ति
नहि । क्रीडित्वा पलायितोऽस्मि ।)

राजा—साधु कृतम् ।

चूत०—हज्जे मअणिए । चर कखु अम्हाइ कीलिदम् । ता एहि ।
णिवेदेम्ह दाव भट्टिणीए संदेसं महाराअस्स । (हज्जे मदनिके चिरं खत्वा-
वाभ्यां क्रीडितम् । तदेहि । निवेदयावस्तावद्भार्याः संदेशं महाराजाय ।)

मदनिका—सहि एवं करम्ह । (सखि एवं कुर्वः ।)

उभे—(परिक्रम्य उपसृत्य च ।) जेदु जेदु भट्टा । भट्टा देवी आण-
वेदि णहि णहि । विण्णवेदि । (जयतु जयतु भतो । भर्तः देव्याणां पयति—(इत्य-
र्धोक्ते लज्जां नाटयन्त्यौ ।) (नहि नहि । विज्ञापयति ।)

बहुविधम् = अनेकप्रकारम् । इदं चाकर्षणक्रियाया विशेषणम् ।

नर्तितोऽस्मि = पुनल्लिकावदाभ्यां चेट्याभ्यां गात्रविच्छेपं लम्बितोऽस्मि । एते-
नाः सावमानमाशङ्क्य प्रतिषेधति नहि नहीति ।

‘हज्जे’ इदं चेट्यां प्रति सम्बोधनबोधकम्, तदुक्तममरसिंहेन—‘हण्डे हज्जे हलाऽऽ-
हाने नीचां चेट्यां सखीं प्रति’ इति । चिरम् = बहुकालपर्यन्तम्, राज्ञोऽसन्देशोऽविलम्बं विनि-
वेद्यस्तत्रावाभ्यां क्रीडासक्ताभ्यां विलम्बः कृत इति सम्भ्रमो मनसि प्रतिष्ठितः प्रतिभासते ।

लज्जां नाटयन्त्यौ = लज्जाव्यञ्जकशिरोनमनादिचिह्नशालिन्यौ सत्यावित्यर्थः ।

दोनों—(हाथ पकड़ कर) आओ, खेलें । उधर कहाँ चले । (वसन्त को
नाना प्रकार से खींचती हैं)

विदूषक—(हाथ छुड़ा, भाग कर, राजा के पास जाकर) मित्र, नाच आया ।
नहीं नहीं, क्रीड़ा कर आया ।

राजा—अच्छा किया ।

चूतलतिका—मदनिका हम लोग बड़ी देर तक खेलती रहीं, अब चलो, महा-
रानी का संवाद महाराज से निवेदन करें ।

मदनिका—हां सखी, ऐसा ही करें ।

दोनों—(चल कर समीप आकर) जय हो महाराज की, जय हो । महारानी
की आज्ञा है कि—(इतने ही पर लज्जा प्रकट करती हुई) नहीं नहीं, निवेदन है ।

राजा—(सहर्षं विहस्य सादरम् ।) मदनिके नन्वाज्ञापयतीत्येव रमणीयम् । विशेषतोऽद्य मदनमहोत्सवे । तत्कथय किमाज्ञापयति देवी ।

विदू०—आः दासीए धीए । किं देवी आणवेदि । (आः दास्याः पुत्रि । किं देव्याज्ञापयति ।)

उभे—एवं देवी विष्णवेदि-अज्ज क्खु मए मअरन्दोहाणे गढुअ रत्तासोअपाअवतले संठाविदस्स भअवदो कुसुमाउहस्स पूआ णिव्वत्त-इदंवा । तर्हि अज्जउत्तेण संण्णिहिदेण होदंवा । (एवं देवी विज्ञापयति-अथ खलु मया मकरन्दोद्यानं गत्वा रक्ताशोकपादपतले संस्थापितस्य भगवतः कुसुमायुधस्य पूजा निर्वर्तयितव्या । तत्रार्यपुत्रेण संनिहितेन भवितव्यम् ।)

लज्जाकारणन्तु स्वापेक्षयाऽपकृष्टं प्रत्याज्ञानं सम्भवति, राजा च न राज्यपेक्षयाऽपकृष्टः, निर्गतं च मुखात् 'देव्याज्ञापयतो'ति ।

सहर्षम् = तानन्दम्, तत्कारणञ्चात्र प्रियासन्देशोपलब्धिः । रमणीयम् = शोभनम्, प्रियाकृताज्ञापनस्य कामिकृते सौभाग्यसूचकत्वात्तथोक्तम् ।

आः = इदं कोपव्यञ्जकमव्ययम् । 'आस्तु स्यात्कोपपीडयोः' इत्यमरः । यथा-श्रुतार्थग्राहिणो विदूषकस्य स्त्रीकृतं पत्याज्ञापनं नोचितमिति तत्कोपोदयकारणम् ।

मकरन्दोद्यानम् = तदाख्यमुद्यानविशेषम् । रक्ताशोकपादपतले = रक्ताशोक-तरोरधः । संस्थापितस्य=विहितप्रतिष्ठस्य । कुसुमायुधस्य=कामदेवस्य । निर्वर्तयितव्या = सम्पादनीया । तत्र = पूजोपक्रमे । आर्यपुत्रेण = भवता । संनिहितेन = समुपस्थितेन, रक्ताशोकतरुच्छायायां प्रतिष्ठापितस्य कामस्य पूजायामुपक्रान्तायामय भवदुपस्थितिं कामये इति राजमहिष्या अनुरोधः ।

राजा—(आनन्द से हँसकर, आदर से) आज्ञा ही देना सुन्दर लगता है, खास कर इस मदनमहोत्सव के अवसर पर । इसलिये कहो—देवी की क्या आज्ञा है ?

विदूषक—अरी दासियो, देवी क्या फरमाती हैं ?

दोनों—देवी का यही निवेदन है कि मुझे आज मकरन्दोद्यान में जाकर रक्ताशोकतरु के नीचे स्थापित कामदेव की पूजा करनी है, अतः आर्यपुत्र भी उसमें उपस्थित हों ।

राजा—(सानन्दम् ।) वयस्य ननु वक्तव्यमुत्सवादुत्सवान्तरमापति-
तमिति ।

विदूषकः—भो वयसस ता उठठेहि । तहिं जेव गच्छम्ह जेण तहिं
गदसस ममावि बम्हणसस सोत्थिवाअणं किंवि भविससदि । (भो वयस्य
तदुत्तिष्ठ । तत्रैव गच्छामो येन तत्र गतस्य ममापि ब्राह्मणस्व स्वस्तिवायनं किमपि
भविष्यति ।)

राजा—मदनिके, गम्भतां देख्यै निवेदयितुमयमहमागत एव मक-
रन्दोद्यानमिति ।

चेटथौ—जं मट्टा आणवेदि । [इति निष्क्रान्ते] (यङ्गुर्ताऽऽह्णयति ।)

राजा—वयस्य, एहि । अवतरावः । (उभौ प्रासादावतरणं नाटयतः)

सानन्दम् = सहर्षम्, स चात्र प्रियतमानुष्ठीयमानकामपूजावसरे समुपस्थान्तुं
निमन्त्रणस्य लाभेन बोध्यः । उत्सवान्तरम् = अन्य उत्सवः मयूरव्यंसकादित्वादि-
हान्यार्थान्तरशब्देन सह समासः, स चायमस्वपदविग्रहः । आपतितम् = उपस्थितः
एको वसन्तोत्सवोऽपरश्चायं कामपूजोत्सव इति समुपस्थितमुत्सवद्वयमिति भावः ।

तत्रैव = मकरन्दोद्यान एव । स्वस्तिवायनम् = पुण्याहवाचनोपलभ्यमोदकः
किञ्चिदुपदारूपम् । पुण्याहवाचनं च प्रारम्भे स्वस्थयननाम्ना प्रायो बहुत्र विधीयते,
तत्र 'स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः' इति ऋक् पठ्यते । कचिः पुस्तके स्वस्तिवाचनमिति
पाठः । तस्य स्वस्ति वाच्यतेऽनेनेति विग्रहः । 'ममापि' 'किमपि' इत्यस्य तत्र तु
प्रियाप्रेमोपलब्धिरिति महाँल्लामः, इति व्यञ्जना ।

अयमहमागत एव = सद्य एव समागच्छामि ।

अवतरावः = अवरोहावः प्रासादादिति शेषः । 'अये कथमधिरूढ एव देवः

राजा—(सानन्दम्) मित्र, कहना तो यही चाहिये कि एक उत्सव में से यह
दूसरा उत्सव निकल आया ।

विदूषक—मित्र, चलिये, वहाँ चलें, जिससे वहाँ पहुँचने पर मुझ ब्राह्मण को
कुछ वायन भी मिल जाय ।

राजा—मदनिके, जाओ देवी से नियेदन कर देना कि मैं मकरन्दोद्यान में
आ गया ।

दोनों—जो आज्ञा ।

राजा—मित्र, आज्ञो, उतरें ! (दोनों के द्वारा कोठे से उतरने का अभिनव)

यस्य, आदेशाय मकरन्दोद्यानस्य मार्गम् ।

विदूषकः—एदु एदु भट्टा । (एव एव भर्ता ।)

(इति परिक्रामतः)

विदूषकः—(अश्वतोऽवलोक्य) एदं तं मअरन्दुज्जाणं ता एहि पविसम् ।
(एतत्तन्मकरन्दोद्यानं तदेहि प्रविशतः ।)

(इति प्रविशतः)

विदूषकः—(अवलोक्य सविस्मयम्) भो महाराज, पेक्ख पेक्ख दाव
एदं खु मलयमारुदान्दोलणपहुल्लन्तसहआरमञ्जरीरेणुपटलपटिबद्धपटवि-
आणं मत्तमहुअरमुत्तमङ्कारमिलिदमहुरकोइलारावसंगीदसुदिसुहं तुहागम-
णदंसिआअरं विअ मअरन्दुज्जाणं लक्खीअदि । ता पेक्खदु मव । (भो
महाराज, प्रेक्षस्व प्रेक्षस्व तावदेतत् खलु मलयमारुतान्दोलनप्रपञ्चसहकार-
मञ्जरीरेणुपटलप्रतिबद्धपटवितानं मत्तमधुकरमुकुटशङ्कारमिलितकोकिलारावसंगीत-

प्रासादम्' इति प्रागुक्तं तदनुसन्धायेत्यमुक्तिः ।

तन्मकरन्दोद्यानम्—यदुद्दिश्य प्रचलितोऽसीति योजनीयम् ।

मलयस्य दक्षिणदिगवस्थितानलप्रभेदस्य मारुतो वायुः दक्षिणपक्षः तेन
तत्कर्तृकं यद् आन्दोलनम् सञ्चालनम् तेन हेतुभूतेन प्रफुल्लन्त्यः प्रकाशमपन्त्यो-
याः सहकारस्य आम्नश्चक्षस्य मञ्जर्यः तामां रेणवः परागाः तेषाम् पटलम्-परम्परा
तेन प्रतिबद्धं निरर्थकतया निवारितायोजनम् पटवितानम् यत्र तपसा । मलयानिले-
दभिज्जाममञ्जरीपरागैर्यत्र पटवितानायितं तादृशमिन्त्यर्थः । किञ्च-अप्ताः मधुपान-
समुत्पन्नमदाः ये मधुकराः भ्रमराः तैः कर्मभिर्मुक्तो यो शङ्कारः अश्वत्थमधुरः
शब्दः तेन मिलितः सङ्गतः एकीभवन् यः कोकिलारावः परमृतरुतम् स एव सङ्गीतम्

मित्र, मकरन्दोद्यान का मार्ग बनाओ ।

विदूषक—जो आज्ञा, आइये आप । (दोनों चलते हैं)

विदूषक—यहो तो वह मकरन्दोद्यान है । चलिये, प्रवेश करें । (दोनों का प्रवेश)

विदूषक—(देख कर, आश्चर्य) मित्र, देखिये देखिये । वह मकरन्दोद्यान आप
के आगमन से आप के प्रति अपना आदर प्रकट कर रहा है, वह जो मलयानिल
द्वारा हिलाई गई आम की मञ्जरी का पराग उड़ रहा है वह आप के स्वागत में
फँकाया गया क्षामियाना है, और मतवाले भ्रमरों की शृङ्गार से मिथिल मधु-

श्रुतिसुखं तवागमनदर्शितादरमिव मकरन्दोद्यानं लक्ष्यते । तत्प्रेक्षतां भवान् ।)

राजा—(समन्तादवलोक्य) अहं । मकरन्दोद्यानस्य परां श्रीः । इह हि-

उद्यद्विद्रुमकान्तिभिः किसलयैस्तःत्रां त्विषं बिभ्रतो

भृङ्गालीविरुतैः कलैरविशदव्याहारलीलाभृतः ।

घूर्णन्तो मलयानिलाद्वृत्तचलैः शाखासमूहैर्मुहु-

गीतावाद्यादिकम् तेन श्रुतेः कर्णकुहरस्य सुखम् सुखावहम् । चूताङ्कुरास्वादकषायक-
ष्ठानां कोकिलानामारावा मायद्भ्रमरझङ्कारैरन्विताः सङ्गीतानीव यत्र कर्णयोरमृत-
मुद्गिरन्ति तादृशमिति भावः । ननु किमर्थमिदमाभ्रमञ्जरीपरागकृतपटवितानायोजनं
किमर्थं वा भ्रमरझङ्कारान्वितकोकिलारारूपसङ्गीतप्रवर्तनमित्यपेक्षायामाह—तवाग-
मनेत्यादि । तव स्वामिनः आगमने समुपस्थितौ दर्शित आदरः स्वागत-
सत्क्रिया येन तादृशमिव । तवागमनेत्यत्र तवेत्यस्य सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्समासो-
बोध्यः । त्वदागमनेत्यादिपाठस्तु युक्ततमः । उत्प्रेक्षाऽलङ्कारः ।

उद्यदिति । अधुना सम्प्रति वसन्तावतारे अमी पुरोवर्तमानाः द्रुमाः वृक्षाः मधोः
वसन्तस्य मधुनः मयस्य च प्रसङ्गमवसरम् सम्पर्कञ्च प्राप्य मत्ताः सज्जातमदाः इव
भान्ति राजन्ते । अमी मकरन्दोद्यानवृक्षा वसन्तसमयमासाद्य पीतासवाः पुमांस इव-
तास्ताः मदमत्तचेष्टाः कुर्वन्तो भान्तीति भावः । मदचेष्टा एव विवृणोति—उद्यदित्या-
दिना । उद्यताम् उद्गच्छताम् (प्रकाशमासादयताम्) विदुमाणाम् प्रबालानाम्
कान्तयः इव कान्तयो येषां तैर्नवविह्वलभैः किसलयैः नवपल्लवैः ताम्राम् ताम्रव-
र्णाम् त्रिषु कान्तिम् बिभ्रतः धारयन्तः, अन्योऽपि पीतासवः प्रकामरक्ताभौ
भवति मदकृतोन्मत्तप्रभावात् । किसलयैरिति हेतौ तृतीया । कलैः अव्यक्तमधुरैः
भृङ्गालीनां भ्रमरकुलानाम् विरुतैः गुञ्जनैः (हेतुभूतैः) अविशदः अस्फुटाक्षरार्थः यः
व्याहारः भास्वितम् तस्य लीलां शोभां बिभ्रतीति तथा । भ्रमराणां गुञ्जितानि वृक्षाणां
कलभाषितानीत्यर्थः । अन्योऽपि मत्तः किमप्यस्पष्टमाचष्टेऽत इयमुत्प्रेक्षा । किञ्च—

कोकिल ग्गर संगीत है, जो अति श्रोत्रप्रिय है । आप देखें तो इसे ।

राजा—(चारों ओर देख कर) अहा ! मकरन्दोद्यान कितना सुन्दर है ? यहाँ-
इस मधु के आ जाने से ये वृक्ष भी मनवाले से मालूम पड़ रहे हैं क्योंकि
मृगों की मृदु कान्ति वाले नव पल्लवों से इनकी लाली बढ़ रही है, औरों का शब्द
मानो हमके भरपूर शब्द हैं, दक्षिण वायु इनकी शाखाओं को चला रही है वह

भान्ति प्राप्य मधुप्रसंगमधुना मत्ता इवामी द्रुमाः ॥ १७ ॥

अपि च ।

मूले गण्डूषसेकासव इव बकुलैर्वास्यते पुष्पवृष्ट्या
मध्वाताम्रे तरुण्या मुखशशिनि चिराच्चम्पकान्यद्य भान्ति ।
आकर्ष्याशोकपादाहतिषु च रक्षितं निर्भरं नूपुराणां

मलयानिलस्य दक्षिणपवनस्य आहतिभिः आन्दोलनैः (कारणभूतैः) चलैः चम्प-
मानैः शाखासमूहैः विटपैः मुहुः पुनः पुनः घूर्णन्तः अस्थिराः । मद्यपोऽपि बाहु
चालयन्नसंयतचरणन्यासं किञ्चिच्चलति तत इत्यमुक्तिः । 'व्याहार उक्तिर्लपितं
भाषितं वचनं वचः' 'मधु-मद्यं पुष्परसे' इति चामरः । श्लेषोऽपि तोषप्रक्षालकारः ।
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १७ ॥

मूले इति । बकुलैः केसरवृक्षैः मूले मूलावच्छेदेन यः गण्डूषसेकासवः सः
पुष्पवृष्ट्या कुपुमपातनेन वास्यते सुगन्धाकिपते । कविसमयप्रसिद्धिमनुष्य बकुल-
मूले तरुणीभिर्गण्डूपासवो विस्तृज्यते, मन्येऽधुना बकुलतरुस्तत्सेकप्रसादलब्धपुष्प-
समृद्धिस्तद्वृणापाचिकीर्षयेव पुष्पभारं समर्प्य गण्डूषसेकासवं तर्वालवालेऽवशिष्यमाणं
वासयति । अथ तरुण्याः युवत्याः मुखमेव शशी चन्द्रः तस्मिन् मधुना मद्येन आताम्रे
ईषद्रक्तकान्तौ चम्पकानि चम्पकपुष्पाणि चिराद् बहोः कालात्परतः भान्ति विविक्त-
तया प्रतिभासन्ते । स्वाभाविकदशायान्तु हिरण्यवने तरुणीवदने न्यस्यमानमपि चम्पकं
तुल्यवर्णतया निलीयतेस्म परमधुना मदोदयेन तत्र रक्तिमनि विवृद्धे चिरात्पृथगव-
भासोऽस्य समजनीति भावः । यद्वा मधुमत्तयुवतिजनविधायमानहासरूपं दोहदमा-
साय चम्पकान्यद्य विकसन्तीति तात्पर्यम् । भृङ्गसायैः भ्रमरसमूहैश्च अशोकेषु
तदाख्यवृक्षेषु याः पादाहतयः दोहदपूरणाय युवतिकृतचरणताडनानि तासु निर्भरं
प्रकाशम् रणताम् शब्दायमानानाम् नूपुराणाम् मञ्जीराणाम् झङ्कारस्य शिञ्जितस्य

पेसा लगता है कि नशे की मस्ती में ये वृक्ष झूम रहे हों ॥ १७ ॥

और—इन वृक्षों की जड़ में तरुणियों द्वारा किये गये गण्डूषमद्य इन वृक्षों से
गिरते हुए फूलों से वासित से किये जा रहे हैं, स्त्रियों के कपोल पर नशे की लाली
दौड़ रहा है इससे बहुत दिनों पर ये चम्पक पुष्प अपनी छवि प्रकट कर सके हैं,
अशाक वृक्ष पर होने वाले तरुणियों के पाद-प्रहार के समय नूपुर बजने ल

कङ्कारस्वानुगीतैरनुकरणमिवारभ्यते शृङ्गसार्यैः ॥ १८ ॥

विदूषकः—(आकर्ष्य) भो वधस्स ग' एदे महुअरा णेअरसइं अणुहरन्ति । णेअरसइो जेव एसो देवीए परिअणस्स । (भो वयस्य नैते मधुकरा नूपुरशब्दमनुहरन्ति । नूपुरशब्द एवैष देव्याः परिजनस्य ।)

राजा—वयस्य सम्यगुपलक्षितम् ।

(ततः प्रविशति वासवदत्ता काञ्चनमाला पूजोपकरणहस्ता सागरिका विभवतश्च परिवारः ।)

वासवदत्ता—हस्ते कञ्चनमाले आदेसेहि मे मअरन्दुज्जाणस्स ममां ।

आकर्ष्य निशम्य (रोषे वद्धी) अनुगीतैः पद्माद्भवैर्झङ्कारैः अनुरणनमिव आरभ्यते । अशोकदेशदूर्तने युवतयोऽशोक्रतरुषु पादाघातान् कुर्वन्ति तत्र नूपुररवो भवति, तस्मिन्मय अमरास्तदनुरणन्तावेति निष्कृष्टार्थः । चम्पकानीत्यत्र चम्पकपदात्पुष्परूप-मिशरेऽर्थे विहितस्वातः 'पुष्पमूलेषु बहुलम्' इति लुप् । 'अतिवेलभृशात्यर्थातिमात्रो-द्राग्निर्मरम्' इत्यमरः । 'जीणां स्पर्शात् प्रियङ्गुविकसति बहुलः सीधुगण्डूषसेकात्, पादाघातादशोक्रस्तिलककुरवकौ वीक्षणालिङ्गनाभ्याम् ॥ मन्दारो नर्मवाक्यात्पटु-स्तुहसवाचम्पक्षो वक्त्रवातात्चतुर्लो गीताजमेरुविकसति च पुरो नर्तनात् कर्णिकारः ॥' इति कविसमयोऽत्रानुसन्धेयः ॥ उत्प्रेक्षात्रालङ्कारः । लघुधरा वृत्तम् ॥ १८ ॥

अनुहरन्ति = अनुकुर्वन्ति । अनुहरतेरनुकरणार्थत्वम् 'हरतेर्गतताच्छील्ये' (वा० ६१६) इति पाणिनीयसूत्रव्याख्याने सिद्धान्तद्वैमुखां लक्ष्यते ॥

उपलक्षितम् = तर्कितम् । नायं शृङ्गारवः किन्तु समागच्छतो देवीपरिजनस्य नूपुररव एवायमिति तदुक्तिरद्वेषेति भावः ।

पूजोपकरणहस्ता = करे पूजोपकरणानि दधाना । उपक्रियतेऽनेनेत्युपकरणं सामग्री ।

उसे सुन कर वह अमर-समुदाय प्रतिस्पर्द्धा से अनुरणन करने लग जाता है ॥ १८ ॥
विदूषक—(सुनकर) यह अमरों द्वारा नूपुर का अनुकरण नहीं है, वह तो सातवें देवीपरिजन का नूपुर गड़गड़ ही है ।

राजा—मित्र तुमने ठीक समझा है । (वासवदत्ता, काञ्चनमाला, पूजा की सामग्री के साथ सागरिका और विभवानुरूप परिवारका प्रवेश)

वासवदत्ता—काञ्चनमाले, मुझे मकरन्दोष्णन का मार्ग तो बताओ ।

(हञ्जे काञ्चनमाले आदेशय मकरन्दोद्यानस्य मार्गम् ।)

काञ्चनमाला—एदु एदु भट्टिणी । (एत्वेतु भर्त्री ।)

वासव०—(परिक्रम्य ।) हञ्जे कञ्चनमाले अथ केत्तिअ दूरो सो रत्ता-
सोअपाअवो जहिं मए भअवदो कुसुमाउहस्स पूआ णिव्वत्तइदव्वा । (हञ्जे
काञ्चनमाले अथ कियद्दूरे स रक्ताशोकपादपो यत्र मया भगवतः कुसुमायुषस्य पूजा
निर्वर्तयितव्या ।)

काञ्चन०—भट्टिणि आसण्णो ज्जेव । किं न पेक्खदि भट्टिणी । इअं
खलु सा निरन्तररुभिण्णकुसुमसोहिणी भट्टिणीए परिगिहिदा माहवी
लदा । एसा वि अघरा णोमालिआ लदा जाए अआलकुसुमसमुग्गसस-
द्धालुणा भट्टिणा अणुदिणं आआसीअदि अग्गा । ता एदं अतिक्कमिअ
दीसदि ज्जेव सो रत्तासोअपाअवो जहिं देवी पूआं णिव्वत्तइस्सदि ।
(भर्त्रि आसन्न एव । किं न प्रेक्षते भर्त्री । इयं खलु सा निरन्तरोद्भिन्नकुसुमशोभिनी
भर्त्र्या परिगृहीता माधवी लता । एषाम्यपरा नवमालिका लता यस्या अकालकुसुम-

आदेशय = ज्ञापय ।

निर्वर्तितव्या = सम्पादनीया ।

आसन्नः=अनतिदूरवर्ती । निरन्तरोद्भिन्नकुसुमशोभिनी=निर्गतमन्तरं यस्मात्तन्नि-
रन्तरं सततमुद्भूतानि पुष्पाणि तैः शोभितुं शीलं यस्यास्यादृशी सततविकासिपुष्प-
विराजिता । परिगृहीता=स्वीयतया स्वीकृता । माधवीलता वासन्तीलता । अकाल-
कुसुमसमुद्गमश्रद्धालुना=अकाले स्वाभाविककुसुमोत्पत्तिकालभिन्नकाले यः कुसुमानां
समुद्गमः समुद्भवस्तत्र श्रद्धालुना आदरिणा । विशेषपरिचर्यायाऽसमय एव पुष्पोदयं
कामयमानेनेत्याशयः । अनुदिनम् = प्रतिदिनम् । आयास्यते = परिश्रम्यते । कव-
मेतस्या अकाल एव पुष्पोद्गमो भविष्यतीति चिन्तयाऽन्तःकरणं खेद्यत इति भावः ।

काञ्चनमाला—चलिये ।

वासवदत्ता—(चलकर) काञ्चनमाला, वह रक्ताशोक कितनी दूर पर है जिसके
नीचे मुझे कामदेव की पूजा करनी है ।

काञ्चनमाला—महारानी समीप में ही तो है । आप नहीं देखती ? वह है
आपकी माधवीलता जो बराबर फूलती रहती है, यह दूसरी वही नवमालिका है

समुद्गमश्रद्धालुना भर्त्राऽनुदिनमायायत आत्मा । तदेतामतिक्रम्य दृश्यत एव स रक्ताशोकपादपो यत्र देवी पूजां निर्वर्तयिष्यति ।)

वासव०—ता एहि । तर्हि उजेव लहु गच्छम्ह । (तदेहि । तत्रैव लघु गच्छामः ।)

काञ्चन०—एदु एदु भट्टिणी । (एत्वेतु भर्त्री ।)

(सर्वाः परिक्रामन्ति ।)

काञ्चन०—भट्टिणि अअं खु सो रत्तासोअपाअवो जहि देवी पूजां णिअवत्तइस्सदि । (भर्त्रि अयं खलु स रक्ताशोकपादपो यत्र देवी पूजां निर्वर्तयिष्यति ।)

वासव०—तेण हि मे पूआणिमित्ताइ अवअरणाइअवणेहि । (तेन हि मे पूजानिमित्तान्युपकरणान्युपनय ।)

साग०—(उपसृत्य ।) भट्टिणि एदं सअवं सज्जम् । (भर्त्रि एतत्सर्वं सज्जम् ।)

वासव०—(निरूप्य आत्मगतम् ।) अहो पमाओ परिअणस्स । जस्स

एतामतिक्रम्य = एतस्या अग्रतः । निर्वर्तयिष्यति = विधास्यति ।

लघु = शीघ्रम् , 'लघु क्षिप्रमरं हुतम् , सत्वरं चपलं तूर्णमविलम्बितमाशु च' इत्यमरः ।

पूजानिमित्तानि = पूजनावसरेऽपेक्षिष्यमाणानि । उपकरणानि = सामग्रीः । उपनय = आहर ।

सज्जम् = संभृतम् , यथावदुपकल्पितम् ।

जिसे असमय में विकसित करने की श्रद्धा से महाराज सतत चिन्ता में रहते हैं । इसके बाद तो वही रक्ताशोक है जिसके नीचे आप पूजा करेंगी ।

वासवदत्ता—चलो, शीघ्र वहीं चलें ।

काञ्चनमाला—चलिये । (दोनों चलती हैं)

काञ्चनमाला—महारानी, यही वह अशोक वृक्ष है, जिसके नीचे आप पूजा करेंगी ।

वासवदत्ता—तब हमारी पूजा-सामग्री लाओ ।

सागरिका—(समीप जाकर) महारानी यह सब तैयार है ।

वासवदत्ता—(देखकर स्वगत) परिजनकी कैसी असावधानता है । जिसकी

ज्जेव दंसणपधादो पअत्तेण रक्खीअदि तस्स ज्जेव दिट्ठिगोअरे पडिदा भवे । भोदु । एवं ताव भणिस्सम् । हज्जे साअरिए कीस तुमं अज्ज मअणमहूस्समवपराधीणे परिअणे सारिअं उज्झिअ इह आगदा । ता तहिं ज्जेव लहुं गच्छ । एदं वि सव्वं पूओवअरणं कञ्चणमालाए हत्थे समप्पोह । (अहो प्रमादः परिजनस्य । यस्यैव दर्शनपथात्प्रयत्नेन रक्ष्यते तस्यैव दृष्टिगोचरे पतिता भवेत् । भवतु । एवं तावद्भणिष्यामि । (प्रकाशम् ।) हज्जे सागरिके कस्मात्त्वमय मदनमहोत्सवपराधीने परिजने सारिकामुज्झित्वेहागता । तत्तत्रैव लघु गच्छ । एतदपि सर्वं पूजोपकरणं काञ्चनमालाया हस्ते समर्पय ।

साग०—जं भट्टिणी आणवेदि । सारिया मए उण सुसंगदाए हत्थे-समप्पिदा । एदं वि अत्थि मे पेक्खितुं कोदूढलं किं जहा तादस्स अन्ते-चरे भअवं अणङ्गो अच्चीअदि इह वि तह ज्जेव किं अण्णहेत्ति । ता अल-क्खिदा भविअ पेक्खिस्सम् । जाव इह पूआसमओ होइ ताव अहं पि भअवन्तं अणंगं ज्जेव पूअइदुं कुसुमाइं अवचाणेस्सम् । (यद्भार्याज्ञापयति । [इति तथा कृत्वा कतिचित्पदानि गत्वा । आत्मगतम् ।] सारिका मया पुनः सुसं-

प्रमादः = असावधानता, 'प्रमादोऽनवधानता' इत्यमरः । यस्य = महाराजस्य । दर्शनपथात् = दृष्टिविषयतः । प्रयत्नेन रक्ष्यते = मैनां राजा द्राक्षीदिति शतशः प्रयस्य गोपाय्यते । दृष्टिगोचरे = नेत्रव्यापारक्षेत्रे । गावः इन्द्रियाणि चरन्ति विषयान् गृह्णन्ति यत्र स गोचरः विषयदेशः 'गोचरसञ्चर' इत्यादिनाऽधिकरणे ष प्रत्ययः । मदनमहोत्सवपराधीने = परस्मिन्नधीति पराधीनः, मदनमहोत्सवस्य पराधीनस्तस्मिन्, मदनमहोत्सवव्यप्रे इत्यर्थः ।

सारिका—पक्षिविशेषः शुकजातीयः । उज्झित्वा = त्यक्त्वा । अनुचितमिदं

नजरोसे बचा रही थी उसकी नजरोमें पड़ जायगी । अच्छा । इस तरह कहूँगी । (प्रकट) अरी सागरिका, सभी परिजन जब मदनमहोत्सवमें संलग्न हैं तब तुम सारिकाको छोड़कर चली आई ? जरूरी वहाँ चली जा और यह पूजासामग्रि काञ्चनमालाको दे दे ।

सागरिका—जो आज्ञा (कुछ दूर चलकर) [स्वगत] सारिका तो सुसंगता-को दे आयी हूँ । मुझे यह देखनेकी भी उत्कण्ठा है कि जैसा हमारे पिताके अन्तःपुरमें कामदेवकी पूजा होती है, यहाँ भी वैसी ही होती है ? इसलिए क्षिपकर

गताया हस्ते समर्पिता । एतदप्यस्ति मे प्रेक्षितुं कौतूहलं किं यथा तातस्यान्तःपुरे भगवाननन्योऽर्च्यते इहापि तथैव किमन्येति । तदलक्षिता भूत्वा प्रेक्षिष्ये । यावदिह पूजासमयो भवति तावदहमपि भगवन्तमनन्यमेव पूजयितुं कुसुमान्वबधेयामि ।)
[इति कुसुमावचयं नाटयति ।]

वासव०—कञ्चनमाले पडिठ्ठावेहि असोअमूले भगवन्तं पञ्जण्णम् ।
(काञ्चनमाले प्रतिष्ठापयाशोकमूले भगवन्तं प्रयुम्नम् ।)

काञ्चन०—जं भट्टिणी आणवेदि । (यद्गुर्याशापयति । [तथा करोति ।]
विदू०—भो वअस्स जघा बीसन्तो णेउरसइो तहा तक्केमि आअदा देवी असोअमूलंत्ति । (भो वयस्य यथा विश्रान्तो नूपुरशब्दस्तथा तर्कयामि आगता देव्यशोकमूलमिति ।)

त्वदीयमाचरणं यत्स्वनिर्घोषं शून्यं कृत्वा रक्षकान्तरं चाप्रतिष्ठाप्यात्रागता त्वं तदधिकं त्वामविवेकामिति भावः । हस्ते समर्पिता—अतस्तदपायचिन्तया मया न व्यग्रीभूतव्यमिति भावः । तातस्य = मम पितुः सिंहलेश्वरस्य विक्रमबाहोः । अलक्षिता देवीतत्परिजनदृष्टिभ्य आत्मानं गोपयित्वेत्यर्थः । कुसुमावचयम् = पुष्पसङ्ग्रहम् । पुष्पाण्यत्र न हस्तप्राप्याणि किन्तु समधिकप्रयासशास्त्रानमनादिना ग्राह्याणि तेन 'हस्तादाने चेरस्तेये' इति सूत्रेण न घञ् किन्त्ववचयपदेऽजेवेकारान्तताप्रयुक्तः ।

प्रतिष्ठापय = प्रतिष्ठितं कुरु । प्रयुम्नम् = कामदेवम् ।

अत्र 'वासवदत्ता—उपनय मे पूजोपकरणानि' इत्यारभ्य 'तदलक्षिता प्रेक्षिष्ये' इत्यन्तेन ग्रन्थेन वासवदत्ताकृतात् रत्नावलीवत्सराजयोरन्योन्यबीक्षणस्य सम्भविष्यतः प्रतीकारात्, सारिकायाः सुसंगताहस्तार्पणेन अलक्षितप्रक्षणेन च वत्सराजसमागमहेतोर्वीजस्योपादानान्समाधानं नाम मुखसन्धेरङ्गम् । 'बीजार्थस्योपगमनं तत्समाधानमुच्यते' इति च तल्लक्षणम् ॥

विश्रान्तः = उपरतः ।

देखूंगी । जबतक पूनाका समय होता है, तबतक मैं भी अपने लिए कुछ फूल चुन केती हूँ । (फूल तोड़ने का अभिनय)

वासवदत्ता—काञ्चनमाला, अशोक वृक्षके नीचे भगवान् कामदेवको रखो ।

काञ्चनमाला—जो आज्ञा (वंसा करती है)

विदूषक—मित्र, नूपुरका शब्द रुक गया, मालूम पड़ता है देवी अशोकवृक्षके नीचे आ गई ।

राजा—(अवलोक्य ।) वयस्य सम्यगवधारितम् । वश्येयं देवी या किलैषा—

कुसुमसुकुमारमूर्तिर्दधती नियमेन तनुतरं मध्यम् ।

आभाति मकरकेतोः पार्श्वस्था चापयष्टिरिव ॥ १९ ॥

तदेहि । उपसर्पावः । (उपसृत्य ।) प्रिये वासवदत्ते !

वासव०—(विलोक्य ।) कथं अज्जउत्तो । अज्जदु अज्जदु अज्जउत्तो ।
एदं आसणं । एत्थ उवविसदु अज्जउत्तो । (कथमार्यपुत्रः । जयतु जयत्वार्य-
पुत्रः । एतदासनम् । अत्रोपविशत्वार्यपुत्रः ।)

(राजा नाट्येनोपविशति ।)

कुसुमेति । कुसुमं पुष्पं तद्वत्सुकुमारा कोमला मूर्तिः कावो यस्याः सा देवी
चापयष्टिरपि कुसुमान्येव सुकुमारा मूर्तिर्यस्यास्तादृशी । मदनधनुषः पुष्पमयत्वं 'मौर्वी
रोल्म्बमाला धनुरथ विशिखाः कौसुमाः' इति कविसमयसिद्धं तदनुरोधनोक्तम् ।
नियमेन उपवासादिव्रतेन तनुतरं कशतरं मध्यं कटिं दधती, पक्षे नियमेन निषायेन
तनुतरं पूर्वापरभागापेक्षया लघुभूतं मध्यं मध्यभागं दधती धारयन्ती । चापयष्टिर्मध्यं
मुष्टिप्राणं विधीयते तथैवोपयोगस्य सम्भवादिति तथोक्तिः । मकरकेतोः कन्दर्पस्य
पार्श्वस्था एकभागावस्थिता चापयष्टिः धनुःकाण्डमिव देवी आभाति शोभते । एषा
वासवदत्ता अशोकपादपतले स्थापितस्य कामदवस्य समीपे स्थिता तदीया चाप-
यष्टिरिव शोभत इति राजाशयः । श्लेषानुप्राणितोऽप्रेक्षाऽलङ्कारः । आर्याद्वृतम् ॥ १९ ॥

कथमिति संप्रश्नं द्योतयितुम्, अत एव च जयतु पदस्य द्विरुक्तिरपि । 'कथं
प्रश्ने प्रकारार्थे संप्रश्ने संभवेऽपि च' इति हेमचन्द्रः ।

राजा—मित्र, तुमने ठीक अन्दाज लगाया । देखो यही तो देवी हैं, जो—

फूलोंकी तरह सुकुमारी, कुसुमध्या और स्थापित कन्दर्प प्रतिमाकी पार्श्ववर्तिनी
होने के कारण एवं फूलमय होने के कारण सुकुमार, बीचमें पनछी तथा कन्दर्पके
साथ रहने वाली उसकी धनुर्लतासे प्रतीत हो रही है ॥ १९ ॥

इसलिये आओ, उसके पास चलें । (समीप आकर) प्रिये वासवदत्ते,

वासवदत्ता—(देखकर) ये आर्यपुत्र हैं, जय हो आर्यपुत्रकी । यह आसन है,
आप इसपर विराजिये ।

[राजा बैठता है]

काञ्चन०—भट्टिणि सहस्रथदिण्णकुङ्कुमचच्चिआसोहिदं कदुअ रत्ता-
सोअपाअवं अच्चीअदु भअवं पउजुण्णो । (भट्टि स्वहस्तदत्तकुङ्कुमचच्चिका-
शोभितं कृत्वा रक्ताशोकपादपमर्च्यतां भगवान्प्रद्युम्नः ।)

वासव०—उवणेहि मे पूजोदअरणाई । (उपनय मे पूजोपकरणानि ।)

[काञ्चनमालोपनयति । वासवदत्ता तथा करोति ।]

राजा—प्रिये !

प्रत्यग्रमज्जनविशेषविविक्तकान्तिः

कौसुम्भरागरुचिरस्फुरदंशुकान्ता ।

स्वहस्तदत्तकुङ्कुमचच्चिकाशोभितं कृत्वा = आत्महस्तेन पुष्पगुणस्य लेपं प्रदाय
तथा करोति = अशोकपादपं कुङ्कुमचर्चयाऽलङ्करोति तन्मूलावस्थापितां काम-
प्रतिमां चार्चयति ।

प्रत्यग्रेति । मकरकेतनं कामदेवमर्चयन्ती पूजयन्ती प्रत्यग्रोऽचिरनिर्वृत्तौ यो
मज्जनविशेषः स्नानविशेषः तेन विविक्ता निर्मला कान्तिः देहप्रभा यस्यास्तादृशी त्वं
मे प्रिया बालानि अबहुदिनोद्भूतानि प्रबालानि किसलयानि यस्याः तादृशी यो विटपी
वृक्षः तस्मात्प्रभवः उत्पत्तिः यस्याः सा तथाभूता लता इव विभ्राजसे शोभसे । विशेषे
पणान्तरमाह—कौसुम्भेति । कौसुम्भेन कुसुम्भपुष्पसंभवेन रागेण रज्जनद्रव्येण रुचिरं
सुन्दरं यथा स्यात्तथा स्फुरन् लसन् अंशुकान्तो वल्लप्रान्तो यस्याः तादृशी, लतापक्षे
कौसुम्भं कुसुम्भपुष्पं तस्येव रागो लौहित्यं तेन रुचिरा रमणीया चासौ स्फुरद्भिरंशुभिः
किरणैः परागैश्च कान्ता रमणीया । प्रत्यग्रेत्याद्यं विशेषणमपि—प्रत्यग्रं सद्यः
सज्जातं यन्मज्जनं जलेन सेचनं तदेव विशेषः अतिशयः तेन विविक्ता पूता कान्ति-
र्यस्यास्तादृशीति व्याख्यया लतायां सुयोजम् । 'स्यात्कुसुम्भं वह्निशिखं महारजत-
मिन्यपि' इत्यमरः । कामपूजामाचरन्ती सद्यःस्नानप्रस्फुरदिव्यदेहप्रभा कुसुम्भारुण-
वल्लप्रान्ता त्वं मे प्रिया सद्यःसिच्यमानमूलतया पूतप्रभा कुसुमशोभिता परागपिञ्ज-

काञ्चनमाला महारानी, अपने हाथोंसे आप इस अशोक वृक्षको कुङ्कुमके
लेपसे भूषित करके अनङ्गकी पूजा करें ।

वासवदत्ता—लाओ । मेरी पूजासामग्री । (काञ्चनमाला देती है, वासवदत्ता
पूजा करती है ।)

राजा—प्रिये, सद्यः स्नान करनेसे तुम्हारी कान्ति चमक आई है, और यह
कुसुम्भ रङ्गकी (लाल) साड़ी तुम्हारी देह पर है, इस समय कामपूजा करती हुई

विभ्राजसे मकरकेतनमर्चयन्ती

बालप्रवालविटपिप्रभवा लतेव ॥ २० ॥

अपि च ।

स्पृष्टस्त्वयैष दयिते स्मरपूजाव्यापृतेन हस्तेन ।

उद्भिन्नापरमृदुतरकिसलय इव लक्ष्यतेऽशोकः ॥ २१ ॥

अपि च ।

अनङ्गोऽयमनङ्गत्वमद्य निन्दिष्यति ध्रुवम् ।

यदनेन न संप्राप्तः पाणिस्पर्शोत्सवस्तद्य ॥ २२ ॥

रिता नवप्रवालमण्डिततरुसम्भवा लतेव शोभसे इति निर्गलितार्थः । अत्र लता विभ्राजते न तु विभ्राजसे त्वं विभ्राजसे न तु विभ्राजते इति प्रथममध्यमरूपपुरुषभेद-मुपादाय भग्नप्रकमतादौषं शङ्कमानैः प्रिये इत्यनन्तरं भवति इति योजयित्वा 'विभ्राजसे' इत्यस्य स्थाने 'विभ्राजते' इत्येव पठनीयम् । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ २० ॥

स्पृष्ट इति । दयिते, प्रियतमे त्वया वासवदत्तया स्मरपूजायां कामदेवार्चन-कर्म्मणि व्यापृतेन संलग्नेन हस्तेन कराग्रं स्पृष्टः सज्जातस्पर्शः अयमशोकः तदभि-धानो वृक्षः उद्भिन्नः प्रकटीभूतः अपरः पूर्वतो विद्यमानेभ्यः अन्यः मृदुतरः कोम-लतरः किसलयः पल्लवः यस्य तथाविध इव लक्ष्यते प्रतीयते । कामपूजायामितस्ततः सन्धार्यमाणस्य तव हस्ताग्रस्य स्पर्शेन तदीयो नवः पल्लव इव तवाङ्गुलिः शोभते इत्यर्थः । एतेन तदङ्गुलिनां पल्लवसाम्यं व्यञ्जितम् । उत्प्रेक्षाऽलङ्कारः ॥ २१ ॥

अनङ्ग इति । अयम् अनङ्गः कामदेवः अय आत्मनः स्वस्य अनङ्गत्वं गात्र-राहित्यम् ध्रुवम् अवश्यम् निन्दिष्यति धिक्करिष्यति, यत् यतः अनेन अनङ्गेन तव पाणिस्पर्शः करस्पर्शः स एव उत्सवः प्रमोदावसरः स न प्राप्तः आसादितः । यद्य-धुनाऽस्य कामस्याङ्गान्यभविष्यस्तदाऽयं त्वत्पाणिस्पर्शोत्सवोपलब्ध्याऽऽत्मानं धन्य-मकरिष्यदतोऽयमद्यात्मनोऽङ्गवैकल्यं निश्चितं निन्दिष्यतीति तात्पर्यम् ॥ उत्प्रेक्षा-लङ्कारः ॥ २२ ॥

तुम ऐसी मालूम पड़ रही हो मानो नये पल्लवोंसे युक्त वृक्षकी लता हो ॥ २० ॥

और, जब जब यह अशोक वृक्ष कन्दर्प-पूजनमें निरत तुम्हारे हाथ का स्पर्श प्राप्त करता है तब ऐसा मालूम होता कि इसमें एक नवीन पल्लव निकल आया हो ॥

और, कन्दर्प आज अपनी अनङ्गता पर हसलिये अवश्य पश्चात्ताप करेगा कि उसे तुम्हारे हाथके स्पर्शका सुख नहीं प्राप्त हो सका ॥ २२ ॥

काञ्चन०—भट्टिणि अचिचदो भअवं पञ्जुणो । ता करेहि भसुणो उइदं पूजासत्कारम् । (भट्टि अचितो भगवान्प्रद्युम्नः तत्कुरु भर्तुस्चितं पूजासत्कारम्)

वासव०—तेण हि उवणेहि मे कुसुमाइं विलेपणं च । (तेन हि उपनय मे कुसुमानि । विलेपनं च)

काञ्चन०—भट्टिणि एदं सव्वं सज्जं । (भट्टि एतत्सर्वं सज्जम् ।)

(वासवदत्ता नाटयेन राजानं पूजयति ।)

सागरिका—(गृहीतकुसुमा ।) हृद्धी हृद्धी । कहं कुसुमलोहोक्खित्ताहि अआए अदिचिरं ज्जेव मए किदम् । ता जाव इमिणा सिन्दुवारविडवेण ओवारिअसरीरा भविअ पेक्खामि । कहं पच्चक्खो एव्व भअवं कुसुमाउहो इह पूआं पडिच्छदि । अम्हाणं तादस्स अन्तेउरे उण चित्तगदो अच्चीअदि । ता अहं वि इह तिथिदा ज्जेव इमेहिं कुसुमेहिं भअवन् कुसुमाउहं पूअइस्सं । णमो दे भअवं कुसुमाउह अमो हदंसणो मे दाणि तुमं भविस्ससि । दिट्ठं जं दिट्ठव्वम् । ता जाव ण कोवि मं पेक्खदि तावज्जेव गमिस्सम् । (हा धिक् हा धिक् । कथं कुसुमलोहोक्खित्तहृदययाति-चिरमेव मया कृतम् । तद्यावदनेन सिन्धुवारविटपेनापवारितशरीरा भूत्वा प्रेक्षे ।

पूजासत्कारम् = पूजामेव सत्कारम्, पूजया सत्कारमिति वार्थः । कामपूजायां कृतायां प्रियपतिपूजायाः प्राप्तावसरत्वात्तथानुरोधः ॥

कुसुमानि विलेपनञ्च—तत्र कुसुमैः कामः पूज्यः, विलेपनेन तु रक्षाशोक्तरी चन्दनचर्चा सम्पादनीयेति, मुक्तम् ।

सज्जम् = यथास्थानमुपस्तिपितम् ।

कुसुमलोहोक्खित्तहृदयया = पुष्पलोभाकष्टचित्तया । अतिचिरं कृतम् = बहु-विलम्बितम् । सिन्धुवारविटपेन=निर्गुण्डीतरुशाखया । अपवारितशरीरा=अन्तर्हित-

काञ्चनमाला—महारानी, कामपूजा हो गई, अब आप महाराजका यथोचित पूजा सत्कार करें ।

वासवदत्ता—अच्छा मुझे फूल-चन्दन दो ।

काञ्चनमाला—सब तैयार है । (वासवदत्ता राजाकी पूजा करती है)

सागरिका—हाय हाय, फूलोंकी लालचमें पकड़कर मैंने बड़ी देर कर दी । अब तब सिन्धुवार वृक्षकी ओटमें देह छिपा कर देखूँ । (बैसा करके, देखकर,

(तथा कृत्वा विलोक्य सविस्मयम् ।) कथं प्रत्यक्ष एव भगवान्कुसुमायुध इह पूजां प्रतीच्छति । अस्माकं तातस्यान्तःपुरे पुनश्चित्रगतोऽर्च्यते । तदहमपीह स्थितै-
वैभिः कुसुमैर्भगवन्तं कुसुमायुधं पूजयिष्ये । (कुसुमानि प्रक्षिप्य ।) नमस्ते भगवन्कु-
मायुध अमोघदर्शनो मे इदानीं त्वं भविष्यसि । (इति प्रणम्य ।) दृष्टं यद् द्रष्टव्यम् ।
तयावन्न कोऽपि मां प्रेक्षते तावदेव गमिष्यामि ।) [इति कतिचित्पदानि गच्छति ।]

काञ्चन०—अञ्ज वसन्तक एहि संपद तुमं वि सोत्थिवाअणं पडि-
च्छ । (आर्य वसन्तक एहि सांप्रतं त्वमपि स्वस्तिवायनं प्रतीच्छ ।) [विदूषक
उपसर्पति ।]

वासव०—(विलेपनकुसुमाभरणदानपूर्वकम् ।) अञ्ज सोत्थिवाअणं पडि-
च्छ । (आर्य स्वस्तिवायनं प्रतीच्छ ।) [इत्यर्पयति ।]

तनुः । प्रत्यक्षः = शरीरधारितया सर्वजनलोचनगोचरः । प्रतीच्छति = आदत्ते ।

अत्र 'कथं प्रत्यक्ष एव इत्यारभ्य पूजयिष्यामि' इत्यन्तेन सन्दर्भेण परिभाष-
नाख्यं मुखसन्धेरङ्गमुक्तमूढम् । तदुक्तं दशरूपके—'अनेन वत्सराजस्यानङ्गरूपतवाऽ
पहवादनङ्गस्य च प्रत्यक्षस्य पूजाग्रहणस्य लोकोत्तरत्वादद्भुतरससमावेशः परि-
भावना' इति ।

अमोघदर्शनः—अवृथावलोकनः मदिष्टार्थप्रद इति भावः ।

अत्र 'नमस्ते...प्रेक्षते तावदेव गमिष्यामि' इति सन्दर्भेणानन्तराद्भुप्रकृतनिर्विघ्न-
दर्शनारम्भणात् करणं नाम मुखसन्धेरङ्गं दर्शितं वेदितव्यम् ॥

आर्य = श्रेष्ठ, विदूषकस्य ब्राह्मणतया तथा सम्बोधनम्, 'आर्येति ब्राह्मणं
ब्रूयादि'ति भरतोक्तेः । स्वस्तिवायनम्—पुष्पफलमुपदारूपं दानम् ।

विस्मय से) क्या, यहां प्रत्यक्ष भगवान् कामदेव पूजा ग्रहण कर रहे हैं ? पिताजी
के अन्तःपुरमें तो चित्र पर पूजा हुआ करती थी । अतः मैं भी यहीं रहकर इन
फूलों से भगवान् कामदेव को पूजा करूंगा । (फूल गिराकर) भगवन् कुसुमा-
युध ! नमस्कार करती हूँ । आजका यह तुम्हारा दर्शन मेरे लिये व्यर्थ न हो ।
(प्रणाम करके) जो देखना था देख लिया, जब तक कोई देख नहीं लेता तब तक
चली जाती हूँ (कुछ चलती है)

काञ्चनमाला—आर्य वसन्तक, आइए आप भी अपना स्वस्तिवायन ले लीजिये
(विदूषक समीप जाता है)

वासवदत्ता—(हाथ में फूल माला और चन्दन लेकर) आर्य, स्वस्तिवायन
ले । (देती है)

विदू०—(सहर्षं गृहीत्वा ।) सोत्थि भोदीए । (स्वस्ति भवत्यै ।)

(नेपथ्ये वैतालिकः पठति ।)

अस्तापास्तसमस्तभासि नभसः पारं प्रयाते रवा-

घास्थानीं समये समं नृपजनः सायंतने संपतन् ।

संप्रत्येष सरोरुहद्युतिमुषः पादांस्तवासेवितुं

प्रीत्युत्कर्षकृतो दृशामुदयनस्येन्दोरिवोद्रीक्षते ॥ २३ ॥

वैतालिकः—गीतोपजीवी राजसेवकः । विविधश्चासौ तालः वितालस्तेन चरतीति वैतालिकः ।

अस्तापास्तेति । अस्ते अस्ताचले अपास्ताः क्षिप्ताः समस्ताः निखिलाः भासः किरणाः येन तस्मिन् चरमाचलप्रकीर्णाखिलदीधितौ इत्यर्थः, तादृशे रवौ सूर्ये नभसः आकाशस्य पारम् अन्तं प्रयाते गते आह्निकीं गतिं समाप्य लोकान्तरं भागयितुं प्रस्थिते सायन्तने सन्ध्याकालिके समये वेलायाम् समं तुल्यकालम् आतिष्ठन्त्यस्यामित्यास्थानीं राजसभा ताम् सम्पतन् अहम्पूर्वमहम्पूर्वमितिभावेन समागच्छन् एषः पुरोदश्यमानः नृपजनः राजलोकः उत ऊर्ध्वमयनं गतिर्यस्य तादृशस्य सतताभ्युदयशीलस्य उदयनस्य तदाख्यस्य तव राज्ञो वत्सराजस्य सरोरुहाणाम् कमलानामा द्युतीः भासः मुष्णन्ति अपहरन्ति तान् कमलशोभातिशायिशोभाशालिनः दृशाम् नयनानाम् प्रीतेः प्रमोदस्य उत्कर्षम् अतिशयं कुर्वन्ति ये ते प्रीत्युत्कर्षकृतः नयनानन्दवर्धनान् पादान् सरोरुहद्युतिमुषः कमलशोभापहारिणः दृशां प्रीत्युत्कर्षकृतः नयनासेचकान् इन्दोः चन्द्रमसः पादान् किरणानिव आसेवितुम् उद्रीक्षतो उन्मुखः प्रतीक्षते यथा सन्ध्यासमये लोकाः समस्तदिनानुभूतसन्तापपरिजिहीर्षया नवोदयस्य चन्द्रमसः पादानासेवितुमूर्ध्वमुखाः प्रतीक्षन्ते तथा नित्यनवाभ्युदयभाजस्तव राज्ञः

विदूषक—(सहर्षं लेकर,) आपका कल्याण हो ।

(नेपथ्य में वैतालिक पढ़ता है)

अपनी समस्त प्रभाको अस्ताचल की चोटी पर बिखरा कर सूर्य आकाश को पार कर गये, इसी सन्ध्या समय में एक साथ सभी राजागण कमल-कान्ति-हारी तथा आंखों की प्रीति बढ़ाने वाले महाराज उदयनके चरणोंकी आराधनाकी प्रतीचामें सभाभवनमें पधार रहे हैं । जैसे कमलों को सङ्कचित करने वाले तथा नयनोंको आनन्दित करने वाले चन्द्रमाकी किरणोंकी सेवामें तारागण आ रहे हैं ॥ २३ ॥

सागरिका—(श्रुत्वा सहर्षं परिवृत्य राजानं सस्पृहं पश्यन्ती ।) कहं अअं सो राआ उदअणो जरुस अहं तादेण दिण्णा । ता परप्पेसणदूसिदं पि मे जीविदं एदरुस दंसणेण दाणिं बहुमतं संवुत्तम् । (कथमयं स राजा उदयनो यस्याहं तातेन दत्ता । (दीर्घं निःश्वस्य ।) तत्परप्रेषणदूषितमपि मे जीवितमेतस्य दर्शनेनेदानीं बहुमतं संवृत्तम् ।)

राजा—अये कथमुत्सवापहतचेतोभिः संध्यातिक्रमोऽप्यस्माभिर्नोपलभितः । संप्रति परिणतमहः । देवि पश्य—

उदयनस्याश्रयमिमे सभायां समवेता राजानः प्रतीक्षन्त इति भावः । 'दृशां प्रीत्युत्कर्षकृतः' इति 'सरोरुहयुतिमुषः' इति च विशेषणं राजपादेषु चन्द्रपादेषु च समानम् । सायन्तनशब्दे 'सायंचिर' मित्यादिना द्युप्रत्ययस्तुङागमश्च । उपमानालङ्कारः । अत्र वैतालिकमुखेन चन्द्रोपमवत्सराजगुणवर्णनया सागरिकायाः समागमहेतुभूतानुरागबीजानुगुण्येनैव विलोभनाद्विलोभनं नाम मुखसन्धेरङ्गम्, तल्लक्षणं यथा—'गुणनिर्वर्णनञ्चैव विलोभनमिति स्मृतम्' । तथा कुसुमायुधव्यपदेशगूढस्य वत्सराजस्यात्रोदयनस्येति नामनिर्देशेनोद्भेदनादुद्भेद इति च मुखसन्धेरङ्गम्, 'बीजार्यस्य प्ररोहो यः स उद्भेद इति स्मृतिः' इति च तल्लक्षणे भरतः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥२३॥

कथमिति सम्भ्रमे, स चाकस्माद्राजदर्शनात्, इतः पूर्वं तु सागरिका राजानं कामत्वेनैव सम्भावयति स्म, सम्प्रति वैतालिकेन तस्यास्तन्द्राऽपकृता, तत इत्थं गुक्तिः । यस्येति पठ्ठी सम्बन्धसामान्ये । निःश्वस्य = श्वासं नियम्य । तथाकरणम् खेदभूयस्त्वेन, तच्चआत्मदशाविपर्यासकृतम् । परप्रेषणम्=परदास्यभावः । दूषितम्=अवमाननाकलंकितम् । बहुमतम् = अभीष्टम् । अत्र सागरिकायाः सुखागमात्प्राप्तिरूपं मुखसन्धेरङ्गमुक्तम् ॥

उत्सवापहतचेतोभिः=तदेकाग्रचित्ततया किञ्चिदन्यदचेतयद्विरित्यर्थः, सन्ध्या-

सागरिका—(सुनकर, सहर्षं मुदकर, सस्पृह नयनों से राजाको देखती हुई) तो क्या ये वेही उदयन हैं जिनके लिये मैं पिताजी द्वारा दी गई । (लम्बी सांस लेकर) यद्यपि मैं इस समय बासी हूँ, दूसरे का हुक्म बजाते रहने से हमारा जीवन दूषित हो रहा है, फिर भी इनके दर्शन हो जानेसे मुझे उस जीवन का लोभ हो आया है ।

राजा—हम लोगों का हृदय उत्सवमें इस तरह लग गया कि हम लोगों को सन्ध्याकं आनेका पता भी न चला । अब तो दिन समाप्त हो गया । देवि देखो तो—

उदयतटान्तरितमियं प्राची सूचयति दिङ्निशानाथम् ।

परिपाण्डुना मुखेन प्रियमिव हृदयस्थितं रमणी ॥ २४ ॥

देवि तदुत्तिष्ठ । आवासाभ्यन्तरमेव प्रविशावः । (सर्वे उत्थाय परिक्रामन्ति ।)

सागरिका—कथं पत्तिदा देवी । भोदु । ता अहंवि तुरिदं गमिस्सम् । हल्ली हल्ली । मन्दभाइणीए मए पेक्खिदुमपि चिरं ण पारिदो अअं जणो । (कथं प्रस्थिता देवी । भवतु । तदहमपि त्वरितं गमिष्यामि । [राजानं सस्पृहं दृष्ट्वा । निःश्वस्य ।] हा धिक् हा धिक् । मन्दभागिन्या मया प्रेक्षितुमपि चिरं न पारितोऽयं जनः ।)

(इति राजानं पश्यन्तो निष्क्रान्ता ।)

राजा—(परिक्रामन् ।)

तिक्रमः = सायंकालातिपातः । परिणतम् = समाप्तम् , अहः = दिनम् ।

उदयतटेति । इयं प्राची दिक् पूर्वा दिशा परिपाण्डुना आसन्नचन्द्रोदयकृत-प्रकाशवलिम्बना मुखेन मध्यभागेन उदयतटान्तरितम् उदयाचलसन्निहितम् निशानाचम् चन्द्रमसम् , रमणी नायिका परिपाण्डुना विरहजनितपाण्डुभावेन मुखेन हृदयस्थितम् मनसि सन्तम् (न तु बहिः, तस्य दूरगतत्वात्) प्रियम् इव सूचयति रूपयति । यथा कस्याश्चन पाण्डुमुख्या वनिताया विलोकनेन धृतोऽनया मनसि कोऽपि प्रिय इति प्रतियन्ति जनास्तद्वदासन्नचन्द्रोदयवशात्सजातधवलभावं प्राचीमुखं प्रेक्ष्य नातिबिलम्बभाविनं चन्द्रोदयमाशंसेऽहमिति राजाभिप्रायः । उपमालंकारः । आर्या वृत्तम् ॥ २४ ॥

यह प्राची दिशा उदयाचलकी कन्दरा में वर्तमान चन्द्रमा की सूचना अपने पाण्डुवर्ण मध्यभागके द्वारा दे रही है जैसे कोई रमणी अपने पीछे मुखमण्डलसे हृदयस्थित प्रियतम की सूचना देती है ॥ २४ ॥

देवि उठो हम आवासकी ओर चलें (सभी उठकर चल देते हैं)

सागरिका—दयों, देवी चल पड़ीं अच्छा तब मैं भी शीघ्र जाऊँगी । (राजा को सस्पृह नयनों से देखकर, निःश्वास छोड़कर) हाय, मैं अभागिनी इनको कुछ देर तक देख भी न सकी ।

(राजाको देखती हुई जाती है)

राजा—(चलते-चलते)

देवि त्वन्मुखपङ्कजेन शशिनः शोभातिरस्कारिणः
पथ्याब्जानि विनिर्जितानि सहसा गच्छन्ति विच्छायताम् ।
श्रुत्वा त्वत्परिवारवारवनितागीतानि भृङ्गाङ्गना
लीयन्ते मुकुलान्तरेषु शनकैः सञ्जातलज्जा इव ॥ २५ ॥
(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

देवीति । देवि, इदं राजमहिषीसम्बोधनम् । शशिनः चन्द्रमसः शोभां श्रियं
तिरस्करोति प्रत्यादिशति तादृशेन चन्द्राधिककान्तिनेत्यर्थः, तव मुखमेव पङ्कजं कमलं
तेन त्वन्मुखपङ्कजेन त्वदाननारविन्देन विनिर्जितानि पराजितानि अब्जानि जल-
जानि सहसा एकपद एव विच्छायताम् गतश्रीकताम् गच्छन्ति (तत्) पश्य ।
चन्द्रपराभविभासा त्वदीयेन मुखकमलेन जलजानि निःश्रीकाणि कृतानि, तानि
म्लायन्ति, विलोक्य त्वमिदमिति भावः । किञ्च तव परिवाराः परिजनाः सखी-
दास्यादिमुखाः, वारवनिताः उत्सवे नृत्यगीतादि सम्पादयितुमाकारिता वेश्याश्च
तासां गीतानि श्रुत्वा सञ्जातलज्जाः आत्मगीतस्य तद्गीतापेक्षया हीनतया ज्ञानात्
समुत्पन्नपा इव भृङ्गाङ्गनाः भ्रमर्यः शनकैः शनैः शनैः मुकुलानाम् कमलकुड्मला-
नामन्तरेषु गर्भेषु लीयन्ते गूढा भवन्ति । अन्योऽपि सञ्जातलज्जः कचिलीयते । अत्र
प्रतीपहेत्वलङ्कारोत्प्रेक्षणाभङ्गाभिभावेन सङ्करः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २५ ॥

निष्क्रान्ताः = बहिर्गताः मन्त्रदेशादिति शेषः । तथाविधानञ्चाङ्कान्तेऽपेक्षितम् ।
तदुक्तं दशरूपके—

‘एकाहाचरितैर्कार्यमित्थमासन्ननायकम् ।
पात्रैस्त्रिचतुरैरङ्कं तेषामन्तेऽस्य निर्गमः ॥’

भरतोऽपि—

‘रङ्गं तु ये प्रविष्टाः सर्वेषां भवति तत्र निष्क्रमः ।
बीजार्थयुक्तमुक्तं कृत्वा कार्यं यथार्थरसम्’ ॥ इति ।

देवि, चन्द्रमाकी शोभाको मात करने वाले तुम्हारे मुखरूप कमलने इन
अब्जों (पानोवाले कमलों) को जीत लिया है इसीसे इनमें सहसा ग्लानता
आती जा रही है । तुम्हारे इन परिजनों तथा भणिकाओंकी गीतके सुननेसे
भृङ्गाङ्गनावें फूलोंकी कलियोंमें क्षिपती जा रही हैं मानो उन्हें अपनी तुच्छता पर
लज्जा आ रही

(सबका प्रस्थान)

इति मदनमहोत्सवो नाम प्रथमोऽङ्कः ।

अङ्कलक्षणं भरते--

‘अङ्क इति रुढिशब्दो भावैश्च रसैश्च रोहयत्यर्थान् ।
 नानाविधानयुक्तो यस्मात्तस्मात् भवत्यङ्कः ॥
 यत्रार्थस्य समाम्पिर्यत्र च बीजस्य भवति संहारः
 किञ्चिदवलग्नविन्दुः सोऽङ्क इति सदाऽवगन्तव्यः ॥
 ये नायका निगदितास्तेषां प्रत्यक्षचरितसंयोगः ।
 नानावस्थान्तरितः कार्यस्त्वङ्को विकृष्टस्तु’ ॥

इति मैथिलपण्डितश्रीरामचन्द्रप्रणीते रत्नावली ‘प्रकाशे’
 प्रथमाङ्कप्रकाशः ।

प्रथम अङ्क समाप्त ॥

द्वितीयोऽङ्कः

(ततः प्रविशति सारिकापञ्जरव्यग्रहस्ता सुसंगता ।)

सुसंगता—हट्टी हट्टी । कहिं दाणिं मम हत्ये सारिआपञ्जरं णिक्खि-
विअ गदा मे पिअसही साअरिआ । ता कहिं पुण एणं पेक्खिस्सम् ।
कह एसा खु णिउणिआ इदो जेव आअच्छदि । ता जाव एदं पुच्छि-
स्सम् । (हा धिक् हा धिक् । कुत्रेदानीं मम हस्ते सारिकापञ्जरं निक्षिप्य गता मे
प्रियसखी सागरिका । तत्क पुनरेनां प्रेक्षिष्ये । [अग्रतोऽवलोक्य ।] कथमेषा खलु
निपुणिकेत एवागच्छति । तयावदेनां प्रक्ष्यामि ।)

(ततः प्रविशति निपुणिका ।)

निपुणिका—(सविस्मयम् ।) अच्चरिअं अच्चरिअं । अणणसदिसो
पभावो मण्णो देवदाए । उवलद्धो खु मए भट्ठिणो वुत्तन्तो । ता गदुअ
भट्ठिणीए णिवेदइस्सम् । (आश्चर्यमाश्चर्यम् । अनन्यसदृशः प्रभावो मन्ये देव-
तायाः । उपलब्धः खलु मया भर्तुर्वृत्तान्तः । तद्वत्त्वा भट्टिन्यै निवेदयिष्यामि ।)
[इति परिक्रामति ।]

प्रथमाङ्के सागरिकाया वत्सराजदर्शनेन प्रवृत्तस्य रतिरूपस्य स्थायिभावस्य तदु-
पयुक्तविभावानुभावादिभिः परिपोषं दर्शयितुकामः कविर्द्वितीयाङ्कस्यादौ सागरिकायाः
प्रवेशं सूचयितुं प्रवेशकमारभते—तत इत्यादिना । सारिकापञ्जरव्यग्रहस्ता = सारि-
कायाः पञ्जरं करेण दधती ।

एनाम् = निपुणिकाम् । प्रक्ष्यामि = जिज्ञासिष्ये, सागरिकाप्रवृत्तिमिति शेषः ।

अनन्यसदृशः = अनुलनीयः । देवतायाः प्रभावोऽन्यासदृशो भवतीति मन्ये
इत्यन्वयः, मन्ये इत्यस्य भवत्यन्तवाक्यार्थः कर्म । उपलब्धः = ज्ञातः । वृत्तान्तः =
समाचारः ।

[सारिकाका पिजड़ा हाथमें लिये सुसंगताका प्रवेश]

सुसंगता—हाय, मेरी सखी सागरिका सारिकाका पिजड़ा मेरे हाथमें थगह'कर
कहाँ चली गई ? वह मुझे कहाँ मिलेगी ? (आगे देखकर) क्या निपुणिका इधरही
आ रही है ? तब इसे ही पूछूंगी ।

(निपुणिकाका प्रवेश)

निपुणिका—(विस्मय से) आश्चर्य है, आश्चर्य है, देवता का प्रभाव असाधारण
होता है । मैंने महाराजकी खबर पा ली, अब जाकर, महारानीसे कहूँ । (जाती है)

सुसं०—(उपसृत्य ।) सहि णिउणिए कहिं दाणिं तुमं बिम्हओक्खि-
त्तहिअआ विअ इह ठिदं मं अवधीरिअ इदो अदिकामसि । (सखि निपु-
णिके क्वेदानीं त्वं विस्मयोत्क्षिप्तहृदयेव इह स्थितां मामवधीर्येतोऽतिक्रामसि ।)

निपु०—कथं सुसंगदा । हला सुसंगदे सुट्ठु तुए जाणिदं । एदं क्खु
मम बिम्हअस्स काअणम् । अज्ज किल भट्टा सिरिपठवतादो आअदस्स
सिरिखण्डदासणामधेअस्स धम्मिअस्स सआसादो अकालकुसुमसंजण-
दोहलअं सिक्खिअ अत्तणो पडिभिहीदं णोमालिअं कुसुमसमिद्धिसोहिदं
करिस्सदित्ति तहिं एदं उच्चान्तं जाणिदुं देवीए पेसिदम्हि । तुमं उण कहिं
पत्थिदा । (कथं सुसंगता । हला सुसंगते सुट्ठु त्वया ज्ञातम् । एतत्खलु मम
विस्मयस्य कारणम् । अथ किल भर्ता श्रीपर्वतादागतस्य श्रीखण्डदासनामधेयस्य
धार्मिकस्य सकाशादक्कालकुसुमसंजननदोहदं शिक्षित्वात्मनः परिगृहीतां नवमालिकां

विस्मयोत्क्षिप्तहृदया = आश्चर्यतरङ्गितहृदया । इह = मध्येमार्गे स्थिताम् =
वर्तमानाम् , एतेन दर्शनयोग्यता समर्थिता । अवधीर्य = तिरस्कृत्य, भाषणादिना
प्रणयव्यवहारेणासम्भाव्येत्यर्थः । प्रणयिजनेन कृतस्तथाविधो व्यवहारोऽपमान इव
प्रतीयत इति मनोविज्ञानाऽऽधारेयमुक्तिः । अतिक्रामसि = पुरस्सरसि ।

कथमिति सम्भ्रमे, स चाकस्माद्दर्शनात् । ज्ञातम् = अवगतम् , मदीयं विस्मयो-
त्क्षिप्तहृदयत्वं यत्त्वया तर्कितं तदवितथमिति भावः । भर्ता = राजा । श्रीपर्वतात् =
तदाख्यया प्रसिद्धात् पुण्यपर्वतात् । धार्मिकस्य = धर्माचरणपरायणस्य । सका-
शात् = समीपतः । अकाले = उचितकालातिरिक्ते समये, तदन्यत्वं नवोऽर्थः,
कुसुमसंजननदोहदम् = पुष्पप्रकटनसाधनक्रियाविशेषम् । शिक्षित्वा = विज्ञाय । यया
क्रियाऽसमये पुष्पं प्रकाशयन्ति तरवस्तामधिगतप्रेत्याशयः । दोहं ददातीति दोहदः,
'आतोऽनुपसर्गे कः' इति कः । स च पुष्पोत्पत्तिसाधनभेदः । तथा चोक्तं शब्दार्णवे-
तरुगुल्मलतादीनामकाले कुशलैः कृतम् । पुष्पाद्युत्पादकं द्रव्यं दोहदः स्यात्तु

सुसंगता—(समीप जाकर) सखि निपुणिके, विस्मयपूर्ण हृदयसे तुम किधर
जा रही हो जो यहाँ वर्तमान रहने पर भी मुझे नहीं टोकती हो ।

निपुणिका—स्वा सुसंगता है, सखी सुसंगता, तुमने ठीक समझ लिया, मेरे
विस्मयका वही कारण है कि आज महाराज श्रीपर्वतनिवासी श्रीखण्डदासनामक
महामासे असमयमें फूल पैदा करनेकी कला सीखकर अपनी नवमालिकाको फूलसे

कुसुमसमृद्धिशोभितां करिष्यतीति तत्रैतं वृत्तान्तं ज्ञातुं देव्या प्रेषितास्मि । त्वं पुनः कुत्र प्रस्थिता ।

सुसंगता—पिअसहिं साअरिअं अण्णोसिद्धम् । (प्रियसखी सागरिका-मन्वेष्टुम् ।)

निपुणिका—सहि दिट्ठा मए दे पिअसही साअरिआ, गहिदचित्त-फलकवत्तिआसमुग्गआ समुत्तिवग्गा विअ कदलीएअं पविसन्ती । ता गच्छ तुमं । अहं पि देवीए सभासं गमिस्सम् । (सखि दृष्ट्वा मया ते प्रिय-सखी सागरिका गृहीतचित्रफलकवर्तिकासमुद्रका समुद्रिग्नेव कदलीगृहं प्रविशन्ती । तद्रूच्छ त्वम् । अहमपि देव्याः सकाशं गमिष्यामि ।)

(निष्क्रान्ते ।)

इति प्रवेशकः

तत्क्रिया' । आत्मनः परिगृहीताम् = विशिष्य स्वीयतयाऽङ्गीकृताम् । एतेन ममताऽतिशयावेदनेन तद्गोहृदयार्थं धार्मिकसकाशतः शिक्षाग्रहणस्योपपादनं कृतम् । कुसुम-समृद्धिशोभिताम् = पुष्पविपुलताऽलङ्कृताम् ।

चित्रफलकः = आलेख्यपटः, वर्तिका = तूलिका, समुद्रकः = पेटिका, गृहीत-चित्रफलकवर्तिकासमुद्रका=करे कृतालेख्यपटतूलिकापेटिका । चित्रलेखनसाधनानि हस्ते विभ्रतीत्यर्थः । समुद्रिग्ना = खिन्ना । गच्छ—कदलीगृहम् इति शेषः, तत्रैव त्वयाऽन्विष्यमाणायास्त्वत्प्रियसख्या उपलब्धेः सम्भवात्तत्र त्वया गन्तव्यमित्यर्थः ।

निष्क्रान्ते = निर्गते, स्त्रीलिङ्गद्विवचनम्, सुसङ्गतानिपुणिके यथाकार्यं प्रस्थिते इत्यर्थः ।

प्रवेशकः, रूपकनिर्माणेऽपेक्ष्यमाणः क्रमविशेषबद्धवाक्यसमुदयः, तत्फलं च समृद्ध बना देंगे इसीका पता लगानेके लिये देवीने मुझे वहां भेजा था । तुम किंचर चली हो ?

सुसंगता—प्रियसखी सागरिका को खोजने ।

निपुणिका—सखि, मैंने तुम्हारी सखी सागरिकाको चित्रकारीके लायक पट्टिका और कूची लेकर उद्दिग्न दशामें कदलीगृहमें प्रवेश करते देखा है । तुम वहीं जाओ मैं भी देवीके समीप आऊंगी ।

(दोनोंका प्रस्थान)

प्रवेशक

(ततः प्रविशति गृहीतचित्रफलकवर्तिका मदनारवस्थां नाटयन्ती सागरिका ।)

सागरिका—(निःश्वस्य ।) हिअअ पसीद पसीद । किं इमिणा आआ-
समेत्तफलेण दुल्लहजणप्पत्थणाणुबन्धेण । अण्णं च । जेण एव्व दिट्ठेण दे
ईदिसो संतावो णं वट्ठदि तं एव्व पुणो वि पेक्खिदुं अहिलससित्ति अहो
दे मट्ठदा । कहं अ अदिबिसंस जम्मदो पहुदि सहसंवड्ढिदं इमं जणं परि-
चइअ खणमेत्तदंसणपरिचिदं जणं अण्णुगच्छन्तो ण लज्जसि । अह वा को
तुह दोसो । अणङ्गसरपडणभीदेण तुए एव्वं अज्ज व्ववमिदम् । भोदु ।
अणङ्ग दाव उवालिहिस्सं । भअवं कुसुमाउह निज्जिअसअलसुरासुरो
भविअ इत्थिआजणं पहरन्तो कथं ण लज्जसि । अह वा अणङ्गोसि ।
सव्वदा मम मन्दभाइणीए मरणं एव्व इमिणा दुण्णिमित्तेण उवत्थिदम् ।
ता जाव ण को वि इह आअच्छदि ताव आलेक्खसमप्पिदं तं अहि-
मदं जणं पेक्खिअ जहासमीहिदं करिस्सम् । जइ वि मे अदिसद्धसेण
वेवदि अअं अतिमेत्तं अग्गहत्थो तहा वि णत्थि तस्स जणस्स अण्णो
दंसणावाओ त्ति जहा तहा आलिहिअ णं पेक्खिस्सम् । (हृदय प्रसीद
प्रसीद । किमनेनायासमात्रफलेन दुर्लभजनप्रार्थनानुबन्धेन । अन्यच्च येनैव

कषायोजनम्, तत्क्षणं साहित्यदर्पणे यथा—

‘प्रवेशकोऽनुदात्तोक्त्या नीचपात्रप्रयोजितः ।

अद्भुद्वयान्तर्विज्ञेयः शेषं विष्कम्भके यथा’ ।

मदनारवस्थाम्—कामयमानस्थितिम् । नाटयन्ती = अङ्गभङ्ग्या प्रकाशयन्ती ।

निःश्वस्य = उच्चैः श्वासं गृहीत्वा, तथाकरणं चान्तःसन्तापव्यञ्जकम् ।

आयासमात्रफलेन=आयास एव आयासमात्रम् (मयूरव्यंसकादित्वात्समासः)
तत्फलं यस्य स आयासमात्रफलस्तेन केवलकलेशजनकेन । दुर्लभजनप्रार्थनाऽनुबन्धे-
न=दुर्लभश्चासौ जनश्च दुर्लभजनः वत्सराजरूपः तस्य प्रार्थना तत्प्राप्तयभिलाषः, तस्या

(इसके बाद चित्रकारीकी सामग्री लिये सकामारवस्थामें सागरिकाका प्रवेश)

सागरिका—(निःश्वास लेकर) मेरे मन, मान जा मान जा, इस दुर्लभजनकी
प्रार्थनामें तो केवल श्रमही तुम्हारे हाथ रहेगा । और जिन्हें देखनेसे तुम्हारा सन्ताप
इतना बढ़ जाता है, उन्हें ही फिर देखना चाहते हो कैसी यह भूर्खता है ? ओ क्रूर
मन, जन्मसङ्गी इस जनको छोड़कर कणमात्र परिचित उस आदमीका अनुगमन

दृष्टेन त ईदृशः संतापो ननु वर्धते तमेव पुनरपि प्रेक्षितुमभिलषसीत्यहो ते मूढता ।
कथं चातिनृशंस जन्मतः प्रभृति सह संवर्धितमिमं जनं परित्यज्य क्षणमात्र-
दर्शनपरिचितं जनमनुगच्छन्न लज्जसे । अथवा कस्तव दोषः अनङ्गशरपतनभीतेन
त्वयैवमय व्यवसितम् । (सास्त्रम् ।) भवतु । अनङ्गं तावदुपालस्ये । (अञ्जलि
बद्ध्वा ।) भगवन्कुसुमायुध निर्जितसकलमुरासुरो भूत्वा स्त्रीजनं प्रहरन्कथं न

अनुबन्धः सततानुवृत्तिस्तेन, असुलभवत्सराजप्राप्तिविषयाभिलाषपोषणेत्यर्थः ।
किमप्यनेन फलं नास्तीति वृथा तवायास इति भावः । अत्र 'हृदय प्रसीद' इत्या-
रभ्य प्रतिमुखसन्धिः तथा चोक्तं दशरूपके—'अत्र वत्सराजसागरिकासमागमहेतो-
रनुरागबीजस्य प्रथमाङ्कोपक्षिमस्य सुसङ्गताविदूषकाभ्यां ज्ञायमानतया किञ्चिद्व्यस्य
वासवदत्तया च चित्रफलकवृत्तान्तेन किञ्चिदुज्जीयमानस्य दृश्यादृश्यरूपतयोद्भेदः'
इति । येनैव दृष्टेन—यदीयेन दर्शनेन । ईदृशः = एवंविधः दुरुपशम इत्यर्थः ।
मूढता = अदिवेकः, स्वसन्तापकारकराजविषयकाभिलाषत्यागोऽत्र हृदयस्याविवेकः ।
अतिनृशंस = अतिशयक्रूर, 'नृशंसो घातकः क्रूरः' इत्यमरः । सह संवर्धितम् =
सहोषितम्, अनवरतसहभावेन स्नेहोदयस्यौचित्यमभिमत्येत्यमुक्तम् । इयम् = मल्ल-
क्षणम् । क्षणमात्रदर्शनपरिचितम् = क्षणमात्रं किञ्चित्कालपर्यन्तं यद्दर्शनं विलोकनं
तेन परिचितम् । अनुगच्छन् = अनुधावन् । न चिरपरिचितमात्रं किन्त्वाजन्मनः
सहोषितं मल्लक्षणं जनं परित्यज्य क्षणमात्रविलोकनपरिचितं राजानमनुसरतः साग-
रिकाहृदयस्य क्रूरभावः स्फुट इति तदाशयः । एवं हृदयस्य क्रूरतामुपपाद्य प्रका-
रान्तरेण तज्जिन्दति अथवेति । अनङ्गशरपतनभीतेन = कामबाणप्रहारसंज्ञातभयेन,
त्वया = मम हृदयेन । एवम् = इत्थम्, आजन्म परिचितं जनं परित्यज्य क्षणमात्र-
परिचितानुवृत्तिरूपम् । व्यवसितम् = आचरितम् । मदीये वपुषि कन्दर्पशरप्रहारं
सम्भाव्यान्वयत्र गतमसीति तवाचरणं नातिनिन्दनीयम्, सर्वस्यापि साधारणतया
प्राचीने चिरानुवृत्तेऽप्याश्रये भयसंभवे सत्याश्रयान्तरावलम्बनस्य प्रवृत्तरवेक्षणादिति
तान्पर्यम् । सास्त्रम् = अथुसहितम्, रुदतीत्यर्थः । उपालस्ये = निन्दिष्यामि ।
भगवन् = भगः सामर्थ्यम्, सोऽस्यास्ति, तत्सम्बुद्धौ भगवन् । निर्जितसकलमुरा-
सुरः = विजिताखिलदेवदानवः एतेन समर्थस्य पराक्रमिणश्च कन्दर्पस्य मादृशोऽ-

करते तुझे लाज नहीं लगती है ? अथवा, तुम्हारा क्या दोष, कन्दर्पके बाणोंसे डर
कर अब तू ऐसा कर रहा है । अच्छा, कन्दर्पको ही उलाहना दूंगी ।

(हाथ जोड़कर) भगवन् कामदेव, तुमने जब सभी देवदानवोंको जीत लिया

लज्जे । (विचिन्त्य ।) अथवा अनङ्गोऽसि । (दीर्घ निःश्वस्य ।) सर्वथा मम मन्दभागिन्या मरणमेवानेन दुर्निमित्तेनोपस्थितम् । (फलकमवलोक्य ।) तथावन्न कोऽपीहागच्छति तावदालेख्यसमर्पितं तमभिमतं जनं प्रेक्ष्य यथासमीहितं करिष्यामि । (सावष्टम्भमेकमना भूत्वा नाटयेन फलकं गृहीत्वा निःश्वस्य ।) यद्यपि मेऽतिसाध्वसेन वेपतेऽयमतिमात्रमग्रहस्तस्तथापि नास्ति तस्य जनस्यान्यो दर्शनोपाय इति यथातथालिख्यैनं प्रेक्षिष्ये ।) [इति नाटयेन लिखति ।]

(ततः प्रविशति सुसङ्गता ।)

सुसं०—एदं तं कदलीघरअम् । ता पविसामि । एसा मे पिअसही साअरिआ । किं ङण एसा गुरुआणुराओक्खित्तहिअआ विअ किंवि

बलाजने पीडकताया अनौचित्यं व्यञ्जितम् । अनङ्गः = कायरहितः कायसम्बन्ध-सद्भाव एवान्तःकरणादिसामग्रीसत्त्वे लज्जासम्भवः, स एव तव नास्तीति काऽशा-तव सलज्जतायास्तदुपकल्पितायाः लीजने दयाया वेति भावः । मन्दभागिन्याः = दुर्भाग्यायाः । दुर्निमित्तेन = दुःसंयोगेन । आलेख्यसमर्पितम् = चित्राङ्कितम् । अभि-मतम् = प्रियम् । सावष्टम्भम् = दुःखविक्षिप्तं हृदयं बलाग्निगृह्येत्यर्थः । एकमनाः = प्रणिहितचित्ता । अतिसाध्वसेन = महत्या लज्जयाऽतिशयितेन भयेन वेत्यर्थः, वेपते = कम्पते । अतिमात्रम् = अत्यर्थम् । अग्रहस्तः = हस्ताग्रभागः । अग्रश्चासौ हस्तश्च अग्रहस्त इति समानाधिकरणसमासः । अवयवावयविनोरभेदात्सामानाधिकरण्यम् ,

तब इस अबला पर प्रहार करते तुझे लज्जा नहीं आती है ? (सोचकर) अथवा—तुमतो अनङ्ग ही ठहरे । (दीर्घश्वास लेकर) मुझ अभागीके मरणका ही यह कारण उपस्थित हुआ है । (चित्रफलकको देखकर) जबतक कोई यहाँ आ नहीं जाता, तब तक अपने प्रियका चित्र आँककर अपना मनोरथ पूर्ण करूँगी । (दृढ़तासे एकाग्र मन होकर अभिनयपूर्वक फलक लेकर निःश्वासके साथ) यद्यपि भयसे मेरे हाथकी अँगुलियाँ कांप रही हैं फिर उन्हें देखनेका कोई दूसरा मार्ग नहीं है अतः जैसे तैसे चित्र उतार कर ही देखूँगी । (नाट्यपूर्वक चित्र बनाती है)

(सुसंगता का प्रवेश)

सुसंगता—यही तो कदलीगृह है । प्रवेश करती हूँ । (प्रवेश करके आगे देखकर, आश्चर्यसे) यही तो है मेरी प्यारी सखी-सागरिका । क्या यह प्रेमविभोर होकर कुछ चित्रित करती हुई मुझे नहीं देखती ?, अच्छा, तो इसकी आँख बचाकर देखूँगी कि यह क्या चित्रित कर रही है । (उसकी पीठकी ओर खड़ी होकर और

आलिहन्ती ण मं पेक्खदि । भोदु । ता जाव से दिट्ठिपहं परिहरिअ णिरु-
वइस्सं किं एसा आलिहदित्ति । कहं भट्टा आलिहिदो । साहु साअरिण
साहु । अह वा ण कमलाअरं वज्जिअ राअहंसी अण्णहिं अहिरमदि ।
(एतत्तत्कदलीगृहम् । तत्प्रविशामि । [प्रविश्याप्रतो विलोक्य सविस्मयम् ।] एषा
मे प्रियसखी सागरिका । किं पुनरेषा गुरुकानुरागोत्क्षिप्तहृदयेव किमप्यालिखन्ती
न मां प्रेक्षते । भवतु । तथावदस्या दृष्टिपथं परिहृत्य निरूपयिष्यामि किमेषाऽऽलि-
खतीति । [स्वैरं पृष्ठतोऽस्याः स्थित्वा दृष्ट्वा सहर्षम् ।] कथं भर्ता लिखितः । साधु
सागरिके साधु । अथवा न कमलाकरं वर्जयित्वा राजहंस्यन्यत्राभिरमते ।)

साग०—आलिहिदो खु मए एसो । किं उण अणवरदणिवणन्तबाप्फ-
सलिलेण ण मे दिट्ठी पेक्खिदुं पभवदि । कहं पिअसही सुसंगदा । सहि
इदो उवविश । (आलिखितः खलु मयैषः । किं पुनरनवरतनिपतद्बाष्पसलिलेन

तदुक्तं वामनेन—‘हस्ताग्राग्रहस्तयोर्गुणगुणिनोर्भेदाभेदात्’ इति । यथा तथा = यथा-
कथञ्चित् । भर्ता = उदयनः ।

सविस्मयम् = साश्चर्यम्, तच्चत्र सागारंकादशाविपर्यासदर्शनजन्यम् । गुरुका-
नुरागोत्क्षिप्तहृदया = अत्यारूढप्रेमवशीकृतचित्ता । आलिखन्ती = चित्रयन्ती । दृष्टि-
पथं परिहृत्य = तद्दर्शनपथादात्मानं वञ्चयित्वा, तदलक्षितेत्यर्थः । निरूपयिष्यामि =
द्रष्टव्यामि, दृष्ट्वा निश्चेध्यामीति वा । सहर्षम् = सानन्दम्, स चत्र सागरिकायाः
स्वानुरूपे पुंस्यनुरागोदयस्य दर्शनाद् बोध्यः । भर्ता = उदयनः, कमलाकरम् =
कमलवनम्, वर्जयित्वा = परित्यज्य । यथा राजहंसी स्वभावपरतन्त्रा कमलवन
एव रमते तथैव महागुणया महावंशप्रभवायाश्चास्याः स्वानुरूपे वत्सराज एवानुरागः
सम्भवति नान्यत्रेति वृथा साधुवाद इत्यथवाकोट्युदयः ।

आलिखितः = चित्रितः । एषः = उदयनः । अनवरतनिपतद्बाष्पसलिलेन =
सततप्रवृत्ताश्रुजलेन । प्रेक्षितुं प्रभवति = अश्रुव्याप्ततया दर्शनप्रतिबन्धादिति ।
(एतावत्पर्यन्तं सागरिका पृष्ठदेशे निभृतं स्थितां स्वसखीं सुसज्जतां नावैति, तेन च

देखकर, हर्षसे) क्या महाराज का चित्र बना रही है, धन्य सागरिका, धन्य ।
अथवा कमलाकरको छोड़कर दूसरी जगह राजहंसी क्या अनुराग करेगी ?
सागरिका—चित्र तो मैंने बना लिया, किन्तु रह रह कर मेरी आंखें भर आती
हैं, देखू किस तरह ? [मुह उठाकर आंसू रोकती हुई सुपंगताको देखकर

न मे दृष्टिः प्रेक्षितुं प्रभवति [मुखमुत्तानीकृत्याश्रुणि निवारयन्तो सुसंगतां दृष्ट्वोत्तरीयेण फलकं प्रच्छादयन्ती सविलक्षस्मितम् ।] कथं प्रियसखी सुसंगता । सखि इत उपविश ।) ।

सुसं०—(उपविश्य बलात्फलकमाकृष्य ।) । सहि को एसो तुए एत्थ आलिहिदो । (सखि क एष त्वयाऽत्रालिखितः ।)

साग०—(सलज्जम् ।) सहि पत्तमअणमहुसवे भअवं अणङ्गो । (सखि प्रवृत्तमदनमहोत्सवे भगवाननङ्गः ।)

सुसं०—(सस्मितम् ।) अहो दे णिउणत्तणं । किं पुण सुण्णं विअ एदं चित्तं पडिभादि । ता अहं पि आलिहिअ रतिसणाहं करिस्सम् । (अहो ते निपुणत्वम् । किं पुनः शून्यमिवैतच्चित्रं प्रतिभाति । तदहमप्यालिख्य

हृदयगतं प्रकटं मन्त्रयति, तत एवमुक्तम्) उत्तानीकृत्य = ऊर्ध्वं कृत्वा; तथाकरणं चाश्रुनिवारणार्थमन्यथाऽवनतमुख्यास्तस्या नयनाभ्यां निपतन्नश्रुप्रवाहात्प्रेयसश्चित्रं पश्यसाऽऽविलयेत्तच्चात्यनिष्टं स्यादिति भावः । प्रच्छादयन्ती = आवृण्वती, सविलक्षस्मितम् = सलज्जाहासम्, लज्जा स्वरहस्योद्धाटनसम्भवेन, हासश्च प्रियसखी-सङ्गमप्रभवेण प्रमोदेन ।

बलात् = निवारयन्तीमपि सागरिकां पराभूय ।

प्रवृत्तमदनमहोत्सवे = वर्तमाने मदनपूजोत्सवे । अनङ्गः = कामदेवः, आलिखित इति योजनीयम् ।

सस्मितम् = ईषद्वासपूर्वकं, तच्चात्र सागरिकाकृतापलापेऽप्रत्ययं द्योतयति ।

अहो इत्याश्चर्यं । निपुणत्वम् = चातुर्यम्, यदनङ्गमपि चित्रितवत्यसि, अथवा स्फुटप्रतीतमप्यर्थमर्थान्तरतया समर्थयसीत्युपहासः, स च सख्या कृतत्वेन मर्मस्पर्कः । शून्यमिव = अपूर्णतया रिक्तमिव । प्रतिभाति = प्रतीयते । आलिख्य = चित्रान्तर-

चादरसे चितफलकको ढांकती हुई लज्जित मुस्कानके साथ क्या सखी सुसङ्गता है, अरी आ इधर बैठ ।

सुसंगता—(बैठकर बलपूर्वक चित्रफलक खींचकर) सखि, तूने यह किसका चित्र लिखा है ?

सागरिका—(जरा लजाकर) इस मदनमहोत्सवमें भगवान् कन्दर्पका ।

सुसंगता—(मुस्कराकर) धन्य है तुम्हारी निपुणता । किन्तु यह चित्र सूना

रतिसनाथं करिष्यामि ।) [वर्तिकां गृहीत्वा नाट्येन रतिव्यपदेशेन सागरिकां लिखति ।]

साग०—(विलोक्य सासृयम् ।) सुसंगदे कीस तुए अहं एत्थ आलिहिदा । (सुसंगते कस्मात्त्वयाहमत्रालिखिता ।)

सुस०—(विहस्य ।) सहि किं अआरणं कुप्पसि । जादिसो तुए कामदेवो आलिहिदो तादिसी मए रइ आलिहिदा । ता अण्णधासंभाविणि किं तुह एदिणा आलविदेण । कहेहिं दाव सब्बं वुत्तन्तम् । (सखि किमकारणं कुप्यसि । यादृशस्त्वया कामदेव आलिखितस्तादृशी मया रतिरालिखिता । तदन्यथासंभाविनि किं तवैतेनालपितेन । कथय तावत्सर्वं वृत्तान्तम् ।)

मङ्कयित्वा, रतिसनाथम् = सम्मिलितरतिकम् , कामदेवचित्रस्य रतिचित्रं विना-
ऽपूर्णतया तच्चित्रनिर्माणेन त्वयाऽऽरब्धं कार्यं पूरयित्वा सखीकार्यं करिष्यामीति
भावः । रतिव्यपदेशेन = रतिच्छलेन, रतिचित्रनिर्माणव्याजेनेत्यर्थः ।

कस्मात् = कुतो हेतोः, कामचित्रपार्श्वे मच्चित्रस्यालेखे कारणस्य त्वयैवोप-
पाद्यत्वमित्यर्थः ।

अकारणम् = हेतुं विना । कोपकारणस्यापराधस्यानुपलब्धेरित्यमुक्तम् । यादृश
इति = यथा त्वया राजानं चित्रयित्वापि कामदेवचित्रित इति व्याहृत्य सत्यमपलपितं
तथा मयाऽपि त्वां चित्रयित्वा रतिचित्रितेत्युक्त्वा वस्तुभावो निहृतस्तदलं तव
कोपेन, 'यश्चोभयोः समो दोषः परिहारोऽपि तादृशः । नैकः पर्यनुयोक्तव्यस्तादृगर्थ-
विचारणे' इति न्यायादिति प्रचट्टकार्थः । अन्यथासम्भाविनि = अन्यथा वास्तवादन्त्येन
प्रकारेण संभावयति उत्प्रेक्षते तच्छले सत्यापलापपरे । किन्तवैतेनालपितेन काम-
देवचित्रमिदमिति तदुक्तेः किमपि फलं नास्ति यथार्थवस्तुनस्तव सख्या मयोहि-
तत्वादित्याशयः ।

सा लग रहा है । मैं इसे रतियुक्त करूँगी । (कूची लेकर रतिके बहाने सागरिका
का चित्र बनाती है)

सागरिका—(देखकर, रंजसे) सुसंगते, तुमने यहां हमारा चित्र क्यों बनाया ?

सुसंगता—(हँसकर) व्यर्थ क्यों रंज होती हो ? जैसे तुमने कामदेव चित्रित
किया उसी तरह मैंने रति लिख दी । तुम उलटा मतलब लगाकर मुझ पर बिगड़
रही हो इससे क्या लाभ । सच्ची बात बताओ ।

साग०—(सलज्जा स्वगतम् ।) णं जाणिदम्हि पिअसहीए । पिअसहि महदी क्खु मे लज्जा । ता तहा करेसु जहा ण को वि अवरो एदं वुत्तन्तं जाणेदि । (ननु ज्ञातास्मि प्रियसख्या । [सुसंगतां हस्ते गृहीत्वा प्रकाशम् ।] प्रियसखि महती खलु मे लज्जा । तत्तथा कुरु यथा न कोऽप्यपर एतं वृत्तान्तं जानाति ।)

सुसं०—सहि मा लज्ज । ईदिसस्स कण्णारअणस्स अवस्सं एव्व ईदिसे बरे अहिलासेण होदव्वम् । तहवि जहा ण कोवि अवरो एदं वुत्तन्तं जाणिस्सदि तह करेमि । एदाए उण मेधाविणीए सारिआए एत्थ काअणेण होदव्वम् । कदा वि एसा इमस्स आलावस्स गहिदक्खरा भविअ कस्स वि पुरओ मन्तइस्सदि । (सखि मा लज्जस्व । ईदृशस्य कन्यारत्नस्यावश्यमेव-दृशे बरे अभिलाषेण भवितव्यम् । तथापि यथा न कोऽप्यपर एतं वृत्तान्तं ज्ञास्यति तथा करोमि । एतया पुनर्मेधाविन्या सारिकयात्र कारणेन भवितव्यम् । कदाप्ये-

ज्ञातास्मि = अबगतमनोभावसंवृत्तास्मि । हस्ते = हस्तावच्छेदेन, सुसंगताया हस्तमालम्ब्येत्यर्थः । अपरः = त्वद्भिन्नः । एतं वृत्तान्तम् = मम हृदये राजविषय-कोऽनुरागो विद्यते इति प्रवृत्तिम् ।

ईदृशस्य = त्वादृशस्येत्यर्थः । कन्यारत्नस्य = अनूढबालिकाश्रेष्ठस्य, अत्र कन्यापदेनाविवाहितायाः योग्यवरविषयाभिलाषस्यौचित्यं व्यजितम् । ईदृशो=राजो-पमे 'चकास्ति योग्येन हि योग्यसङ्गमः' इति न्यायात्त्वादृशस्य कन्याश्रेष्ठस्य राज-तुल्ये पुरुषपुङ्गवे युक्तेन रतिरिति तथा कुर्वती त्वं मा लज्जिष्ठा इति भावः । तथापि= यद्यप्यस्य वृत्तान्तस्य प्रकाशीभावोऽपि न मर्यादां व्याहन्ति तथापि त्वदनुरोधरक्षार्थं गोपायितास्मि प्रवृत्तिमिमामिति भावः ।

मेधाविनी = तन्नामा सारिका, धीर्धारणावती मेधा, साऽस्त्यस्याः सा मेधा-विनीति तन्नाम्नो योगार्थः । अत्र=अस्य त्वदनुरागवृत्तान्तस्य बहुलीभावे । अस्या-

सागरिका—(लज्जासहित, स्वगत) इसने मेरा रहस्य जान लिया ! (सुसंग-ताका हाथ पकड़कर, प्रकाशमें) मुझे बड़ी लज्जा मालूम पड़ती है, अतः ऐसा बरन करो कि कोई दूसरा इस रहस्यको नहीं जान पाये ।

सुसंगता—लज्जा मत कर, तुम्हारी सी लड़कीका अभिलाष ऐसे ही बरके किये होना चाहिये । फिर भी कोई इस वृत्तान्तको नहीं जाने इसका यत्न करूँगी । यह मेधाविनी सारिका ही इसमें कारण हो सकती है, क्योंकि यह हमारे कथोप-

पास्यालापस्य गृहीताक्षरा भूत्वा कस्यापि पुरतो मन्त्रयिष्यते ।)

साग०—ता किं दाणि एत्थ करइस्सम् । अहोवि अहिअदरं मे संतावो बडढदि । (तत्किमिदानीमत्र करिष्यामि । अतोऽस्यधिकतरं मे संतापो वर्धते ।)

मदनावस्थां नाटयति ।]

मुसं०—(सागरिकाया हृदये हस्तं दत्त्वा ।) सहि समस्सस समस्सस । जाव इमाओ दिग्घिआओ णलिणीवत्ताइं मुणालिआओ अ गिण्हिअ लहुं आअच्छामि (सखि समाश्वसिहि समाश्वसिहि । यावदस्या दीर्घिकाया नलिनीपत्राणि मृणालिकाश्च गृहीत्वा लघ्वागच्छामि ।) [निष्क्रम्य पुनः प्रविश्य च नाटयेन नलिनीपत्रैः शयनीयं मृणालैर्चलयानि च रचयित्वा परिशिष्टानि नलिनी-पत्राणि सागरिकाया हृदये निक्षिपति ।]

लापस्य = आवयोर्वात्तालापस्य । गृहीताक्षरा=अक्षराणि गृहीतवती अभ्यस्तवती । सारिका हि मनुष्यैः कृतं वात्तालापं तथैवाच्युतबिन्दुविसर्गं पुनरावर्तयन्ति, तदीयमपि मेधाविनी नाम सारिकाऽऽवयोर्वात्तालापं प्रकाशयितुमीष्ट इत्यस्ति भयमिति भावः ।

किमिदानीमत्र करिष्यामि = कथमेनां वाचालां सारिकामस्य रहस्यस्य प्रकाशनतो निवारयिष्यामीत्यर्थः । अतोऽपि = एतद्रहस्यप्रकाशभयतोऽपि । राजविषय-काभिलाषस्तु सन्तापकारणमस्त्येवेत्यपिना व्यज्यते ।

हृदये हस्तं दत्त्वा=वक्षसि करमारोप्य, तथाकरणं चाश्वासनप्रकारः । समाश्व-सिहि=संज्ञां लभस्व, दीर्घिकायाः = वाप्याः । नलिनीपत्राणि = कमलिनीदलानि । मृणालिकाः=विसदण्डान् । यद्यपि मृणालमिति बहुशो नपुंसके प्रयुज्यमानं दृश्यते तथापि स्त्रियामपि क्वचित्प्रयुज्यत एव, यथा भवभूतिः—‘परिमृदितमृणालीम्लानमङ्गं प्रवृत्तिः कथमपि परिवारप्रार्थनाभिः क्रियासु’ इति । लघु=शीघ्रम् । नलिनीदलानां विसदण्डानामाहरणञ्च सन्तापपानुत्तये क्रियत इति सम्प्रदायः ॥

कथनको किलीके आगे दुहरा देगी ।

सागरिका—तब क्या किया जाय । इससे तो हमारा ताप और बढ़ रहः है । (काम-पीड़ाका अभिनय करती है ।)

मुसंगता—(सागरिकाकी छाती पर हाथ रखकर) सखी, धीरज धरो, धीरज धरो, जब तक मैं इस वापीमें से कमलके पत्ते और कमल-नाल लेकर बीघ्रतासे आ रही हूँ । (जाकर, फिर प्रवेश कर, नलिनी-पत्रोंसे शयन तथा बलबोंका निर्माण कर बचे हुए पत्तोंको सागरिकाकी छातीपर रखती है ।)

साग०—सहि अवणोहि इमाइं नलिनीवत्ताइं मृणालवलआइं अ ।
अलं एदेहिं । कीस अआरणे अत्ताणं आआसेसि । णं भणामि । (सखि
अपनयेमानि नलिनीपत्राणि मृणालवलयानि च । अलमतैः । किमित्यकारण आत्मा-
नमायासयसि । ननु भणामि ।)

दुल्लहजणाणुराओ लज्जा गुर्वी परवशो अप्पा ।

पिअसहि विसमं पेमं मरणं शरणं णवरमेकम् ॥

(दुर्लभजनानुरागो लज्जा गुर्वी परवश आत्मा ।

प्रियसखि विषमं प्रेम मरणं शरणं नवरमेकम् ॥ १ ॥)

(इति मूर्च्छति ।)

अपनय=अपसारय, मृणालवलयानि=विसदण्डरचितानि बलयानि । अकारणे=
विना फलम् । आयासयसि=वेदयसि । त्वया विधीयमानेऽपि नलिनीदलमृणालिकादीनां
मदर्शमुपयोगे मदीयस्य तापस्य शमयितुमशक्यत्वात्तवायं प्रयासो निष्फल इति भावः ।

दुर्लभजनेति । दुर्लभे मादृशजनेन दुष्प्रापे जने उदयनलक्षणे अनुरागः
मदीयः स्नेहबन्धः अस्तीति शेषः, तदनायासेन प्रियलाभान्नास्ति मन्मदनकष्टनि-
वारणसम्भावनेति भावः । लज्जा त्रपा च गुर्वी सत्कुलप्रसूतत्वाद्विशाला, अतश्च
स्वयं गत्वापि कामवेदना शमयितुं न शक्यत इत्याशयः । आत्मा परवशः परस्य
वासवदत्तालक्षणस्य जनस्य वशः अधीनः । एवञ्च लज्जां विहायापि तत्रात्मसमर्पणं
न सम्भवतीति भावः । नन्वेवं सर्वानर्थमूलं प्रेमैव परित्यज्यतां तत्राह—प्रेम विषमम्
उदयनविषयकोऽनुरागश्चातिमहान् । अतश्च तत्प्राप्त्योऽपि न सुकर इति भावः ।
अतः एकं केवलम् मरणम् मृत्युः एव नवरम् सर्वश्रेष्ठम् निरापत् शरणम् रक्षितम् ।
अन्यो मृत्योर्नास्ति मत्प्राप्त्योपाय इति तात्पर्यम् । 'शरणं गृहरक्षित्रोः' इत्यमरः ।
अत्र नागरिकया मदनवेदनानिवारणोपायादर्शनात् तापनं नाम प्रतिमुखाङ्गमुक्तम्,
'उपायादर्शनं यत् तापनं नाम तद्भवेत्' इति च तल्लक्षणम् ॥ १ ॥

सागरिका—सखि, हटाओ नलिनीपत्र और मृणालवल्लय, यह व्यर्थ है, व्यर्थ
क्यों तकलीफ उठा रही हो । कहती तो हूँ—

मैंने दुर्लभजन पर अनुराग किया है, लज्जा अधिक है, स्वतन्त्र भी नहीं हूँ,
प्यारी सखी, इस स्थितिमें प्रेम करना एक भयानक व्यापार है, अब तो केवल
मृत्यु ही शरण है ॥ १ ॥

(मूर्च्छित होती है)

सुसं०—(सकरुणम् ।) सहि सागरिण समस्सस समस्सस । (तस्मि
सागरिके समाश्रयसिहि सभाश्रयसिहि ।)

(नेपथ्ये ।)

कण्ठे कृत्तावशेषं कनकमयमधः शृङ्खलादाम कर्षण-

क्रान्त्वा द्वाराणि हेलालचलचरणरणत्किङ्किणीचक्रवालः ।

दत्तातङ्कोऽङ्गनानामनुसूतसरणिः संभ्रमादश्वपालैः

प्रभ्रष्टाऽयं प्लवङ्गः प्रविशति नृपतेर्मन्दिरं मन्दुरायाः ॥ २ ॥

सकरुणम् = सा च करुणा सखी मूर्च्छितां परयन्त्याः सुसङ्गतायाः तद्विषदुप-
निपातसंभावनाजनिता ।

कण्ठे कृत्तेति । मन्दुरायाः अश्वरक्षणागारतः, 'वाजिशाला तु मन्दुरा'
इत्यमरः । प्रभ्रष्टः निर्गतः अश्वपालैः अश्वरक्षणावेक्षणायधिकृतैः पुरुषैः सम्भ्रमात्
त्वरवशात् अनुसूता अनुगता सरणिः पद्धतिः यस्य तादृशः । वाजिशालातः
पलायमानः स्वरक्षाधिकृतैर्ग्रहणार्थमनुगम्यानश्चेत्यर्थः । अयम् प्लवङ्गः बानरः कण्ठे
स्थितम् कृतस्य त्रोटितस्य शेषम् अश्लिष्टम् कनकमयम् सुवर्णनिर्मितं तत्प्रचुरं वा
शृङ्खलादाम बन्धुनरज्जुम् अधः कर्षणं भूमौ आकर्षणं हेलया लीलया चलाः गति-
बुद्ध्याः ये चरणाः तेषु रणत शब्दायमानम् किङ्किणीनाम् ध्रुवघण्टिकानाम् चक्रवालं
मण्डलं यस्य तथाभूतः । द्वाराणि क्रान्त्वा अतिक्रम्य अङ्गनानाम् वनितानाम् दत्तः
जनितः आतङ्कः भयं येन तादृशः । नृपतेः राज्ञः मन्दिरं भवनम् प्रविशति ।
अश्वशालातो निर्गतः स्वरक्षकानुगम्यमानमार्गः कनकमयं दाम कण्ठे लग्नं भूमावा-
कर्षणं चक्रवालचरणरणत्किङ्किणीको वनिताजनभयकारी च बानरो द्वाराणि क्रान्त्वा
राजभवनं प्रविशतीति सरलार्थः । 'चक्रवालं तु मण्डलम्' इत्यमरः । स्वभावोक्तिर-
लंकारः । स्वधरा वृत्तम् ॥ २ ॥

सुसंगता—(दयापूर्वक) तस्मि सागरिके धीरज धरो २ ।

(नेपथ्यम्)

रहनेकी जगहसे खुला हुआ बन्दर राजभवनमें प्रवेश कर रहा है, उसके पालक
बच्चाएँ हुए उसका पीछा कर रहे हैं, सिवाँ डरभीत हो रही हैं, उसके पीछोंमें
बैधा घुँघरु बज रहा है, वह दरवाजे लौघता जा रहा है, और उसके गलेमें बनी
हुई सानकी अंजीर लटक रही है, जिसे तोड़कर वह भागा है ॥ २ ॥

अपि च—

नष्टं वर्षवरैर्मनुष्यगणनाभावादपास्य त्रपा-

मन्तः कञ्चुकिकञ्चुकस्य विशति त्रासाद्यं वामनः ।

पर्यन्ताश्रयिभिर्निजस्य सदृशं नाम्नः किरातैः कृतं

कुब्जा नीचतयैव यान्ति शनकैरात्मक्षणाशङ्किनः ॥ ३ ॥

सुसं०—(आकर्ण्यग्रतोऽवलोक्य ससंभ्रममुत्थाय सागरिकां हस्ते गृहीत्वा ।)
सहि उट्टेहि उट्टेहि । एसो खु दुट्टवाणरो इदो ज्जेव आअच्छदि । ता

नष्टमिति । मनुष्येषु मानवजातिषु गणनायाः स्वपरिसङ्ख्यानस्य अभावात्
विरहात् त्रपाम् पलायनजनिताम् लज्जाम् अपास्य परित्यज्य त्रासाद् भयात्
वर्षवरैः नपुंसकैर्नष्टम् पलायितम् । पुंस्त्रीरूपकोटौ मानवप्रभेदेऽगण्यतया लज्जा-
कारणस्य मानुष्यकस्य स्वस्मिन्नभियानेन नपुंसकानां गणेन राजान्तःपुरे वर्त-
मानेन पलायनमारब्धमिति भावः । (त्रासात्) अयम् वामनः खर्वाकृतिः पुरुषः
कञ्चुकिनः वृद्धब्राह्मणस्य यत् कञ्चुकम् बृहद्गात्रावरणम् तस्य अन्तः अभ्यन्तरम्
विशति, खर्वः कञ्चुकिकञ्चुके स्वं गोपयितुं निर्लीयत इति तात्पर्यम् । किरातैः
(त्रासात्) पर्यन्ताश्रयिभिः नगरप्रान्तमाश्रयङ्किः निजस्य नाम्नः 'किरात' इत्यभि-
धानस्य सदृशम् योग्यम् कृतम्, किरम् प्रान्तदेशम् अतन्तीति किराता इति
तद्व्युत्पत्तेः । आत्मनाम् स्वेषाम् ईक्षणम् वानरकर्तृकम् दर्शनम् आशङ्कन्ते इति
आत्मक्षणाशङ्किनः कुब्जाः (त्रासात्) शनकैः मन्दं मन्दम् नीचतयैव स्वभाव-
खर्वत्वेऽपि पुनरतिशयेन खर्वीकृतदेहतया यान्ति पलायन्ते । एषां वर्षवरवामन-
किरातकुब्जानां राजान्तःपुरे रक्षणादौ परिचर्यायां चोपयोगित्वेनावस्थानम्, तदुक्तं
साहित्यदर्पणे—'अथान्तःपुरसहायाः' इत्यधिकृत्य तद्वद्वरोधे 'वामनप्रण्डकिरातम्लेच्छा-
भीराः शकारकुब्जाद्याः' इति । अत्रापि स्वभावोक्तिः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३ ॥

और, हमारी मनुष्योंमें तो गणना है ही नहीं फिर लज्जा किस बातकी ? ऐसा
सोचकर नपुंसक भाग खड़े हुए, ये वामन कञ्चुकीके झूलमें भयसे प्रवेश कर रहे
हैं, किरातगण अपने नामके अनुकूल कतराते जा रहे हैं, कुब्जोंको यह भय है कि
कहीं हम देख न लिये जाँय इसलिये खूब झुक कर चल रहे हैं ॥ ३ ॥

सुसंगता—(सुनकर, आगे देखकर, घबड़ाकर उठकर, सागरिकका हाथ पकड़-
कर) सखी, उठो, उठो, यह कुछ वानर इधर ही आ रहा है । इसलिये चुपचाप

अलक्षितं तमालविटवान्धकारे पविसिअ इमं अदिवाहेम । (सखि उत्ति-
छोत्तिष्ठ । एष खलु दुष्टवानर इत एवागच्छति । तदलक्षितं तमालविटपान्धकारे
प्रविश्यैनमतिवाहयावः) । (तथा कृत्वा उभे सभयं पश्यन्त्यौ स्थिते ।)

साग०—सुसंगदे कहां तुए चित्तफलहओ उज्झिफदो । कदावि कोपि तं
पेक्खदि । (सुसङ्गते कथं त्वया चित्रफलक उज्झितः । कदापि कोऽपि तं प्रेक्षते ।)

सुस०—अइ सुत्थिदे किं अत्त वि चित्तफलएण करिस्ससि । एसो
क्खु दधिभक्तलम्पटो सारिकापञ्जरं उग्घाडिअ अवक्कन्दो दुट्ठवाणरो ।
मेहाविणी वि उड्डीणा एषा गच्छदि । ता एहि । लहुं अणुसरम्ह । इमस्स
आलावस्स गहिदक्खरा कस्स वि पुरदो मन्तइस्सदि । (अयि सुस्थिते
किमपि चित्रफलकेन करिष्यसि । एष खलु दधिभक्तलम्पटो सारिकापञ्जरमुद्धा-
व्यापकान्तो दुष्टवानरः । मेधाविन्यप्युड्डीनैषा गच्छति । तदेहि । लघ्वनुसरावः ।
अस्यालापस्य गृहीताक्षरा कस्यापि पुरतो मन्त्रयिष्यते ।)

अलक्षितम् = रहस्यभावेन, अन्यो यथा न पश्येत्तयेत्यर्थः । तमालानाम्
श्यामतया प्रसिद्धानां वृक्षविशेषाणाम् विटपाः शाखाः तैः (कृते) अन्धकरे
तमसि । एनम् = दुष्टवानरम् । अतिवाहयावः = व्यतियापयावः, यावदयमग्रे याति
तावत्प्रतिपालयाव इति भावः । सभयम् = भयेन सह, तच्च दुष्टवानरोपनिपातसम्भा-
वनाकृतं बोध्यम् ।

सुस्थिते = स्थिरे, त्वराकारणे समापन्नेऽप्यचलत्वेनायमुपहासः । तच्च त्वरा-
कारणं वानरकृतं सारिकापञ्जरोद्धाटनम्, यतस्तत्कृतरहस्यभेदनसम्भवः । दध्ना
संस्कृतं भक्तम् दधिभक्तम् 'अन्नेन व्यञ्जनम्' इति समासः । तत्र लम्पटः लुब्धः ।
अपकान्तः = पलायितः । ननु उद्धाटयतु वानरः सारिकायाः पञ्जरम्, किमेतावता
इस तमाल वृक्षके नीचे छिपकर इसे आगे बढ़ जाने दें । (वैसे करके दोनों सभय
देखती रहती हैं)

सागरिका—सुसंगते, क्या तुमने चित्रफलक वहीं छोड़ दिया ? कहीं कोई उसे
देख लेगा ?

सुसंगता—अरी भोली, अब चित्रफलक लेकर क्या करेगी ? यह दही-भातका
लोभी वानर सारिकाके पिअदेको खोलकर चला गया, मेधाविनी (सागिका) भी
यह उड़ी जा रही है । चलो, जल्दी इसका पीछा करें, नहीं तो हमारे वार्तालापको
वह किसीके पास दुहरा देगी ।

साग०—सहि एव्वं करेम्ह । (सखि एवं कुर्वः ।) [इति परिक्रामतः ।]
(नेपथ्ये ।)

ही ही भो अचरिअं अचरिअम् । (ही ही भोः आश्चर्यमाश्चर्यम् ।)

साग०—(विलोक्य सभयम् ।) सुसङ्गदे जाणिअहि पुणो वि सो दुट्ठ-
बाणरो आअच्छदित्ति । (सुसङ्गते ज्ञायते पुनरपि स दुष्टवानर आगच्छतीति ।)

सुसं—(विदूषकं दृष्ट्वा विहस्य) अइ काअरे मा भेहिं भत्तुणो पासवत्ती
अज्जवसन्तओ वसु एसो (अयि कातरे मा विभीहि । भर्तुः पार्श्ववर्ती आर्य-
वसन्तकः खल्वेषः ।)

साग०—(सस्पृहभवलोक्य ।) सहि सुसंगदे दंसणीओ वसु अअं
जणो । (सखि सुसङ्गते दर्शनीयः खल्वयं जनः ।)

नश्छिन्नं सारिका तु तदन्तरेव वर्तत इति नास्ति त्वराकारणमिति वृथा तवायमुप-
हास इति मनसिकृत्याह—मेधाविन्यपीति । उड्डीना = उत्प्लुता । उत्पूर्वकात्
'डीङ्' विहायसा गतौ' इत्यस्मात् क्तप्रत्ययः । ओदित्वाजिष्ठानत्वम् । अनुसरावः =
धावावः, येन तां गृहीवो रहस्यं चेदमित्थं गोपयितुं प्रभवाव इत्याशयः ।

एवम् = यथाचिन्तितं कुर्वः पलायमानां सारिकान्धर्तुं चेष्टावह इत्यर्थः ।

विभीहि = भयङ्कुह, भयकारणस्य वानरोपसर्पणस्य दूरपराहतत्वादिति भावः ।

पार्श्ववर्ती = निन्यसहचरः, आर्यवसन्तकः = पूज्यः वसन्तकनामा ब्राह्मणो
राज्ञो विदूषकः । वसन्तक इति विदूषकस्य संज्ञा च 'कुसुमवसन्ताद्यभिधः कर्मवपुर्वे-
प्रभाषायैः' हास्यकरः कलहरति' विदूषकः स्यात् स्वकर्माङ्गः' इति साहित्यदर्पणमनु-
स्मारयति ।

दर्शनीयः = द्रष्टुं योग्यः, तथात्वं च राजसहचरत्वेन । प्रियपरिजनेषु वनितानां
स्वभावतोऽनुरागस्योदयात् सागरिकाया एवमुक्तिः ।

सागरिका—हाँ ऐसा हाँ करें । (दोनों चलती है ।)

अहा हा ! आश्चर्य, आश्चर्य । (नेपथ्यमें)

सागरिका—(देखकर, भयसे) सुसङ्गते मालूम पड़ता है वह दुष्ट वानर फिर
आ रहा है ।

सुसङ्गना—(विदूषक को देखकर, सहास) ओरी कायर, छर मरा, ये राजाने
साथ रहनवाले आर्य वसन्तक हैं ।

सागरिका—(सरपृह देखकर) सखि सुसङ्गते, तब तो ये दर्शनीय हैं ।

सुसंगता—अह सुस्थिदे किं इमिणा दिट्ठेण । दूरे भोदि क्खु सारि-
आ । ता एहि । अणु परम्ह । (अयि सुस्थिते किमनेन दृष्टेन । दूरे भवति क्खु
सारिका । तदेहि । अनुसरावः ।)

(उभे निष्कान्ते ।)

(ततः प्रविशति प्रहृष्टो विदूषकः ।)

विदूषकः—ही ही भो अचचरिअं अचचरिअम् । साहु रे सिरिखण्ड-
दास धम्मिअ साहु । जेण दिण्णमेत्तेण उजेव्व तेण दोहएण ईदिसी णोमा-
लिआ संवुत्ता जेण निरन्तरुभिण्णकुसुमगुच्छशोभिअविडवा उवहमन्ती
विअ लक्खिअदि देवीपरिगहिदं माधवीलदं । ता जाव गदुअ पिअवअस्सं
बढ्ढावइस्सम् । एसो क्ख पिअवअस्सो तस्स दोहदस्स लद्धपच्चअदाए
परोक्खंवि तं णोमालिअं पच्चक्खं विअ कुसुमिदं पेक्खन्तो हरिसुप्फुल्ल-
लोअणो इदो उजेव आअच्छदि । ता जाव णं उवसप्पामि । (ही ही भोः
आश्चर्यमाश्चर्यम् । साधु रे श्रीखण्डदास धार्मिक साधु । येन दत्तमात्रणैव तेन
दोहदेनेदृशी नवमालिका संवृता येन निरन्तरोद्भिन्नकुसुमगुच्छशोभितविटपा उपह-
सन्तीव लक्ष्यते देवीपरिगृहीतां माधवीलताम् । तथाबद्ध्वा प्रियवयस्यं वर्धयिष्यामि ।

दूरे भवति = दूरवर्तिनी जायते, विप्रकृष्टा जायत इति यावत् ।

ही ही भोः इति हर्षसूचको निपातः, 'ही ही विदूषकः' इत्युक्तत्वात् । दत्तमेव
दत्तमात्रम् तेन दत्तमात्रेण = प्रयुक्तमात्रेण । निर्गतमन्तरं समयव्यवधानं यस्मिन्
कर्मणि तद्यथा तथा उद्भिन्नाः विकसिताः ये कुसुमगुच्छकाः पुष्पस्तवकाः तैः
शोभिताः विराजिताः विटपाः शाखाः यस्याः सा तादृशी सततोद्भिन्नपुष्पस्तवकशो-
भमानशाखाचयेत्यर्थः । उपहसन्ती = निन्दन्ती । देवीपरिगृहीताम् = वासवदत्तया
राज्ञ्या स्वीयतयाऽङ्गीकृताम् । वर्धयिष्यामि = दिष्टया वर्धसे नवमालिकायाः कुसुम-

सुसंगता—अरी पगली, इसे देखकर क्या होगा ? सारिका दूर भागती जा
रही है, चलो उसका पीछा करें ।

(दोनों प्रस्थान)

(प्रहृष्ट विदूषक का प्रवेश)

विदूषक—अहा हा । आश्चर्य, आश्चर्य, धन्य श्रीखण्डदास धन्य, उसके द्वारा
दिये गये दोहदसे शीघ्र ही नवमालिकाकी डालियाँ निरन्तर विकसित फूलोंसे
इस तरह लद गई जिससे मालूम पड़ता है कि वह देवीकी माधवीलताका परि-

(परिक्रम्यावलोक्य च ।) एष खलु प्रियवयस्यस्तस्य दोहदस्य लब्धप्रत्ययतया परोक्षामपि तां नवमालिकां प्रत्यक्षामिव कुसुमितां प्रेक्षमाणः हर्षोत्फुल्ललोचन इत एवागच्छति । तद्यावदेनमुपसर्पामि ।)

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टो राजा ।)

राजा—(सहर्षम् ।)

उद्दामोत्कलिकां विपाण्डुररुचं प्रारब्धजृम्भां क्षणा-
दायासं श्वसनोद्गमैरविरतैरातम्बतीमात्मनः ।

प्रसवेनेत्यभिधाय प्रियवयस्यस्य हर्षं समेधयिष्यामीति भावः । लब्धप्रत्ययतया=संजा-
तविश्वासतया । परोक्षाम् = नयनागोचरम् , प्रत्यक्षाम् = अक्षिविषयम् । कुसुमिता-
म् = सजातपुष्पोद्गमाम् । हर्षोत्फुल्ललोचनः=प्रमोदविकसितनेत्रः । अयमाशयः—
राजा धार्मिकश्रीखण्डदासप्रदत्तायामोषधौ परत्र परोक्षितायां तथा विश्वसिति यथाऽसौ
दत्तमात्र एव तद्दोहदे पुष्पं प्रकटितमवधार्य प्रसन्नवदनस्तदवलोकनायेत आयाति,
तदुचितं मम तदुपसर्पणमिति ।

यथानिर्दिष्टः = हर्षोत्फुल्लनेत्रः ।

सहर्षम् = सानन्दम् , अत्र हर्षश्च नवमालिकायाः पुष्पोद्गमस्यावश्यंभावित्वे
प्रत्ययेन ।

उद्दामेति । अहम् उद्दामम् अत्यर्थम् उद्गताः प्रकाशमिताः कलिकाः कोरकाः
यस्यास्ताम् अन्यत्र उद्दामा दुर्दमनीया उत्कलिका उत्कण्ठा यस्यास्तादृशम् ।
विपाण्डुररुचिम् पाण्डुराभाम् लतायाः पुष्पितत्वात् कामिन्याश्च विरहकृतवैकल्या-
तया भावः । क्षणात् सद्य एव प्रारब्धा प्रकान्ता जृम्भा विकासः गात्रभङ्गश्च यया तां
तथाभूताम् । कामिन्या गात्रभङ्गश्च सात्त्विकभावोदयजन्मेति बोध्यम् । अविरलैः
निरन्तरैः श्वसनोद्गमैर्वातसंहरणैः निःश्वासैश्च आत्मनः स्वस्याः आयासम् सञ्चारजन्यां
हास कर रही हो । तब तक जाकर प्रियमित्रको वधाई दे आऊं । (चलकर तथा
देखकर) हमारे मित्रको उस दोहद क्रिया पर हतना अधिक विश्वास है कि नवमा-
लिकाको बिना देखे ही उसे कुसुमित मानकर आँखोंमें हर्ष भरे वे हँसर ही आ
रहे हैं । तब उनके पास चली ।

(यथोक्त रूपमें राजाका प्रवेश)

राजा—(सहर्षं) कलियोंसे लड़ी, श्वेत कान्तिवाली, जिसकी कलियां खिलने
लगी हैं ऐसी तथा वायुके झोंकोंसे तकलीफका अनुभव करनेवाली तथा मदनवृष्टसे

मद्योद्यानलतामिमां समदनां गौरीमिवान्यां ध्रुवं

पश्यन्कोपविपाटलद्यति मुखं देव्याः करिष्याम्यहम् ॥ ४ ॥

तद्वृत्तान्तमुपलब्धुं गतो वसन्तकोऽद्यापि नायाति ।

विदूषकः—(सहसोपसृत्य ।) जअदु जअदु पिअवअस्सो । भो वअस्स दिट्ठिआ वड्हसि । (जयतु जयतु प्रियवयस्यः । भो वयस्य दिष्टया वर्धसे ।)

[जेण दिण्णमेत्तेण ज्जेव्व तेण दोहएण ईदिसी णोमालिआ संवुत्तेत्यादि पठति ।]

राजा—वयस्य कः सन्देहः । अचिन्त्यो हि मणिमन्त्रौषधीनां प्रभावः ।
पश्य—

क्लान्तिम् कामवेदनाश्च आतन्वतीम् प्रकाशयन्तीम् अन्याम् देवीभिन्नाम् समदनाम् सकामाम् नारीम् अङ्गनामिव समदनां मदनवृक्षाश्रिताम् इसाम् नवमालिकां नामोद्यानलताम् पश्यन् दर्शनेन सम्भावयन् अत एव च विलम्बमानः देव्याः वासवदत्तायाः मुखम् ध्रुवम् निश्चितम् कोपेन मद्विलम्बजनितरोषेण इतरनायिकादर्शनानुमिततद्विषयानुरागोद्भावितमन्युना च विपाटला विशेषेण वक्तवर्णा युतिः कान्तियस्य तत्तादृशं करिष्यामि । यथा कश्चन नायकः काञ्चिदन्यां स्त्रियं कामयमानां सानुरागया दृशा वीक्षमाणः स्वस्त्रियाः कोपमुत्पादयति तथैवात्र लतायां दृष्टेरासक्ततया विलम्बमानोऽहं देव्याः कोपं जनयिष्यामीति भावः । श्लेषालङ्कार उपमा च । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । अत्र कविना चतुर्थं पताकास्थानकमुपनिबद्धम्, तथा च तल्लक्षणम्—‘द्वयर्थो वचनविन्यासः सुश्लिष्टः काव्ययोजितः । प्रधानार्थान्तराक्षेपी पताकास्थानकं परम्’ ॥ इति ‘उद्दामोत्कलिकाम्’ इत्यादिविशोषणानां सुश्लिष्टतया द्वयर्थ इति विशेषलक्षणस्य सङ्गतिः ॥ ४ ॥

वृत्तान्तमुपलब्धुम्=समाचारं ज्ञातुम्, नवमालिका पुष्पिता न वेति ज्ञातुमिति भावः ।

मणिमन्त्रौषधीनाम्=मणयश्च मन्त्राश्च औषधयश्चतीतरेतरयोगद्वन्द्वः, तासाम् ।

लिपटी इस उद्यानलताको देखता हुआ मैं आज वासवदत्ताके मुखको कोपसे आरक्त बना दूँगा जैसे मैं किसी उत्कण्ठावाली, पाण्डुवर्ण, अंगड़ाहूँ लेती हुई, निःश्वाससे खेद प्रकट करनेवाली तथा सकाम ललनाको देखता होऊँ ॥ ४ ॥

उसीकी खबर लाने वसन्तक गया था वह अ तक नहीं आया है ।

विदूषक—(सहसा समीप जाकर) जय हो मित्रकी । बधाई है । (दोहवके करते ही नवमालिकाके फूल निकल आये वही दुहराता है)

राजा—मित्र इसमें क्या सन्देह ? मणि, मन्त्र तथा दवाओं का प्रभाव अचिन्त्य होता है । देखो—

कण्ठे श्रीपुरुषोत्तमस्य समरे दृष्ट्वा मणिं शत्रुभि—

नष्टं मन्त्रबलाद्वसन्ति यस्सधामूले भुजङ्गा हताः ।

पूर्वं लक्ष्मणवीरवानरभट्टा ये मेघनादाहताः

पीत्वा तेऽपि महौषधेर्गुणनिधेर्गन्धं पुनर्जीविताः ॥ ५ ॥

तत्रादेशय मार्गं येन वयमपि तदवलोकनेन चक्षुषः फलमनुभवामः ।

प्रभावः = सामर्थ्यम्, येन प्रयुक्तमात्रेणाकाल एव कुसुमोद्गमः कारित इति महान् प्रभावस्तस्येति भावः ।

कण्ठे श्रीति । समरे युद्धे पुरुषेषु उत्तमः पुरुषोत्तमः पुरुषश्रेष्ठः श्रिया युक्तः पुरुषोत्तमः श्रीपुरुषोत्तमः तस्य (पुरुषोत्तमशब्दे सुस्पृषेति गमासः परत्र च शाक-पाथिवादित्वात्समासः) विष्णोः कण्ठे गलप्रदेशे मणिम् कौस्तुभाख्यं रत्नं दृष्ट्वा अवलोक्य शत्रुभिः रिपुभिः नष्टम् विद्रुतम् (अदृश्यत्वं गतम्) इदं मणिप्रभावं गमयति । (एवम्) मन्त्राणाम् बराः श्रेष्ठाः मन्त्रबराः तैः (हेतुभिः) हताः भ्रष्ट-राक्रमतया हतकल्पाः भुजैः भोगैः गच्छन्तीति भुजङ्गाः सर्पाः, खचो डित्वाडिलोपः । वसुधायाः रत्नगर्भायाः भुवः मूले पाताले वसन्ति । यदि मन्त्रप्रभावो नाभविष्यदिमे पातालवासिनः सर्पाः स्वविषैः समग्रमपि संसारं व्याकुलयिष्यन्निति भावः । ये लक्ष्मणश्च वीराश्च ते वानरभट्टाश्च ते पूर्वं मेघनादाहताः=इन्द्रजिता पञ्चत्वं गमिताः, तेऽपि गुणनिधेः गुणाकरस्य महौषधेः सजीवन्याः गन्धम् पीत्वा नासिकयाऽऽग्राय (पानमत्राग्राणपरम्) जीविताः पुनरुज्जीविताः । एभिर्दृष्टान्तैः प्रमापितो मणिसन्तौ-पर्धानां प्रभाव इति भावः । लक्ष्मणायुज्जीवनविषये वाल्मीकिरामायणमपि प्रमाणम्, तथा च तत्र युद्धकाण्डे ७४ तमे सर्गे 'तावप्युभौ मानुषराजपुत्रौ तं गन्धमाग्राय महौषधीनाम् । बभूवतुस्तत्र तदा विशल्यावुत्तस्थुरन्ये च हरिप्रवीराः ।' सर्वे विशल्या विरुजः क्षणन हरिप्रवीराश्च हताश्च ये स्युः । गन्धेन तासां प्रवरौषधीनां सुप्ता निशान्तेष्विव संप्रबुद्धाः ॥ इति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५ ॥

आदेशय = प्रदर्शय । मार्गम् = नवमालिकाऽऽश्रयभूतस्योद्यानस्य पन्थानम् ।

लडाईके मैदानमें भगवान् के गलेमें मणि देखकर ही दुश्मन भाग खड़े हुए, मन्त्रके बलसे ही सर्पगण पातालमें वास करते हैं, और लक्ष्मण तथा वीर वानर-गण, जो मेघनादद्वारा मारे गये थे, गुणोंकी निधि औषधिकी गन्धके लगनेसे ही पुनरुज्जीवित हो गये ॥ ५ ॥

अब रास्ता बतलाओ जिससे हम भी उसे देखकर आंखोंको कृतार्थ करें ।

विदूषकः—(साटोपम् ।) एदु एदु भवं । (एत्वेतु भवान् ।)

राजा—गच्छाप्रतः ।

(उभौ सगर्वं परिक्रमतः ।)

विदूषकः—(आकर्ष्य सभयं परावृत्त्य राजानं गृहीत्वा ससंभ्रमम् ।) भो वअस्स एहि पलाअम्ह । (भो वयस्य एहि पलायावहे ।)

राजा—किमर्थम् ।

विदूषकः—एअस्सि वडलपाअवे कोदि भूदो पडिवसदि । (एतस्मिन्बकुलपादपे कोऽपि भूतः प्रतिवसति ।)

राजा—(धिङ्मूर्खं विस्रब्धं गम्यताम् । कुत ईदृग्विधानामत्र प्रभावः ।)

विदूषकः—भो एसो क्खु फुडक्खरं एठ्ठं मन्नेदि । ता जइ मम वअणं न पत्तिआआस ता अग्गादो भविअ सअं एव्व दाव आअण्णेहि ।

तदबलोरुनेन = नवमालिकयौद्धाविनस्य पुष्पस्तबकस्य वीक्षणेन । चक्षुषः फलम् = नयनस्य साफल्यम्, अभीष्टवस्तुदर्शनमेव नयनलाभस्य फलमित्यभिप्रत्येत्यमुक्तम् ।

साटोपम् = आटोपेन गर्वेण सहितम् ।

बकुलपादपे = केसरवृक्षे । 'अथ केसरे बकुलः' इत्यमरः । भूतः = पिशाचः, 'भूतं दमादौ पिशाचादौ' इति मेदिनी ।

धिङ्मूर्खेत्यत्र धिगिति भयनिन्दाद्योतकत्वेन मूर्खपदे द्वितीया न । विस्रब्धम् = सविश्वासम्, स च प्रेतसम्भावनाऽत्र नास्तीति प्रत्ययरूपः । ईदृशानाम् = भूतप्रेत-पिशाचराक्षसादीनाम् । प्रभावः = सामर्थ्यम् ।

विदूषक—(गर्वसे) आइये ।

राजा—आगे चलो ।

(दोनों सगर्व चलते हैं)

विदूषक—(सुनकर, भयपूर्वक लौटकर, राजाको पकड़कर सबदाया हुआ) मित्र, आओ भाग चलें ।

राजा—क्योंजी ।

विदूषक—इस बकुल वृक्षपर कोई भूत रहता है ।

राजा—धिङ्मूर्ख, निर्भय होकर चलो, यहाँ भूतका क्या सम्भव ?

विदूषक—अजी, यह तो साफ बोल रहा है, यदि मेरी बातपर श्रद्धा न हो तो

(भोः एष खलु स्फुटाक्षरमेव मन्त्रयते । तद्यदि मम वचनं न प्रत्येधि तदप्रतो भूत्वा स्वयमेव तावदाकर्ण्य ।)

राजा—(तथा कृत्वा श्रुत्वा च ।)

स्पष्टाक्षरमिदं यस्मान्मधुरं स्त्रीस्वभावतः ।

अल्पाङ्गत्वादिनिर्हादि मन्ये वदति सारिका ॥ ६ ॥

(उर्ध्वं निरूप्य ।) कथं सारिकैवेयम् ।

विदूषकः—(ऊर्ध्वमवलोक्य ।) आः कथं सच्चं एव सारिका । आः दासीएधीए किं तुए जाणिदं सच्चं जेव वसन्तओ भाअदिति । ता चिट्ठ सुट्ठत्तअम् । जाव इमिणा पिसुणजणाहअअकुडिलेण दण्डकट्ठेण परिपक्कं विअ कइत्थफलं इमादो बउलपाअवादो आहणिअ भूमीए तुमं पाडइ-

स्फुटाक्षरम् = विस्पष्टवर्णम् । अतो मदुक्तावविश्वासस्य कारणं नास्तीत्यर्थः । प्रत्येधि = विश्वसिधि ।

स्पष्टाक्षरमिति । इदम् श्रूयमाणम् स्पष्टानि अविकलतया स्फुटानि अक्षराणि यस्य तत् स्पष्टाक्षरं (मन्त्रणं) यस्मात् स्त्रीस्वभावतः मधुरम् अश्रुतिकटुं अल्पम् लघु अङ्गं शरीरं यस्याः सा अल्पाङ्गा सूक्ष्मदेहा तस्या भावस्तस्मात् अल्पाङ्गत्वात् अनिर्हादि नोच्चैः श्रूयमाणम् तस्मात् सारिका वदतीति मन्ये संभावयामि । एतस्य श्रूयमाणमन्त्रणस्यापरुषवर्णतयाऽऽकर्ण्यमानत्वात्स्त्रीजनभाषितमिति निर्णये जातेऽनुच्चैः श्रूयमाणतया चाल्पाङ्गजीवोच्चारितमिदमिति च निश्चये सारिकाध्वनित्वप्रत्ययो न प्रमाणान्तरमपेक्षत इति भावः ॥ ६ ॥

निरूप्य = निपुणं रूपयित्वा विलोक्य । अनुमितमप्यर्थं प्रत्यक्षतो गृह्णन्ति यथा परीक्षास्तथेदं राजकर्तृकं सारिकाऽवेक्षणं बोध्यम् ।

आगे बदकर खुद सुन लीजिये ।

राजा—(आगे बदकर और सुनकर) स्पष्ट अक्षर स्त्री-स्वभावसे मधुर और छोटे अङ्गोंसे निकलने के कारण धीमी यह आवाज अवश्य सारिका की है ॥ ६ ॥

(ऊपरकी ओर देखकर) क्यों, सारिका ही तो है ।

विदूषक—(ऊपर देखकर) आः ! क्या सारिका ही है ? (क्रोधसे दण्ड उठाकर) कलमुहीं, क्या तुमने ठीक ही समझ लिया था कि वसन्तक डरता है ?

स्सम् । (आः कथं सत्यमेव सारिका । [सरोषं दण्डकांष्ठमुद्यम्य ।] आः दास्याः पुत्रि किं त्वया ज्ञातं सत्यमेव वसन्तको विभेतीति । तत्तिष्ठ मुहूर्तम् । यावदनेन पिशुनजनहृदयकुटिलेन दण्डकाष्ठेन परिपक्वमिव कपित्थफलमस्माद् बकुलपादपादा- हृत्य भूमौ त्वां पातयिष्यामि ।) [इति हन्तुमुद्यतः ।]

राजा—(निवारयन् ।) भूर्ख किमप्येषा रमणीयं व्याहरति । तत्कि- मेनां त्रासयसि । शृणुवस्तावत् ।

(उभावाकर्णयतः ।)

विदूषकः—(आकर्ण्य ।) भो वअस्स सुदं तुए जं एदाए मन्तिदं । एसा भणादि सहि को एसो तुए एत्थ आलिहिदो । सहि पउत्तमअणम- हूस्सवे भअवं अणज्जेत्ति । पुणोवि एसा भणादि सहि कीस तुए अहं एत्थ आलिहिदा । सहि किं अआरणं कुप्पसि । जादिसो तुए कामदेओ आलि- हिदो तादिसी मए रइ आलिहिदेत्ति । ता अण्णघासम्भाविणि किं तुए एदिणा आलविदेण । कहेहि सव्वं वुत्तन्तम् । भो वअस्स किं णोदम् ! (भो वयस्य श्रुतं त्वया यदेतया मन्त्रितम् । एषा भणति सखि क एव त्वयात्रा- लिखितः । सखि प्रवृत्तमदनमहोत्सवे भगवाननङ्ग इति । पुनरप्येषा भणिति सखि कस्मात्त्वयाहमत्रालिखिता । सखि किमकारणं कुप्यसि । यादृशस्त्वया कामदेव

दास्याः पुत्रि, असत्कुलजे, एतेन निन्दा गम्भते, 'षष्ठ्या आक्रोशे' इति वैक- ल्पिकः, षष्ठ्या अलुक् । पिशुनजनहृदयकुटिलेन = पिशुनजनः दुर्जनः, तस्य हृदय- चित्तमिव कुटिलं वक्रं तेन । आहत्य = आघातं कृत्वा । यथा पक्वं कपित्थफलमेकेनै- वाघातेन 'भूमिं श्रयति' तथा मयाऽऽहता त्वमप्यवश्यं भूमिमाश्रयिष्यसीति भावः ।

रमणीयम् = मनोहरम्, व्याहरति = वक्ति, 'व्याहार उक्तिर्लपितं भाषणं वचनं वचः' इत्यमरः । त्रासयसि = भीषयसे । त्रासश्चात्र दण्डदर्शनादिरूपः ।

जरा ठहरजा । जब तक दुष्टजन हृदयके समान वक्र इसकाष्ठ दण्डसे पके हुएकैत के समान तुमको इस बकुल वृक्षसे नीचे गिराता हूँ । (मारनेको उद्यत होसा है)

राजा—(रोकता हुआ) यह कुछ सुन्दर बात कह रही है, बेवकूफ, इसे पू- र्व्यों डराता है, तब तक सुनें तो ।

(दोनों सुनते हैं)

विदूषक—मित्र, सुना आपने, जो इसने कहा ? यह कहती है—'सखी तुमने यहाँ किसे चित्रित किया है ?' 'सखी, इस मदन महोत्सवमें भगवान् कामदेवको' ।

आलिखितस्तादृशी मया रतिरालिखितेति । तदन्यथासंभाविनि किं तवैतेनालिपितेन ।
कथय सर्वं वृत्तान्तम् । भो वयस्य किं न्विदम् ।

राजा—वयस्यैवं तर्कयामि । कयापि हृदयवह्नभोऽनुरागादालिख्य
कामदेवव्यपदेशेन सखीपुरतोऽपहृतः । तत्सख्याऽपि प्रत्यभिज्ञाय वैद-
ग्ध्यादसावपि तत्रैव रतिव्यपदेशेनालिखितेति ।

विदू०—(छोटिकां दत्त्वा ।) भो वअस्स जुज्जदि । एवञ्च वस्सु एदं ।
(भो वयस्य युज्यते । एवं खल्वेतत् ।)

किं न्विदम् = सारिकामन्त्रितम्, यदनयोच्यते तस्य कः प्रसङ्ग इति विदूष-
कस्य जिज्ञासा । सारिका यथाश्रुतं नातिचिरवृत्तं सुसङ्गतासागरिकयोर्वार्त्तालापमा-
वर्त्तयतिस्मेति स्पष्टम् ।

तर्कयामि = संभावयामि, अर्थस्य समन्वयनं हि राज्ञस्तर्कस्य लिङ्गम् । हृदयव-
ह्नभः=प्राणप्रियः । अनुरागात्=स्नेहात् । आलिख्य=चित्रयित्वा । कामव्यपदेशेन=
कामदेवस्य चित्रमिति व्याजं कृत्वा । अपहृतः=गोपितः, प्रत्यभिज्ञाय=प्रतिप्रियसख्याः
स्नेहिनिश्चित्रमिदमिति विज्ञाय । वैदग्ध्यात् = नैपुण्यात् । असौ = प्रियतमचित्र-
निर्मात्री स्वसखी । अयमत्रागिसन्धिः—द्वयोः समप्राणयोः सख्योरेकस्याः क्वचन
कन्दर्पप्रतिमे पुंसि जाते मनोबन्धे तथा स्वमनोविनोदनाय स्वप्रियचित्रमालिखितं
तत्सख्या चित्रं दृष्ट्वा कस्य चित्रमिदमिति जिज्ञासायां प्रकटीकृतायां कामदेवस्येति
मृषा कथितं परन्तु सख्याः कामयमानदशामवेक्ष्य तथा यथार्थं वस्तुहितं ततश्च
तामुपहसितुमिव तथापि तच्चित्रपार्श्वे रतिचित्रमङ्कितमिति ।

फिर यह कहती है 'तूने मुझे यहां क्यों चित्रित किया ?' 'सखी बिना कारण क्यों
रंज होती है । जैसा तुमने कामदेव का चित्र बनाया, वैसा ही मैंने रति का' ।
'दूसरी ही तरह सोचनेवाली तुम्हारे इस कथनसे क्या, सारी बातें कहो ।' मित्र
यह क्या गोरखधन्धा है ?

राजा—मित्र, मैं सोचता हूँ किमीने स्नेहसे अपने प्रियतमका चित्र आंका,
और कामके बहाने उसे सखीसे छिपाना चाहा । सखी ताड़ गई, और उसने भी
चतुरतापूर्वक रतिके छलसे उसे चित्रित कर दिया ।

विदूषक—(चुटकी बजाकर) यह हो सकता है ऐसा ही है ।

राजा—वयस्य तूष्णीं भव । पुनरप्येषा व्याहरति ।

विदूष०—भो एसा अणादि सहि मा लज्ज । ईदिसस्स कण्णारअणस्स अबस्स एव ईदिसे वरे अहिलासेण होदव्वम् । भो वअस्स जा एसा आलिहिदा सा खलु कण्णा दंसणीआ । (भो एसा भगति सखि मा लज्जस्व । ईदिसस्य कन्यारत्नस्यावश्यमेवैदृशे वरेऽभिलाषेण भवितव्यम् । भो वयस्य यैषाऽऽलिखिता सा खलु कन्या दर्शनीया ।)

राजा—यद्येवमवहितौ शृणुवस्तावत् । अस्त्यन्नावकाशो नः कुतूहलस्य । (इत्युभावाकर्णयतः ।)

विदूषकः—भो वअस्स सुदं तुए जं एदाए मन्तिदम् । सहि अबणेहि इमाइं णालणीवत्ताइं मुणालवलआइं अ । अलं एदिणा । कीस अआरणे अत्ताणं आआसेसि । (भो वयस्य श्रुतं त्वया यदेतया मन्त्रितम् । सखि अपनयेमानि नलिनीपत्राणि मृणालवलयानि च । अलमेतेन । कथमकारण आत्मानमायासयसि ।

राजा—वयस्य न केवलं श्रुतमभिप्रायोऽपि लक्षितः ।

विदूषकः—भो मा तुमं पण्डिअव्वगव्वं उव्वह । अहं दे एदाए

तूष्णीं भव = मौनं भजस्व, येन शृणुवः सारिकया मन्त्र्यमाणं शेषं वृत्तमिति भावः ।

दर्शनीया = द्रष्टुं योग्या, असाधारणरूपस्वरूपदुपेत्यर्थः ।

अवहितौ = दत्तावधानौ । अवकाशः = स्थानम् । कुतूहलस्य = कौतुकस्य ।

राजा—चुपचाप रहो । यह फिर बोलती है ।

विदूषक—अजी, यह कहती है, 'सखी लज्जा मत करो, ऐसी कन्यारत्नका ऐसे वरमें अनुगम होना उचित ही है । मित्र, इसमें जो कन्या चित्रितकी गई है वह देखने लायक है ।

राजा—यदि ऐसी बात है तब तो ध्यान देकर सुनँ । इसमें हमारे लिये कुतूहलका स्थान है ।

विदूषक—मित्र सुना आपने; यह कह रही है कि हटाओ इन नलिनीपत्रों और मृणालवलयों को । व्यर्थ क्यों अपने को थका रही हो ?

राजा—मित्र, केवल सुनाही नहीं, अभिप्राय भी समझ लिया ।

विदूषक—अजी, मत पाण्डित्यका गर्व करो । मैं भी तुम्हारी इस सारिकाके

मुहादो सुणिअ सव्वं वाक्खाणइस्सम् । ता सुणम्ह । अज्ज वि कुरकुरा-
अदि एव्व एसा सारिका दासीएधीआ । (भो मा त्वं पाण्डित्यगर्वमुद्वह ।
अहं त एतस्या मुखाद्भुत्वा सर्वं व्याख्यास्यामि । तच्छृणुवः । अद्यापि कुरकुरायत
एव एषा सारिका दास्याः पुत्री ।)

राजा—युक्तमभिहितम् । (पुनराकर्णयतः ।)

विदूषकः—भो बअस्स एसा खलु सारिका दासीएदुहिदा चतुव्वेदी
बम्हणो विअ रिचाइं पठितुं पवुत्ता । (भो वयस्य एषा खलु सारिका
दास्या दुहिता चतुर्वेदी ब्राह्मण इव ऋचः पठितुं प्रवृत्ता ।)

राजा—वयस्य कथं किमप्यन्यचेतसा मया नावधारितं किमनयो-
क्तमिति ।

विदूषकः—भो एदं एदाए पडिदम् । (भो एतदेतया पठितम् ।)

दुल्लहजणाणुराओ लज्जा गुरुई परव्वसो अप्पा ।

पिअसहि विसमं पेम्मं मरणं सरणं णवरमेक्कम् ॥ ७ ॥

एतस्याः = सारिकायाः । सारिकामुखादाकर्ण्य स्वपाण्डित्यगर्वप्रकाशनं तव
नोचितमित्याशयः । कुरकुरायते = शब्दायते ।

चतुर्वेदी = चतुरः वेत्ति इति तच्छीलः, चत्वारो वेदा यस्य स इति, चतस्रो
वेदयो वा यस्येति वा न विग्रहः कार्य आद्ये 'न कर्मधारयादि'ति व्युत्पत्तिविरोधा-
दन्त्ये नान्तत्वानापत्तेश्च । तस्मान्मदुक्त एव विग्रहः, तत्र वेदान् इति विशेष्यमप्या-
हार्यमिति चिन्तकाः । ऋचः = मन्त्रान् ।

मुखसे सुनकर सबका व्याख्यान कर सकता हूँ । अभी भी यह कलमुंह की कुड़कुड़
ही रही है ।

राजा—ठीक कहते हो । (दोनों सुनते हैं)

विदूषक—अजी मित्र, यह सारिका अभी भी चतुर्वेदी ब्राह्मण की तरह ऋचायें
बोल रही है ।

राजा—बताओ तो इसने क्या कहा ? मैं जरा अन्यमनस्क हो गया था ।

विदूषक—इसने कहा कि—दुर्लभजन से स्नेह करती हूँ, लज्जा अधिक है,

दुर्लभजनानुरागो लज्जा गुर्वी परवश आत्मा ।

प्रियसखि विषमं प्रेम मरणं शरणं न वरमेकम् ॥ ७ ॥

राजा—(सस्मितम् ।) साधु भवन्तं महाब्राह्मणं मुक्त्वा कोऽन्य एवमृचामभिज्ञः ।

विदूषकः—तदो किं णु क्खु एदं । (ततः किं नु खल्विदम् ।)

राजा—ननु गाथेयम् ।

विदूषकः—किं गाथा । (किं गाथा ।)

राजा—कथार्प श्लाघ्ययौवनया प्रियतममनासादयन्त्या जीवितनिरपेक्षयोक्तम् ।

विदूषकः—(उच्चैर्विहस्य ।) भो किं एदेहिं वक्कभणिदेहिं । उवज एव्व

दुर्लभजनानुराग इति । अस्य व्याख्या द्वितीयाह प्रथमश्लोके द्रष्टव्या ॥७॥

महाब्राह्मणम् = अभिषया प्रशंसा, व्यञ्जनया तु निन्दा, 'शब्दे तैले तथा मांसे चैवे ज्योतिषिके द्विजे । यात्रायां पथि निद्रायां महच्छन्दो न दीयते' इति स्मरणा-
जिन्दाव्यञ्जना ।

गाथा = प्राकृतभाषोपनिबद्धार्यादिच्छन्दो गीतिः । 'गाथा श्लोके संस्कृतान्य-
भाषायां गेयवृत्तयोः' इति मेदिनी ।

श्लाघ्यम् = लोभनीयं यौवनं यस्यास्तया सुन्दर्या, प्रियतमम् = अभीष्टवत्तमम् ।

अनासादयन्त्या = अलभमानया । जीवितनिरपेक्षया = मर्तुं सज्जया ।

स्वतन्त्र भी नहीं हूँ । प्रियसखि, इस स्थितिमें प्रेम करना भयानक है, अब तो मेरे लिये मृत्यु ही शरण है ॥ ७ ॥

राजा—(हंसकर) ठीक है, ऐसे महाब्राह्मणको छोड़कर इन ऋचाओंको कौन समझेगा ?

विदूषक—आखिर यह है क्या बला ?

राजा—अजी यह गाथा है ।

विदूषक—क्या गाथा ?

राजा—किसी तरुणीने प्रियतमके नहीं मिलनेसे हताश होकर इस तरह कहा है ।

विदूषक—(जोरसे हंसकर) इस तरह चक्कोकि क्यों करते हो । सीधे क्यों

किं ण भणसि जहा मं अणाभादअन्तीएत्ति । अण्णहा को अण्णो कुसु-
मचावव्ववदेसेण एवं णिण्हवोअदि । (भोः किमेतैर्वक्रभणितैः । ऋज्ज्वेव किं
न भणसि यथा मामनासादन्येति । अन्यथा कोऽन्यः कुसुमचापव्यपदेशेनैवं
निहृयते ।) हस्ततालं दत्त्वोच्चैर्विहसति ।)

राजा—(ऊर्ध्वमवलोक्य ।) धिक् मूर्ख किमुच्चैर्हसता त्वयेयमुत्त्रा-
सिता येनोड्डीयान्यत्र कापि गता ।

(उभौ निरूपयतः ।)

विदूषकः—(विलोक्य ।) भो एसा खु कअलीघरं एव्व गदा । ता
एहि । लहुं अणुसरह (भो एसा खु कदलीगृहमेव गता । तदेहि । लघ्व-
नुसरायः ।)

राजा—

दुर्वारां कुसुमशरव्यथां वहन्त्या
कामिन्या यदभिहितं पुरः सखीनाम् ।

वक्रभणितैः = कुटिलैर्वाचनैः । ऋजु = सरलम् । निहृयते = गीयते, कस्या-
न्यस्य कामसमा छविर्य लिखित्वा कामव्यपदेशेनाबहुवीत काचन वनिताऽतः काम-
सुन्दरस्य तवैवेयं यशोगायेति विदूषकस्याभिप्रायः ।

दुर्वारामिति । दुःखेन कष्टेन वार्यते प्रतिक्रियत इति दुर्वारा ताम् असुखप्रति-
कार्याम् कुसुमशरस्य कामस्य व्यथाम् कामदेवकृतामुन्पीडाम् वहन्त्या भुञ्जानया
कामिन्या सुन्दर्या सखीनां समप्राणानां लीमुहदाम् पुरः अभिहितम् आत्मनोऽनुरा-

नहीं कहते कि—मेरे नहीं मिलने से । अन्यथा कौन है ऐसा जो कामदेवके बलसे
चित्रित किया जाय । (ताली देकर हंसना)

राजा—(ऊपरकी ओर देखकर) धिक् मूर्ख, तुमने उहाका लगाकर इसे
ढरा दिया और यह उड़ गई ।

(दोनों देखते हैं)

विदूषक—(देखकर) यह तो कदलागृह की ओर गई है, जवदी चलो पीछा करें ।

राजा—दुर्धमनीय कामपीडाको सहती हुई कामिनी अपनी सखियों से जो

तद्भूयः शिशुशुकसारिकाभिरुक्तं

धन्यानां श्रवणपथातिथित्वमेति ॥ ८ ॥

विदूषकः—एदु एदु भव । (एत्वेतु भवान् ।) [परिक्रान्तः ।]

विदूषकः—भो एदं कखु कअलीघरम् । जाव पविसम्ह । (भोः
इतखलु कदलीगृहम् । यावत्प्रविशावः ।)

(उभौ प्रविशतः ।)

विदूषकः—भो गदा दासीएधीआ । एत्थ दाव मन्दमारुदुवेल्लन्त-
बालकअलीदलसीदले सिलातले उपविसिअ मुहुत्तअं वीसम्ह । (भोः गता
दास्याःपुत्री । अत्र तावन्मन्दमारुतोद्वेल्लद्बालकदलीदलशीतले शिलातल उपविश्य
मुहूर्तं विश्राम्यावः ।)

गस्य व्यञ्जकं विलापादिकमुक्तम् तद् भूयः पुनः शिशवश्च शुकाश्च सारिकाश्च
ताभिः उक्तम् धन्यानाम् भाग्यवताम् श्रवणस्य पन्थाः श्रवणपथः श्रोत्रविवरम् ।
'ऋक्पूरब्धुः पथामानक्षे' इति समासान्तोऽप्रत्ययः, तस्य अतिथित्वम् विषयभावम्
एति गच्छति । स्वस्मिन्ननुरागं दधानया विरहिण्या स्वानुरागव्यञ्जकं सखीनां
पुरतो यदुच्यते तद् बालकैः शुकैः सारिकाभिरचावर्त्यमानं शृण्वन्तः पुरुषा धन्या-
स्तादृशसौभाग्यलाभादिति भावः । अत्र सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तर-
न्यासोऽलंकारोऽनुप्रासश्च । प्रहर्षिणो वृत्तम् । तल्लक्षणं यथा—म्नौ औ गल्लिदशयतिः
प्रहर्षिणीगम् ॥ ८ ॥

मन्देति । मन्देन अनुत्बणेन मारुतेन वायुना उद्वेल्लन्ति कम्पमानानि यानि
बालकदलीनां दलानि पत्राणि तैः शीतले शिशिरे । मन्दपवनचलितकदलीदल-
जनितशीतभावे इत्यर्थः । शिलातले = शिलाखण्डे ।

कुछ कहती है, उसे सुनकर दुहराने वाली सारिकाकी और बच्चों की शुभ बोली
धन्य पुरुषही सुन पाते हैं ॥ ८ ॥

विदूषक—आइए । (दोनों चलते हैं)

विदूषक—यही तो कदलीगृह है । चलें इसमें प्रवेश करें ।

(दोनों प्रवेश करते हैं)

विदूषक—यहां थोड़ा विश्राम करलें क्योंकि यहांका शिलातल हवासे चलित
कदलीपत्रों द्वारा पीतल कर दिया गया है ।

राजा—यदभिरुचितं भवते ।

(इत्युपविशतः ।)

राजा—(निःश्वस्य । दुर्वारामित्यादि पुनः पठति ।)

विदूषकः—(पार्श्वतोऽवलोक्य ।) भो एदेण क्खु उग्घाडिअदुवारेण ताए सारिआए पञ्जरेण होदव्वम् । एसो वि सो चित्तफलओ । जाव णं गेण्हामि । भो वअस्स दिट्ठिआ वढ्ढसि । (भो एतेन खलूद्धाटितद्वारेण तस्याः सारिकायाः पञ्जरेण भवितव्यम् । एषोऽपि स चित्रफलकः । यावदेनं गृह्णामि । (फलकं गृहीत्वा निरूप्य च सहर्षम् ।) भो वयस्य दिष्टया वर्धसे ।

राजा—(सकौतुकम् ।) वयस्य किमेतत् ।

विदू०—भो एदं क्खु तं जं मए भणिदम् । तुभं ज्जेव एत्थ आलिहिदो । को अण्णो कुसुमचावव्ववदेसेण णिण्हवीअदित्ति । (भोः एतत्खलु-तयन्मया भणितम् । त्वमेवात्रालिखितः । कोऽन्यः कुसुमचापव्यपदेशेन निदूयत इति ।)

उद्धाटितद्वारेण = उन्मुक्तकपाटेन । 'स चित्रफलकः' यद्विषये सारिकावचनेनोत्कण्ठाऽऽविर्भावितेति योजनीयम् ।

दिष्टया वर्धसे = महते सौभाग्यमित्यर्थः ।

अत्र विदूषकः—भो वयस्य, दिष्टया वर्धसे । राजा—(सकौतुकम्) 'कोन्यो...व्य-पदिश्यते इत्यादिना तत्रावकाशो भवतः किमु स्यात्' इत्यन्तेन सन्दर्भेण राजविदूषकसागरिकासुसज्जतानामन्योन्यवचनेनोत्तरोत्तरानुरागबोजोद्धाटनान्प्रगमनमितिप्रति-मुखसन्धेरङ्गमुक्तं वेदितव्यम्, 'प्रगमनं वाक्यं स्यादुत्तरोत्तरम्' इति च तल्लक्षणम् ।

राजा—जैसी तुम्हारी इच्छा । (दोनों बैठते हैं)

राजा—(निःश्वास लेकर—'दुर्दमनीय कामपीदा' दुहराता है)

विदूषक—(चारों ओर देखकर) यही खुला हुआ सारिका का पिंजड़ा है, ओर यही चित्रफलक है । जब तक इसे ले लें । (फलकको देखकर, सहर्ष) बधाई है मित्र ।

राजा—(कौतुकसे) यह क्या है ?

विदूषक—यह वही है जो मैंने कहा था । तुमही इसमें चित्रित हो । दूसरा कौन कन्दर्पके छलसे चित्रित होगा ?

राजा—(सहर्षं हस्तौ प्रसार्य ।) सखे दर्शय दर्शय ।

विदूषकः—ण दे दंसइस्सम् । सा वि कण्णआ एत्थ ज्जेव आलि-
हिदा चिट्ठदि । ता किं पारितोसिएण विणा ईदिसं कण्णारअणं दंसीअदि ।
(न ते दर्शयिष्यामि । सापि कन्यकात्रैवालिखिता तिष्ठति । तत्किं पारितोषिकेण
विनेदृशं कन्यारत्नं दर्शयते ।)

राजा—(कटकमर्पयन्नेव बलाद गृहीत्वा विलोक्य सविस्मयम् ।)

लीलावधूतपद्मा कथयन्ती पक्षपातमधिकं नः ।

मानसमुपैति केयं चित्रगता राजहंसीच ॥ ९ ॥

पारितोषिकेण = प्रसादचिह्नभूतेनोपायनेन, परितोषः प्रयोजनमस्येत्यर्थे ठञ् ।

लीलावधूतेति । लीलया विलासेन स्वीयेन सौन्दर्यातिशयस्य विलासेनेत्या-
शयः, अवधूता तिरस्कृता पद्मा लक्ष्मीः यया सा लीलावधूतपद्मा निजसौन्दर्यपरा-
जितश्रीका, पक्षे लीलया सलीलसंचरणेन अवधूतानि चालितानि पद्मानि कमलानि
यया सा लीलावधूतपद्मा निजसलीलसञ्चरणचालितकमलवना चित्रगता चित्रफलकै
आलिखिता पक्षे चित्रं विचित्रं गतम् गमनं यस्याः सा चित्रगता विचित्रगमना
इयम् चित्रे दृश्यमाना का कतमा नः अस्माकम् (सम्बन्धे) अधिकम् सविशेषम्
पक्षे पातः पक्षपातः तम् पक्षपातम् अनुकूलभावम् (स चात्र स्वचित्रेण सह चित्रणं)
राजहंसी मराली इव मानसम् मनः पक्षे तदाख्यम् सरः उपैति प्राप्नोति । अयम्भा-
शयः—यथा काचन मराली स्वसञ्चरणकम्पितपद्मवना विचित्रगमना पक्षौ कम्पयन्ती
च मानसाख्यं सरो गाहते तद्वत् स्वसौन्दर्यलीलाविजितकमलासौन्दर्या स्वसहचित्र-
णेन मद्रिषये समधिकं पक्षपातं प्रथयन्ती चित्रगता मम मनसि प्रविशन्ती च केयं
ललनेति । 'राजहंसास्तु ते चञ्चुचरणैर्लोहितैः सिता' इति राजहंसीपरिचयः । श्लेषो-
पमे अलङ्कारौ । आर्याभेदो वृत्तम् ॥ ९ ॥

राजा—(सहर्षं हाथ फैलाकर) मित्र दिखाओ दिखाओ ।

विदूषक—आपको नहीं दिखाऊंगा । वह कन्याभी इसमें चित्रित है, क्या
बिना पारितोषिकके ही ऐसी कन्या दिखलाई जाती है ? ।

राजा—(कटक उतारकर देता हुआ बलात् लेकर, देखकर आश्चर्यसे)

अपनी लीलासे कमलको हिलाती हुई तथा हमारे ऊपर पक्षपात रखने वाली
यह चित्रगता कौन रमणी है जो हमारे दिलमें पैठरही है जैसे अपनी चालसे कम-
लवनको कम्पित करने वाली राजहंसी मानसरोवरमें पैठ रही हो ॥ ९ ॥

अपि च—

विधायापूर्वपूर्णेन्दुमस्या मुखमभूद् ध्रुवम् ।

धाता निजासनम्भोजविनिमीलनदुःस्थितः ॥ १० ॥

(ततः प्रविशति सागरिका सुसंगता च ।)

सुसं०—सहि ण समासादिदा अम्हेहि सारिआ । ता चित्तफलअं पि दाव इमादो कदलीघरादो गेण्हिअ लहुं आगच्छम्ह । (सखि न समासादितावाभ्यां सारिका । तच्चित्रफलकमपि तावदस्मात्कदलीगृहाद् गृहीत्वा लम्बा गच्छावः ।)

साग०—सहि एवं करेम्ह । (सखि एवं कुर्वः ।)

(उभे परिक्रामतः ।)

विधायेति । धाता ब्रह्मा अस्याः कन्यायाः मुखम् अपूर्वपूर्णेन्दुम् पूर्वं न निर्मितः इत्यपूर्वः पूर्वनिर्मितविलक्षणः तादृशम् पूर्णः अविकलकलः इन्दुः चन्द्रः तम् अपूर्वम् पूर्णेन्दुम् अपूर्वपूर्णेन्दुम् (कलङ्कराहित्यात्सदैव पूर्णत्वाच्चास्य मुखचन्द्रस्यापूर्वत्वम्) विधाय सृष्ट्वा ध्रुवम् निश्चितम् निजं स्वीयम् यत् आसनमेव अम्भोजम् कमलम् स्वावासपद्मम् तस्य विनिमीलनेन सङ्कोचेन दुःस्थितः कष्टं दशामापन्नः अभूत् सजातः । एतन्मुखनिर्माणात् पूर्वं ब्रह्मणः कमलं चन्द्रमसः कलाभिः सदैव निमीलनं नापत्तस्य निश्चयेवोदयादधिकसमये कलावैकल्याच्च, एतन्मुखस्य तु सततोदितत्वेन सदा पूर्णकलत्वेन च तद्वासपद्मं सदा सङ्कुचदेव तिष्ठतीति महत्कष्टं ब्रह्मण आपतितमिति भावः । चन्द्रापेक्षया मुखे व्यतिरेको व्यङ्ग्यः । उत्प्रेक्षाऽत्रालङ्कारः ॥ १० ॥

चित्रफलकमपीति । अयमाशयः—सारिका यस्या ग्रहणे आवामुवुक्ते आस्व

और—विधाता इस नायिकाके अद्भुत पूर्ण चन्द्ररूप मुखका निर्माण करके एकबारगी अपने आश्रयभूत कमलके सङ्कुचित हो जानेसे उलझनमें पड़ गये हैं ॥ १० ॥

(सागरिका तथा सुसंगता का प्रवेश)

सुसंगता—सखी, सारिकाको तो हम नहीं पासकीं, चित्रफलक तो इस कदली गृहसे लेती चलें ।

सागरिका—हाँ, ऐसाही करूंगी । (दोनों चलती हैं)

विदूषकः—भो बधस्स कीस उण एसा अवणदमुही आलिहिदा ।

(भो वयस्य कस्मात्पुनरेषाऽवनतमुख्यालिखिता ।)

सुसं०—(आकर्ण्य ।) सहि जहा वसन्तओ मन्तेदि तहा तक्केमि भट्टिणा बि एत्थ ज्जेव्व होदव्वम् । ता कअलीगुम्भन्तरिदाओ भविअ पैक्खम्ह दाव । (सखि यथा वसन्तको मन्त्रयते तथा तर्कयामि भर्त्राप्यत्रैव भवितव्यम् । तत्कदलीगुल्मान्तरिते भूत्वा प्रेक्षावहे तावत् ।)
(उभे पश्यतः ।)

राजा—वयस्य पश्य पश्य । (विधायपूर्वपूर्णेन्दुमित्यादि पुनः पठति ।)

सुसं०—सहि दिट्ठिआ बढ्ढसि । एसो दे हिअअवल्लहो तुमं ज्जेव्व णिव्वणअन्तो चिट्ठदि । (सखि दिष्टया बर्धसे । एष ते हृदयवल्लभस्त्वामेव निर्वर्णयंस्तिष्ठति ।)

साग०—(सलज्जम् ।) कीस परिहासशीलदाए इमं जणं लहुं करेसि ।
(कस्मात्परिहासशीलतयेमं जनं लघुं करोषि ।)

सा तु प्रहीतुं न पारिता, अतोऽस्त्येवैकं रहस्योद्भेदद्वारम्, चित्रफलकमपि रहस्य-
मंशतो भिन्यादतस्तदपि गोपयितुं प्रयतनीयमिति । अवनतमुखी = आनतवदना ।
भवितव्यम् = भूयते, वसन्तकशब्देन तत्सद्भावमनुमिमानया सख्या वसन्त-
कस्य राजसहचरत्वप्रत्ययेन राजसद्भावस्तर्क्यते, हस्तिदर्शनेन हस्तिपकस्यानुमानं
यथा तथा । कदलीनाम् शुल्मः स्तम्बः तेन अन्तरिते प्रच्छन्ने । राजा तत्रास्ति न
वा ? सन्नपि वा किञ्चेष्टयते ? इत्यादि वृत्तं कदलीवृक्षान्तरे आवां पश्याव इत्याशयः,
तथा प्रच्छादनञ्च वासवदत्ताज्ञाऽऽनुरोधेन । पश्य पश्येति द्विरुक्तिराप्रह्वयजनाय,
स च राज्ञश्चित्रहृतचित्तां गमयति ।

निर्वर्णयन् = निपुणं निरीक्षमाणः ।

परिहासशीलतया = विनोदप्रियतया । राजानुरागविषयताया मादृशे जनेऽभावेन

विदूषक—मित्र, इसका शिर झुका हुआ क्यों निमित्त किया गया है ?

सुसंगता—(सुनकर) जब वसन्तक बोल रहे हैं तो मैं समझती हूँ महाराज
भी यहीं होंगे । आओ इस कदलीवृक्षों की ओट से देख लें । (दोनों देखती हैं)
राजा—मित्र देखो, देखो, ('अद्भुत पूर्णचन्द्र' इत्यादि दुहराता है)

सुसंगता—सखी बधाई है, ये तुम्हारे हृदयवल्लभ तो तुम्हें ही निहार रहे हैं ।

सागरिका—(लज्जासे) क्यों दिलगीमें मेरा अपमान कर रही हो ?

विदू०—(राजानं चालयित्वा ।) णं भणामि । कीस एसा अवणदमुही आलिहिदेत्ति । (ननु भणामि । कस्मादेषाऽवनतमुख्यालिखितेति ।)

राजा—ननु सारिकयैव सकलमावेदितम् ।

सुसं०—सहि दंसिदं वखु मेहाविणीए अत्तणो मेहावित्तणम् । (सखि दर्शितं खलु मेधाविन्याऽऽत्मनो मेधावित्वम् ।)

विदू०—भो वअस्स अवि सुहाअदि दे लोअणम् । (भो वयस्य अपि सुखयति ते लोचनम् ।)

साग०—(ससाध्वसमात्मगतम् ।) किं एसो भणिस्सदित्ति जं सच्चं जीविदमरणणं अन्तरे वट्ठामि । (किमेष भणिष्यतीति यत्सत्यं जीवितमरणयोर्-न्तरे वर्तते ।)

तथा कथनं मनुपहासो मम लघुत्वं व्यञ्जयेदलभ्यप्रार्थितयेति भावः ।

चालयित्वा = कम्पयित्वा, तपाकरणञ्च राज्ञोऽभिमुखीकरणार्थम्, एतेन च राज्ञोऽन्यमनस्कता चित्रगतचित्तता वा व्यञ्जिता ।

मेधावित्वम् = धारणाशालित्वम्, तथाधारणासद्भाव एव सकृदाकर्णितस्यालापस्याविकलमावर्त्तयितुं शक्यत्वात् । मेधावित्वमित्यत्र मेधाविन्या भावो मेधावित्वमिति न विग्रहः कार्यः, किन्तु मेधाविशब्दस्य सामान्यनपुंसकत्वमास्थाय त्वप्रत्ययं कृत्वोक्तिरूपमुपपाद्यम् । अन्यथा 'मेधाविनी' पदस्य तद्धितान्तत्वेन *गुणवाचकत्वाभावात् 'त्वतलौगुणवचनस्येति पुंवङ्गावो न स्यात् ।

सुखयति=आनन्दयति, सुखमस्त्यस्येति सुखि ततस्तत्करोतीति णिच्, टिलोपश्च ।

जीवितमरणयोः = जीवनस्य मरणस्य च । यदि सुखयतीति स्वीकृतिस्तदा

विदूषक—(राजाको बुला कर) एख रहा हूँ इसका शिर झुका हुआ क्यों चित्रित किया गया है ?

राजा—ये सारी बातें सारिका ही कह चुकी है ।

सुसंगता—मेधाविनी सारिकाने अपनी मेधा प्रकट कर दी ।

विदूषक—मित्र, क्या तुम्हारी आँखोंको यह ठंडी कर रही है ?

सागरिका—(लज्जापूर्वक स्वगत) ये क्या कहते हैं, इस समय मैं जीवन और मरणके बीचमें लटक रहा हूँ ।

* गुणवचनशब्देन समस्तकृदन्ततद्धितान्तसर्वनामजातिसङ्ख्यालंभाशब्दातिरिक्तशब्दो गृह्यते इत्याकङ्कारसूत्रे भाष्यस्वरसः । तदभिप्रायोऽत्र प्रकाशग्रन्थः ।

राजा—सुखयतीति किमुच्यते ।—

कृच्छ्रादुरुयुगं व्यतीत्य सुचिरं भ्रान्त्या नितम्बस्थले

मध्येऽस्यास्त्रिवलीतरङ्गविषमे निस्पन्दतामागता ।

मद्दृष्टिस्तृषितेव संप्रति शनैराकृष्टा तुङ्गौ स्तनौ

साकाङ्क्षं मुहुरीक्षते जललवप्रस्यन्दिनी लोचने ॥ ११ ॥

तद्दृष्टये स्थानलाभस्य सम्भावनया जीवितत्वम् , अथ निषेधकोटिस्तदा स्वावमान-
नाजन्यकष्टानुभवो मरणादतिरिच्यत इति तथोक्तिः ।

किमुच्यते = कथनं विनापि तस्यार्थस्य मदीयचेष्टया त्वयानुमातुं शक्यत्वात् ,
ईदृशस्य रूपस्य विषये एतादृशस्य प्रश्नस्यारसिकैरेवोत्थापनीयत्वात्तदुत्तरणप्रयासस्य
चानावश्यकत्वादिति भावः ।

कृच्छ्रादिति । मम दृष्टिः मद्दृष्टिः कर्तृपदमिदम्, जातावेकवचनम्, अस्याः
चित्रलिखितायाः सुन्दर्याः ऊर्ध्वः युगम् ऊरुयुगम् जङ्गायुगलम् कृच्छ्रात् प्रयासात्
व्यतीत्य अतिक्रम्य । [ऊरुयुगव्यतिक्रमे प्रयासश्च तयोरन्योन्यमिलितत्वेन तत्र सञ्चा-
रस्य दुष्करतया, तयोरतिशयशोभाशालितया ततः प्रयाणे दृष्टेरनीहया वा । नितम्ब-
स्थले कटिपश्चाद्भागे सुचिरम् बहुकालपर्यन्तं भ्रान्त्या चङ्क्रमणं विधाय । एतेन
नितम्बस्यायामशालित्वं व्यज्यते तथासत्येव चिरभ्रमणावसरसम्भवात् । (ततः
उपर्यारोहणे) तिस्रः बल्यः त्रिवली उदरवर्तिरेखाचिह्निता स्थली, 'दिवसङ्गथे
संज्ञायाम्' इति समासः । तस्याः तरङ्गैः (तरङ्गवत् निम्नोन्नतैरवस्थानैः) विषमे
कठिनसञ्चारे मध्ये मध्यभागे निःस्पन्दताम् गतिराहित्यम् आगता प्राप्ता । कठिन-
सञ्चारे मध्यभागे भ्रमन्त्या दृष्टेरशक्त्या गतिरोधस्यावश्यंभावात् । (गतिरोधजनके
दुर्गमेऽपि प्रयासमास्थाय चरन्ती) [मद्दृष्टिः] तृषिता समुत्पन्नपिपासा इव शनैः
मन्दं मन्दम् तुङ्गौ उन्नतौ स्तनौ कुचौ आरुह्य आक्रम्य सम्प्रति आरोहानन्तरम्
जलस्य अश्रुपयसः लवान् कणान् प्रस्यन्दयति स्वावयतीति जललवप्रस्यन्दि तद्दृष्टि-
वचने जललवप्रस्यन्दिनी अश्रुपयःकणाविले लोचने नयने साकाङ्क्षम् आकाङ्क्षा

राजा—अच्छी लगती है इसके बारेमें क्या कहना है, देखो—

किसी तरह ऊरु देहाको लांघकर और देरतक नितम्बों पर चढ़कर काटकर इसकी
त्रिवली रूप तरङ्गोंसे उलझी हुई मेरी आंखें प्यासी सी होकर धीरे-धीरे इसके ऊंचे
स्तनों पर चढ़कर जलकी बूंदें गिराती हुई इसकी आंखोंको उत्सुकतासे देख
रही हैं ॥ ११ ॥

सुसं०—सहि सुदं तुए । (सखि श्रुतं त्वया ।)

साग०—(विहस्य ।) तुमं एव सुणु जाए आलेहविण्णाणं एवं वण्णीअदि । (त्वमेव शृणु यस्या आलेख्यविज्ञानमेवं वर्ण्यते ।)

विदूषकः—भो बअस्स जस्स उण ईदिसीओ वि एवं समागमं बहु मण्णन्ति तस्स वि अत्तणो उव्वारि को पराहवो जेण एत्थ एव ताए आलिहिदं अत्ताणअं ण पेक्खसि । (भो वयस्य यस्य पुनरीदृश्योऽप्येवं समागमं बहु मन्यन्ते तस्याप्यात्मन उपरि कः परिभवः येनात्रैव तयाऽऽलिखितमात्मानं न प्रेक्षसे ।)

अभिलाषस्तया सहितं यथा स्यात्तथा मुहुः वारं वारम् ईक्षते पश्यति । मम नयनमेतच्चित्रविलोकनेऽतिप्रयासेनोरुयुगादग्रेगत्वा नितम्बदेशे च भ्रान्त्वा भ्रान्तं सत् त्रिवल्या विषये मध्यभागे सञ्चरणासमर्थमिव निःस्पन्दभावभालम्ब्य यथाकथञ्चिदवस्थाय तृषामिषानुभवदुच्चौ स्तनावारुह्य सास्त्रे नयने साकाङ्क्षमीक्षते, अन्योऽपि कश्चित्पथिको यथा कश्चित्पर्वतोपत्यकायां भ्रमन् कञ्चन सङ्कीर्णं पन्थानं कथञ्चिदतिक्रम्य देवान्महति चतवरे सञ्चरणात्सजातश्रमतयाऽऽत्मानमशक्तमिषानुभवकपि गमनस्यावश्यकत्वेन प्रेर्यमाणः काञ्चिदुच्चौ शिलामारुह्य भ्रमापनुत्तये तृषां शमवितुं कुतश्चन रम्भ्रात्स्त्रवत्स्त्रोतः साभिलाषमवलोकते तद्वदिति भावः । उत्प्रेक्षाऽलङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तं, लक्षणं प्रागुक्तम् ॥ ११ ॥

आलेख्यविज्ञानम् = चित्रनिर्माणपाटवम् । त्वया मम चित्रं लिखितं तदेव भर्ता वर्णयति तत्त्वदीयमेव चित्रनिर्माणपाटवं स्तूयते तेन तवैव तच्छ्रवणेऽधिकारो न ममेति भावः ।

ईदृश्यः=यासु तवापि चक्षु रञ्जयति तादृश्यः । बहु मन्यन्ते=हृदयेन कामयन्ते ।

तस्यापि=स्वकाम्यमानसुन्दरीजनसमाद्रियमाणस्यापि तव । आत्मन उपरि = स्वविषये । परिभवः = अनादरः । अत्रैव = अस्मिन्नेव चित्रफलके, एतेन प्रयत्नान्तरानपेक्षोक्ता ।

सुसङ्गता—सखी, सुना तुमने ।

सागरिका—सुनो तुम, जिसकी चित्राङ्गन-कलाकी ऐसी प्रशंसा की जा रही है ।

विदूषक—मित्र, जिसके समागमको ऐसी सुन्दरियाँ भी चाहती हों, उसका अपने प्रति ऐसा अनादर कि आप इसी फलक पर उतारी गई अपनी छवि पर दृष्टिपात तक नहीं करते ।

राजा—(निर्वर्ण्य ।) वयस्य अनयाऽऽलिखितोऽहमिति यत्सत्त्वं
ममात्मन्येव बहुमानस्तत्कथं न पश्यामि । पश्य—

भाति पतितो लिखन्त्यास्तस्या बाष्पाम्बुशीकरकणौघः ।
स्वेदोद्गम तव करतलसंस्पर्शादेष मे वपुषि ॥ १२ ॥

सागर—(आत्मगतम् ।) हिअअ समस्सस समस्सस । मनोरथो
वि दे एत्तिअं भूमिं ण गदो । (हृदय समाश्वसिहि समाश्वसिहि । मनोरथोऽपि
त एतावतीं भूमिं न गतः ।

बहुमानः = अत्यादरः, स चैतादृशसुन्दरीकर्तृकस्वचित्राङ्कनानुमिततद्गुराग-
पात्रताया आत्मनि प्रत्ययेन ।

भातीति । लिखन्त्याः मम चित्रमङ्कयन्त्याः तस्याः बाष्पाम्बुशीकरकणौघः
बाष्पाम्बुनाम् अश्रुजलानाम् शीकराः बिन्दवः तेषाम् कणाः अतिसूक्ष्मांशाः तेषाम्
औघः समूहः मे मम चित्राङ्किताया मम मूर्तेरित्यर्थः, वपुषि तनौ पतितः विप्रकीर्णः,
तस्याः चित्राङ्केन मयि स्नेहं प्रदर्शयन्त्याः सुन्दर्याः करतलसंस्पर्शात् चित्रनिर्माण-
नान्तरीयकतया जायमानात् पाणिसम्पर्कात् स्वेदोद्गमः (जायमानः सात्त्विक-
भावरूपः) धर्मोदयः इव भाति शोभते । मां लिखन्त्या नयनाभ्यां पतताश्रुणः
कणेन यन्मम चित्रे पतितं मन्ये मम तत्करस्पर्शेन स्वेदोद्गम इव तदजायतेति भावः ।
असम्बन्धे सम्बन्धरूपातिशयोक्तिः ॥ १२ ॥

समाश्वसिहि = धैर्यं धारय । एतावतीं भूमिं न गतः = एतत्पर्यन्तं न प्रसृतः,
यावत्पर्यन्तं त्वं स्वसाफल्यमकामयथास्ततोऽधिकं साफल्यं जातं यद्गर्वाऽऽत्मनेत्य-
मुक्तम् ।

राजा—(देखकर) इसने मुझे चित्रित किया है इससे मेरा भावर अपने प्रति
बढ़ गया है, फिर देखूँगा क्यों नहीं ? देखो—चित्र बनाते समय उसके हाथकी
कुछ स्वेद-बिन्दुएँ हमारे चित्र पर पड़ गयी हैं वे ऐसी मासूम पड़ती हैं मानो
उसके हाथके स्पर्शसे हमारी देह में पसीना चल पड़ा हो ॥ १२ ॥

सागरिका—(स्वगत) हृदय, धीरज धरो २, तुम्हारा तो इतना बड़ा मनोरथ
भी नहीं रहा ।

सुसं०—सहि तुमं एव्व एका सलाहणीआ जाए भट्टा वि एवं मन्ती-
अदि । (सखि त्वमेवैका श्लाघनीया यथा भर्ताप्येवं मन्त्र्यते ।)

विदूषकः—(पार्श्वतोऽवलोक्य ।) भो वयस्स एदं सरसकमलिणीदल-
मुणालविरइदं ताए एव्व मअणावस्थासूअअं सअणीअं लक्खीअदि ।
(भो वयस्य एतत्सरसकमलिनीदलमृणालविरचितं तस्या एव मदनावस्थासूचकं
शयनीयं लक्ष्यते ।)

राजा—वयस्य निपुणमुपलक्षितम् । तथा हि—

परिम्लानं पीनस्तनजघनसङ्गादुभयत-

स्तनोर्मध्यस्यान्तः परिमिलनमप्राप्य हरितम् ।

एका = सजातीयद्वितीयरहिता, एतेन भर्तुः सर्वाधिकस्त्वयि राग उद्भिन्न
इति व्यञ्जितम् ।

तस्याः—यस्या विषये त्वमेवमात्थ, यया चैतच्चित्रमङ्कितम् । सरसकमलिनीदल-
मृणालविरचितम् = प्रत्यग्राह्यतैर्नलिनीपत्रैर्मृणालैश्च निर्मितम् । मदनावस्थासूचकम् -
कामदशाप्रत्यायकम्, शयनीयम् = (शेतेऽत्रेत्यधिकरणेऽनीयर्बाहुलकात्) शय्या

निपुणम् = युक्तम्, उपलक्षितम् = तर्कितम् । कामावस्थाशयनीयमिदमिति
यत्त्वया तर्कितं तद्युक्तमूहितमित्यर्थः ।

परिम्लानमिति । पीनस्तनजघनसङ्गात् स्तनौ च जघनं च स्तनजघनः
प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः पीनं च तत्स्तनजघनम् पीनस्तनजघनम् तस्य सङ्गात् सम्प-
र्कात् उभयतः द्वयोर्भागयोः परिम्लानम् सर्वतः म्लापितम् । स्तनजघनवर्त्तिताप
सम्पर्कात्तदुभयभागावच्छेदेनातिम्लायदित्यर्थः । तनोः कृशस्य मध्यस्य अन्तः
मध्यभागे परिमिलनम् सम्पर्कम् अप्राप्य अनासाद्य हरितम् अग्लपितम् । मध्य-

सुसंगता—सखी, इसमें तुम्हारी ही तारीफ है जो राजा द्वारा इस तरह वर्णित
होती हो ।

विदूषक—(इधर उधर देखकर) यह ताजे कमलपत्र और मृणालोंसे बनाया
गया शयनीय उसीकी कामावस्था का सूचक मालूम पड़ रहा है ।

राजा—मित्र, तुमने ठीक समझा है, क्यों कि—

स्थूल स्तन और जघन देश जहां आकर मिला वह स्थान सुरक्षा हुआ है
मध्यभाग में छीनता के कारण जितने अंशमें स्पर्श नहीं हुआ उतना भाग हरा ही

इदं व्यस्तन्यासं श्लथभुजलताक्षेपवलनैः

कृशाङ्गयाः संतापं वदति नलिनीपत्रशयनम् ॥ १३ ॥

अपि च—

स्थितमुरसि विशालं पद्मिनीपत्रमेतत्—

कथयति न तथान्तर्मन्मथोत्थामवस्थाम् ।

अतिगुरुपरितापम्लापिताभ्यां यथास्याः

स्तनयुगपरिणाहं मण्डलाभ्यां ब्रवीति ॥ १४ ॥

भागस्य कृशत्वेन नितम्बकुचदेशयोः स्थूलतया च शयानायास्तस्या मध्यभागस्थो-
परि स्थितत्वेन तदसंसर्कं तदधः शयनीयमसन्तप्तत्वेन हरितमिव प्रतिभासत इति
भावः । (तथा) श्लथे मनसिजतापप्रभावात्स्वधारणासमर्थे ये भुजौ लते इव भुज-
लते तयोः आक्षेपाः इतस्ततः प्रक्षेपाः वलनानि चलनानि च तैः व्यस्तः विघटितः
न्यासः रचना यस्य तत् व्यस्तन्यासम् इदम् पुरोवर्त्ति नलिनीपत्रशयनम् कमलिनी-
दलनिर्मितं शयनीयम् कृशाङ्गयाः तन्व्याः सन्तापम् कुसुमशरप्रहारजन्यपीडाम्
वदति कथयति । अत्राचेतनस्य शयनीयस्य वदनमनुपपद्यमानमाविष्कारं लक्षयति
तदतिशयश्च व्यङ्ग्यः । शिखरिणी वृत्तम् , तल्लक्षणं यथा—‘रसै रुद्रैश्छिन्ना यमन-
सभला गः शिखरिणी’ इति ॥ १३ ॥

स्थितमिति । अस्याः एतच्छयनीये किञ्चित्कालं पूर्वं शयितवत्याः सुन्दर्याः
उरसि वक्षसि स्थितम् लब्धवासम् विशालम् दीर्घम् एतत् पद्मिनीपत्रम् नलिनीदलम्
तथा तेन प्रकारेण (तावतांशेन) अतिगुरुपरितापम्लापिताभ्याम् अतिमहता सन्ता-
पेन कदर्थिताभ्याम् मण्डलाभ्याम् मण्डलाकृतिशोषचिह्नाभ्याम् अन्तर्मन्मथोत्थाम्
अन्तर्वर्त्तिकामकृताम् अवस्थाम् स्थितिम् न ब्रवीति प्रकाशयति यथा यावतांशेन
स्तनयुगपरिणाहम् स्तनद्वयविशालताम् ब्रवीति प्रकाशयति । ‘परिणाहो विशालता’
रहा । हाथोंके पटकनेसे कुछ अग्रिमभाग अस्त-व्यस्त हो रहा है, इस तरह यह
शयनीय उस कृशाङ्गीकी काम-पीडाको सूचित कर रहा है ॥ १३ ॥

और—यह विशाल कमलिनी दल, जिसे सन्ताप-शान्त्यर्थं हृदय पर रखा
गया था, और जिस पर मण्डलाकार शोष चिह्न बन गया है, उस तरह स्पष्टता-
पूर्वक उसकी मानस कामपीडाको नहीं बताता है ; जितनी खूबीके साथ उसके
स्तनद्वयकी विशालताको ॥ १४ ॥

विदूषकः—(नाट्येन मृणालिकां गृहीत्वा ।) भो बअस्स अअं अवरो ताए एअव पीणत्थणुम्हाकिलिसन्तकोमलमुणालहारो । ता पेक्खदु भवं । (भो वयस्य अयमपरस्तस्या एव पीनस्तनोष्मकिलश्यमानकोमलमृणालहारः । तत्प्रेक्षतां भवान् ।)

राजा—(गृहीत्वोरसि विन्यस्य ।) अयि जडप्रकृते—

परिच्युतस्तत्कुचकुम्भमध्यात्—

किं शोषमायासि मृणालहार ।

इत्यमरः । अयमाशयः—अनया सन्तापशान्तये हृदि न्यस्तपूर्वमेतत्पद्मपत्रं स्तनोष्मणा भण्डलाकारेण शुष्कमजनि, तेन चाधुना दृश्यमानेन तथा तत्तापो न प्रकाश्यते यथा स्तनपरिणाहः प्रकाश्यत इति । मालिनी वृत्तम् । 'न न म य ययुतेयं मालिनी भोगिल्लोकैः' इति च तल्लक्षणम् ॥ १४ ॥

मृणालिकाम् = मृणालनिर्मितां सन्तापशान्तावुपयुज्यमानां मालाम् ।

पीनस्तनोष्मकिलश्यमानकोमलमृणालहारः = पीनौ स्थूलौ यौ स्तनौ कुचौ तयोः य ऊष्मा कामवह्निजनितो दाहः तेन किलश्यमानः म्लानीकृतः यः मृणालस्य कमलनालस्य हारः माला ।

गृहीत्वा = आदाय, मालामिति शेषः । विन्यस्य=आधाय, तथाकरणं च स्नेहपात्रोपभुक्ते वस्तुनि ममत्वव्यञ्जनद्वारा स्वस्नेहिजनेऽनुरागप्रकर्षमानेदयतीति बोध्यम् ।

जडप्रकृते=अचेतन, एतेन तस्य ज्ञानरहितत्वेन वृथाखेदानुभवस्योपहासः कृतः ।

परिच्युत इति । मृणालहार हे कमलनालनिर्मितमाले तत्कुचकुम्भमध्यात् कुचौ कुम्भौ इव कुचकुम्भौ 'उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे' इति समासः । तस्याः कुचकुम्भौ तत्कुचकुम्भौ तयोः मध्यात् मध्यभागात् परिच्युतः स्वलितः (त्वम् इति) किम् पुनः शोषम् शुष्कताम् आयासि प्रपद्यसे । तत्कुचकुम्भद्वयान्तराले स्थानानुपलब्धिकृतस्तव खेदः किमर्थं इति भावः । तावकस्य सूक्ष्मतन्तोः अतिकृशस्य सूत्रस्य अपि तत्र तत्कुचकुम्भान्तरे अवकाशः स्थानम् न स्यादिति

विदूषक—(अभिनयपूर्वकं मृणालिकाको उठाकर) यह भी उसीके पीनस्तनोंके सन्तापसे झुलसा हुआ मृणालहार है । आप इसे तो देखिये ।

राजा—(लेकर कलेजे पर रखकर) ओ जड प्रकृति !

उसके कुचकुम्भों पर तुम नहीं रह सके इसमें सूखनेकी कौनसी बात है ।

न सूक्ष्मतन्तोदपि तावकस्य

तत्रावकाशो भवतः किमु स्यात् ॥ १५ ॥

सुसं०—(स्वगतम् ।) हद्दी हद्दी । गुरुआणुराओक्षित्तिहिअओ भट्टा
असंबद्धं पि मन्तेदुं पवत्तो । ता ण जुत्तं अदो वरं उवेक्खितुम् । भोदु ।
एव्वं दाव । सहि । जस्स किदे तुमं आगदा सो अअं ते पुरदो चिट्ठदि ।
(हा धिक् हा धिक् ।) गुर्वनुरागोत्क्षिप्तहृदयो भर्ताऽसंबद्धमपि मन्त्रयितुं प्रवृत्तः ।
तच्च युक्तमतः परमुपेक्षितुम् । भवतु । एवं तावत् । (प्रकाशम् ।) सखि । यस्य कृते
त्वमागता सोऽयं ते पुरतस्तिष्ठति ।)

साग०—(सासूयम् ।) सुसंगदे कस्स किदे अहं एत्थ आगदा ।
(सुसंगते कस्य कृतेऽहमत्रागता ।)

शेषः, (तदा) भवतः किमु स्यात् । तयोः कुचयोरत्यर्थपरिणाहितया मृणालसूत्र-
स्यापि प्रवेशस्य तयोरन्तराले असम्भवेन मृणालहारस्य यदि नावकाशस्तत्र तदा
न खेत्तव्यं मृणालहारेणेति भावः । उपजातिश्छन्दः, तल्लक्षणं यथा 'स्यादिन्द्रवज्रा
यदि तौ जगौ गः, उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ । अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ
यदीयावुपजातयस्ताः' इति ॥ १५ ॥

गुर्वनुरागोत्क्षिप्तहृदयः=गुरुः दुर्दमनीयः यः अनुरागः प्रेम तेन उत्क्षिप्तम् आकु-
लितम् हृदयं चेतः यस्य सः महतानुरागेण भ्रान्तचित्त इत्यर्थः । असम्बद्धम् =
असमजसम्, जडेपि मृणालहारे चेतनवद्व्यवहारात्तस्य भ्रान्तचित्तत्वं प्रतीत्येत्थ-
मुक्तम् । न युक्तमुपेक्षितुम् = सागरिकासङ्गमायोत्ताम्यतोऽस्य तस्या दर्शने विलम्बे-
नालं तेन तदर्थं मया यतनीयमिति भावः । यस्य = राज्ञः चित्रफलकस्य वेति द्वयर्थं
सुसङ्गतावचनम् ।

कस्य कृतेऽहमागता = एतद्वचनं स्वस्यागमने कारणं विस्मृतं प्रत्याययति, तेन
चोन्मादावस्था व्यज्यते ।

उसमें तुम्हारे सूक्ष्मतन्तुके लिये भी जब जगह नहीं तब तुम्हारे लिये कहाँसे
होती ? ॥ १५ ॥

सुसंगता—(स्वगत) हाय ! गहरे स्नेहसे ब्याकुल-हृदय होकर हमारे स्वामी
अब कुछ असंबद्ध भी बोलने लगे । अब उपेक्षा करना भला नहीं है । अच्छा, तबतक
यही सही (प्रकाश) सखि, जिसके लिये तू आयी थी वह तो तुम्हारे सामने ही है ।
सागरिका—(भौंह टेढ़ी करके) सुसङ्गता, मैं किसके लिये यहाँ आयी थी ?

सुसं०—(विहस्य ।) अह अण्णसङ्गिदे णं चित्तफलअस्स । ता गेण्ह एदम् । (अयि अन्यशङ्किते ननु चित्रफलकस्य तद् गृहाणैतम् ।)

साग०—(सरोषम् ।) अउसलम्हि तुह ईदिसाणं आलावाणम् । ता अण्णदो गमिस्सम् । (अकुशलास्मि तवेदशानामालापानाम् । तदन्यतो गमि-
ध्यामि । (इति गन्तुमिच्छति ।)

सुसं०—(सागरिकां हस्ते गृहीत्वा ।) अह असहणे इह चिट्ठ दाव मुहु-
त्तअं जाव इमादो कंदलीघरादो चित्तफलअं गण्हिअ आअच्छामि । (अयि
असहने इह तिष्ठ तावन्मुद्वर्त यावदस्मात्कदलीगृहाचित्रफलकं गृहीत्वागच्छामि ।)

साग०—सहि एव्वं करेहि । (सखि एवं कुह ।)

(सुसंगता कदलीगृहाभिमुखं परिक्रामति ।)

विदू०—(सुसंगतां दृष्ट्वा ससंभ्रमम् ।) भो वअस्स पच्छादेहि एदं
चित्तफलअं । एसा वस्सु देवीए परिचारिआ सुसंगदा आगदा । (भो
वयस्य प्रच्छादयैतं चित्रफलकम् । एषा खलु देव्याः परिचारिका सुसंगतागता ।)

अन्यशङ्किते = मां प्राणप्रियामपि सखीमन्यत्वेन शङ्कमाने, येनैवं स्वागमन-
कारणज्ञानमपलपसीति भावः । एतम् = चित्रफलकम्, भर्तारं वेति द्वयर्थम् ।

सरोषम् = रोषश्च सुसङ्गतोक्तेर्द्वितीयार्थमनुसन्धाय, स च नवसमागमतरुणीस्व-
भावसम्भवः । अकुशला = अदक्षा, अनभिज्ञा ।

असहने = कोपने, मुद्वर्तम् = किञ्चित्क्षणपर्यन्तम् ।

ससम्भ्रमम् = सभयम्, स च देवीपरिचारिकागमनजन्यः, तथाऽस्य रहस्य-
व्यापारस्य देव्यै निवेदयितुं शक्यत्वाद्भयम् ।

सुसंगता—(हंसकर) तुम्हें तो सब जगह दूसरी ही शङ्का रहती है । चित्र
फलकके लिये आई थी, लेलो वह ।

सागरिका—(रोषपूर्वक) मैं तुम्हारी ये सारी बातें नहीं समझती, मैं यहांसे
चली जाऊंगी (जाना चाहती है)

सुसंगता—(सागरिकाका हाथ पकड़कर) अरी बिगड़ैल, थोड़ी देर यहां
ठहर, जब तक मैं इस कदलीगृहमेंसे चित्रफलक लिये आती हूँ ।

सागरिका—हाँ, ऐसा हो करो । (सुसंगता कदलीगृहकी तरफ चलती है)

विदूषक—(सुसंगताको देख खड़ाकर) मित्र, इस चित्रपटको छिपाओ, यह
महाराजकी परिचारिका सुसंगता आ रही है ।

(राजा पटान्तेन फलकं प्रच्छादयति ।)

सुसं०—(उपसृत्य ।) जअदु जअदु भट्टा । (जयतु जयतु भर्ता ।)

राजा—सुसंगते स्वागतम् । इहोपविश्यताम् ।

(सुसंगतोपविशति ।)

राजा—सुसंगते कथमहमिहस्थो भवत्या ज्ञातः ।

सुसं०—(विहस्य ।) भट्टा ण केवलं तुमं अअं पि चित्तफलएण सह सव्वो वुत्तन्तो मए विण्णादो । ता गदुअ देवीए णिवेदइस्सम् । (भर्तः, न केवलं त्वमयमपि चित्रफलकेन सह सर्वो वृत्तान्तो मया विज्ञातः । तद्वत्त्वा देव्यै निवेदयिष्यामि ।)

विदू०—(अपवार्य सभयम् ।) भो वअस्स सव्वं संभावीअदि । मुहरा वस्सु एसा गव्वभदासी । ता पारितोसिएण संपीणेहि णम् । (भो वयस्य सर्वं संभाव्यते । मुखरा खल्वेषा गर्भदासी । तत्पारितोषिकेण सम्प्रीणयैनाम् ।)

राजा—युक्तमुक्तं भवता । (सुसङ्गतां हस्ते गृहीत्वा ।) सुसंगते क्रीडा-
मात्रमेवैतत् । अकारणे त्वया देवी न खेदयितव्या । इदं ते पारितोषि-
कम् । (कर्णाभरणं प्रयच्छति ।)

मुखरा = बहुभाषिणी । सम्प्रीणय = प्रसादय । (येनेयं त्वदीयमिदं रहस्यं देव्यै न निवेदयेत्)

क्रीडामात्रम् = न वस्तुतत्त्वम्, अत एतस्य देव्यै निवेदनं न युज्येतेति भावः ।

(राजा चित्रपटको चादरमें छिपाता है)

सुसंगता—जय हो महाराज की ।

राजा—सुसंगते, स्वागत, यहाँ बैठो । (सुसंगता बैठती है)

राजा—सुसंगते, मैं यहाँ हूँ यह खबर तुम्हें कैसे लगी ?

सुसंगता—(हँसकर) मैं इतनी ही नहीं, चित्र-फलकके विषयमें भी पूरी जानकारी रखती हूँ । सब जाकर देवीसे कहूँगी ।

विदूषक—(मुँह फेरकर, सभय) मित्र, इससे सब संभव है । यह दासी बड़ी मुहफट है, इसे पारितोषिक देकर तृप्त करें ।

राजा—तुम ठीक कहते हो । (सुसंगताका हाथ पकड़कर) अरी सुसंगता, यह सब क्रीडामात्र है, व्यर्थ तुम देवीको तकलीफ मत पहुँचाना, यह रहा तुम्हारा पारितोषिक । (कर्णाभरण देता है)

सुसं०—(प्रणम्य सस्मितम् ।) भट्टा अलं सङ्काए । मए वि भट्टिणो पसाएण कीलदं एव्व । ता किं कण्णाभरणेण । एसो उज्जेव मे गुरुओ पसाओ जं कीस तुए अहं एत्थ चित्तफलए आलिहिदत्ति कुविदा मे पिअसही साअरिआ । ता गदुअ पसादेदु णं भट्टा । (भर्तः अलं शङ्कया । मयापि भर्तुः प्रसादेन क्रीडितमेव । तर्कि कर्णाभरणेन । एष एव मे गुरुः प्रसादो यत्कस्मात्त्वयाहमत्र चित्रफलक आलिखितेति कुपिता मे प्रियसखी सागरिका । तद्रत्वा प्रसादयत्वेनां भर्ता ।)

राजा—(ससंभ्रममुत्थाय ।) कासौ कासौ ।

सुसं०—इदो इदो भट्टा । (इत इतो भर्ता ।)

विदू०—भो गणहामि एदं चित्तफलअम् । कदा वि पुणो वि एदिणा कउजं भविस्सदि । (भो गृह्णाम्येतं चित्रफलकम् । कदाऽपि पुनरप्येतेन कार्यं भविष्यति ।)

भर्तुः प्रसादेन = तव प्रसन्नतामनुमाय, क्रीडितम् = तव सर्वोऽपि वृत्तान्तो मया ज्ञायत इति विनोद एव कृतः, न त्वत्र मम मनोबन्धोऽतो रहस्यमिदं सत्यत्वेन प्रतीत्य देव्यै निवेदयिष्यामीति मा शङ्किष्ठा इति तदाशयः । गुरुः प्रसादः = महत्पारितोषिकम् । तव चित्रं सागरिकाऽङ्कितवती, तत्पार्श्वे चाहं तस्याश्चित्रं निरमां तेन मम सखी सागरिका मयि कोपमधात्, तत्सत्यं यदि मयि प्रसन्नोऽसि तदा गत्वा मम सखीमपगतुरुषं विधेहि स एव मयि ते महाननुग्रहः स्यादिति प्रघट्टकार्यः ।

ससम्भ्रमम् = वेगेन, स चात्रात्युत्कृष्टां सूचयति ।

सुसंगता—(प्रणाम करके, हंसकर) महाराज, आपको स्वर्थ सन्देह होता है, मैं भी तो आपकी कृपासे विनोद ही कर रही थी । यह कर्णाभरण क्यों दे रहे हैं । मेरी सखी सागरिका सुझपर बहुत बिगड़ी हुई है कि इस चित्रपट पर तुने मेरी छवि क्यों अङ्कित की अतः आप यदि प्रसन्न हैं तो जाकर उसे मनाइें मेरे लिये सबसे बड़ा पारितोषिक यही होगा ।

राजा—जल्दीसे उठकर वह कहां है, कहां है ।

सुसंगता—महाराज, इधर आवें ।

विदूषक—यह चित्रफलक रखलूं । कभी फिर इसकी जरूरत पड़ सकती है ।

सुसं०—भट्टा इयं सा । (भर्तः इयं सा ।)

(सर्वे कदलीगृहान्निष्क्रामन्ति ।)

साग०—(राजानं दृष्ट्वा सहर्षं ससाध्वसं सकम्पं च स्वगतम् ।) हृद्धी हृद्धी । एवं पेक्खिअ अतिसद्धसेण न सकण्णोमि पदादो पदं वि गन्तुम् । ता किं दाणिं एत्थ करिस्सम् । (हा धिक् हा धिक् । एतं प्रेक्ष्यति-साध्वसेन न शक्नोमि पदात्पदमपि गन्तुम् । तत्किमिदानीमत्र करिष्यामि ।)

विदू० (सागरिकां दृष्ट्वा ।) ही ही भोः अच्चरिअं अच्चरिअम् । ईदिसं रुवं माणुसलोए ण पुणो दीसदि । ता तक्केमि पआवइणो वि एदं णिम्मत्रिअ विम्हओ समुप्पणोत्ति । (ही ही भोः आश्चर्यमाश्चर्यम् । ईदृशं रूपं मनुष्यलोके न पुनर्दृश्यते । तत्तर्कयामि प्रजापतेरप्येतन्निर्माय विस्मयः समुत्पन्न इति ।)

राजा—वयस्य ममाप्येवं मनसि वर्तते ।

सा = सागरिका । अत्र 'सुसङ्गता' 'प्रसादयतु' इत्यनेन सन्दर्भेण सुसंगता-वचसा 'सागरिका मयाऽऽलिखिता तथा च त्वमि'ति सूचयता प्रसादोपन्यासेन बीजोद्भेदनादुपन्यास इति प्रतिमुखसन्धेरङ्गमिदमिति, 'क्वासौ कवासौ' इत्यत्र च सागरिकानुरागबीजस्य दृष्टनष्टस्य वत्सराजेनानुसरणात्परिसर्प इति प्रतिमुखसन्धेरङ्गमुक्तमिति चावगन्तव्यम् ।

सहर्षम् = अभीष्टजनदर्शनजन्मात्र हर्षः । ससाध्वसम् = आकस्मिकेन प्रिय-दर्शनेन साध्वसम्, सकम्पम् = कम्पोऽपि तथैव । साध्वसेन = भयेन, पदात्पदम् = एकमपि पदम्, अतो नास्ति पलायनोपाय इति भावः ।

प्रजापतेः = ब्रह्मणः । एतत् = अस्या रूपम् । विस्मयः = आश्चर्यम् ।

एवम् = यथा त्वथोक्तं तथा ।

सुसंगता—महाराज, यही तो है वह । (कदली-गृहसे सब निकलते हैं ।)

सागरिका—(राजाको देखकर, हर्ष लज्जा और कम्पके साथ, स्वगत) हाय, इन्हें देखकर अत्यन्त भयके कारण मैं हिल भी नहीं सकती, अब क्या कहूँ ।

विदूषक—(सागरिकाको देखकर) आश्चर्य, ऐसा रूप तो मनुष्य-लोकमें कहीं नहीं देखा जाता, मैं समझता हूँ विधाता भी बनाकर एकबार अवश्य अचम्भेमें पड़ गये होंगे ।

राजा—मैं भी यही समझता हूँ ।

दृशः पृथुतरीकृताऽजितनिजाब्जपत्रत्विष-

श्चतुर्भिरपि साधु साध्विति मुखैः समं व्याहृतम् ।

शिरांसि चलितानि विस्मयवशाद् ध्रुवं वेधसा

विधाय ललनां जगत्त्रयललामभूतामिमाम् ॥ १६ ॥

साग०—(सासूर्यं सुसङ्गतामालोक्य) सहि ईदसो चित्तफलओ तुष्ट
आणीदो । (सखि ईदृशः चित्रफलकस्त्वयाऽऽनीतः । (इति गच्छति ।)

राजा—

दृष्टिं रुषा क्षिपसि भामिनि यद्यपीमां

स्निग्धेयमेष्यति तथापि न रुक्षभावम् ।

दृश इति । जगत्त्रयललामभूताम् जगताम् भुवनानां त्रयं जगत्त्रयम् तस्य लला-
मभूता भूषणभूता ताम् त्रिजगदलङ्काररूपाम् इमाम् प्रत्यक्षदृश्याम् ललनाम् विधाय
सृष्ट्वा वेधसा ब्रह्मणा विस्मयवशात्, आश्चर्यपारवश्यात् ध्रुवम् अवश्यम् जितनि-
जाब्जपत्रत्विषः जिताः पराजिताः निजस्य स्वावासभूतस्य अब्जस्य कमलस्य पत्रा-
णाम् त्विषः कान्तयो याभिः तादृश्यः परास्तस्वासनपत्रपत्रप्रभाः दृशः स्वनयनानि
पृथुतरीकृताः विस्फारिताः । (तथा) चतुर्भिरपि चतुस्सङ्ख्याकैरपि मुखैः समम्
तुल्यकालम् साधु साधु इति व्याहृतम् उक्तम् । शिरांसि मस्तकानि च चलितानि
चलीकृतानि । चलेः पचायजन्तात्तत्करोतीति णिच्, ततश्च कर्मणि क्तः । अन्यो-
ऽप्याश्चर्यचकितो दृशौ विस्फारयति साधु साध्विति व्याहरति शिरश्चालयति च
तद्वत् ब्रह्माप्येनां ललनां निर्माय कुत ईदृशं रूपमजनीति विस्मयेन तास्ता आश्चर्य-
चेष्टाश्चक्रे इति भावः । अतिशयोक्तिरलङ्कारः, पृथ्वी वृत्तम्, तल्लक्षणं यथा—‘जसौ
जसयला वसुप्रहयतिश्च पृथ्वी गुरुः’ इति ॥ १६ ॥

दृष्टिमिति । भामिनि कोपने ‘कोपना सैव भामिनी’त्यमरः । यद्यपि इमाम्
दृष्टिम् रुषा कोपेन क्रोधं प्रकाशयितुमित्यर्थः, क्षिपसि तथापि स्निग्धा स्नेहवर्षिणी इयम्
तव दृष्टिः रुक्षताम् रुक्षभावम् न एष्यति यास्यति, स्वभावस्निग्धाभ्यां तव नयनाभ्यां

इस त्रिलोक-सुन्दरी रमणीको बना चुकने पर ब्रह्मा भी आँखें फाड़कर देखने
लगे होंगे उनके चारों मुखोंसे एक साथ साधुवाद निकला होगा, और विस्मयसे
निश्चय ही उनके शिर हिलने लगे होंगे ॥ १६ ॥

सागरिका—(रोषसे, सुसंगताको देखकर) चित्रपट तो तुम खूब ले आई ।
(जाती है)

राजा—यद्यपि तुम क्रोधसे आँखें दिखा रही हो, तथापि स्वभावतः स्नेहभरी

त्यक्त्वा त्वरां व्रज पदस्खलितैरयं ते

खेदं करिष्यति गुरुनितरां नितम्बः ॥ १७ ॥

सुसं०—भट्टा अदिकोवणा क्खु एसा । ता हत्थे गेण्हिअ पसादेहि गम् । (भर्तः अतिकोपना खल्वेषा । तद्वस्ते गृहीत्वा प्रसादयैनाम् ।)

राजा—(सानन्दम् ।) यथाह भवती । (सागरिकां हस्ते गृहीत्वा स्पर्श-सुखं नाटयति ।)

विदू०—भो एसा क्खु तुए अपुव्वा सिरी समासादिदा । (भोः एषा खलु त्वयाऽपूर्वा श्रीः समासादिता ।)

राजा—वयस्य सत्यम् ।

श्रीरेषा पाणिरप्यस्याः पारिजातस्य पल्लवः ।

कुतोऽन्यथा स्रवत्येष स्वेदच्छन्नामृतद्रवः ॥ १८ ॥

रुक्षभावो नालम्बितुं शक्य इति वृथा ते कोपप्रकाशनप्रयास इति भावः । त्वराम् शीघ्रगामित्वम् त्यक्त्वा व्रज याहि, (अन्यथा) ते तव गुरुः विशालः नितम्बः कटिपश्चाद्भागः (तव) पदस्खलितैः पदानामव्यवस्थितैः पातैः खेदं करिष्यति व्यथामनुभविष्यति । अतश्च त्वया स्वहितार्थमनुध्यायन्त्या गमने न त्वरणीयमिति तात्पर्यम् । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ १७ ॥

कोपना = क्रोधशीला, 'क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च' इति ताच्छील्ये युच् ।

सानन्दम् = सहर्षम्, स चाभिलषितप्राप्तेः ।

सत्यम् = त्वया 'अपूर्वा श्रीः समासादिता' इति यदुक्तं तदवितथमित्यर्थः ।

श्रीरेषेति । एषा सागरिका श्रीः लक्ष्मीः, अस्याः पाणिः करः अपि पारिजातस्य कल्पवृक्षप्रभेदस्य पल्लवः किसलयम् । अन्यथा अस्याः पाणेः पारिजातपल्ल-

इन आंखोंमें रूखापन कहाँसे आवेगा ? जल्दीबाजी मत करो, धीरे धीरे जाओ, पैर फिसलने पर तुम्हारे इस भारी नितम्बको बहुत कष्ट होगा ॥ १७ ॥

सुसंगता—महाराज, यह बड़ी बिगडेल है, इसे हाथ पकड़ कर मनाइए ।

राजा—(सानन्द) आप जैसे कहें । (सागरिकाका हाथ पकड़ता है, स्पर्श-

सुखका अभिनय)

विदूषक—अजी, आपने तो यह अपूर्व लक्ष्मी प्राप्त कर ली ।

राजा—मित्र, ठीक कहते हो,

यह लक्ष्मी ही है और इसके हाथ पारिजात-पल्लव हैं, यदि ऐसा न होता तो इन हाथोंसे पसीनेके छलसे यह अमृत कैसे चूता ? ॥ १८ ॥

सुसं०—सहि अदिणिठुरा दाणि सि तुमं जा एवं भट्टिणा हत्थे गिहीदा वि कोवं ण मुच्चसि । (सखि अतिनिष्ठुरेदानीमसि त्वं यैवं भर्त्रा हस्ते गृहीतापि कोपं न मुच्चसि ।)

साग०—(सभ्रूमङ्गम् ।) अइ सुसङ्गदे अउज वि ण विरमेसि । (अयि सुसंगते अद्यापि न विरमसि ।)

राजा—अयि प्रसीद । न खलु युक्तः सखीजन एवंविधः कोपानुबन्धः ।

वत्वाभावे एषः पाणिः स्वेदस्य सात्त्विकभावरूपस्य घर्मस्य छद्म मिषम् यस्य स स्वेदच्छद्मा स चासौ अमृतद्रवः सुधारसः स स्वेदच्छद्मामृतद्रवः घर्मव्याजेन सुधारसः कुतः कस्मात् कारणात् स्रवति च्यवते इत्यर्थः । अमृतस्रावो हि पारिजातपल्लवात्प्रसिद्धः, एतत्पाणेः पारिजातपल्लवत्वाभावे ततः स्वेदमिषेणामृतद्रवस्रवणं न संभवेत्तस्मात्पारिजातपल्लवत्वमेतत्पाणावभ्युपेयं तेन चास्याः श्रीरूपात्वं समर्थितमिति भावः ॥ १८ ॥

अत्र 'राजा (सागरिकां हस्ते गृहीत्वा) इत्यारभ्य स्वेदच्छद्मामृतद्रवः' इत्यन्तेन ग्रन्थेन नायकयोः साक्षादन्योन्यदर्शनादिना सविशेषानुरागोद्धाटनानुत्पत्त्यर्थं प्रतिमुखसन्धेरङ्गम् ।

अतिनिष्ठुरा = अतिकठोरहृदया, अन्या मानिन्यः प्रियेण करे गृहीते मानं मुच्यन्ति त्वं तु तथा न विधत्स इति तवातिनिष्ठुरत्वम् ।

सभ्रूमङ्गम् = भ्रुवोर्भङ्गः, उन्नयनं तच्च कोपव्यञ्जकम् । विरमसि = निवर्त्तसे, स्वव्यापारादयुक्तभाषणात्मकादिति शेषः ।

अत्र 'सखि अतिनिष्ठुरासि' इत्यादिना 'विरमसी' त्यन्तेन ग्रन्थेन अनुरागबो-जोद्धाटनान्वयेन धृतिरित्यङ्गं प्रदर्शितम्, 'धृतिः स्यान्नर्मजा द्युतिः' इति च तल्लक्षणम् ।

एवंविधः = एतादृशः, (यं मयाऽनुनीयमानाऽपि न मोक्तुमिच्छसि, येन च तव सखी चेखियते) कोपानुबन्धः = क्रोधक्रमः, दीर्घरोष इति भावः ।

सुसंगता—सखी, तुम बड़ी निर्दयता कर रही हो, महाराज इस तरह तुम्हारा हाथ पकड़ें फिर भी तुम नहीं मानती ।

सागरिका—(भ्रूमङ्गके साथ) सुसङ्गता, अभी भी नहीं रुकती ?

राजा—मान जाओ, सखियों पर इस तरह क्रोध नहीं करना चाहिये ।

विदू०—एसा क्खु अवरा देवी वासवदत्ता । (एषा खल्वपरा देवी वासवदत्ता ।)

(राजा सचकितं सागरिकाया हस्तं मुञ्चति ।)

साग०—(ससंभ्रमम् ।) सुसंगदे किं दाणि एत्थ करिस्सम् । (सुसंगते किमिदानी मत्र करिष्ये ।)

सुस०—सहि एदं तमालवीथिअं अन्तरिअ णिक्कमम्ह । (सखि एतां तमालवीथिकामन्तरयित्वा निष्क्रामावः ।)

(निष्क्रान्ते ।)

राजा—(पार्श्वतोऽवलोक्य ।) वयस्य क सा देवी वासवदत्ता ।

विदू०—भो ण जाणामि क सा । मए एसा क्खु अवरा देवी वासवदत्ता अदिदीहरोसदाएत्ति भणिदं । (भो न जानामि क सा । मया एषा खल्वपरा देवी वासवदत्ताऽतिदीर्घरोषतयेति भणितम् ।)

अपरा = अन्या, सैव कीपना त्वदनुनयेनापि कीपोपशममकुर्वतीति चेति विदूषकस्य विवक्षा, राजा तु एका सागरिका त्वयाऽनुनीयत इयमपरा रोषकलुषा वासवदत्ता प्राप्तेति विदूषकोक्तेरभिप्रायं निरधारयत् ।

सचकितम् = सर्पदष्ट इव वेगेनाश्चर्यरसमग्नमुद्रया च । तथाकरणं च देवीकोपसम्भावनया बोध्यम् ।

अत्र = देव्या अत्रागमने । सागरिकयाऽपि देव्या आगमनमेव विदूषकेणोक्तं परिज्ञातमत एवेत्यमुक्तम् ।

पार्श्वतः = प्रान्तदेशे, यत्रागताया देव्या दर्शनस्य संभवस्तत्र स्वपार्श्वे इत्यर्थः ।

विदूषक—यह भी दूसरी वासवदत्ता ही मालूम देती है । (राजा अकचकाकर सागरिका का हाथ छोड़ता है)

सागरिका—(घबड़ा कर) अब मैं क्या करूं ।

सुसङ्गता—सखी, इसी तमालवीथीके बीचसे निकल चलें । (दोनों का प्रस्थान)

राजा—(चारों ओर देखकर) कहां हैं देवी वासवदत्ता ?

विदूषक—वह कहां हैं सो मैं क्या जानूं । मैंने तो कहा कि क्रोधमें यह भी वासवदत्ता ही है ।

राजा—धिङ् मूर्ख ।

प्राप्ता कथमपि दैवात्कण्ठमनीतैव सा प्रकटरागा ।

रत्नावलीव कान्ता मम हस्ताद् भ्रंशिता भवता ॥ १९ ॥

(ततः प्रविशति वासवदत्ता काञ्चनमाला च ।)

वासवदत्ता—हञ्जे कञ्चनमाले अध केत्तिअ दूरे दाणिं सा अज्जउत्तेण परिगिहीदा णोमालिआ । (हञ्जे काञ्चनमाले अथ कियद्दूर इदानीं साऽर्यपुत्रेण परिगृहीता नवमालिका ।)

काञ्चनमाला—भट्टिणि एदं कदलीघरअं अदिक्कमिअ दीसदि एव्व । (भट्टि एतत्कदलीगृहमतिक्रम्य दृश्यत एव ।)

प्राप्तेति । कथमपि केनापि प्रकारेण दैवात् भाग्यानुकूल्यात् प्राप्ता लब्धा (सागरिका रत्नमाला च) प्रकटरागा स्फुटस्नेहा पक्षे प्रकटकान्तिश्च कान्ता प्रिया सागरिकाऽन्यत्र रमणीया सा सागरिका रत्नावली मणिमाला इव कण्ठमनीता अपरिहिता अनालिङ्गिता च भवता त्वया मम हस्ताद् भ्रंशिता नाशिताऽदर्शनं नीतेत्यर्थः । यथा कञ्चन भाग्यवशाद्दीप्तवर्णं रत्नमालां प्राप्य यावत्कण्ठे निदधाति तावदेव तत्सहचरस्य दोषेण सा नश्यति तथैव भाग्योदयेन प्रकटानुरागा सागरिका मयाऽधिगता यावन्मम कण्ठे लगति सा प्रिया तावदेव वासवदत्तात्रागतेति त्वद्वचसा भीता पलायितेति धिक् त्वामिति भावः । श्लेषोपमयोरङ्गाङ्गिभावः सङ्करः ॥ १९ ॥

अत्र 'राजा-धिङ् मूर्ख' इत्यारभ्य... 'भ्रंशिता भवता' इत्यन्तेन सन्दर्भेण वत्स-राजस्य सागरिकासमागमरूपहितस्य वासवदत्ताप्रवेशसूचकेन विदूषकवचसा निरोधात् निरोधनाख्यं प्रतिमुखसन्धेरङ्गं प्रदर्शितं वेदितव्यम् ॥

दृश्यत एव = पार्श्व एवास्य कदलीगृहस्य वर्तते सा नवमालिकेत्याशयः ।

राजा—मूर्ख ! तुझको धिक्कार है ।

दैववश किसी तरह मिली हुई अनुरागपूर्ण-हृदया वह मेरी प्यारी रत्नमालाकी तरह मुझे मिली किन्तु मेरे गले लगानेके पहलेही तुमने उसे खो दिया ॥ १९ ॥

(वासवदत्ता तथा काञ्चनमालाका प्रवेश)

वासवदत्ता—अरी काञ्चनमाला, अब वह महाराजकी नवमालिका कितनी दूरीपर होगी ?

काञ्चनमाला—इसी कदलीगृहके उस पारसे तो दीखती है ।

वासव०—ता आदेसेहि मगंम् । (तदादेशय मार्गम् ।)

काञ्चन०—एदु एदु भट्टिणी । (एत्वेतु भर्त्री ।)

राजा—वयस्य कवेदानीं प्रिया द्रष्टव्या ।

काञ्चन०—भट्टिणि जहा समीवे भट्टा मन्तेहि तह तक्केमि भट्टिणी एव पडिवालअन्तो चिट्ठदिति । ता उवसप्पदु भट्टिणी । (भर्त्रि यथा समीपे

भर्ता मन्त्रयते तथा तर्कयामि भर्त्रीमेव प्रतिपालयंस्तिष्ठतीति । तदुपसर्पतु भर्त्री ।)

वासव०—(उपसृत्य ।) जअदु जअदु अज्जउत्तो । जयतु जयत्वार्यपुत्रः ।)

राजा—(अपवार्य ।) वयस्य प्रच्छादय चित्रफलकम् ।

विदूषकः—(कक्षायां फलकं प्रक्षिप्योत्तरीयेण प्रच्छादयति ।)

वासव०—अज्जउत्त अह कुसुमिदा गोमालिआ । (आयपुत्र अथ कुसुमिता नवमालिका ।)

राजा—देवि प्रथममिहागतैरप्यस्माभिस्त्वं चिरयसीति नैव दृष्टा । तदेहि । सहितावेव तां पश्यावः !

प्रिया = सागरिका ।

चित्रफलकम् आलेख्यपटम् (यथा देव्या दृष्टिस्तत्र न पतेत्तथा प्रच्छादयेत्यर्थः)

कक्षायाम् = पार्श्वबाहोरन्तरालदेशे । उत्तरीयेण = उपरितनवलेखेण । उत्तरस्मिन् देहभागे भवमुत्तरीयम् ।

चिरयसि = विलम्बसे । अत्र प्रथममागत्यापि तवानुपस्थितौ त्वत्प्रतीक्षयैव न तामहमैक्षिषीति भावः ।

वासवदत्ता—अच्छा, मार्ग बताती चल ।

काञ्चनमाला—आहए महारानी ।

राजा—मित्र, अब प्रिया कहां मिलेगी ?

काञ्चनमाला—महारानी, समीपमें ही महाराज कुछ बातें करते हैं, मालूम पड़ता है वह आपकी ही प्रतीक्षामें हैं । आप चलें ।

वासवदत्ता—(समीप जाकर) जय हो आर्यपुत्रकी ।

राजा—(मुंह फेरकर) मित्र, चित्रफलक छिपालो ।

विदूषक—(बगलमें चित्रपट रखकर चादरसे ढांपता है)

वासवदत्ता—आर्यपुत्र, आपकी नवमालिका पुष्पित हुई ?

राजा—देवि, यद्यपि मैं पहलेही यहां आ गया, लेकिन आपने देर कर दी इससे उसे अभी नहीं देखा है, अब हम दोनों साथ ही देखेंगे ।

वासव०—(निर्वर्ण्य ।) अज्जउत्त मुहरागादो एव्व मए जाणिदं जहा कुसुमिदा णोमालिआत्ति । ता ण गमिस्सम् । (आर्यपुत्र मुखरागादेव मया ज्ञातं यथा कुसुमिता नवमालिकेति । तन्न गमिष्यामि ।)

विदू०—ही ही भो जिदं जिदं अम्हेहिं । (ही ही भोः जितं जितम्-स्माभिः ।) (इति बाहू प्रसार्य नृत्यति । नृत्यतः कक्षान्तरात्फलकः पतति ।)

(राजा अपवार्य विदूषकमङ्गुल्या तर्जयति ।)

विदू०—(अपवार्य ।) भो मा कुप्प । तूणीओ चिट्ठ । अहं एव्व एत्थ जाणिस्सम् । (भो मा कुप्य । तूणीकस्तिष्ठ । अहमेवात्र ज्ञास्यामि ।)

काञ्चन०—(फलकं गृहीत्वा निरूप्यापवार्य ।) भट्टिणि पेक्ख दाव किमेत्थ चित्तफलेए आलिहिदं । (भट्टि प्रेक्षस्व तावत्किमत्र चित्रफलक आलिखितम् ।)

वासव०—(निरूप्यापवार्य ।) कञ्चनमाले अअं अज्जउत्तो । इअं उण

मुखरागात् = त्वन्मुखकान्तिप्रकर्षं दृष्ट्वा, त्यब्लोपे पञ्चमीयम् ।

नृत्यतः = गात्रविक्षेपं कुर्वतः, यद्वोपयितुं वञ्चायां न्यस्तं तदेवाकाले नृत्यता प्रकाशमानोन्मत्तादृशमनवधानं च विदूषकस्य स्वाभाविकतयोपनिबध्यते ।

मा कुप्य = अस्य चित्रफलकस्य पतनेन मयि रोषं न कुरु । अत्र 'मा' इति 'ओ मा नो ना निषेधवचना' इति समर्थितो माशब्दः, न तु माश्शब्दस्तद्योगे हि लुब्धः स्यात् । एवमन्यत्राप्युक्तम् ।

वासवदत्ता—(भलीभांति देखकर) आर्यपुत्र, आपके चेहरेके देखनेसे ही मालूम पड़ रहा है कि नवमालिका फूली है । तब मैं नहीं जाती ।

विदूषक—ह ह ह, हम लोगोंकी जीत रही । (हाथ उठाकर नाचता है, और बगलसे चित्रपट गिरता है)

[राजा मुंह फेरकर इशारेसे विदूषकको सचेत करता है]

विदूषक—(मुंह फेरकर) रंज मत हों, आप चुप रहें, केवल मैं ही जानूंगा ।

काञ्चनमाला—(फलकको उठाकर देखकर, मुंह फेरकर) महारानी, देखिए तो इसमें क्या अङ्कित है ?

वासवदत्ता—(देखकर, मुंह फेरकर) काञ्चनमाले, ये हैं आर्यपुत्र, और यह

सागरिका । किं णोदम् । (काञ्चनमाले अग्रमार्यपुत्रः । इयं पुनः सागरिका । किं न्वेतत् ।)

काञ्चन०—भट्टिणि अहं पि एदं एव चिन्तेमि । (भान्नं अहमप्येतदेव चिन्तयामि ।)

वासव०—(सकोपहासम् ।) अज्जउत्त केण एदं आलिहिदम् । (अर्य-पुत्र, केनेदमालिखितम् ।)

राजा—(सवैलक्ष्यस्मितम् । अपवार्य ।) वयस्य किं ब्रवीमि ।

विदू०—(अपवार्य ।) भो मा चिन्तेहि । अहं उत्तरं दाइस्सम् । भोदि मा अण्णथा संभावेहि । अप्पा किल दुक्खेण आलिहीअदित्ति मम वअणं सुणिअ पिअअस्सेण एतं आलेक्खविण्णाणं दसिदम् । (भो मा चिन्तय । अहमुत्तरं दास्यामि । (प्रकाशं वासवदत्तां प्रति ।) भवति मान्यथा संभावय । आत्मा किल दुःखेनालिख्यत इति मम वचनं श्रुत्वा प्रियवयस्येनैतदालेख्यविज्ञानं दर्शितम् ।)

राजा—यथाह वसन्तकस्तथैवेतत् ।

किं न्वेतत् = कथमिदमुपपन्नमिति भावः । वासवदत्तायाः सततजागरूकतयैवं प्रश्नः ।

सवैलक्ष्यस्मितम् = विलक्षस्य भावो वैलक्ष्यम्, 'विलक्षो विस्मयान्विते' इत्यमरः । वैलक्ष्यद्योतकं स्मितम् वैलक्ष्यस्मितम्, तेन सहितं यथा स्यात्तथा । एतच्च (अपवारणक्रियाविशेषणमिदम्)

आलेख्यविज्ञानम् = चित्राङ्कनपाटवम्, मया कथितस्य मिथ्यात्वमुपपादयितुमेवायं स्वमाङ्क्यदिति भावः ।

सागरिका है । यह क्या बात है ?

काञ्चनमाला—मैं भी तो यही सोच रही हूँ ।

वासवदत्ता—(कोपकी हंसीसे) महाराज, यह किसका शिल्प है ।

राजा—(विस्मयके साथ मुख फेरकर) मित्र ! क्या कहूँ ?

विदूषक—(मुँह घुमाकर) अजी, चिन्ता मत कीजिये, मैं उत्तर दूँगा । (प्रकाश, वासवदत्तासे) महारानी, कुछ दूसरा मत मानें । मैंने महाराजसे कहा कि अपना चित्र बनाना दुष्कर होता है इसीपर उन्होंने अपनी छवि अङ्कित की ।

राजा—हाँ वसन्तक ठीक कह रहा है ।

वासव०—(फलकं निर्दिश्य ।) अज्जउत्त एसावि जा अवरा तुह समीवे आलिहिदा ता किं अज्जवसन्तअस्स विण्णाणम् । (आर्यपुत्र एषापि यापरा तव समीप आलिखिता तत्किमार्यवसन्तकस्य विज्ञानम् ।)

राजा—(सविस्मयम् ।) देवि अलमन्यथा शङ्कया । इयं हि कापि कन्यका स्वचेतसैव परिकल्प्यालिखिता । न तु दृष्टपूर्वा ।

विदू०—भोदि सच्चं सच्चम् । सबामि बम्हसुत्तेण जइ ईदिशी कदावि अम्हेहिं दिट्ठुप्पा । (भवति सत्यं सत्यम् । शपे ब्रह्मसूत्रेण यदीदृशी कदाप्यस्माभिर्दृष्टपूर्वा ।)

काञ्च०—(अपवार्य ।) भट्टिणि घुणक्खरं वि कदावि संभवदि जेव । (भर्त्रि घुणाक्षरमपि कदापि संभवत्येव ।)

वास०—(अपवार्य ।) अइ उजुए वसन्तओ वखु । ण जानासि तुमं एदस्स वक्कभणिदाइं । अज्जउत्त मम उण एदं चित्तफलअं पेक्खन्तीए सीसवेअणा समुप्पण्णा । ता गमिस्सं अहम् । (अयि ऋजुके वसन्तकः खल्वेषः । न जानासि त्वमेतस्य वक्कभणितानि (प्रकाशम् ।) आर्यपुत्र मम पुनरेत-

ब्रह्मसूत्रेण = यज्ञोपवीतेन । शपे = शपथं करोमि ।

घुणाक्षरम् = घुणाख्यः क्षुद्रकीटविशेषः काष्ठमुत्क्रान्तन् यदच्छया रेखाविशेषं जनयति, सैव रेखा कदाचिदक्षरत्वेन गृह्यते, अतो यदच्छयाऽन्यसंवादि किञ्चिदपि घुणाक्षरमुच्यते । यथात्र राज्ञा काचित् स्वपरिकल्पिता बालिकाऽङ्किता, सा वासव-
दत्तया सागरिकात्वेन विज्ञायते ।

ऋजुके = सरले, एतत्कपटानभिज्ञे इत्यर्थः । वक्कभणितानि=कुटिलभाषितानि ।

वासवदत्ता—(चित्रपट दिखलाकर) महाराज, और यह जो दूसरी आपके नजदीक चित्रित की गई है क्या यह आर्यवसन्तककी कला है ?

राजा—(हँसकर) देवी, अन्यथा मत मानें । मैंने कल्पनासे एक कन्याको चित्रमें अङ्कित किया था, मैंने इसे कभी देखा नहीं है ।

विदूषक—महारानी, यह बिलकुल सत्य है, मैं यज्ञोपवीत की शपथ करता हूँ कि हम लोगोंने ऐसी कन्या कहीं नहीं देखी ।

काञ्चनमाला—(मुँह घुमाकर) कभी-कभी घुणाक्षर न्याय भी तो होता ही है ।

वासवदत्ता—(मुँह फिराकर) अरी सरले, यह वसन्तक है, तुम इसकी टेढ़ी बातें क्या जानोगी । (प्रकाश) आर्यपुत्र, मेरा तो इस चित्रपटके देखनेसे माथा

चित्रफलकं प्रेक्षमाणायाः शीर्षवेदना समुत्पन्ना । तद्गमिष्याम्यहम् । (प्रस्थिता ।)

राजा—(पटान्ते गृहीत्वा ।) देवि !—

प्रसीदेति ब्रूयामिदमसति कोपे न घटते

करिष्याम्येवं नो पुनरिति भवेदभ्युपगमः ।

न मे दोषोऽस्तीति त्वमिदमपि च ज्ञास्यसि मृषा

किमेतस्मिन्वक्तुं क्षममिति न वेद्मि प्रियतमे ॥ २० ॥

वासवदत्ता—(सविनयं पटान्तमाकर्षन्ती ।) अज्जउत्त मा अण्णधा
सभावेहि । सच्च एव्व मं सीसवेअणा बाधेदि । ता गमिस्सम् । (आर्यपुत्र
मान्यथा संभावय । सत्यमेव मां शीर्षवेदना बाधते । तद्गमिष्यामि ।)

(उभे निष्क्रान्ते ।)

शीर्षवेदना = शिरःपीडा । सा च राज्ञः परगतचित्तत्वप्रत्ययेन बोध्या । अत्र
'वासवदत्ता (फलकं निर्दिश्य) आर्यपुत्र' इत्यादिना 'शीर्षवेदना समुत्पन्ना'
इत्यन्तेन सन्दर्भेण वासवदत्तया वत्सराजस्य सागरिकाविषयकानुरागस्योद्भेदना-
त्प्रत्यक्षनिष्ठुराभिधानलक्षणं वज्रमित्यङ्गं दर्शितम् ॥

प्रसीदेति । प्रसीद मयि प्रसन्ना भव इति ब्रूयाम् कथयेयम् इदम् एतादृशम्
कथनम् कोपे क्रोधे असति अवियमाने न घटते न युज्यते, अकुपितजनानुनयनस्य
तत्क्रोपनव्यापारपर्यवसायित्वादियं कुपिता न वेति निर्धारणमन्तराऽनुनयवचनमनु-
चितमिति भावः । पुनः भूयः एवम् न करिष्यामि विधास्यामि इति अभ्युपगमः
अकृतस्याप्यपराधस्य, स्वीकारः भवेत्, अतस्तथापि न वक्तुं शक्यमिति तात्पर्यम् ।
मे मम दोषः अपराधः नास्ति इति च त्वं मृषा मिथ्या ज्ञास्यसि अवगमिष्यसि
मदीयं निर्दोषत्वं न त्वं श्रद्धास्यस इति भावः । एतस्मिन् अस्मिन् प्रसङ्गे किं वक्तुं

दुखने लगा, मैं जाऊंगी । जाती है ।

राजा—(अञ्चल पकड़कर) देवि, इस स्थितिमें तुमसे क्या कहूँ, मैं नहीं सम-
झता, प्रसन्न होनेके लिये कहूँ तो वह प्रार्थना जब क्रोध हो तब की जाती है, मैं
फिर ऐसा नहीं करूँगा, ऐसा कहना एक प्रकारसे दोषका स्वीकार है और यदि मैं
कहूँ कि मेरा दोष नहीं है तो तुम इसे मिथ्या मानोगी ॥ २० ॥

वासवदत्ता—(नम्रतासे अञ्चल छुड़ाती हुई) आर्यपुत्र, दूसरी बात मत सोचें,
सचमुच मेरा शिर दुख रहा है, इसलिपु जा रही हूँ । (दोनोंका प्रस्थान)

विदूषकः—(पार्श्वार्ण्यधलोक्य ।) भो दिट्टिआ वड्डहसि । कखेमेण अम्हाणं अदिक्कन्ता अआलवादावली । (भो दिष्टया वर्धसे । क्षेमेणास्माकम-
तिक्रान्ताऽकालवातावली ।)

राजा—धिङ् मूर्खं कृतं परितोषेण । यान्त्याऽऽभिजात्यान्निगूढो न
लक्षितस्त्वया देव्याः कोपानुबन्धः ।

भूभङ्गे सहसोद्गतेऽपि वदनं नीतं परां नम्रता-
मीषन्मां प्रति भेदकारि हसितं नोक्तं वचो निष्ठुरम् ।

क्षमम् योग्यम् इति न वेप्ति नावधारयामि, प्रियतमे इति सम्बोधनं तदानुकूल्य-
विधानाशयैव प्रयुक्तं वेदितव्यम् । सर्वासामपि वचोभङ्गीनां तत्तद्दोषदूषितत्वेन
त्वत्कोपोपशमार्थं वक्तव्यं नावैमीति महन्मम कष्टमिति भावः । वक्तव्यं नावधारया-
मीत्यस्यावपादत्रयेन समर्थनाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः । शिखरिणी
वृत्तम् ॥ २० ॥

अत्र चित्रगतयोर्वत्सराजसागरिकयोर्दर्शनात् कुपिताया वासवदत्ताया अनुनय-
नात् पर्युपासनं नामाङ्गम् ॥

क्षेमेण = कल्याणेन । अतिक्रान्ता = व्यतीता । अकालवातावली = असमय-
वात्या ।

परितोषेण = सन्तोषेण, कृतम् = अलम् । सन्तोषो न कर्तव्यो भयकारणस्य
सम्प्रत्यप्यनपायादिति भावः । आभिजात्यात = भद्रभावात् । सा हि देव्या भद्रता यया
कोपं प्रकटं नाकार्षीदन्तस्तु तस्याः कोपकलुषमेवावर्तत, तदलं परितोषेणेति भावः ।

भूभङ्ग इति । भ्रुवोर्भङ्गः कौटिल्यम् भ्रुकुटिबन्धः तस्मिन् सहसा हठात् उद्गते
जातेऽपि क्रोधयौतके भूभङ्गे सहसा जातेऽपि दयितया प्रियतमया वासवदत्तया वद-
नम् सुखम् पराम् अतिशयवतीम् नम्रताम् नतिम् नीतम् प्रापितम् । क्रोधेन भ्रुकुटौ
बद्धायामपि मुखं शालीनतया नमितमित्यर्थः । माम् प्रति मामुद्दिश्य भेदकारि मर्म-

विदूषक—(बगल झांककर) बधाई है कुशल है, आंधी टली ।

राजा—मूर्ख, खुशी होना व्यर्थ है, जाती हुई देवीका कोप भद्रतामें छिपा था
उसे तुम नहीं समझ सके ।

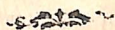
भूभङ्ग हो आया, फिर भी वह मुंह नीचे झुकाए रही, मुझे लचक करके उसने

अन्तर्बाष्पजडीकृतं प्रभुतया चक्षुर्न विस्फारितं
कोपश्च प्रकटीकृतो दयितया मुक्तश्च न प्रश्रयः ॥ २१ ॥

तदेहि । देवीमेव प्रसादयितुं गच्छावः ।

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

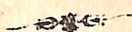
इति कदलीगृहो नाम द्वितीयोऽङ्कः ।

स्पर्शि ईषत् अल्पम् हसितम्, निष्ठुरम् कठोरम् वचः नोक्तम् । प्रभुतया तथा
कर्तुं समर्थतया अन्तः मध्ये यद् बाष्पम् अश्रु तेन जडीकृतम् प्रतिबद्धव्यापारताम्
प्रापितम् अपि चक्षुः नयनम् न विस्फारितम् दीर्घीकृतम् (इत्थम्) कोपश्च प्रकटी-
कृतः, प्रश्रयः विनयश्च न मुक्तः त्यक्तः । कुप्यता जनेनान्येन यथा भ्रुकुटौ जातमात्रा-
यामेव नयनाभ्यामुद्गूर्यते, निष्ठुरं वचो व्याह्रियते, नयनं च विस्फार्यते तत्र
तस्याविनयः कारणम्, अनया तु विनयेन तथा नाचरितमिति स्तुत्यमस्या
गाम्भीर्यमिति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २१ ॥

इति मैथिलमण्डितश्रीरामचन्द्रमिश्रप्रणीते रत्नावली 'प्रकाशे'

द्वितीयाङ्कप्रकाशः ।

अत्यल्प मात्रामें मर्मभेदिनी हंसी प्रकट की, किन्तु निष्ठुर बातें नहीं कहीं, आंखोंमें
आंसू भर जानेपर भी मेरी ओर आंखोंको नहीं उठने दिया, इस तरह मेरी
प्रियतमाने क्रोध भी प्रकट कर दिया और विनयको भी नहीं छोड़ा ॥ २१ ॥
इसलिए आओ देवीको ही प्रसन्न करनेके लिए हम लोग चलें ।

[सबका प्रस्थान]

द्वितीय अङ्क समाप्त

तृतीयोऽङ्कः

(ततः प्रविशति मदनिका ।)

मदनिका—(आकाशे ।) कोसम्बिए कोसम्बिए अवि दिठ्ठा तुए भट्टिणो सआसे कञ्चणमाला ण वा । किं भणसि । कोवि कालो ताए आअच्छिअ गदाए त्ति । ता कहिं दाणिं पेक्खिस्सम् । कहं एसा क्खु कञ्चणमाला इदो एठव आअच्छदि । ता जाव णं उवसप्पामि । (कौशाम्बिके कौशाम्बिके अपि दृष्टा त्वया भर्तुः सकाशे काञ्चनमाला न वा । (कर्णं दत्त्वा ।) किं भणसि । कोऽपि कालस्तस्या आगत्य गताया इति । तत्कुत्रेदानीं प्रेक्षिष्ये । (अग्रतोऽवलोक्य ।) कथमेषा खलु काञ्चनमालेत एवागच्छति । तथावदेनामुपसर्पामि ।)

(ततः प्रविशति काञ्चनमाला ।)

काञ्चनमाला—(सोत्प्रासम् ।) साहु रे अमच्चवसन्तअ साहु । अदिसइदो तुए अमच्चजोगन्धराअणो इमाए संधिविग्गहचिन्ताए । (साधु रे अमात्य-वसन्तक साधु । अतिशयितस्त्वयाऽमात्ययौगन्धरायणोऽनया संधिविग्रहचिन्तया ।)

आकाशे—एकोऽभिनेता मञ्चे स्थितोऽशरीरिणीं वाचमाकर्ण्य तदावर्त्य च स्व-भाषितेन योजयति तत्रैतमुपयुज्यते, इदमेव चाकाशभाषितमित्युच्यते, तल्लक्षणं यथा—‘किं ब्रवीत्येवमित्यादि विना पात्रं ब्रवीति यत् । श्रुत्वेवानुक्तमप्येकस्तत् स्या-दाकाशभाषितम्’ ॥ इति ॥

कोऽपि = कियानपि । प्रेक्षिष्ये = द्रक्ष्यामि । उपसर्पामि = समीपङ्गच्छामि ।

सोत्प्रासम् = सोल्लुण्ठनम् , सोपहासमिति भावः । अमा सह भवः अमात्यः मन्त्री स चासौ वसन्तकश्च तत्सम्बुद्धौ अमात्यवसन्तकेति । अतिशयितः = अति-

(मदनिका का प्रवेश)

मदनिका—(आकाशकी ओर) कौशाम्बिके कौशाम्बिके, क्या महाराजके पास काञ्चनमालाको तुमने देखा है या नहीं ? (कान लगाकर) क्या कहा ? कुछ देर हुई है वह आकर गई ? अब कहां मिलेगी ? (आगे देखकर) यही तो काञ्चनमाला इधर ही आ रही है । इसके समीप चलूं ।

(काञ्चनमालाका प्रवेश)

काञ्चनमाला—(तिरस्कारके स्वरमें) धन्य अमात्यवसन्तक, तुम धन्य हो । तुमने इस सन्धि-विग्रहमें अमात्य यौगन्धरायणको भी मात कर दिया ।

मद०—(उपसृत्य सस्मितम् ।) हला कञ्चनमाले कि अज्जवसन्तएण किदं जेण सो एव्वं सत्ताहिज्जदि । (हला काञ्चनमाले किमार्थवसन्तकेन कृतं येन स एवं श्लाघ्यते ।)

काञ्चन०—हला मअणिए किं तव एदिणा जाणिदेण । तुमं इमं रहस्सं रक्खिदुं ण पारेसि । (हला मदनिके किं तवैतेन ज्ञातेन । त्वमिदं रहस्यं रक्षितुं न पारयसि ।)

मद०—सबामि देवीए चलणेहिं जदि कस्स वि पुरदो पआसेमि । (शपे देव्याश्चरणाभ्यां यदि कस्यापि पुरतः प्रकाशयामि ।)

काञ्च०—जइ एवं ता सुणु ! अज्ज ऋखु मए राअइलाओ पडिणिइ-त्तमानाए चित्तसालिआदुआरे वसन्तअस्स सुसंगदाए समं आलावो सुदो । (यद्येवं तच्छृणु । अथ खलु मया राजकुलात्प्रतिनिवर्तमानया चित्रशालिकाद्वारे वसन्तकस्य सुसंगतया सममालापः श्रुतः ।)

क्रान्तः, जित इत्यर्थः । सन्धिश्च विग्रहश्च सन्धिविग्रहौ तयोश्चिन्तया विचारेण । स सन्धिविग्रहौ चिन्तयन्कदाचिदसफलोऽपि स्यात्परं तस्य कूटचक्रं न कदापि विफलं स्यादिति भावः । विदूषकपक्षे सन्धिविग्रहौ नायिकया नायकस्य संयोगो विरहश्चेति बोध्यम् । अत्र 'साधु रे' इत्यारभ्य प्रवेशकेन अभूताहरणाख्यं गर्भसन्धेरङ्गमुक्तम् ।

सस्मितम् = सहासम्, हासश्च पूर्वोक्तोपहासश्रवणजन्यो वेद्यः । श्लाघ्यते = प्रशस्यते, उपहस्यत इति व्यङ्ग्योऽर्थः ।

रक्षितुम् = गोपायितुम्, अतस्त्वां प्रत्येतत्कथयितुं न युज्यत इति भावः ।

एवम् = अप्रकाशनबद्धप्रतिज्ञत्वम् । प्रतिनिवर्तमानया = परावर्तमानया । चित्र-शालिकाद्वारि = चित्रशालैव चित्रशालिका, तस्याः द्वारि द्वारदेशे ।

मदनिका—(समीप आकर, हंसती हुई) आर्यवसन्तकने क्या किया है कि उसकी इतनी तारीफ कर रही हो ।

काञ्चनमाला—मदनिका, तुम यह जानकर क्या करोगी, यह रहस्य तुम छिपा भी न सकोगी ।

मदनिका—मुझे देवीकी सौगन्ध, यदि मैं इसे किसीसे कहूँ ।

काञ्चनमाला—यदि ऐसी बात है तो सुन । आज मैं राजकुलसे लौट रही थी तो चित्रशालिकाके द्वारपर वसन्तक और सुसंगतामें होनेवाली बातें मुझे सुननेको मिल गईं ।

मद०—(सकौतुम् ।) सहि कीदिसो । (सखि कीदृशः ।)

काञ्च०—जह सुसंगदे ण वखु साअरिअं वज्जिअ अण्णं किं पि पिअवअस्सस्स असच्छदाए कारणं । ता चिन्तेहि एत्थ पडिआरंत्ति । (यथा सुसंगते न खलु सागरिकां वर्जयित्वा अन्यत्किमपि प्रिग्वदस्यस्यास्वस्थ-तायाः कारणम् । तच्चिन्तयात्र प्रतीकारमिति ।)

मद०—तदो सुसंगदाए किं भाणदम् । (ततः सुसंगतया किं भणितम् ।)

काञ्च०—एवं ताए भणितम् । अज्ज वखु देवीए चित्तफलअवुत्तन्त-साङ्केदाए साअरिअं रक्खिदुं मम हत्थे समप्पअन्तीए जं रोवत्थं मे पसा-दीकिदं तेण ज्जेव विरचिदभट्ठिणीवेषं साअरिअं गेण्हिअ अहं पि कञ्चण-मालावेषधारिणी भविअ पओसे इह आगमिस्सम् । तुमं पि इह एव चित्तसालिआदुआरे मं पडिवालइस्ससि । तदो माहवीलदामण्डवे ताए सह भट्ठिणो समागमो भविस्सदित्ति । (एवं तथा भणितम् । अथ खलु देव्या चित्रफलकवृत्तान्तशङ्कितया सागरिकां रक्षितुं मम हस्ते समर्पयन्त्या यन्नेपय्यं मे प्रसादोक्तं तेनैव विरचितभट्टिनीवेषां सागरिकां गृहीत्वाहमपि काञ्चनमालावेषधा-रिणी भूत्वा प्रदोष इहागमिष्यामि । त्वमपीहैव चित्रशालिकाद्वारे मां प्रतिपाल-यिष्यसि । ततो माधवीलतामण्डपे तथा सह भर्तुः समागमो भविष्यतीति ।)

सागरिकां वर्जयित्वा, = तस्या अन्या ।

देव्या = वासवदत्तया । चित्रफलकवृत्तान्तशङ्कितया = चित्रफलकसम्बन्धिन समाचारेण राजाचरणविषये सजातशङ्कया । नेपय्यम् = वस्त्राभरणादिकम् । प्रसादी-कृतम् = दत्तम् । कृतभट्टिनीवेषाम् = धृतवासवदत्तापरिच्छदाम् । गृहीत्वा = सह-हत्वा । प्रदोषे = सायंसमये ।

मदनिका—(कौतुकपूर्वक) कैसी बातें ?

काञ्चनमाला—यही कि सागरिकाके अतिरिक्त महाराजकी अस्वस्थताका और कोई कारण नहीं है इसलिये इसका उपाय सोचो ।

पदनिका—इस पर सुसंगताने क्या कहा ?

काञ्चनमाला—उसने कहा कि चित्रफलक वृत्तान्तसे शङ्कित होकर सागरिकाको मेरी रखवाली में सौंपती हुई देवतां जो कपड़े सुखे पारितोषिक में दिये हैं, उन्हीं कपड़ोंसे सागरिकाको देवताका रूप देकर और स्वयं काञ्चनमाला बनकर सन्ध्या समय यहाँ आऊँगी । तुम इसी चित्रशालिकाके द्वारपर मेरी प्रतीक्षा करना । इस तरह सागरिकासे राजाकी भेंट माधवी लतामण्डपमें हो सकेगी ।

मद०—(सरोषम् ।) सुसंगदे हदासि कखु तुमं जा एव्वं परिअण-
वच्छलं देविं वव्वेसि । (सुसंगते हतासि खलु त्वं यैवं परिजनवत्सलां देवीं
वञ्चयसे ।)

काञ्चन०—हला तुमं दाणिं कहि पत्थिदा । (हला त्वमिदानीं कुत्र
प्रस्थिता ।)

मद०—अहं कखु अस्सत्थसरीरस्स भट्टिणो कुसलवुत्तन्तं जाणिदु
गदा तुमं चिरअसीत्ति उत्तमन्तीए देवीए तुह सआसं पेसिदम्हि । (अहं
खत्वस्वस्थशरीरस्य भर्तुः कुशलवृत्तान्तं ज्ञातुं गता त्वं चिरयसीत्युत्ताम्यन्त्या देव्या
तव सकाशं प्रेषितास्मि ।)

काञ्चन०—अदिउजुआ दाणिं सा देवी जा एव्वं पत्तीअदि । एसो कखु
भट्टा अस्सत्थदामिसेण अत्तणो मअणावत्थं पच्छादअन्तो दन्ततोरणवल-
भीए चिट्ठदि । ता एहि । एदं वुत्तन्तं भट्टिणीए णिवेदम्ह । (अतिऋजुकेदानीं
सा देवी एवं प्रत्येति । एष खलु भर्ताऽस्वस्थतामिषेणात्मनो मदनावस्थां प्रच्छा-

परिजनवत्सलाम् = परिजनेषु स्नेहशालिनीम् । देवीम् = वासवदत्ताम् । वञ्चयसे =
प्रतारयसि । 'गृधिवञ्च्योः प्रलम्बने' इत्यात्मनेपदम् ।

अस्वस्थशरीरस्य = सरुजदेहस्य । चिरयसि = विलम्बसे, (शीघ्रमागत्य भर्तुः
कुशलं न निवेदयसि) इति हेतुः, उत्ताम्यन्त्या = चिन्तया विमनायमानया ।

अतिऋजुका = अतिशयसरला, (या मदनावस्थामपि रुजात्वेन सम्भाव्य
कुशलं जिहासते) अस्वस्थतामिषेण = अस्वास्थ्यच्छलेन । प्रच्छादयन् = गोपयन् ।

मदनिका—(क्रोधपूर्वक) सुसंगते, तू बड़ी नीच है, जो परिजन पर स्नेह
रखनेवाली देवीको इसतरह धोखा देती है ।

काञ्चनमाला—भरी, तू इस समय कहाँ चली है ?

मदनिका—मैं तो तुम्हारे ही पास जा रही थी, देवीने कहा देख तो, महाराज
अस्वस्थ हैं, उनकी कुशलवार्ता जानने काञ्चनमाला गई वह क्यों विलम्ब कर रही
है । चलो, यह खबर देवीको दे दें ।

काञ्चन०—देवी अत्यन्त सरल स्वभावकी है जो कि अभी इस तरह विश्वास
रखती हैं । ये तो महाराज अस्वस्थताके बहाने अपनी काम-पीडाको छिपाते हुए

द्वन्द्वन्ततोरणवलभ्यां तिष्ठति । तदेहि । एतं वृत्तान्तं भर्त्र्यं निवेदयावः ।)
(इति निष्क्रान्ते ।)

प्रवेशकः ।

(ततः प्रविशति मदनावस्थां नाटयन्नुपविष्टो राजा ।)

राजा—(निःश्वस्य ।)

सन्तापो हृदय स्मरानलकृतः संप्रत्ययं सहायतां

नास्त्येवोपशमोऽस्य तां प्रति पुनः किं त्वं मुधा ताम्यसि ।

कामिनो हि मदनावस्थां गोपयन्तो वर्णयन्ते, तथा च नैषधीये—

‘मृषा विषादाभिनयादयं क्वचिज्जुगोप निःश्वासतर्ति वियोगजाम् ।

विलेपनस्याधिकचन्द्रभागता-विभावनाच्चापललाप पाण्डुताम्’ ॥ इति ।

द्वन्द्वन्ततोरणवलभ्याम् = दन्तैः हस्तिदन्तैः निर्मितम् विरचितम् तोरणम् बहिर्द्वारम् यस्याः सा चासौ बलभी सौधोर्ध्ववेश्म तस्याम् = हस्तिदन्तरचितबहिर्द्वारयुक्त सौधोर्ध्वभवने ।

निःश्वस्य = निःश्वासं गृहीत्वा, तथाकरणञ्चोत्कण्ठाव्यञ्जकम् ।

सन्ताप इति । हृदय ! चेतः, यद् यतः कारणात् तदा कदलीगृहपरिसरे सागरिकासमागमावसरे कथमपि कथञ्चन दैवात् भाग्यवशात् प्राप्तः सान्द्रः घनश्वासो चन्दनरसश्च तस्य स्पर्शः सम्पर्कः इव शीतलः सुखकरश्च स्पर्शो यस्य स सान्द्र-चन्दनरसस्पर्शः तस्याः सागरिकायाः करः बाहुः गृहीत्वा करेणादाय मूढेन अप्रत्युत्पन्नमतिना त्वया चिरम् बहुकालपर्यन्तम् त्वयि हृदये न निहितः न स्थापितः (ततः) सम्प्रति अधुना तद्वियोगे स्मरः कामः अनलः बहिः इव स्मरानलः तेन कृतः समुत्पादितः अयम् प्रत्यक्षानुभूयमानः सन्तापः सहायताम् भुञ्जताम् । अस्य सन्तापस्य उपशमः शमनम् नास्त्येव, (तत्संयोगस्यासम्भवित्वात्) ताम् साग-

द्वन्तनिर्मित द्वारवाले महल्लोंके ऊपरकी अटारीमें रहते हैं । इसलिये आशो । यह समाचार देवीको जाकर कहती हैं ।

(दोनों जाती हैं)

प्रवेशक

(कामदशार्मे राजाका प्रवेश)

राजा—(उसांस लेकर) हृदय, कामजनित इस सन्तापको तुम्हें अब सह-नाही होगा, इसकी कोई दवा नहीं है, उसके लिये क्यों बेचैन हो रहे हो । जब वह

यन्मूढेन मया तदा कथमपि प्राप्तो गृहीत्वा चिरं

विन्यस्तस्त्वयि सान्द्रचन्दनरसस्पर्शो न तस्याः करः ॥ १ ॥

अहो महदाश्चर्यम् ।

मनश्चलं प्रकृत्यैव दुर्लक्ष्यं च तथापि मे ।

कामेनैतत्कथं विद्धं समं सर्वैः शिलीमुखैः ॥ २ ॥

रिणाम् प्रति तत्प्राप्तिमुद्दिश्येत्यर्थः त्वम् पुनः मुधा व्यर्थम् किम् ताम्यसि ग्लायसि, अः।क्यप्रतिकारस्य दुःखस्याशोच्यत्वादिति भावः । कदलीगृहे समागतायाः सागरिणायाः करमालम्ब्य स्वसन्तापशान्तये स्वस्मिन्नन्यथाः, तदयं तवाविवेकः सम्प्रति तत्तियोगे त्वां परितापयति, सोढव्यश्चायं सन्तापः, स्वकृतस्यानवधानस्य फलस्य स्वेनैव भोक्तव्यत्वादिति भावः ॥ शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १ ॥

मनश्चलमिति । मनः चित्तम् प्रकृत्या स्वभावेनैव चलम् अस्थिरम्, तथा-चोक्तम्—‘असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम्’ इति । दुर्लक्ष्यम् लक्षयितुम-शक्यञ्च, अणुत्वात्प्रत्यक्षायोग्यत्वात्, अथवा दुर्लक्ष्यम् अशरव्यतायोग्यम्, अणु-त्वाच्चलत्वाच्चेत्यर्थः । तथापि मनसः अणुत्वचलत्वाभ्यां दुर्लक्ष्यत्वेऽपि मे मम एतत् मनः कामेन सर्वैः शिलीमुखैः बाणैः—

(‘उन्मादनस्तापनश्च स्तम्भनः शोषणस्तथा ।

सम्मोहनश्च पद्घैते पञ्चबाणस्य सायकाः ॥’

इति निर्दिष्टगुणैः प्रकटितस्वप्रभावैश्च तैः) समं तुल्यकालम् एव कथम् केन प्रकारेण विद्धम् ताडितम्, प्रथमन्तु वेध एव दुःसाध्यः अणुत्वाच्चलत्वाच्च, तत्राप्ये-केन बाणेन न किन्तु सर्वैर्बाणैः, तत्रापि न यथाकथञ्चिदवसरं प्राप्य किन्तु सम-कालम् इत्यत्यद्भुतमिति भावः । अत्र वेधकारणयोः स्पर्शलक्ष्यत्वरूपहेत्वोरसत्त्वोप-वेधस्य वर्णनाद्विभावनाऽलङ्कारः ॥ २ ॥

मिली थी, उस समय वेवकूफीसे मैं चन्दन की तरह शीतल उसका हाथ तुम्हारे ऊपर नहीं रख सका ॥ १ ॥

अहो, आश्चर्य है ? जब की मन स्वभावतः चञ्चल तथा अणु होनेके कारण अभेद्य होता है तब हमारे मनको कामदेवने एक साथ अपने सभी बाणोंसे कैसे वेध दिया ? ॥ २ ॥

(ऊर्ध्वमवलोक्य ।) भोः कुसुमधन्वन् !

बाणाः पञ्च मनोभवस्य नियतास्तेषामसंख्यो जनः

प्रायोऽस्मद्विध एव लक्ष्य इति यलोके प्रसिद्धिं गतम्
दृष्टं तत्त्वयि विप्रतीपमधुना यस्मादसंख्यैरयं

विद्धः कामिजनः शरैरशरणो नीतस्त्वया पञ्चताम् ॥ ३ ॥

(विचिन्त्य ।) न तथाऽहमेवंविधावस्थमात्मानमनुचिन्तयामि यथाऽ-

कुसुमधन्वन = कुसुमम् धनुर्यस्येति विग्रहे बहुव्रीहौ 'धनुषश्च' इत्यनङ् ।

बाणा इति । मनोभवस्य कामस्य पञ्च पञ्चसङ्ख्याकाः बाणाः शराः नियताः नियमितसङ्ख्याकाः ततोऽन्यूनाधिका इत्यर्थः । तेषाम् पञ्चानां कामबाणानाम् अस्माकमिव विधा प्रकारो यस्य तादृशः अस्मद्विधः अस्मादृशः प्रियावियुक्तः जनः एव प्रायः बाहुल्येन लक्ष्यः वेध्यः इति यत् लोके प्रसिद्धिं ख्यातिम् गतम् यातम् तत् अधुना त्वय्ये कामे विप्रतीपम् विपरीतम् दृष्टम् विलोकितम् । कामस्य पञ्चैव शरास्तेष्वसौ वियोगिनो लक्ष्यीकरोतीति यत्प्रसिद्धं तदनुकूलभाग्यविरहेण प्रियामनासादयता मया सम्प्रति विपरीतं दृष्टम् इत्याद्यपादद्वयार्थः, तत्रोपपत्तिमाह— यस्मादिति । यस्मात् यतः असङ्ख्यैः गणनारहितैः शरैः बाणैः त्वया विद्धः अयम् कामिजनः कामुकवर्गः अशरणः रक्षकविरहितः त्वया पञ्चतमम् पञ्चसङ्ख्याकत्वम् पञ्चत्वम् पञ्चभूतात्मकत्वम् मरणम् इति च नीतः प्रापितः । बाणा असङ्ख्याः कृताः लक्ष्यभूताः कामिनश्च पञ्चत्वं गमिताः, प्राक्श्रुतं तु कामिनामसङ्ख्यत्वं बाणानाञ्च पञ्चत्वमधुना तद्विपरीतं कृतमिति तात्पर्यम् । मनसि अन्तःकरणे भव उत्पत्तिर्यस्येति विग्रहे 'सप्तमी विशेषणे' इति ज्ञापकाद् व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः । 'शरणं गृहरक्षित्रोः' इत्यमरः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३ ॥

एवंविधावस्थम् = एतादृश्यां स्थितौ वर्तमानम् महान्तमन्तस्तापमनुभवन्त

(ऊपर देखकर) अये कामदेव !

आपके पाँच ही बाण हैं, और उनसे असंख्य वियोगी जनपर आपको प्रभुत्व करना होता है यह बात लोकमें प्रसिद्ध है, किन्तु यह बात मुझे आज उल्टी मालूम पड़ रही है, क्योंकि मैं देखता हूँ कि उन पाँचों बाणों का अकेला मैं ही लक्ष्य होकर पञ्चत्वको जा रहा हूँ ॥ ३ ॥

(कुछ सोचकर) इस स्थिति में भी मुझे अपनी उतनी चिन्ता नहीं है, जितनी

न्तर्निगूढकोपसंरम्भाया देव्या लोचनगोचरगतां तपस्विनीं सागरिकाम् ।
तथा हि ।

हिया सर्वस्यासौ हरति विदितास्मीति वदनं
द्वयोर्दृष्ट्वालापं कलयति कथामात्मविषयाम् ।
सखीषु स्मेरासु प्रकटयति वैलक्ष्यमधिकं
प्रिया प्रायेणास्ते हृदयनिहितातङ्कविधुरा ॥ ४ ॥

मित्यर्थः । अनुचिन्तयामि = भावयामि । अन्तर्निगूढकोपसंरम्भायाः = अन्तः हृदये
निगूढः संवृतः (अत एव च तुषाग्निरिव ज्वलन्) कोपस्य संरम्भः आवेगो यस्याः
सा तादृशी नस्याः, हृदयसंवृतकोपवेगायाः इत्यर्थः । देव्या वासवदत्तायाः । लोचन-
गोचरगताम् = दृष्टिविषयवर्तिनीम् । तपस्विनीम् = सरलाम् अदोषाञ्च । अस्यां सन्ता-
पावस्थायां वर्तमानोऽहं स्वविषये न तथा सचिन्तोऽस्मि यथाऽन्तः कुपिताया देव्या
दृष्टौ पतिताया अदोषायाः सागरिकाया विषये, सा हि वराकी मदर्थमेव महतीं
यन्त्रणामनुभवतीति चिन्तयता मया स्वकष्टं विस्मर्यत इति भावः ।

हियेति । सर्वस्य विदिता सर्वैः ज्ञातचरित्रा अस्मि सज्जाताऽस्मीति हिया
लज्जया असौ सागरिका वदनम् आत्मनो मुखम् हरति अन्यतः परावर्त्तयति, गत्क-
र्त्तृकराजसङ्गमादि सर्वैर्ज्ञातमिति त्रपया सागरिका स्वमुखं न दर्शयतीत्यर्थः । द्वयोः
कयोश्चिद् द्वयोर्जनयोः आलापम् परस्परकथोपकथनम् दृष्ट्वा निरीक्ष्य आत्मविषयाम्
स्वसम्बन्धिनीम् कथाम् कलयति सम्भावयति, द्वौ जनौ परस्परमालपन्तौ वीक्ष्य
मद्विषय एवेमौ मन्त्रयत इति चित्ते चिन्तयतीत्यर्थः । अत्र दृष्ट्वेत्यनेन परस्पर-
मालपन्तौ जनौ एव दृष्टिगोचरौ भवतस्तयोः शब्दास्तु न श्रूयन्ते, तच्छ्रवणे तु
यथार्थप्रत्ययेन तथा नापि स्यादिति व्यज्यते । सखीषु स्मेरासु कुतोऽप्यन्यतोऽपि
कारणात्सहासासु अधिकम् वैलक्ष्यम् लज्जाम् प्रकटयति प्रकाशयति, स्मयमानाः
सखीर्विलोक्य मदीयं चारित्रमेवाधिकृत्यायमासां हास इति मनसिकृत्याधिकं लज्जत
इत्याशयः । (एवम्) प्रिया मम प्राणवल्लभा सागरिका प्रायेण बाहुत्येन हृदये

क्रोधसे भरी देवीकी दृष्टिमें पड़ी उस बेचारी सागरिका की । क्यों कि—

मेरी गुप्त प्रीति लोगों पर प्रकट हो गई है इस ख्यालसे वह अपना मुंह सबसे
छिपाती रहती है, दो आदमियों की बातें सुनकर उसे लगता है कि मेरी ही बातें
हो रही हैं । सखियोंके हंसने पर अधिक लज्जित हो जाती है, इस तरह वह भीतर
में छिपी भीतिसे पीड़ित रहा करती है ॥ ४ ॥

तद्वातान्वेषणाय गतः कथं चिरयति वसन्तकः ।

(ततः प्रविशति दृष्टो वसन्तकः ।)

विदू०—(सपरितोषम् ।) ही ही भोः । कोसम्बीराज्यलाहेणाविण तादिसो पिअवअस्सस्स परितोसो आसि जादिसो अज्ज मम सभासादो पिअवअणं सुणिअ भविस्सदित्ति तक्केमि । ता जाव गदुअ पिअवअस्सस्स णिवेदइस्सम् । कथं एसो पिअवअस्सो इमं उज्जेव दिसं अवलोअन्तो चिट्ठदि । तह तक्केमि मं एव पडिवालेदित्ति । ता उवसप्पामि णम् । जअदु जअदु पिअवअस्सो । भो वअस्स दिट्ठिआ वड्ढसि समीहिदम्भधिकाए कज्जसिद्धीए । (ही ही भोः । कौशाम्बीराज्यलाभेनापि न तादृशः प्रियवयस्यस्य परितोष आसीद्यादृशोऽयं मम सकाशात्प्रियवचनं श्रुत्वा भविष्यतीति तर्कयामि । तथावद् गत्वा प्रियवयस्यस्य निवेदयिष्यामि । (परिक्रम्यावलोक्य च ।) कथमेष प्रियवयस्य इमामेव दिशमवलोकयंस्तिष्ठति । तथा तर्कयामि मामेव प्रति-

मनसि निहितः स्थापितः य आतंकः भयम् पीडा वा तेन विधुरा विकला आस्ते । मम प्रिया मनसि पीडां भयं चाधाय वैकल्पमनुभवतीति यावत् । 'आतङ्को भयपीडयोः' इत्यमरः । 'विधुरं तु प्रविश्लेषे विकलं विधुरा पुनः' इति हेमचन्द्रः । इहश्लोके शंकाव्यभिचारिभाव उपनिबध्यते, तदुक्तम्—'अनर्थप्रतिभाशंका परिकौर्यास्वदुर्नयात् । कम्पशोषाभिवीक्षादिरत्र वर्णस्वरान्मता' इति । शिखरिणी नृत्तम्, तल्लक्षणं प्रागुक्तम् ॥ ४ ॥

कौशाम्बीराज्यलाभेन = कौशाम्बी यस्य राजधानी तस्य राज्यस्य लाभेन परितोषः = सन्तोषः । प्रियवचनम् = श्रोतुमभिर्गुण्यमाणं वचः । तर्कयामि = सम्भावयामि । तत् = मया वक्ष्यमाणस्य राज्ञः परितोषकारणत्वात् । यावदिति वाक्यालंकारे । इमाम् = मदधिष्ठिताम् । अवलोकयंस्तिष्ठति = सीत्कण्ठं निरीक्षते । प्रति

उसकी खबर जानने वसन्तक गया, वह क्यों देर कर रहा है ?

(वसन्तक का प्रवेश)

विदूषक—(खुशीमें,) ह ह ह ! कौशाम्बीके राज्यके मिलने पर भी हमारे मित्रको इतनी प्रसन्नता नहीं हुई होगी जितनी आज मेरे मुंहसे यह समाचार जान कर होगी, हमारा यही अनुमान है । तो चलकर प्रिय मित्रसे कह दूं । (आगे चलकर, देखकर) वे तो इसी तरफ देख रहे हैं । मालूम पड़ता है मेरी ही राह

पालयतीति । तदुपसर्पाम्येनम् । (उपसृत्य ।) जयतु जयतु प्रियवयस्यः । भो वयस्य दिष्टया वर्धसे समीहिताभ्यधिकया कार्यसिद्धया ।

राजा—(सहर्षम् ।) वयस्य अपि कुशलं प्रियायाः ।

विदू०—(सगर्वम् ।) भो अचिरेण सअञ्जेव वेक्खिअ जाणिस्ससि ।
(भो अचिरेण स्वयमेव प्रेक्ष्य ज्ञास्यसि ।)

राजा—(सपरितोषम् ।) वयस्य दर्शनमपि भविष्यति प्रियायाः ।

विदू०—(साहंकारम् ।) भो कीस ण भविस्सदि जस्स दे उवहसिद-

पालयति = प्रतोक्षते । एवञ्च प्रियवयस्यस्यैतद्दिशावलोकनं तेन क्रियमाणाया ममैव पतीक्षाया गमकमिति भावः ।

‘जयतु जयतु’ इति द्विक्रिरादरं गमयति । अत्र ‘ही ही भोः’ इत्यारभ्य ‘तर्क-
यामि’ इत्यन्तेन सन्दर्भेण रत्नावलीविषया वार्त्ता कौशाम्बीराज्यलाभादप्यतिरिच्यत
इत्यतिशयाभिधानादुदाहरणं नाम गर्भसन्धेरङ्गमुक्तम्, यथाऽऽह भरतः—‘यत्साति-
शयवद्वाक्यं तदुदाहरणं स्मृतम्’ इति ।

समीहिताभ्यधिकया = समीहितं चिन्तितम् सागरिकायाः कुशलवार्त्ताया लाभ-
रूपम् तस्मादधिकया सागरिकासमागमसङ्घटनरूपया । कार्यसिद्धया = अभीष्टसा-
फल्येन । कुशलवार्त्तामुपलब्धुं प्रेषितेन मया सागरिकासङ्गमोऽप्यायोजित इति समी-
हिताभ्यधिका कार्यसिद्धिः प्रियवयस्यस्योपनता साऽस्य भाग्यवत्तानिमित्तैवेति भावः ।

सहर्षम् = हर्षश्च प्रियासमीपतः समायातस्य विदूषकस्य सुखात्तद्वृत्तान्तश्रवण-
स्याशया बोध्यः । अपिरत्र संभावने ।

प्रेक्ष्य ज्ञास्यसि = दृष्ट्वाऽवगमिष्यसि, एतेन भावेन सङ्गमं प्रतीक्षितं कृतम् ।

दर्शनमपि = कुशलं श्रोतुमुक्ते प्रवणे तु कृतार्थे किमिमे नयने अपि स्वसा-
फल्यमवाप्स्यत इत्यपिद्योत्यम् ।

देख रहे हैं । उनके समीप चलूँ । (समीप जाकर) जय हो जय हो । प्रियमित्र,
भाग्यवश आशासे अधिक सफलता मिली ।

राजा—(सहर्षं) मित्र, क्या प्रिया सकुशल है ?

विदूषक—(सगर्वं) बीबही स्वयं देखकर जान जाओगे ।

राजा—(सन्तोषके साथ) क्या प्रियाके दर्शन भी होंगे ।

विदूषक—(अहंकारपूर्वकं) भजी होगा क्यों नहीं, जब कि मैं तुम्हारा मन्त्री

विहस्पदबुद्धिविहवो अहं असच्चो । (भोः कस्मान्न भविष्यति यस्य ते उपह-
सितवृहस्पतिबुद्धिविभवोऽहममात्यः ।)

राजा—(विहस्य ।) न खलु चित्रम् । किं न संभाव्यते त्वयि । तत्क-
थय । विस्तरतः श्रोतुमिच्छामि ।

विदूषकः—(कर्णे) एवमेवम् । (एवमेवम् ।)

राजा—(सपरितोषम् ।) साधु वयस्य साधु । इदं ते पारितोषिकम् ।
(इति हस्तादवतार्य कटकं ददाति ।)

विदूषकः—(कटकं परिधाय आत्मानं निर्वर्ण्य ।) भो इमं ताव सुद्धसुव-
ण्णकडअमण्डिअहत्थं अत्तणो वम्मणीए गढुअ दंसइस्सम् । (भो इमं ताव-

उपहसितवृहस्पतिबुद्धिविभवः = उपहसितः स्वबुद्धिवैभवेनागणितः वृहस्पतेः
सुरगुरोः बुद्धेः विभवः समुद्भिन्नं तादृशः । वृहस्पतेरप्यधिकबुद्धिमानित्यर्थः ।

संभाव्यते = आशंस्यते, त्वयि सर्वमपि संभाव्यत इति यावत् ।

कर्णे एवमेवमिति । अत्र विदूषकोक्तं 'भो वयस्य दिष्टया वर्द्धसे' इत्यादिभ्य
कर्णे एवमेवम्' इत्यन्तेन यथा विदूषकेण सागरिकासमागमः सूचितस्तथै निश्चित-
रूपतया राज्ञे निवेदित इति तत्त्वार्थकथनान्मार्गाख्यं गर्भसन्धेरङ्गम् । तदुक्तं भरते-
'तत्त्वार्थकथनञ्चैव मार्ग इत्यभिधीयते' इति ।

सपरितोषम् = ससन्तोषम्, सन्तोषोऽत्र वसन्तके, स च महतः कार्यस्य
तेनानुष्ठितत्वाद् बोध्यः ।

अवतार्य = निष्कास्य । कटकम् = वलयम् । ददाति = विदूषकायार्पयति ।
अत्र सामदानाभ्यां विदूषकस्य सागरिकासमागमकारिणः सङ्ग्रहात्सङ्ग्रहो नात्र
गर्भसन्धेरङ्गम्, तदुक्तम्—'सामदानार्थसंयुक्तः संग्रहः परिकीर्तितः' इति ॥

हूँ, जिसकी बुद्धि वृहस्पति की बुद्धिको मात करती है :

राजा—(हंसकर) आश्चर्य नहीं है । तुम क्या नहीं कर सकते ? बताओ ।
विस्तरपूर्वक सुनना चाहता हूँ ।

विदूषक—(कानोंमें) इस तरह ।

राजा—(सहर्ष) शाबास, यार शाबास यह रहा तुम्हारा पारितोषिक !

(हाथमें ले निकालकर कटक देता है)

विदूषक—(कटक पहनकर अपने को देखकर) शब्द सुवर्णसे निर्मित कटकसे

च्छुद्धसुवर्णकटकमण्डितहस्तमात्मनो ब्राह्मण्यै गत्वा दर्शयिष्यामि ।)

राजा—(हस्ते गृहीत्वा निवारयन् ।) सखे पश्चाद् दर्शयिष्यसि ।
ज्ञायतां तावत्किमवशिष्टमह इति ।

विदूषकः—(विलोक्य ।) भो पेक्ख पेक्ख । एसो क्खु गुरुआणुराओ
क्खित्तिहिअओ संझावहुदिण्णसंकेदो विअ अत्थगिरिशिहरकाणणं अणुस-
रदि भअवं सहस्सरस्सी । (भो प्रेक्षस्व प्रेक्षस्व । एष खलु सुर्वनुरागोत्क्षिप्तहृदयः
संध्यावधूदत्तसंकेत इवास्तगिरिशिखरकाननमनुसरति भगवान्सहस्ररश्मिः ।)

राजा—(विलोक्य सहर्षम् ।) सखे सम्यगुपलक्षितम् । पर्यवसितमहः
तथा हि ।

शुद्धसुवर्णकटकमण्डितहस्तम् = शुद्धम् द्रव्यान्तरासङ्कीर्णम् यत् सुवर्णम् हेम
तन्निमित्तेन कटकेन मण्डितः अलङ्कृतः यः हस्तः तम् । ब्राह्मण्यै = स्वपत्न्यै ।

निवारयन् = निरन्धन्, ब्राह्मण्यै राजदत्तं कटकं दर्शयितुं गच्छन्तं विदूषकं
करेणालम्ब्य प्रतिषेधजित्यर्थः । किम् = कतमो भागः, अहः = दिवसस्य । अव-
शिष्टम् = उर्वरितम् ।

गुरुः महान् अनुरागः स्नेहः तेन उत्क्षिप्तम् विह्वलीकृतम् हृदयम् मनः यस्य
तादृशः, अथवा गुरुः प्रकटलक्ष्यः यः अनुरागः पश्चाज्जायमानः रक्तिमा तेन उत्क्षि-
प्तम् व्याप्तम् हृदयम् हृदयतुल्यम् मण्डलम् यस्य सः । वारुणी पश्चिमा दिक् सैव
वधूः नायिका तया दत्तः कृतः सङ्केतः अमुकसमये अमुकस्थले त्वयाऽऽगन्तव्य-
मित्येवंरूपः यस्य एतादृशः । अस्तगिरिशिखरकाननम् = अस्ताचलशृङ्गवर्त्तिका-
ननम् । अन्योपि रागवान् प्रियया सङ्केतिते स्थाने समये चोपस्थातुं चेष्टते यथा तथा
सूर्योऽपि पश्चिमाशावधूसङ्केतस्थानमिव चरमाचलशिखरकाननं प्रविशतीति भावः ।
समासोक्तिरलङ्कारः ।

सहर्षम्, हर्षश्च सन्ध्यायाः समीपे समागमनेन सन्ध्यैव सागरिकया स्वसमुप-
मण्डित अपने इस हाथको अपनी स्त्रीको जाकर दिखाऊँगा ।

राजा—(हाथ पकड़कर, रोकता हुआ) पीछे दिखाना । पहले यह तो पता
लगाओ कि कितना दिन होय है ।

विदूषक—(देखकर) देखिये देखिये, अनुरागपूर्ण हृदयसे सूर्य भगवान् अस्ताचल
की चोटीपर अदृश्यत वनमें बैठ रहे हैं, मानो सन्ध्या नायिकाने वही इन्हें
बुलाया हो ।

राजा—(देखकर, सहर्ष) मित्र, ठीक कहा । दिन समाप्त हो गया क्योंकि—

अध्वानं नैकचक्रः प्रभवति भुवनभ्रान्तिदीर्घं विलङ्घ्य
 प्रातः प्राप्तुं रथो मे पुनरिति मनसि न्यस्तचिन्तातिभारः ।
 संध्यामृष्टावशिष्टस्वकरपरिकरस्पष्टहेमारपङ्क्तिः
 व्याकृत्यावस्थितोऽस्तक्षितिभृति नयतीवैष दिक्चक्रमर्कः ॥५॥

सर्पणाय कालत्वेन सङ्केतिताऽतस्तामासन्नामवगत्य राज्ञो हर्ष इति भावः ।

अध्वानमिति । एकम् चक्रम् यस्य स एकचक्रः मे मम सूर्यस्य रथः
 स्यन्दनः भुवनस्य संसारस्य भ्रान्तिः परिक्रमणम् तथा दीर्घम् विशालम् अध्वानम्
 मार्गम् विलङ्घ्य अतिक्रम्य पुनः भूयः प्रातः प्रभातकाले (उदयाचलम्) प्राप्तुम्
 आसादयितुम् न प्रभवति न क्षमते, अतिक्रान्तभुवनभ्रमणविशालमार्गस्यैकचक्रतया
 बिबलाङ्गस्य च मम रथस्य पुनः समासन्ने प्रातःकाले उदयाचलमारोढुं शक्तिर्न
 स्यादिति भावः । इति हेतोः मनसि स्वचित्ते न्यस्तः स्थापितः चिन्तायाः अतिभारः
 येन तादृशः तच्चिन्तया खिद्यमानमानसः एषः अर्कः सूर्यः अस्तक्षितिभृति अस्ताचले
 अवस्थितः विद्यमानः सन् सन्ध्यायाम् सायंकालिके समये अथवा सन्ध्यायाम् सायंकालेन
 मृष्टेभ्यः मार्जितेभ्यः अपहृतेभ्यः अवशिष्टाः उर्वरिताः ये स्वस्य कराः किरणाः तेषाम्
 परिकरः समूहः स एव स्पष्टा स्फुटं भासमाना हेमनः सुवर्णस्य अराणाम् नेम्य-
 बृहम्भकदण्डानाम् पङ्क्तिः परम्परा यस्य तत्तादृशम् दिक्चक्रम् दिशासमूहम् व्याकृत्य
 विशेषेण आकृत्य नयति इव । यथा कश्चन रथो विगुणं रथमारूढः प्रकामविप्रकृष्टं
 स्थानमवश्यगन्तव्यतयोद्दिश्य प्रस्थितः स्वरथस्य वैगुण्यं मनसिकृत्य चिन्तामापन्नः
 किञ्चित्स्वरथवैगुण्यापाकरिणु साधनं सयत्नं सह स्थापयति तथाऽयमस्तङ्गच्छन्
 भास्वान् स्वरथस्यैकचक्रतया भुवनभ्रमणमार्गमतिक्रम्य प्रातरुदयाचलप्राप्तेरवश्यकर्त-
 व्यतया च चिन्ताबुम्बितस्वान्तः सन्ध्यायाऽपहृतेभ्योऽवशिष्टाः स्वकरा एवारभुता
 यत्रैतादृशं दिक्चक्रं द्वितीयचक्रस्थाने योजयितुमाकृत्य स्वपार्श्वे स्थापयतीवेति भावः ।
 सन्ध्याकाले विप्रकीर्णाः स्वरूपीभूताश्च सूर्यकरा दिक्चक्रस्याराणीव प्रतिभ्रान्ति,

इस एक पहिये वाले रथसे पृथ्वीकी प्रदक्षिणासे दीर्घ मार्गको तय करके पुनः
 प्रातःकाल उदयाचल पर मैं नहीं आसकूंगा इसी चिन्ताको हृदयमें रखकर सूर्य
 भगवान् सन्ध्याद्वारा बिपावे गये सूर्य किरणोंसे अतिरिक्त सूर्य किरण ही जिस
 चक्रकी धूरीमें लगे आरागब हैं, उस दिक्चक्रको अपने पास रखकर साथ लिए
 जा रहे हैं ॥ ५ ॥

अपि च—

यातोऽस्मि पद्मनयने समयो ममैष

सुप्ता मयैव भवती प्रतिबोधनीया ।

प्रत्यायनामयमितीव सरोरुहिण्याः

सूर्योऽस्तमस्तकनिविष्टकरः करोति ॥ ६ ॥

दिशश्च सूर्यास्ते जाते लुप्यन्ति, तासां सूर्यनियम्यतायाः सर्वसम्मतत्वात्तन्मन्ये सूर्यो दिक्चक्रमाकृष्य सहैव नयतीति कविहृदयम् । 'परिकरः पर्यङ्कपरिवारयोः' इत्यमरः । सूर्यस्यैकचक्ररथत्वे—'रथस्यैकं चक्रं भुजगयमिताः सप्ततुरगा, निरालम्बो मार्गश्चरणविकलः सारथिरपि । रविर्यात्येवान्तं प्रतिदिनमपारस्य नभसः' इत्यादि प्रसिद्धिः प्रमाणम् । उत्प्रेक्षात्रालङ्कारः । स्रग्धरा वृत्तम्, लक्षणं प्रागुक्तम् ॥ ५ ॥

यातोऽस्मीति । पद्मं कमलम् नयनम् नेत्रमिव यस्याः तत्सम्बद्धौ पद्मनयने (अहम्) यातोऽस्मि चलितः अस्मि । मम एषः समयः अस्तस्य निश्चितः कालः । सुप्ता कमलनिमीलनात् निद्रितैव प्रतीयमाना भवतो कमलिनी मया सूर्येण एव प्रतिबोधनीया विकासं प्रापणीया । इति उक्तदिशा अयम् अस्तंगच्छन् अस्तस्य अस्ताचलस्य मस्तके शिखरे निविष्टाः स्थिताः कराः किरणा यस्य सः अस्तमस्त-कनिविष्टकरः अस्ताचलचूडावलम्बिमरोचिचयः । सुवति कर्मणि लोके प्रेरयतीति सूर्यः 'राजसूर्यसूर्यमृषोरुच्यकुप्यकृष्टपच्याव्यध्याः' इति निपातनात् क्यच् रुडाग-मश्च । सरोरुहिण्याः कमलिन्याः प्रत्यायनाम् विश्वासजननमिव करोति । अत्र श्लेषमहिम्नाऽप्योऽप्यर्थः प्रतीयते, यथा—पद्मनयने कमलनेत्रे यातोऽस्मि, यतोऽयं मम गमनस्य प्राक्स्थिरीकृतः समयः कालः । सुप्ता निद्रिता भवती पुनः मयैव (आगत्य) प्रतिबोधनीया जागरणीया । इति अयम् सूर्यः सूर्य इति तेजस्वी सूरिषु साधुः सूर्य इति वा कश्चिन्नायकः, अस्तम् प्रिये प्रवत्यति जायमानेन खेदेन नमि-तम् यत् (नायिकायाः) मस्तकम् शिरः तत्र निविष्टं सान्त्वनाप्रदानार्थम् अवस्था-पितः करो येन तादृशः सरोरुहिण्याः विलासार्थमलंकारार्थं वा सरोरुहाणि कम-

और—कमलनयने, मैं अब चला, हमारे जानेका ही समय है मैं ही पुनः आकर तुम्हें सोनेसे जगाऊंगा, इसतरह अस्ताचल पर फैले हुए अपने कर्णोंसे सूर्य कमलिनीको आश्वासन दे रहा है । जिस प्रकार कोई गमनोन्मुख प्रेमी अपनी प्रेमिकाके लोकावनत शिरपर हाथ रखकर उसे आश्वासन देता है ॥ ६ ॥

तदुत्तिष्ठ । माधवीलतामण्डपं गत्वा प्रियतमासंकेतावसरं प्रतिपा-
लयावः ।

विदूषकः—भो शोहणं भणितं । (भोः शोभनं भणितम्) [इत्युत्तिष्ठति ।]

विदूषकः—(विलोक्य ।) भो वअरस्स ऐक्ख ऐक्ख । एसो वखु बह-
लीकिद्विरलवनराइसंनिवेशो गहीदघणपङ्कपीवरवणवराहमहिसकिसिण-
च्छवी पसरदि पृथ्वदिसं पच्छादअन्तो तिमिरसंघाओ । (भो वयस्य
प्रेक्षस्व प्रेक्षस्व । एष खलु बहलीकृतविरलवनराजिसंनिवेशो गृहीतघनपङ्कपीवरव-
वराहमहिषकृष्णच्छविः पसरति पूर्वदिशं प्रच्छादयंस्तिमिरसंघातः ।)

लानि सन्त्यस्याः सा कमलिनी तस्याः कस्याश्चन नायिकायाः प्रत्यायनाम् प्रबो-
धनम् इव करोति । समासोक्तिरलंकारः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ६ ॥

तत् = तस्मात् , संकेतितस्य कालस्य प्रत्यासन्नत्वादित्यर्थः । माधवीलतायाः =
वासन्त्याः । मण्डपे = मण्डपतुल्ये लताविताने । प्रियतमासंकेतावसरम् = प्रियत-
मायाः = सागरिकायाः संकेतः समागमकालनिर्देशः तस्य अवसरम् आगमनम् ।
प्रतिपालयावः = प्रतीक्षावहे ।

शोभनम् = सुन्दरम् , अभीष्टत्वेन तत्तथा ।

बहलीकृतेति । न बहलः घनः अबहलः, अबहलः बहलः कृतः घनीकृतः स्थगि-
तान्तरालतां गमितः विरलः अनिविडः वनराजीनाम् तरुपङ्क्तीनाम् सन्निवेशः संस्थानम्
येन तादृशः बहलीकृतविरलवनराजिसन्निवेशः काननान्तरालं पूरयित्वा घनमिव
वनं दर्शयन्नित्यर्थः । गृहीतः वपुषि लिप्तः घनः गाढः पङ्कः कर्दमः यैः ते गृहीत-
पङ्काः, पीवराः स्थूलाः, वनस्य वराहाः सूकराः वनवराहाः महिषाः स्वनामप्रसिद्धाः
तेषां कृष्णा छविः कान्तिरिव कृष्णा श्यामा छविर्यस्य सः गृहीतघनपङ्कपीवरवनवराह-
महिषकृष्णच्छविः । अत्र वन्यानां वराहाणां महिषाणां च स्वतः श्यामत्वेऽपि पङ्क-

इसलिये उठो, माधवीलता मण्डपमें चलकर प्रियाके आनेके अवसरकी
प्रतीक्षा करें ।

विदूषक—अच्छा कहा । (दोनों उठते हैं)

विदूषक—(देखकर) मित्र, देखिये तो, विरल वनपङ्क्ति को घन बनाता हुआ
पङ्कलिप्त वन्यशूकर तथा वन्यमहिषके समान श्यामल अन्धकार पूरक दिशा में
ढकता आ रहा है ।

राजा—(समन्ताद्विलोक्य) सखे साधु दृष्टम् । तथा हि ।

पुरः पूर्वामेव स्थगयति ततोऽन्यामपि दिशं

क्रमात्क्रामन्नाद्रिद्रुमपुरविभागांस्तिरयति ।

उपेतः पीनत्वं तदनु भुवनस्येक्षणफलं

तमःसंघातोऽयं हरति हरकण्ठद्युतिहरः ॥ ७ ॥

तदादेशय मार्गम् ।

विदू०—एदु एदु पिभवभस्सो । (एत्वेतु प्रियवयस्यः ।)

(परिक्लामतः ।)

लेपोक्त्या श्यामतातिशयस्तेन तदुपमेयस्य तमसः श्यामताया आधिक्यं व्यङ्ग्यते ।
पीवरपदं च तमोव्याप्तिं प्रकाशयितुमुक्तम् । तिमिरसङ्घातः = तमःस्तोमः ।

पुर इति । अयम् प्रत्यक्षदृश्यः हरस्य शिवस्य कण्ठः गलदेशः तस्य द्युतिः
कान्तिः नीलवर्णता (सा च विषपानकृता) तस्याः हरः हर्ता अनुकर्ता तत्तुल्य
इत्यर्थः, तमःसङ्घातः अन्धकारराशिः पुरः प्रथमम् पूर्वाम् एव प्राचीम् एव दिशम्
आशाम् स्थगयति आवृणोति । ततः अन्याम् पूर्वतराम् अपि दिशम् स्थगयतीति
योजनीयम् । क्रमाम् एवं क्रमशः क्रामन् व्याप्नुवन् अद्रीणाम् पर्वतानाम् हुमाणाम्
वृक्षाणाम् पुराणाम् ग्रामाणाञ्च विभागान् पृथक्त्वेनावभासान् तिरयति प्रच्छादयति ।
जम्भमाणे हि तमसि पर्वतास्तरवो ग्रामाश्चैकीभूय निलीना इव प्रतीयन्त इति भावः ।
तदनु ततः पश्चात् पीनत्वम् घनीभावम् उपेतः प्राप्तः भुवनस्य लोकस्य ईक्षणफलम्
पदार्थदर्शनरूपनयनसामर्थ्यम् हरति चौरयति । क्रमशो गाढं तमो लोकचक्षुषि
पदार्थावलोकनसामर्थ्यरहितानि विधत्ते, आलोकसहकृतस्यैव चक्षुषो रूपग्रहणे शक्ते-
रङ्गीकारादिति भावः ॥ ७ ॥

आदेशय = बोधय ।

राजा—(चारों ओर देखकर) तुमने सही देखा है, क्योंकि—
अन्धकार पहले पूर्व दिशाको ही ढंकता है, पीछे और दिशाओंको । वह क्रमसे
बढ़ता हुआ पर्वत, वृक्ष, तथा नगरोंके विभागको छिपा देता है । पीछे महादेवके
गलेकी कान्तिके समान श्यामवर्ण होकर यह प्रौढ़ अन्धकार लोगों की दर्शन शक्ति
का भी अपहार करता है ॥ ७ ॥

इसलिये मार्ग दिखाओ ।

विदूषक—आइए । (दोनों जाते हैं)

विदू०—(निरूप्य ।) भो वयस्स एदं क्खु समासण्णं संसत्तवहलप-
त्तपादवलदाहिं पिण्डीकिदान्धआरं विअ मअरन्दुज्जाणम् । ता कहं एत्थ
मग्गो लक्खीअदि । (भो वयस्य एतत्खलु समासन्नं संसक्तवहलपत्रपादपल-
ताभिः पिण्डीकृतान्धकारमिव मकरन्दोद्यानम् । तत्कथमत्र मार्गो लक्ष्यते ।)

राजा—(गन्धमाग्राय ।) वयस्य गच्छाप्रतः । ननु सुपरिज्ञात एवात्र
मार्गः । तथा हि ।

पालीयं चम्पकानां नियतमयमसौ सुन्दरः सिन्दुवारः
सान्द्रा वीथी तथेयं बकुलविटपिनां पाटलापङ्क्तिरेषा ।

समासत्रयम् = समीपमागतम् संसक्तवहलपत्रपादपलताभिः = अन्योन्यमिलित-
पत्रवृक्षवल्लीभिः । पिण्डीकृतान्धकारम् = पुञ्जीकृतान्धकारम् । वृक्षाणां लतानाम्
पत्राण्यनुस्यूतानीवान्योन्यमिलितानि सन्ति तैरन्धकारः पिण्डीकृत इवावभासत
इति भावः ।

सुपरिज्ञातः = चिरपरिचितः ।

पालीयमिति । इयम् समीपवर्तिनी चम्पकानाम् हेमवृक्षाणाम् पाली पङ्क्तिः
'पाली पङ्क्तःवङ्कप्रभेदयोः' इति मेदिनी । नियतम् निश्चयेन अयमसौ एषः सः सुन्दरः
लोभनीयः सिन्दुवारः निर्गुण्डीवृक्षः (अस्तीति शेषः, एवमन्यत्रापि अस्तीति योज-
नीयम्) तथा इतीह समुच्ये । इयम् बकुलविटपिनाम् केसरवृक्षाणाम् सान्द्रा घना
वीथी । 'घनं निरन्तरं सान्द्रम्' इति, 'वीथ्यालिरावलिः पङ्क्तिः' इत्युभयत्राप्यमरः ।
एषा पाटलानाम् तदाख्यानाम् पङ्क्तिः श्रेणी । द्विगुणतरतमोनिहुतः = अतिशयेन
द्विगुणम् द्विगुणतरम् तच्च तत्तमः अन्धकारः द्विगुणतरतमः तेन निहुतः प्रच्छन्नः
अपि एषः पन्थाः मार्गः अस्मिन् लतोद्याने विविधम् नानाप्रकारकम् गन्धम् सुवा-
सम् आग्राय आग्राय 'आभीक्ष्ण्ये णमुल् च' इति क्त्वाप्रत्ययः । 'नित्यवीप्सयोः' इति

विदूषक—यही तो मकरन्दोद्यान है जिसे परस्पर मिली हुई लता-वृक्ष वगैरहकी
शाखाएँ अन्धकारावृत बना रही हैं । इसमें मार्ग कैसे दीखेगा ।

राजा—(गन्ध सूँघकर) मित्र, आगे चलो, रास्ता तो परिचित ही है । क्यों कि-
यह चम्पककी बगारी है, निश्चय ही यह सुन्दर सिन्दुवार है, यह बकुलवृक्ष की

आघ्रायाघ्राय गन्धं विविधमधिगतैः पादपैरेवमस्मिन्
व्यक्तिं पन्थाः प्रयाति द्विगुणतरतमोनिहुतोऽप्येष चिह्नैः ॥८॥

(इति परिक्रामतः ।)

विदू०—भो एदं क्वु निवडन्तमत्तमहुअरं कुसुमामोदवासिददसदिसं
मसिणमरअदमणिसिलाकुट्टिमसुहाअन्तचलणसंचारसूचिदं तं एव्व माह-
वीलदामण्डपं संपत्तम्ह । ता इह ज्जेव्व चिट्ठु भवं जाव अहं देवीवेस-
धारिणं साअरिअं गेण्हिअ लहुं आअच्छामि । (भो एतं खलु निपतन्मत्त-
मधुकरं कुसुमामोदवासितदशदिशं मसृणमरकतमणिशिलाकुट्टिमसुखायमानचरण-

द्वित्वम् । अधिगतैः तत्तद्विशेषरूपेण ज्ञातैः पादपैः वृक्षैः चिह्नैः लक्षणैः (हेतुभिः)
व्यक्तिम् स्फुटीभावम् प्रयाति गच्छति । तमसा व्याप्तत्वेन परिचेतुमशक्योऽप्यत्रत्य
मार्गः चम्पकादिवीथीसमुद्भूतसुगन्धाघ्राणेन तदधिष्ठितस्थानस्यानुमाने तन्निकट-
स्थितत्वेन स्वरूपं प्रकटयति ततश्च सुखसञ्चारत्वमायातीति भावः । अत्रान्धकारेण
वृक्षाणां भेदानवगमात् तत्र च तत्तद्वन्धोपलब्ध्या तत्तद्वृक्षज्ञानपूर्वकमार्गज्ञानात्
उन्मीलितालङ्कारः, 'भेदवैशिष्ट्ययोः स्फूर्ताबुन्मीलितविशेषकौ' इति च तल्लक्षणम् ।
स्वगंधरा वृत्तम् ॥ ८ ॥

निपतन्मत्तमधुकरम् = निपतन्तः मत्ताः मधुपानोन्मत्ताः मधुकराः भ्रमरा यत्र
तम् । कुसुमामोदवासितदशदिशम् = कुसुमानाम् पुष्पाणाम् आमोदः अतिमनोहरः
गन्धः तेन वासिताः मरुभीकृताः दश दिशः येन तादृशम् । मसृणमरकतमणिशिला-
कुट्टिमसुखायमानचरणसञ्चारसूचितम् = मसृणाः चिककणाः याः मरकतमणीनाम्
गारुन्मतरन्नानाम् शिलाः पाषाणाः तासाम् कुट्टिमः=ताभिः निबद्धा भूमिः तत्र सुखा-
यमानः सुखं वेदयते इति सुखायमानः अक्लिष्टः, 'सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम्' इति
क्यङ् । तादृशः यः चरणसञ्चारः पादन्यासः तेन सूचितम् दत्तपरिचयम् । 'आमोदो

सुरसुट है, यह है गुलाब की बगारी । इस तरह गन्धभेदसे वृक्ष मार्गका संकेत
कर रहे हैं यद्यपि वह अन्धकारच्छन्न है ॥ ८ ॥

(दोनों जाते हैं)

विदूषक—मधुमत्त भ्रमर गिर रहे हैं, फूलोंकी सुवास दिशाओंको सुगन्ध कर
रही है, चिकनी मरकत शिला पर चलनेसे पैरोंको आनन्द मिल रहा है, इन चिह्नोंसे

संचारसूचितं तमेव माधवीलतामण्डपं संप्राप्तौ स्वः । तदिहैव तिष्ठतु भवान् यावदहं
देवीवेषधारिणीं सागरिकां गृहीत्वा लब्धागच्छामि ।)

राजा—वयस्य तेन हि त्वर्यताम् ।

विदू०—भो मा उत्ताम्य । एस आगदोस्मि । (भोः मोत्ताम्य । एष
आगतोऽस्मि ।) [इति निष्क्रान्तः ।]

राजा—यावदहमप्यस्यां मरकतशिलावेदिकायामुपविश्य प्रियायाः
संकेतसमयं प्रतिपालयामि । (उपविश्य सचिन्तम् ।) अहो कोऽपि कामिजः

गन्धहर्षयोः, इति 'मष्टणोऽकर्कशे स्निग्धे' इति च विश्वः । तम् = अनुभूतपूर्वम्,
एतेन परिचयस्य संभवित्वं व्यञ्जितम् । सम्प्राप्तौ = समागतौ । इहैव = माधवी-
लतामण्डप एव । तस्यैव मण्डपस्य दत्तसंकेततया तथा प्रार्थना । देवीवेषधारि-
णीम् = देवी वासवदत्ता तस्याः वेषः परिच्छदः तमवश्यं धरतीति देवीवेषधारिणीम् ।
'वावश्यकामर्ण्ययोर्णिनिः' इति णिनिः । उपपदसमासः । लघु = शीघ्रम् ।
'लघु क्षिप्रमरं द्रुतम्' इत्यमरः ।

त्वर्यताम् = शीघ्रता क्रियताम्, सागरिकाऽऽनयने इति शेषः, द्विरुक्तिरिति-
व्यञ्जिका ।

मोत्ताम्य = मा उत्ताम्य खियस्व, सन्तपशान्तेराशुभावित्वादिति भावः । अत्र
माशब्दोऽयं निषेधार्थोऽतो न 'माङ्गि लुङ्' इत्यस्य प्रसक्तिः ।

मरकतशिलावेदिकायाम् = मरकतस्य गारुत्मतमणेः शिला पाषाणः तस्याः
वेदिका बद्धोच्चा भूमिः तस्याम् । उपविश्य = आसित्वा । प्रियायाः = सागरिकायाः
संकेतसमयम् = आगमनाय निर्धारितपूर्वकालम् । प्रतिपालयामि = प्रतीक्षे । सचिन्त
मिति चिन्ता चात्र स्वपरिस्थितिनिरीक्षणप्रयुक्तेन मनसोऽवस्थाविशेषेण ।

ज्ञात होता है, कि हम माधवीलता मण्डपमें पहुँच गये हैं । अतः आप कुछ दे-
प्रतीक्षा करें, मैं जाकर वासवदत्ता वेषधारिणी सागरिकाको लेकर शीघ्र आरहा हूँ ।
राजा—मित्र, जहाँ तक हो सके शीघ्रता करो ।

विदूषक—घबड़ाइये मत, अभी आरहा हूँ । (जाता है)

राजा—तब तक मैं भी इस मरकतमणि शिलावेदिकापर बैठकर प्रियाकी
प्रतीक्षा करता हूँ । (बैठकर, चिन्तासहित) कामी लोगोंके हृदयमें अपनी

नस्य स्वगृहिणीसमागमपरिभाविनो जनमभिनवं प्रति पक्षपातः । तथाहि—
प्रणयविशदां दृष्टिं वक्त्रे ददाति न शङ्किता
घटयति घनं कण्ठाश्लेषे रसान्न पयोधरौ ।
वदति बहुशो गच्छामीति प्रयत्नधृताऽप्यहो
रमयतितरां संकेतस्था तथापि हि कामिनी ॥ ९ ॥

कामिजनस्य = अतिकामातुरस्य । कामोऽस्त्यस्येति कामी, भूमिन् इतिप्र-
त्ययः । स्वगृहिणीसमागमपरिभाविनः = स्वस्त्रीसमागममनाद्रियमाणस्य । इदं कामि-
जनविशेषणम् । अभिनवम् = अनुपभुक्तपूर्वम् । पक्षपातः = आदरबाहुल्यम् ।

प्रणयेति । सङ्केते दत्तसङ्केतस्थाने तिष्ठतीति सङ्केतस्था सङ्केतस्थाने प्रणयिना समा-
गताकामिनी नायिका (परेण विदिता-ज्ञातपरपुरुषसङ्गमा स्यामिति) शङ्किता समुत्प-
न्नातङ्का प्रणयविशदाम् स्नेहस्निग्धाम् दृष्टिं वक्त्रे प्रणयिनो मुखे न ददाति नार्पयति ।
परकर्तृकदर्शनभयव्यग्रा प्रसन्नया दशा प्रेयसौ मुखं न पश्यतीत्यर्थः । कण्ठाश्लेषे
आलिङ्गने रसात् अनुरागप्रकर्षात् स्तनौ कुचौ घनम् निविडं न घटयति योजयति ।
स्तनोपपीडं नालिङ्गति, तत्रापि शङ्कैव हेतुः, सा चात्र तथाकरणे चन्दनस्थासकादि-
च्युतिविषया, तथाहि सति प्रतिवेशिन्यस्तस्याः सङ्केतस्थानात् परावर्तने चन्दनादि-
च्युत्या परपुरुषसंभोगमनुमिनुरिति भावः । प्रयत्नधृता प्रयस्यावलम्बिता अपि
'गच्छामि' इति बहुशः बहुवारम् । वदति, अत्रापि शङ्कैव कारणम्, तदवस्थाया-
स्तस्याश्चिरं तत्र स्थितौ परदृग्गोचरतासम्भवाच्च शङ्का । अहो आश्चर्यं, तथापि
कटाक्षप्रक्षेपद्वालिङ्गनमुचिरसहवासादे रमणकारणस्याभावेऽपि (सङ्केतस्था कामिनी)
रमयतितराम् अतिशयेन रमयति । 'बहुशः' इति 'बहुलपार्थाच्छस् कारकादि'ति
शस् । 'रमयतितराम्' इति 'तिङ्क्षे' ति तरप्, ततः 'किमेतिङ्क्ष्यघादाम्बद्रव्यप्रकर्षे'
इत्याम् । अत्र कारणभावेऽप्यतिशयरमणरूपकार्योत्पत्तिनिबन्धाद् विभावनाऽलंकारः ।
हरिणी वृत्तं, तल्लक्षणं यथा—'नसमरसलागः षड् वेदैर्हयैर्हरिणी मता' इति ॥ ९ ॥

श्रीको छोड़कर परकीबाके लिये कुछ खास पक्षपात का होना आश्चर्यकी बात है ।

क्योंकि—

शङ्काके कारण स्नेहभरी चितवनसे देखती नहीं है, आलिङ्गनके समय रसावेस
में स्तनोंको छातीमें नहीं सटने देती है, यत्नसे रखने पर भी बारम्बार कहती है
कि जाती हूँ, तथापि संकेत-लब्ध कामिनी कामियोंको विशेष रूपसे आनन्दित
करती है ! ॥ ९ ॥

अये कथं चिरयति वसन्तकः । तत् किं नु खलु विदितः स्यादयं वृत्तान्तो देव्या ।

(ततः प्रविशति वासवदत्ता काञ्चनमाला च ।)

वासव०—हृज्जे काञ्चनमाले सत्तचं ज्जेव्व मम वेसं कदुअ साअ-
रिआ उज्जउत्तं अहिसरिस्सदि । (हृज्जे काञ्चनमाले सत्यमेव मम वेषं कृत्वा
सागरिकाऽऽर्यपुत्रमभिसरिष्यति ।)

काञ्चन०—कथं अण्णधा भट्टिणीए णिवेदीअदि । अध वा चित्तसा-
लिआदुआरे-ट्टिदो वसन्तओ ज्जेव्व दे पच्चअं उप्पादइस्सदि । (कथम-
न्यथा भट्टिन्यै निवेद्यते । अथ वा चित्रशालिकाद्वारे स्थितो वसन्तक एव ते प्रत्यय-
मुत्पादयिष्यति ।)

वासव०—तेण हि तहिं ज्जेव्व गच्छम्ह । (तेन हि तत्रैव गच्छावः ।)

चिरयति = चिरं करोति विलम्बत इत्यर्थः । 'किन्नु खलु' इति वितर्के । अत्र
'तत् किन्नु खलु' इत्यादिवाक्येन देवीशंकाया वितर्काद्विपर्ययं गर्भसन्धेरङ्गमुक्तम् ,
तदुक्तम्—'रूपं वितर्कवद् वाक्यम्' इति ।

अभिसरिष्यति = अभिसारिकाभावेनोपैष्यति, अभिसारिकालक्षणमुक्तममर-
सिंहेन—'कान्तार्थिनी तु या याति संकेतं साभिसारिका' इति ।

अन्यथा = अस्यार्थस्यालीकत्वे । यद्ययमर्थो मिथ्याऽभविष्यत्तर्हि कथमहं देव्यै
न्यवेदयिष्यं, प्रभुप्रतारणायाः स्वविपत्त्यामन्त्रणात्मकत्वादिति भावः । अथवा
माभूद्भवत्या मद्रचसि श्रद्धा, प्रत्यक्षं तु श्रद्धास्यत इति मनसिकृत्याह—अथवेति ।
चित्रशालाद्वारवस्थितं वसन्तकं दृष्ट्वा देवी मदुक्तार्थं सत्यत्वेन स्वीकर्तुं बाधिष्यत
इति भावः । प्रत्ययम् = चिन्वासम् ।

वसन्तक देर क्यों कर रहा है ? क्या यह खबर देवीको मिल गई है ?

(वासवदत्ता तथा काञ्चनमालाका प्रवेश)

वासवदत्ता—अरी काञ्चनमाला, क्या सचमुच सागरिका हमारा वेष बनाकर
राजा के पास जायेगी ?

काञ्चनमाला—आपसे असत्य कैसे कहूँगी ? अथवा चित्रशालिकाके द्वारपर
बैठा वसन्तक ही आपको विश्वास करा देगा ।

वासवदत्ता—तब वहीं चले ।

काञ्चन०—एदु एदु भट्टिणी । (एत्वेतु भट्टिनी ।)

(उभे परिक्रामतः ।)

(ततः प्रविशति कृतावगुण्ठनो वसन्तकः ।)

वसन्तकः—(कर्णं दत्त्वा ।) जधा चित्तसालिआदुआरे पदसहो सुणी-
अदि तधा तक्केमि आगदा साअरिअत्ति । (यथा चित्रशालिकाद्वारे पदशब्दः
श्रूयते तथा तर्क्याभ्यागता सागरिकेति ।)

काञ्चन०—भट्टिणि इणं सा चित्तसालिआ । ता जाव वसन्तअस्स
सण्णं करेमि । (भट्टिनि इयं सा चित्रशालिका । तथावद्वसन्तकस्य संज्ञा करोमि ।
(इति छोटिकां ददाति ।)

विदू०—(सहर्षमुपसृत्य सस्मितम् ।) सुसंगदे सुठुठु क्खु किदो तुए
एसो कञ्चणमालाए वेसो । अध साअरिआ दाणिं कहिं । (सुसंगते सुष्ठु-
खलु कृतस्त्वयैव काञ्चनमालाया वेषः । अथ सागरिकेदानीं कुत्र ।)

काञ्चन०—(अङ्गुल्या दर्शयन्ती ।) णं एसा ! (नन्वेषा ।)

कृतावगुण्ठनः = कृतमुखप्रच्छादनः, तथाकरणञ्च स्वगोपनाय ।

कर्णं दत्त्वा = आकर्षणनाभिनयं कृत्वेत्यर्थः ।

संज्ञाम् = करतालिकाच्छोटिकादिशब्देन स्वागमनसूचनाम्, 'संज्ञा स्याच्चेतना
नाम हस्तायैश्वर्यसूचना' इत्यमरः । अत्र वासवदत्ताकाञ्चनमालाभ्यां राजविदूष-
कयोरभिसन्धोयमानत्वादधिबलमिति गर्भसन्धेरङ्गम्, तथा च तल्लक्षणम् 'कपटेना-
भिसन्धानं ब्रुवतेऽधिबलं बुधाः' इति ॥ छोटिकाम् = मध्यमाङ्गुष्ठयोरङ्गुल्योर्मिलितः
शब्दविशेषः ।

काञ्चनमाला—चलें महारानी । (दोनोंका प्रस्थान)

(कृतावगुण्ठन वसन्तकका प्रवेश)

वसन्तक—(कान लगाकर) चित्रशालिकाके द्वार पर पदध्वनि हो रही है,
मालूम पड़ता है सागरिका आगई ।

काञ्चनमाला—महारानी, यही तो चित्रशालिका है, मैं वसन्तकको सचेत
करती हूँ । (चुटकी बजाती है)

विदूषक—(सहर्ष समीप आकर हंसता हुआ) सुसंगता, तुमने तो खूब
काञ्चनमालाका वेष बनाया है, अरी सागरिका इस समय कहाँ है ?

काञ्चनमाला—(अंगुलीसे इशारा करके) यही तो है ।

विदू०—(दृष्ट्वा सविस्मयम् ।) एषा फुटं एव देवी वासवदत्ता ।
(एषा स्फुटमेव देवी वासवदत्ता ।)

वासव०—(साशङ्कमात्मगतम् ।) कथं जाणिदम्हि । (कथं ज्ञातास्मि ।)
विदू०—(छोटिकां ददाति ।) भोदि साअरिए इदो आअच्छ । (भवति
सागरिके इत आगच्छ ।) (वासवदत्ता विहस्य काञ्चनमालामवलोकयति ।)

काञ्चन०—(अपवार्य अङ्गुल्या तर्जयन्ती ।) हदास सुमरिस्ससि एदं
अत्तणो वअणम् । (हताश स्मरिष्यस्येतदाऽमनो वचनम् ।)

विदू०—तुअरदु तुअरदु साअरिआ । एसो व्सु पूर्वदिसादो उग-
च्छदि भअवं मिअलच्छणो । (त्वरतां त्वरतां सागरिका । एष खलु पूर्वदिश
उदूगच्छति भगवान्मृगलाञ्छनः ।) (परिक्रामति ।)

सविस्मयम् = आश्चर्यपूर्वकम् , सागरिकाकृता यथावद्वासवदत्तानुकृतिरत्र विदू-
षकस्य विस्मये हेतुः एषा स्फुटमिति । वासवदत्तामनुकुर्वतीयं भिन्नत्वेन नावगम्यत
इत्यर्थः ।

साशङ्कम् = अनेनाहं प्रत्यभिज्ञातेति ज्ञानं देव्या आशङ्काकारणम् ।

हताश = हताः आशाः यस्य तादृशः, मृत इत्यर्थः, मृतस्य हि सर्वा आशा
भिरमन्तीत्यभिमानेनेदम् । इदं वचनम् = वासवदत्तायाः सागरिकाऽभिप्रायेणाङ्गान-
रूपं स्ववचनम् । स्मरिष्यसि = मा विस्मार्षीः, एतस्यापराधस्य कठिनो दण्डस्त्वया
भोक्तव्य इति हृदयम् ।

मृगलाञ्छनः = चन्द्रः, मृगः लाञ्छनं चिह्नं यस्य सः । तदुदयेऽभिसारिकाया
गमने विघ्नस्य सम्भवात् , चन्द्रोदये जाते राज्ञः सन्तापस्यासन्नत्वस्यापत्तेर्वा त्वरो-
क्तिरियम् ।

विदूषक—(देखकर आश्चर्य) यह तो हूबहू वासवदत्ता बन गई !

वासवदत्ता—(शङ्कापूर्वक, स्वगतं) क्या इसने पहचान लिया ?

विदूषक—(चुटकी बजाता है) देवी सागरिका, इधर आइये ।

[वासवदत्ता हंसकर काञ्चनमालाकी ओर देखती है]

काञ्चनमाला—(मुंह धमाकर अङ्गुलिसे फटकारती हुई) हताश बाद रसना
बह अपनी बात

विदूषक—सागरिका, सीधे सीधे, पूर्व दिशामें यह चन्द्रोदय होने जा रहा
है । (चलाता है)

राजा—अये उपस्थितप्रियासमागमस्यापि किमिदमत्यर्थमुत्ताम्यति मे चेतः । अथ वा ।

तीव्रः स्मरसंतापो न तथादौ बाधते यथासन्ने ।

तपति प्रावृषि नितरामभ्यर्णजलागमो दिवसः ॥ १० ॥

विदू०—(कर्णं दत्त्वा ।) भोदि साधरिण एसो क्खु पिअवअस्सो तुम ज्जेव्व उद्दिअअ उक्कण्ठाणिअभरं मन्तेदि । ता णिवेदेमि से तुहागमणम् । (भवति सागरिके एष खलु प्रियवयस्यस्त्वामेवोद्दिश्योत्कण्ठानिर्भरं मन्त्रयते । तन्निवेद्याम्यस्मै तवागमनम् ।)

उपस्थितप्रियासमागमस्य = अनुपदसम्भाव्यमानप्रेयसीमिलनस्य । अत्यर्थम् = श्रुशम् । उत्ताम्यति = खिद्यते । अथवा, सहेतुकतया बुद्ध एव चेतसः खेद इति कोव्यन्तरपरिग्रहबीजम् ।

तीव्र इति । तीव्रः कठोरः असह्य इत्यर्थः । स्मरस्य सन्तापः कामपीडा आदौ प्रेम्णः प्रथमकक्षायाम् चक्षूरागमात्रे इत्यर्थः । तथा तावत् न बाधते न व्यथयति यथा यावत् आसन्ने समीपागते (प्रियासङ्गमे इति विशेष्यमूहनीयम्) बाधते व्यथयति । चक्षूरागावस्थः स्नेहस्तावतीं व्यथां न जनयति यावतीं व्यथामनतिचिरं निर्वर्त्यन् प्रेयसीसमागमो जनयति, तस्यां स्थितौ प्रतीक्षायाः प्राणपीडकत्वादिति भावः । उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—तपतीति । प्रावृषि वर्षासमये अभ्यर्णजलागमः समीपागतवृष्टिः दिवसः नितराम् अतिशयेन तपति ऊष्माणमनुभावयति । वृष्टौ प्रारप्स्यमानायां तापाधिक्यमनुभूयत इति भावः । दृष्टान्तालङ्कारः । 'क्षियां प्रावृट् क्षियां भूमिन् वर्षाः' इत्यमरः ॥ १० ॥

उत्कण्ठानिर्भरम् = सौत्कण्ठम्, उत्कण्ठा सस्पृहं चिन्ता, सा निर्भरा व्याप्ता

राजा—प्रियाका समागम आसन्न है फिर भी मेरा हृदय क्यों व्याकुल होता है । अथवा—

अतिकठोर कामपीडा भी पहले उतना नहीं सताती, जितना कि समागमके आसन्न होने पर, ग्रीष्मकी धूप उतना नहीं जलाती जितना कि वृष्टिसे पूर्वकी वरसाती धूप जलाती है ॥ १० ॥

विदूषक—(काने लगाकर) देवि सागरिके, ये मेरे भग्न, तुम्हें ही उद्देश्य करके उत्कण्ठित हृदयके उद्गारको प्रकट कर रहे हैं । इन्हें मैं तुम्हारे आनेकी दृष्टता देता हूँ ।

वासव०—(शिरःसंज्ञां ददाति ।)

त्रिदू०—(राजानमुपसृत्य ।) भो वअस्स दिट्ठिआ यड्ढसि । एसा कखु मए आणीदा साअरिआ । (भो वयस्य दिष्ट्या वर्धसे । एषा खलु मयाऽऽनीता सागरिका ।)

राजा—(सहर्षं सहसोत्थाय ।) वयस्य कासौ कासौ ।

विदूषकः—णं एसा । (नन्वेषा ।)

राजा—(उपसृत्य ।) प्रिये सागरिके ।

शीतांशुर्मुखमुत्पले तव दृशौ पद्मानुकारौ करौ
रम्भागर्भनिभं तथोरुयुगलं बाहू मृणालोपमौ ।

यस्मिन् कर्मणि तथा । अत्र 'राजा—अये उपनतप्रियासमागमस्य' इत्यत आरभ्य 'निवेदयामि तवागमनम्' इत्यन्तेन सन्दर्भेण वत्सराजस्य सागरिकासमागमभिलषत एव भ्रमविषयसागरिकाप्राप्तिरिति क्रमो नाम गर्भसन्धेरङ्गमुक्तम्, 'क्रमः सन्धिन्यमानाप्तिः' इति हि तत्त्वक्षणम् ॥

शीतांशुरिति । तव मुखम् शीतांशुः हिमकरः तद्वत्तापहारित्वात्तत्त्वोपचारः, (एवं परत्रापि तापहारित्वमूह्यम्, तवेत्यस्य सर्वत्राग्रिमवाक्येष्वन्वयः) दृशौ नयने उत्पले कुचलये तद्वच्छीतलस्वभावे इत्यर्थः । करौ हस्तौ पद्मानुकारौ पद्मम् कमलम् अनुकुरुतः अनुहरत इति तादृशौ । (करयो रक्तत्वकीमलत्वादिनाऽन्यगुणगणेन सह शैत्यमपि कमलसादृश्यप्रयोजकमवगन्तव्यम्) तथा ऊरुयुगलम् सक्थिद्वयम् रम्भागर्भनिभम् रम्भायाः कदल्याः (तरोः) गर्भः मध्यभागः (अपहृतबहिरावरणः कदलीकाण्ड एव तद्गर्भः) तन्निभम् तत्सदृशम् । कदलीकाण्डस्य शीतलत्वं सर्वानुभवसिद्धम्, तद्विषये कालिदासस्यापि सम्मतिः एकान्तशैत्यात् कदली-

वासवदत्ता—(शिर हिलाती है)

विदूषक—(राजाके पास जाकर) मित्र, तुम बड़े भाग्यवान् हो । देखो, मैं सागरिकाको ले आया ।

राजा—(सहर्ष, सहसा उठकर) मित्र, कहाँ है, वह कहाँ है ?

विदूषक—यही तो है ।

राजा—(समीप आकर) प्रिये सागरिके, मुख चन्द्रमा है, आँखें कमल हैं, ऊरुयुग कदलीगर्भ हैं, दोनों हाथ कमलदण्ड हैं, इस तरह तुम्हारे सभी अङ्ग

इत्याह्लादकराखिलाङ्गि रभसान्निःशङ्कमालिङ्ग्य मा-
मङ्गानि त्वमनङ्गतापविधुराण्येहोहि निर्वापय ॥ ११ ॥

वासव०—(सवाष्पमपवार्य १) कञ्चनमाले एवं पि मन्तिअ अज्जत्तो
पुणो वि मं आलविस्सदित्ति अहो अच्चरिअं । (काञ्चनमाले एवमपि मन्त्र-
यित्वार्यपुत्रः पुनरपि मामालपिष्यतीत्यहो आश्चर्यम् ।)

विशेषः' इति । बाहू हस्तौ मृणालोपमौ कमलनालतुल्यौ । इति एवम् आह्लादक-
राखिलाङ्गि आह्लादकराणि तापहराणि अखिलानि मुखदृक्करोरुगुग्वाहुसंज्ञकानि सम-
स्तानि अङ्गानि यस्याः सा तत्सम्बुद्धौ तथा । एहि एहि आगच्छ आगच्छ ।
(द्विरुक्तिरुत्कण्ठातिशयरूपसम्भ्रमद्योतनाय) माम् रभसात् वेगात् निश्शङ्कम् वीत-
भयम् आलिङ्ग्य आश्लिष्य अनङ्गः कामदेवः तस्य यः तापः सन्तापः तेन विधुराणि
व्याकुलानि (मम) अङ्गानि निर्वापय शीतलय । चन्द्रायतिशीतलवस्तूपमिततत्तदङ्ग-
लतिकायास्तवालिङ्गनं मम स्मरतापापनुत्तये जायतामित्यर्थः । निर्वापणक्रियाकर्म-
समर्पकेऽङ्गानीतिपदे बहुवचन सर्वाङ्गावयवावच्छेदेनालिङ्गनस्य प्रार्थ्यमानतां गमयि-
तुम् । निःशंकमिति शंकासामान्याभावप्रतिपादनद्वारा देव्युपादानकस्यान्यस्य वा न-
वसङ्गमकालिकस्य भयस्यानुचितत्वं व्यञ्जयन् राज्ञः सर्वात्मनाऽऽत्मनिवेदनं बोधयति ।
रभसादिति समयक्षेपस्यानौचित्यन्तच्च सन्तापस्य क्षणमप्यसह्यत्वं तच्च राजानुरोध-
स्यावश्यरक्ष्यत्वं व्यञ्जयति । शमयेति वाच्ये निर्वापयेति कथनं शम्यमानस्य सन्ता-
पस्यापुनरुज्जीवनं तच्चास्य प्रणयव्यापारस्याकृत्रिमत्वस्थायित्वे व्यञ्जयति, ताभ्यां च
सागरिकाया आश्वासनं व्यज्यते । 'सन्धि क्लीवे पुमानूरुः' इत्यमरः । 'विधुरं तु
प्रविश्लेषे विकले' इति च । रूपकमुपमा चालंकारौ । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ११ ॥

अत्र 'राजा—(उपसृत्य) प्रिय' इत्यादिना 'इह तदप्यस्त्येव बिम्बाधरे' इत्य-
न्तेन वासवदत्तया वत्सराजभावस्य ज्ञातत्वात् क्रमो नाम गर्भसन्धेरङ्गभुक्तम् । इदं च
'भावज्ञानं क्रमः' इति मते । तथा च क्रमलक्षणमधिकृत्य भरतः—क्रमः सञ्चिन्त्यमाना-
सिर्भावज्ञानमथापरे' इति । प्रथमं मतमधिकृत्योक्तं क्रमाख्यमङ्गं पूर्वमनुपदमेव द्रष्टव्यम् ।
एवं मन्त्रयित्वा—सागरिकामुद्दिश्याभिधाय । अन्यसङ्क्रान्तप्रेमतामात्मनो

सन्ताप हरण करनेमें समर्थ हैं, अतः हे प्रिये, आओ, मेरे शरीरमें लिपटकर हमारे
इन काम-सन्तप्त अङ्गोंको शीतल करो ॥ २१ ॥
वासवदत्ता—(आँखोंमें आंसू भरकर, मुंह फेरकर) इस तरह बातें करके भी
महाराज फिर मुझसे प्रेममालाप करेंगे—मुझे आश्चर्य होता है ।

काञ्च०—(अपवार्य ।) भट्टिणी एवं ण्योदम् । किं उण साहसिभाणं पुरुषाणं न संभावीअदि (अग्नि एवं न्विदम् । किं पुनः साहसिकानां पुरुषाणां न संभाव्यते ।)

विदूषकः—भोदि साअरिए बीसद्धा भविअ पिअवअस्सं आलावेहि । अज्जवि दाव से णिच्चरुद्धाए देवीए वासवदत्ताए दुट्ठवअणेहिं कटुइदाइं सोत्ताइं संपदं सुहावेदु तुह मधुरवअणोवण्णासो । (भवति सागरिके विश्रब्धा भूत्वा प्रियवयस्यमालप । अद्यापि तावदस्या नित्यरुष्टाया देव्या वासवदत्ताया दुष्टवचनैः कटुकिते श्रोत्रे सांप्रतं सुखयतु तव मधुरवचनोपन्यासः ।)

वासव०—(अपवार्य सरोपस्मितम् ।) कञ्चणमाले अहं ईदिसी कटुअभासिणी । अज्जवसन्तओ उण पिअंवदो । (काञ्चनमाले अहमीदृशी कटुभाषिणी । आर्यवसन्तकः पुनः प्रियंवदः ।)

काञ्च०—(अपवार्य ।) हदास सुमरिस्ससि एदं वअणम् । (हताशस्मरिष्यत्येतद्वचनम् ।)

मामेव प्रति प्रकाशयेत्याशयः । आलपिष्यति = मया सहेति शेषः ।

एवं न्विदम् = त्वदुक्तमुचितम् इत्यर्थः । सापसिकानाम् = साहसवताम्, सहसा वर्तन्ते इति साहसिकाः, ओजः सहोऽम्भसा वर्तत' इति ठक् । तच्चात्र साहसं लज्जां विहायापमताः स्त्रियः प्रति पुनः प्रेमप्रदर्शनरूपम् ।

विश्रब्धा = वीतशंका । नित्यरुष्टायाः = सततकुपितायाः । दुष्टवचनैः = कटु-
किभिः । कटुकिते = कटुत्वमापादिते क्लेशमापिते इत्यर्थः श्रोत्रे = कर्णौ । मधुर-
वचनोपन्यासः = मधुमयवचःप्रस्तावः । सुखयतु = प्रसन्नीकरोतु ।

काञ्चनमाला—(मुंह फेरकर ही) है तो ऐसी ही बात, किन्तु साहस करनेवाले क्या नहीं कर सकते हैं ।

विदूषक—देवि सागरिके, बिभरत होकर मित्रके साथ प्रेमालाप करो । आज भी तो पुग्दारी मीठी बातें नित्य यह वासवदत्ताकी कटुफिर्से जले हुए इनके अवर्णोंको वृत्त करदें ।

वासवदत्ता—(मुंह फेरकर, सकोप) काञ्चनमाला, मैं कटुभाषिणी हूँ, और आर्य वसन्तक मिष्टभाषी !

काञ्चनमाला—(मुंह फेरकर) मुंह बन्धा, अपनी यह बात याद आयेगी ।

विदू०—(विलोक्य ।) भो वअस्स पेक्ख पेक्ख । एसो वखु कुविद-
कामिणीकपोलसण्णिहो पुब्बदिसं पआसअन्तो उदिदो भअवं मिअल-
ळ्ळणो । (भो वयस्य प्रेक्षस्व प्रेक्षस्व । एष खलु कुपितकामिनीकपोलसन्निभः
पूर्वदिशं प्रकाशयन्नुदितो भगवान्मृगलाञ्छनः ।)

राजा—प्रिये सागरिके पश्य ।

आरुह्य शैलशिखरं त्वद्वदनापहतकान्तिसर्वस्वः ।

प्रतिकर्तुमिवोर्ध्वकरः स्थितः पुरस्तान्निशानाथः ॥ १२ ॥

अपि च । दर्शितमनेनोद्गच्छता प्रकृतिजडत्वम् । कुतः ।

कुपितकामिनीकपोलसन्निभः=कुपिता कुदा चासौ कामिनी च तस्याः कपोलः
गण्डदेशः तत्सन्निभः तत्तुल्यः । ईषद्वक्तवर्ण इत्यर्थः, कुपितानां वनितानां मुखानि रक्त-
तयोत्प्रेक्ष्यन्ते 'रक्तौ च क्रोधरागौ, इति कविसमयानुरोधात् । मृगलाञ्छनः=शशी ।

आरुह्येति । तव सागरिकायाः मुखम् वदनम् तेन अपहतम् बलात्कारेण
गृहीतम् कान्तिः द्युतिः एव सर्वम् समस्तम् स्वम् धनम् यस्य तादृशः निशानाथः
चन्द्रः शैलस्य उदयाचलस्य शिखरम् शृङ्गम् आरुह्य आक्रम्य प्रतिकर्तुम् वैर-
निर्यातयितुम् इव उर्ध्वम् उत्क्षिप्ताः कराः किरणा हस्ताश्च यस्य तादृशः सन्
स्थितः । अन्योऽपि कश्चित् केनचिदन्येन सर्वस्वे हियमाणे तत्प्रतिकाराय किञ्चि-
दुच्चं स्थानमध्यास्य बाहू चोपरि नीत्वा सर्वस्वापहारिणमाह्वयमान् इव तिष्ठति तद्व-
चन्द्रोऽपि तव मुखेन जीयमान उदयाचलमारुह्य किरणोर्ध्वमुत्क्षिप्य वर्तते इति
भावः । अत्र चन्द्रमसि प्रतिकारतत्परपरजितजनव्यवहारसमारोपात्समासोक्तिर-
लङ्कारः ॥ १२ ॥

उद्गच्छता = उद्यता, जडत्वम्-अज्ञानभावः जलत्वम् = जलमयत्वं वा, डल-

विदूषक—(देखकर) मित्र, देखिये, रुष्ट कामिनीके कपोलकी तरह आरुह्य
वे चन्द्रमा प्राचीमें उदय ले रहे हैं ।

राजा—प्रिये सागरिके, देखो—

तुम्हारे मुखने चन्द्रमाकी सारी कान्तिरूप सगुपति छीन ली है उसका प्रतिकार
करनेके लिये, मालूम पड़ता है, ये चन्द्रमा उदयाचल पर आरुह्य हो किरणोंको
फैलाकर सामने आते हैं ॥ १२ ॥

और—उगते ही इनकी जब प्रकृति प्रकट होने लगी, क्योंकि—

किं पद्मस्य रुचं न हन्ति नयनानन्दं विधत्ते न किं
वृद्धिं वा झषकेतनस्य कुरुते नालोकमात्रेण किम् ।
वक्त्रेन्दौ तव सत्ययं यदपरः शीतांशुरभ्युद्गतो
दर्पः स्यादमृतेन चेदिह तदप्येवास्ति बिम्बाधरे ॥ १३ ॥

शोरभेदाञ्जलत्वमित्यर्थः, चन्द्रमसो जलमयत्वं चोक्तं भास्कराचार्येण—‘तरणिकिर-
णसङ्गादेष पानीयपिण्डो दिनकरदिशि चन्द्रश्चन्द्रिकाभिश्चकास्ति । तदितरदिशि
बालाकुन्तलश्यामलश्रीर्घट इव निजमूर्तिच्छाययेवातपस्थः’ इति ।

किं पद्मस्येति । अयम् पुरोवर्ती तव सागरिकायाः वक्त्रमेवेन्दुः वक्त्रेन्दुः
मुखचन्द्रः पद्मस्य कमलस्य रुचम् कान्तिम् न हन्ति न परासयति किम् ? अपि तु
परासयत्येवेति काकुः । (दर्शकस्य) नयनानन्दम् नेत्रतृप्तिम् न विधत्ते करोति
किम् ? अपि तु करोत्येव । आलोकमात्रेण केवलदर्शनेन झषः मीनः केतनम्
चिह्नभूतम् यस्य एतादृशस्य कामस्य पक्षे समुद्रस्य वृद्धिम् वर्द्धनम् पक्षे आप्याय-
नम् न करोति किम् ? अपि तु करोत्येव । (एतादृशे चन्द्रकर्तव्यतया प्रसिद्धेषु
पद्मरुचिहृत् त्वनयनानन्दसमर्पकत्वालोकमात्रेण झषकेतनसमेधयितृत्वेषु प्रभौ) तव
वक्त्रेन्दौ मुखचन्द्रे सति दीप्यमाने यद् यस्मात् अयम् अपरः द्वितीयः शीतांशुः
चन्द्रः (निरर्थकम्) अभ्युद्गतः उदितः (अतः जडोऽयमिति पूर्वोक्तमुपपन्नम्) ।
नन्वस्ति व्यतिरेकः शीतांशोरमृतवर्षित्वादिति शङ्कामपनुदति-दर्प इति । (अस्य
शीतांशोः) चेत् यदि अमृतेन सुधया दर्पः स्वगौरवगर्वः स्यात् तदपि अमृतमपि
इह तव वक्त्रेन्दौ बिम्बाधरे बिम्बीफलतुल्येऽधरोष्ठे अस्त्येव विद्यत एव । एवकार-
स्तद्भावदार्ढ्यद्योतनद्वारा शीतांशूदयवैयर्थ्यप्रमाणकं तज्जडत्वं निश्चययति । पद्मपदे
पदोश्चरणयोर्मौ लक्ष्मीर्यस्मिन्निति विग्रहेण चरणशोभाधारित्वप्रतीत्या मुखापेक्षया
हीनताया उपपत्तिः । अत्र प्रसिद्धोपमानतिरस्करणात्प्रतीपमलङ्कारः । शार्दूलवि-
क्राडितं वृत्तम् ॥ १३ ॥

तुम्हारा मुख पद्मकी कान्तिका हरण करता ही है, नयनोंको तृप्ति देता ही है,
झषकेतन (कामदेव और समुद्र) की भी वृद्धि अपने आलोकसे करता ही है,
(इस प्रकार चन्द्रमाके सकल कार्यको करने वाले) तुम्हारे मुखचन्द्रके चमकते
रहने पर भी यह चन्द्र उदित हो रहा है, (अतः यह जड़ है) अगर इसे अमृतका
गर्व हो तो क्या वह तुम्हारे अधरमें नहीं है ॥ १३ ॥

वासवः—(सरोषमवगुण्ठनमपनीय ।) अज्जउत्त सच्चं एव्व अहं साअरिआ । तुमं उण साअरिओक्खित्तहिअओ सव्वं एव्व साअरिआमअं पेक्खसि । (आर्यपुत्र सत्यमेवाहं सागरिका । त्वं पुनः सागरिकौत्क्षिप्तहृदयः सर्वमेव सागरिकामयं प्रेक्षसे ।)

राजा—(सवैलक्ष्यमपवार्य ।) कथं देवी वासवदत्ता । वयस्य किमेतत् ।
विदूषः—(सविषादम् ।) भो वअस्स किं अवरं । अम्हाणं जीविअसंसओ जादो एसो । (भो वयस्य किमपरम् । अस्माकं जीवितसंशयो जात एषः)

राजा—(उपविश्याज्जलिं बद्ध्वा !) प्रिये वासवदत्ते प्रसीद प्रसीद ।
वासवः—(तन्मुखाभिमुखं हस्तौ प्रसार्याश्रूणि विधारयन्ती ।) अज्जउत्त मा एव्वं भण ! अण्णगदाइं इमाइं अक्खराइं । (आर्यपुत्र मैवं भण । अन्यगतानीमान्यक्षराणि ।)

विदूषः—(आत्मगतम् ।) किं दाणिं एत्थ करिस्सं । भोदु । एव्वं दाव ।

सागरिकौत्क्षिप्तहृदयः = सागरिकागतचित्तः । सागरिकामयम् = सागरिकाप्रायम् , 'त्रिभुवनमपि तन्मयम्' इति मनसि निधायेयं भर्त्सना ।

किमेतत् = कथमीदृशी वक्ष्णेति राजाभिप्रायः ।

जीवितसंशयः = प्राणभयम् ।

अन्यगतानि = अन्यविषयाणि, तवेदमाचरणं वीक्ष्य मया ज्ञातं यदधुना तव काचिदन्या प्रिया नाहमत ईदृशान्यक्षराणि तद्विषय एव प्रयोज्यानि न मद्विषय इति भावः ।

वासवदत्ता—(क्रोधपूर्वक, घूँ घट हटाकर) आर्यपुत्र, क्या टीक ही मैं सागरिका हूँ । तुम तो सागरिकाके लिये पागल हो गये हो, अतः संसार तुम्हें सागरिकामय दीख रहा है ।

राजा—(लज्जापूर्वक, मुंह फेरकर) क्या ! वासवदत्ता है मित्र यह क्या ?

विदूषक—(विषादपूर्वक) मित्र, और क्या, हम लोगोंकी जान आफतमें है ।

राजा—(बैठकर, हाथ जोड़कर) प्रिये वासवदत्ते, प्रसन्न हो जाओ २ ।

वासवदत्ता—(राजाके मुँहकी ओर दोनों हाथ लेजाकर, आंसू रोककर) आर्यपुत्र यह अच्छर किसी और के लिये है ।

विदूषक—(स्वगत) अब यहाँ क्या किया जाय ? अच्छा, यही सही । (प्रकट)

भोदि महाणुभावा खलु तुमम् । ता क्खमीअहु दाव एक्को अवराहो पिअवअस्सस्स । (किमिदानीमत्र करिष्यामि । भवतु । एवं तावत् । (प्रकाशम् ।) भवति ! महानुभावा खलु त्वम् । तत्क्षम्यतां तावदेकोऽपराधः प्रियवयस्यस्य ।)

वासव०—अज्ज वसन्तअ णं वढमसंगमे विग्धं करन्तीए मए एव्व एदस्य अपरद्धम् । (आर्य वसन्तक ननु प्रथमसंगमे विघ्नं कुर्वत्या मयैवैतस्यापराद्धम् ।)

राजा—देवि एवं प्रत्यक्षदृष्टव्यलीकः किं ब्रवीमि । तथापि विज्ञापयामि । पादयोः पतति ।)

आताम्रतामपनयामि विलक्ष एष
लाक्षाकृतां चरणयोस्तव देवि मूर्ध्ना ।

महानुभावा=उदारहृदयाऽतः क्षन्तुं क्षमसेऽमुमपराधमस्येति प्रार्थनाऽऽशयः ।

मया = वासवदत्तया, एतस्य = राज्ञः अपराद्धम् = अपराधः कृतः । अतो नाहं क्षमां याच्येत्यभिप्रायः ।

प्रत्यक्षदृष्टव्यलीकः = साक्षात्कृताप्रियाचरणः । अनुमानादिनाऽप्रियाचरणाबोधे तु कश्चन कपटप्रबन्धोऽपि विधातुं शक्यते स्मेति तात्पर्यम् ।

आताम्रताम इति । देवि वासवदत्ते विलक्षः गर्हितेनाप्रियेण च स्वाचरणेन लज्जितः एषः अहम् तव चरणयोः पादयोः लाक्षया जतुरागेण कृताम् जनिताम् आताम्रताम् ईषद्रक्तताम् मूर्ध्ना शिरसा (शिरःपदमत्र तद्व्यापारपरम्, स चात्र चरणयोः स्वसङ्घर्षणात्मा) अपनयामि दूरीकरोमि । स्वापराधक्षमापणाय तव लाक्षासजातरागयोः पादयोः शिरसः सङ्घर्षणेन तत्रस्थिताया रक्तताया अपाकरणे

देवि, आप बड़ी उदारहृदया हैं, मेरे मित्र का यह पहला अपराध क्षमा करें ।

वासवदत्ता—आर्य वसन्तक, अपराध तो मैंने ही किया कि इनके प्रथम सङ्गममें विघ्न डाल दिया ।

राजा—देवि, मेरी चोरी तो प्रत्यक्ष पकड़ी गयी है, क्या कहूं, फिर भी कहता हूँ—(पैरों पर पड़ता है)

देवि लज्जावश तुम्हारे चरणोंपर गिरकर लाचारञ्जित तम्हारे चरणोंकी लाली को

कोपोपरागजनितां तु मुखेन्दुबिम्बे

हर्तुं क्षमो यदि परं करुणा मयि स्यात् ॥ ४ ॥

वासव०—(हस्तेन वारयन्ती ।) अज्जउत्त उट्ठेहि उट्ठेहि । णिज्जज्जो क्खु सो जणो जो अज्जउत्तस्स ईदिसं हिअअं जाणिअ पुणो वि कुप्पदि ता मुहं चिट्ठदु अच्चउत्तो । गमिस्सं अहम् । (आर्यपुत्र उत्तिष्ठोत्तिष्ठ । निर्लज्जः खलु स जनो य आर्यपुत्रस्येदं हृदयं ज्ञात्वा पुनरपि कुप्यति । तत्सुखं तिष्ठत्वार्यपुत्रः । गमिष्याम्यहम् ।) (इति गन्तुमिच्छति ।)

काञ्च०—भट्टिणि करेहि पसादम् । एवं चरणपडिदं महाराजं उड्डिमिअ गदाए देवीए अवस्सं पच्छादावेण होदव्वम् । (भर्त्रि कुब प्रसादम् ।) एवं चरणपतितं महाराजमुज्झित्वा गताया देव्या अवश्यं पश्चात्तापेन भवितव्यम् ।)

शक्तोऽहमित्याद्यपादद्वयस्यार्थः । मुखम् तव वदनमेवेन्दुः चन्द्रः (शैत्यादाहादकत्वाच्च) तस्य बिम्बं मण्डलम् तत्र यः कोपोपरागः क्रोधरूपः राहुस्पर्शो ग्रहणमिति यावत् तेन जनिताम् कृताम् आताम्रताम् तुहर्तुं क्षमः समर्थः स्याम् परम् किन्तु यदि मयि मल्लक्षणे जने तव करुणा दया स्यात् ! त्वदीये पादे यो लाक्षाकृतो रागः तं तु शिरसा तव चरणं वन्दमानः पुनः पुनः शिरस्सङ्घर्षेणापाकर्तुमहं क्षमः, परं क्रोध-भवस्तव मुखे यो रक्तिमा तं तु तदैवाहं हरेयं यदि मम दयमाना त्वं प्रसादसुखी भवेरित्यर्थः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ १४ ॥

ईदृशम् = निसर्गसरलम् । सरलहृदयजनकृतस्यापराधस्यापि तदीयचापल-प्रभवतया क्षम्यत्वेन राजनि कोपो नोचित इति भावः । पश्चात्तापेन = खेदेन, चरणपतितो महाराजः सम्प्रति कोपवेगेन भवत्याऽवधीर्यते, अचिरेणैव भवत्याः कोपेऽशतः शान्ते किमर्थमवधीरितो मया पादपतितो भर्तेति पश्चात्तापेन तव मनो व्याकुलियिष्यत इति भावः ।

दूर कहूँ । तुम्हारे मुखमें जो कोपजन्य रक्तिमा हो गयी है उसे तो मैं तभी दूरकर सकूँगा जब मुझपर तुम्हारी दया होगी ॥ १४ ॥

वासवदत्ता—(हाथसे रोकती हुई) आर्यपुत्र, उठिये, उठिये, । वह आदमी निर्लज्ज है जो आर्यपुत्रके हृदयको ऐसा समझकर भी क्रोध करे । इसलिये आप सुखीसे रहें, मैं ही चली जाऊँगी । (जाना चाहती है)

काञ्चनमाला—देवि, आप प्रसन्न हो जाँय । यदि आप पादपतित महाराजको इस प्रकार छोड़कर चली जायेंगी तो आपको पछतावा होगा ।

वास०—अवेहि अपण्डिते कुदो एत्थ पसादस्स पञ्चादावस्स वा कारणम् । ता एहि । गच्छम्ह । (अपेहि अपण्डिते कुतोऽत्र प्रसादस्य पश्चात्तापस्य वा कारणम् । तदेहि । गच्छावः ।)

राजा—देवि प्रसीद प्रसीद । ('आताम्रतामपनयामि' इत्यादि पुनः । पठति ।)

विदू०—भो उठ्ठेहि । गदा देवी । ता कीस एत्थ अरण्णरुद्धिदं करेसि । (भो उत्तिष्ठ गता देवी । तत्कस्मादन्नारण्यरुद्धितं करोषि ।)

राजा—(मुखमुन्नमय्य दृष्ट्वा ।) कथमकृत्वैव प्रसादं गता देवी ।

विदू०—कहं ण किदो पसादो जं अज्ज वि अक्खदसरीरा चिट्ठम्ह । (कथं न कृतः प्रसादो यदद्याप्यक्षतशरीरौ तिष्ठावः ।)

राजा—धिङ्मूर्ख किमेवं मामुपहससि । ननु त्वत्कृत एवायमापत्ति-
तोऽस्माकं महाननर्थस्य क्रमः ।

अपण्डिते = मूढे ।

अरण्यरुद्धितम् = व्यर्थप्रलापः, देव्या गतत्वेन तवोक्तयो व्यर्था इति भावः ।

अक्षतशरीरौ = अनुपहतदेहौ । अहं त्वञ्च यदनया कोपनया न कशाभिस्ता-
डितौ स एव तस्याः प्रसादो मन्यताम्, आवयोरपराधस्य गुरुत्वात्तस्याश्च कोपपार-
वश्यात् । एवञ्चाकृत्वा प्रसादं गतेति त्वदुक्तिं युक्तेति भावः ।

एवम् = अक्षतसरोरोऽसीति कथयित्वा । उपहससि = निन्दसि । अयम् =
देवीकोपरूपः । अनर्थस्य = अनिष्टस्यार्थस्य । क्रमः = परिपाटी तवैवाविवेकेनाय-
मनर्थोपनिपात इति भावः ।

वासवदत्ता—हट् मूर्खे, इसमें प्रसन्नता अथवा पश्चात्तापकी क्या बात है, चलो,
हम दोनों चलें ।

राजा—देवि, प्रसन्न हो जाओ । ('आताम्रताम्र' इत्यादि श्लोकको पुनः पढ़ता है)
विदूषक—अजी, उठिये, देवी चली गई, क्या अरण्य-रोदन कर रहे हैं ?

राजा—(मुंह उठाकर, देखकर) क्या बिना प्रसन्न हुए ही देवी चली गई ?

विदूषक—इनकी इतनी ही प्रसन्नता क्या कम है कि अभी तक हम लोगोंकी
देह उर्यों की र्यों है ।

राजा—धिक्, मूर्ख, क्यों तुम इस तरह मेरा उपहास कर रहे हो, तुम्हीं तो
इस महान् अनर्थकी जड़ हो ? क्योंकि—

समारूढा प्रीतिः प्रणयबहुमानादनुदिनं
व्यलीकं वीक्ष्येदं कृतमकृतपूर्वं खलु मया ।
प्रिया मुञ्चत्यद्य स्फुटमसहना जीवितमसौ
प्रकृष्टस्य प्रेम्णः स्खलितमविषह्यं हि भवति ॥ १५ ॥

विदू०—भो रुद्रा देवी किं करिस्सदित्ति ण जाणामि । साअरिआ
उण दुक्करं जीवस्सदित्ति तक्केमि । (भो रुद्रा देवी किं करिष्यतीति न
जानामि । सागरिका पुनर्दुक्करं जीविष्वतीति तर्कयामि ।)

समारूढेति । प्रणयबहुमानात् । प्रेम्णः समादरात् प्रीतिः स्नेहः अनुदिनम्
सततम् समारूढा दृढीभूता । देवीकृतस्य प्रणयस्य मया कृतात्तदादरात्तस्या मद्विषया
प्रीतिर्वद्भूमिरजायतेत्यर्थः । असहना कोपनस्वभावा असौ देवी अद्य कृतम् मया
(तया सातिशयस्नेहलालितेन) अकृतपूर्वम् कदापि पूर्वमितोऽनाचरितम् इदम्
सम्प्रत्यनुष्ठितम् व्यलीकम् अकर्तव्यम् अन्यस्त्रीप्रार्थनारूपम् वीक्ष्य दृष्ट्वा स्फुटम्
प्रकटम् जीवितम् जीवनम् मुञ्चति खलु निश्चयेन त्यज्यति । मदीयमभूतपूर्वमीदृशं
दासीप्रार्थनारूपमविनयं कोपना सा क्षन्तुमसमर्था स्वान् प्राणान् परिहास्यतीत्यर्थः ।
तत्र हेतुमुपन्यस्यति—प्रकृष्टस्येति । हि यतः प्रकृष्टस्य अत्यारूढस्य प्रेम्णः अनुरागस्य
स्खलितम् त्रुटिः अविषह्यम् सोढुमशक्यं भवतीति । प्रणयबहुमानादिति देवीविषयः
स्वस्यादरः, अकृतपूर्वमितोदृशप्रियापराधकृतक्लेशस्य तयाऽननुभूतपूर्वता, तया च
तस्यासह्यत्वम्, तेन च प्राणत्यागप्रवृत्तेः सम्भवित्वम्, असहनेति तस्या औदासी-
न्यरूपपक्षान्तरपरिग्रहवैमुख्यम् इत्याद्यर्था व्यज्यन्ते । सामान्येन विशेषसमर्थन-
रूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः । शिखरिणी वृत्तम् ॥ १५ ॥

न जानामि = प्राणैस्त्यज्यति औदासीन्यं वा श्रयिष्यतीति मम न निश्चयः,
अतस्तव तन्मृत्युविषयकं निश्चयमहं नानुमोदयामीति भावः । दुक्करम्=कष्टपूर्वकम् ।

अन्योन्य प्रणयके आदरसे स्नेह दिनानुदिन बढ़ता ही गया, मेरे द्वारा किये गये
इस प्रथम किन्तु अयक्कर अपराधको वह सह नहीं सकेगी, निश्चय ही मेरी प्रिया
प्राणत्याग देगी, क्योंकि गाढ़े स्नेहकी त्रुटि बड़ी भयानक होती है ॥ १५ ॥

विदूषक—अजी, देवी रुष्ट होकर क्या करेगी यह तो मैं नहीं जानता, किन्तु
सागरिकाका जीवन पहाड़ हो जायगा ।

राजा—वयस्य अहमप्येवं चिन्तयामि । हा प्रिये सागरिके !

(तत्तः प्रविशति वासवदत्तावेषधारिणी सागरिका ।)

साग०—(सौद्वेगम् ।) दिट्ठिआ गाहं इमिणा विरइददेवीवेसेण इमादो चित्तसालिआदो णिक्कमन्ती केणावि लक्खिदग्धि । ता इदाणि किं करि-
स्सम् । (दिष्टया नाहमनेन विरचितदेवीवेषेणास्याश्चित्रशालिकाया निष्कामन्ती
केनापि लक्षितास्मि । तदिदानीं किं करिष्यामि ।) (साखं चिन्तयति ।)

विदू०—भोः किं मूढो विअ चिट्ठसि । चिन्तेहि एत्थ पडिआरं ।
(भोः किं मूढ इव तिष्ठसि । चिन्तयात्र प्रतीकारम् ।)

राजा—ननु तमेव चिन्तयामि । वयस्य देवीप्रसादनं मुक्त्वा नान्य-
मत्रोपायं पश्यामि । तदेहि । तत्रैव गच्छावः ।
(इति परिक्रामतः ।)

अत्र 'राजा'-धिदूर्मुख' इत्यादिना 'सागरिका पुनर्दुष्करं जीविष्यति' इत्यन्तेन
सन्दर्भेण सागरिकानुरागजन्येन प्रकृष्टप्रेमस्खलनेन राज्ञा वासवदत्ताया मरणस्या-
भ्यूहनादनुमानं नाम गर्भसन्धेरङ्गमुक्तम् ।

दिष्टया = भाग्येन । निष्कामन्ती = बहिर्भवन्ती ।

प्रतिकारम् = स्खलितशोधनोपायम् ।

प्रसादनम् = अनुनयनम् । अत्र = तत्क्रोपोपशमे । अत्रानन्तराङ्कार्यविन्दुनाऽ-
नेन देवीप्राणत्यागलक्षणापायस्य तत्प्रसादनेन निवर्त्तनान्नियता फलप्राप्तिः सूचिता ।

राजा—मित्र, मुझे भी ऐसा ही मालूम पड़ता है ।

[इसके बाद वासवदत्ताके वेषमें सागरिकाका प्रवेश ।]

सागरिका—(उद्वेगपूर्वक) भाग्यवश इस देवीवेषसे चित्रशालिकासे निकलते
मुझे किसीने नहीं देखा, अब क्या करूँ ।

(रोती हुई चिन्ता करती है ।)

विदूषक—क्या मूर्खकी तरह बैठे हो, इसका उपाय न सोचो ?

राजा—मैं तो बही सोच रहा हूँ । मित्र, मुझे तो देवी को मनानेके अतिरिक्त
कोई दूसरा उपाय नहीं दीखता है । आओ, वहीं चलें ।

(दोनों जाते हैं)

सागरिका—(विस्मय ।) वरं दाणिं सअं ज्जेव्व अप्पाणं उच्चन्धिअ
उवरदा ण उण जाणिंदसंकेतवुत्तन्ताए देवीए परिभूदम्हि । ता जाव अहं
असोअपादवं गदुअ जहांसमीहिदं करिस्संम् । (वरमिदानीं स्वयमेवात्मान
मुद्रण्योपरता न पुनर्ज्ञातसंकेतवृत्तान्तया देव्या परिभूतास्मि । तद्यावदहमशोकपादपं
गत्वा यथासमीहितं करिष्यामि ।)

विदू०—(आकर्ष्य ।) चिट्ठ दाव । चिट्ठ भो । पदसहो सुणीआदि ।
जाणामि कदावि गहिदपच्छादावा पुणोवि देवी आगदा भवे । (तिष्ठ
तावत् । तिष्ठ भोः । पदशब्दः श्रूयते । जानामि कदापि गृहीतपश्चात्तापा पुनरपि
देव्यागता भवेत् ।

राजा—वयस्य महानुभावा खलु देवी । कदाचिदेवमपि स्यात् ।
त्त्वरितं निरूप्यताम् ।

विदूषकः—जं भवं आणवेदि । (यद्भवानाज्ञापयति ।) (इति परिक्रामति ।)

उद्बध्य = कण्ठे पाशं निक्षिप्य । उपरता = मृता । ज्ञातसंकेतवृत्तान्तया =
अवगतमदीयराजाभिसारसमाचारया । परिभूतास्मि = तिरस्कृता तिष्ठामि, इति
न वरम् इति शेषः । परतिरस्कारो हि मानिजनस्य मृत्योरप्यधिकं इत्यर्थः । यथास-
मीहितम् = उद्बन्धनरूपं प्राणत्यागोपायम् ।

पदशब्दः = मार्गे चरणनिपातजनितो ध्वनिः । गृहीतपश्चात्तापा = चरणपतित-
स्यापि मम त्यागेन सजातखेदा ।

देवी=वासवदत्ता । 'आगतां भवेत्' इत्यस्य प्रसादेन मामनुग्रहीनुमिति शेषः ।
निरूप्यताम् = कस्य पदशब्द इति निश्चीयताम् ।

सागरिका—(सोचकर) अच्छा है कि स्वयं गलेमें फांसी लगाकर प्राण त्याग
कर दूँ, नहीं तो देवी इस संकेत वृत्तान्तको जानकर बड़ी दुर्गंत करेगी । इसलिये
इस अशोकवृक्षके पास जाकर अपना कार्य पूरा करूं ।

विदूषक—(आहट सुनकर) ठहरिये, ठहरिये, पैरकं आहट सुनाई देती है,
मालूम पड़ता है पश्चात्तापसे प्रेरित होकर देवी फिर आ रही हैं ।

राजा—देवी बड़ी विषालवृद्धा हैं, हो सकता है ऐसा ही हो । बीज निर्णय
करो ।

विदूषक—जो आज्ञा । (चळता है)

सागरिका—(उपसृत्य ।) ता जाव इमाए माहवीलदाए पासं विर-
इअ असोअपादवे अत्ताणअं उवन्धिअ वावादेमि । हा ताद हा अम्ब
एसा दाणिअहं अणाघा असरणा विवज्जामि मन्दभाइणी । (तथावदेतस्याः
माधवीलतायाः पाशं विरचय्याशोकपादय आत्मानमुद्धृत्य व्यापादयामि । (इति
लतापाशं रचयन्ती ।) हा तात हा अम्ब एषेदानीमहमनायाऽशरणा विपद्ये मन्द-
भागिनी ।) (इति कण्ठे लतापाशमर्पयति ।)

विदूषकः—(विलोक्य ।) का पुण एसा । कहं देवी वासवदत्ता । भो
वअस्स परित्ताहि परित्ताहि । एसा खु देवी वासवदत्ता उवन्धिअ
अत्ताणअं वावादेदि । (का पुनरेषा । कथं देवी वासवदत्ता (ससंभ्रममुच्यते ।)
भो वयस्य परित्रायस्व । परित्रायस्व । एषा खु देवी वासवदत्तोद्धृत्यात्मानं व्यापा-
दयति ।)

राजा—(ससंभ्रममुपसृत्य ।) कासौ कासौ ।

विदूषकः—णं एसा । (नन्वेषा ।)

पाशम् = उदबन्धनसाधनं रज्जुम् । व्यापादयामि = मारयामि । अनाया =
अपतिका । अशरणा = रक्षकरहिता । विपद्ये = म्रिये ।

‘कथं देवी वासवदत्ता’ एष च विदूषकस्य भ्रमः सागरिकाया वासवदत्तावेधे-
णागतत्वाज्जातः ।

परित्रायस्य = रक्ष, उदबन्धनादिति शेषः, संभ्रमे द्विरुक्तिः, स च क्षणविलम्ब-
स्याप्यनर्थावहन् व्यञ्जयति । उद्धृत्य=कण्ठे पाशमासज्य । आत्मानं व्यापादयति =
आत्महत्यां करोति ।

सागरिका—(समीप जाकर) तो इसी माधवीलताको पाश बनाकर इस अशोक-
वृक्षमें अपने को लटका दूँ । (लताका पाश बनाती है) हा तात ! हा अम्ब ! यह मैं
अभागी इस दीन तथा अशरणकी स्थितिमें मरती हूँ । (गलेमें फांसी लगाती है)

विदूषक—(देखकर) यह कौन है ? क्या देवी वासवदत्ता है ? (घबड़ाकर,
जोर-जोरसे) अजी मित्र, बचाओ, इसे बचाओ । देवी वासवदत्ता अपने गलेमें
फांसी लगाकर मर रही हैं ।

राजा—(घबड़ाकर, समीप आकर) कहाँ है वह ? कहाँ है ?

विदूषक—यही तो ।

राजा—(उपसृत्य कण्ठात्पाशमपनयत् ।) अयि साहसकारिणि किमिदमकार्यं क्रियते ।

मम कण्ठगताः प्राणाः पाशे कण्ठगते तव ।

अतः स्वार्थः प्रयत्नोऽयं त्यज्यतां साहसं प्रिये ॥ १६ ॥

सागरिका—(राजानं दृष्ट्वा ।) अम्मो । कथं एसो भट्टा । जं सच्चं एणं पेक्खिअ पुणोवि मे जीविदाहिलासो संवुत्तो । अहं वा एणं पेक्खिअ कदत्था भविअ सुहेण एव जीविदं परिचइस्सम् । मुञ्चदु मुञ्चदु मं भट्टा । पराहीणो क्खु अअं जणो ण उण ईदिसं अवसरं मरिदुं पावेदि । (अम्मो । कथमेष भर्ता । (सहर्षमात्मगतम् ।) यत्सत्यमेनं प्रेक्ष्य पुनरपि मे जीविताभिलाषः संवृत्तः । अथवैनं प्रेक्ष्य कृतार्था भूत्वा सुखेनैव जीवितं परित्यज्यामि । (प्रकाशम् ।) मुञ्चतु मुञ्चतु मां भर्ता । पराधीनः खल्वयं जनः न पुनरीदृशमवसरं मर्तुं प्राप्नोति ।)

साहसकारिणि = ग्रहिले । अकार्यम् = कर्तुं न योग्यम्, स्वोद्बन्धनरूपं निन्यं कर्मेति यावत् ।

ममेति । प्रिये वासवदत्ते साहसम् उद्बन्धनेन स्वप्राणत्यागरूपम् साहसकार्यम् त्यज्यताम् विस्तृत्यताम्, यतः पाशे उद्बन्धनसाधनरज्जौ तव कण्ठगते त्वद्गलदेश-प्रत्यासन्ने मम प्राणाः कण्ठगताः बहिर्गन्तुं तत्पराः भवन्तीति शेषः । अतः मम अयम् त्वद्बन्धनमोचनात्मा प्रयत्नः स्वार्थः स्वप्राणत्राणार्थः । अतो मदस्यैवमपि त्वया जीवितव्यमिति जहिहि दुराग्रहमिममिति भावः । 'पाशः कण्ठे वासवदत्तायाः प्राणाश्च प्रयान्ति राज्ञ इति कार्यकारणयोर्भेददेशतयोपनिबन्धनादसंज्ञतिरलङ्कारः ॥ १३ ॥

जीविताभिलाषः = जीवनेच्छा । एवं जातेऽपि राजदर्शने जीवन्त्याः सागरिकाया वासवदत्ताकृततिरस्कारैरवमानना स्यादिति मनसि कृत्येदमथवावचनम् ।

पराधीनः=परायत्तः, परायत्तस्य जनस्य मरणमपि परायत्तमिति वरं तादृशा-

राजा—(समीप जाकर, फांसी खोलता हुआ) ओ हठीली, यह क्या अकार्य कर रही हो? तुम्हारे गलेमें फन्दाके लगने पर मेरे प्राण कण्ठगत होने लगते हैं, अतः इसके खुदानेके प्रयत्नमें मेरा स्वार्थ है, प्रिये, तुम यह साहस न करो ॥ १६ ॥

सागरिका—(राजाको देखकर) क्या ये स्वामी हैं? (हर्षसे स्वगत) इन्हें देखकर मुझे फिर जीनेकी इच्छा होने लगी । अथवा मैं इनके दर्शनोंसे कृतार्थ होकर अब सुखसे मर सकूंगी । (प्रकट) स्वामी मुझे छोड़ दें । मैं पराधीनजन मरनेके लिये फिर ऐसा स्वर्ण समय न पा सकूंगी ।

(इति पुनः कण्ठे पाशं दातुमिच्छति ।)

राजा—(निर्वर्ण्य । सहर्षमात्मगतम् ।) कथं प्रिया मे सागरिका ।
(कण्ठात्पाशमाक्षिप्य ।)

अलमलमतिमात्रं साहसेनामुना ते

त्वरितमयि विमुञ्च त्वं लतापाशमेतम् ।

चलितमपि निरोद्धुं जीवितं जीवितेशे

क्षणमिह मम कण्ठे बाहुपाशं निधेहि ॥ १७ ॥

(इति बाहुमाक्षिप्य कण्ठे कृत्वा स्पर्शं नाटयन् ।) सखे इयमनभ्रा वृष्टिः ।

जीवनान्मरणम्, मम पुनर्भाग्याद् भवानत्र सञ्निहित इति सन्तोषेण भ्रिये, तदत्र विघ्नं माकार्षीदिति तत्प्रार्थनारायः ।

अलमलमिति । अयि (सागरिकासम्बोधनमिदम्) अमुना उद्बन्धनप्रवृत्त्यात्मना अतिमात्रम् अतिक्रान्ता मात्रा मर्यादायत्र कर्मणि तत्तथा साहसेन स्वव्यापादनात्मना दुराग्रहेण अलम् । सर्वथाऽनुचितमिदं तव साहसमतो निवर्तस्वास्मात्कर्मण इत्यर्थः । कर्तव्यमुपदिशति-त्वरितमिति । त्वरितम् शीघ्रम् एतम् लतापाशम् विमुञ्च त्यज कण्ठादपनयेत्यर्थः । जीवितेशे प्राणेश्वरि चलितम् त्वत्साहसदर्शनात्प्रस्थानोन्मुखम् अपि (मम) जीवितम् निरोद्धुम् गमनाद्वारयितुम् इह मम कण्ठे क्षणम् अल्पकालपर्यन्तम् बाहुपाशम् स्वभुजलताम् निधेहि स्थापय । मामालिङ्ग, तस्यैव मञ्जीवितरक्षाहेतुत्वादिति भावः । 'अष्टादश निमेषास्तु काष्ठाक्षिणस्तु ताः कलाः । तास्तु त्रिंशत्क्षणः' इत्यमरः । अत्र मामालिङ्गति गम्यस्यार्थस्य मञ्जीवितस्य त्वमोशिषेऽतो यियासु तज्जिज्वस्तु बाहुपाशेन वारयेति भङ्गयन्तरेणोक्तत्वात्पर्यायोक्तिरलङ्कारः । मालिनी वृत्तम्, 'मनममययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः' इति च तल्लक्षणम् ॥ १७ ॥

अनभ्रा=मेघेन विनष्टा, अकरमात प्रियासङ्गमपर्यवसायिनीयमुक्तिः । 'अभ्रं

(फिर गले में फांसी डालना चाहती है)

राजा- (अलीभांति देखकर सहर्ष तथा स्वगत) क्या मेरी प्यारी सागरिका ! (गलेसे फांसी छुड़ाकर) तू ऐसा साहस मत करो, इस लतापाशको शीघ्र दूर करो, जे जीवनेश्वरि ज.नेको उद्यत मेरे इन प्राणोंको रोकनेके लिये एक क्षणके लिए जेरे गलेमें अपना बाहुपाश डाल दो ॥ १७ ॥

(हाथ खींचकर गलेसे लगा लेता है और स्पर्शका अभिनय करता हुआ) मित्र, यह बिना मेघकी वर्षा है ।

विदू०—भो एवं ण्णेदं जदि अआलवादावली भविअ ण आआदि देवी वासवदत्ता । (भो एवं न्विदं ययकालवातावली भूत्वा नायाति देवी वासवदत्ता ।)

(ततः प्रविशति वासवदत्ता काञ्चनमाला च ।)

वासव०—हज्जे कञ्चणमाले तं तहा चलणनिवडिदं अज्जउत्तं अवधी-
रिअ आअच्छन्तीए मए अदिणिठ्ठुरं किदम् । ता दाणिं सअं जेव्व
गदुअ अज्जउत्तं अणुणइस्सम् । (हज्जे काञ्चनमाले तं तथा चरणनिपतितमार्य-
पुत्रमवधीर्यागच्छन्त्या मयातिनिष्ठुरं कृतम् । तदिदानीं स्वयमेव गत्वार्यपुत्रमनु-
नेष्यामि ।)

काञ्चन०—को अण्णो देवी वज्जिअ एव्वं भणितुं जाणादि । वरं सो
ज्जेव देवो दुज्जणो भोदु ण उण देवी । ता एदु एदु भट्ठिणी । (कोऽन्यो
देवी वर्जयित्वैवं भणितुं जानाति । वरं स एव देवो दुर्जनो भवतु न पुनर्देवी । तदे-
त्वेतु भट्ठिनी ।)

मेघो वारिवाहः' इत्यमरः ।

एवं न्विदम् = गतं त्वदुक्तमित्यर्थः, अकालवातावली=असमयवात्या । वात्या

शामकालविशेषणमुपगताद्योतनाय ।

अवधीर्य = अपमत्य । तथैव हित्वेत्यर्थः ।

देवी वर्जयित्वा = भवतीं विहाय, इयं तवैव महानुभावता यैवं मन्त्रयति, अन्या
त्वेवमपकृता मुखमपि न दर्शयेत्का कथाऽनुतापस्येति भावः । स एव = देव एव,
दुर्जनः = निन्द्यः, तादृशाचरणकर्तृत्वं दुर्जनत्वं बोध्यमत्र । न पुनर्देवी, = भवत्या
स्वयमागत्य राहः प्रसादनात्सौजन्यं प्रकाशेतेति तात्पर्यम् ।

विदूषक—ठीक तो है अगर असमयकी आँधो बनकर देवी वासवदत्ता न
आ जाँय ।

(वासवदत्ता और काञ्चनमालाका प्रवेश)

वासवदत्ता—काञ्चनमाले, मैं पैरों पर पड़े हुए आर्यपुत्र की अवज्ञा करके चली
आई, वह मेरी बड़ी निर्दयता हुई । इसलिये मैं खुद ही जाकर आर्यपुत्रसे अदुबब
करूँगी ।

काञ्चनमाला—आपको छोड़कर कौन ऐसा कह सकता है ? भले ही वे दुर्जन
रहें, पर आप वैसा न बनें । आप चले ।

(परिक्रामतः ।)

राजा—अगि मुग्धे किमद्यापि मध्यस्थतया वयं विफलमनोरथाः क्रियामहे ।

काञ्चन—(कर्णं दत्त्वा ।) भट्टिणि एसो क्खु जहा समीवे भट्टा मन्तेदि तहा तक्केमि तुमं एव्वं अणुणेदुं इदो एव्व आभच्छदि । (भट्टिणि एष खलु यथा समीपे भर्ता मन्त्रयते तथा तर्कयामि त्वामेवानुनेतुमित एवागच्छति ।)

वासव—(सहर्षम् ।) तेण हि अलक्खिदा एव्व पुट्टदो गढुअ कण्ठे नेण्हिअ पसादइस्सम् । (तेन ह्यलक्षितैव पृष्ठतो गत्वा कण्ठे गृहीत्वा प्रसादयिष्यामि ।)

विदू—भोदि साअरिए वीसत्था भविअ पिअवअस्सं आलवेहि । (भवति सागरिके विश्वस्ता भूत्वा प्रियवयस्यमालप ।)

वासव—(आकर्ष्य । सविषादम् ।) कळ्चणमाले कथं साअरिआ इदो एव्व आगदा । ता सुणिस्सं दाव । पच्छा उवसप्पिस्सम् । (काञ्चनमाले कथं सागरिकेत एवागता । तच्छ्रोष्यामि तावत् । पश्चादुपसर्प्यामि ।) (तथा करोति ।)

मुग्धे = सामयिककर्तव्यानिज्ञे, मध्यस्थतया = तादृश्येन, विफलमनोरथाः = असफललिङ्गनाभिलाषाः ।

‘सहर्षम्’ इति हर्षकारणन्तु मामनुनेतुं राजा गच्छतीति श्रुत्वा जायमानस्तत्प्रेमपात्रताविश्वासः । अलक्षिता = राज्ञाऽदृष्टा, पृष्ठतः = पृष्ठदेशे, कण्ठेगृहीत्वा = आलिङ्ग्य, प्रसादयिष्यामि = विनोदयिष्यामि :

विश्वस्ता = सज्जातविश्रम्भा, तथाभावश्च भयकारणाभावेन बोध्यः ।

(दोनों चलती हैं)

राजा—ओ मुग्धे, अब भी तदृश्य बनकर क्यों मेरे मनोरथको विफल बना रही हो ?

काञ्चनमाला—(कान लगाकर) देवि, समीपमें ही महाराज जो कह रहे हैं उससे ज्ञात होता है कि आपको मनाने इधर ही आ रहे हैं ।

वासवदत्ता—(हर्षसे) तब तो छिपी हुई जाकर पीछेसे गलबांही डालकर प्रसन्न कर लूँगी ।

विदूषक—देवि सागरिके—विश्वस्त होकर मेरे मित्रसे प्रेममालाप करो ।

वासवदत्ता—(सुनकर सविषाद) काञ्चनमाले, क्या सागरिका इधर ही आई है ? तब तक सुननी हैं, पीछे समीप जाऊँगी । (वैसा करती है)

साग०—भट्टा किं एदिणा अलिक्कदक्खिण्णेन जीविआदोवि वल्लह-
तराप देवीए अत्ताणं अवराहिणं करेसि । (भर्तः किमेतेनालीकदाक्षिण्येन
जीवितादपि वल्लभतराया देव्या आत्मानमपराधिनं करोषि ।)

राजा—अयि मिथ्यावादिनी खल्वसि । कुतः—

श्वासोत्कम्पिनि कम्पितं कुचयुगे मौने प्रियं भाषितं
वक्त्रेऽस्याः कुटिलीकृतभ्रुणि तथा यातं मया पादयोः ।
इत्थं नः सहजामिजात्यजनिता सेवैव देव्याः परं

एतेन = भवता प्रदर्श्यमानेन । अलीकदाक्षिण्येन = अलीकम् = मिथ्या, दक्षि-
णः = परच्छन्दानुवर्ती, तस्य भावः दाक्षिण्यम् तेन तथोक्तेन । व्यर्थमिदं तव
दाक्षिण्यमिति भावः । जीवितात् = जीवनात् । वल्लभतरायाः = अधिकप्रियायाः ।
देव्याः = वासवदत्तायाः । अपराधिनम् = कृतागसम् । अनेन मिथ्याप्रेमप्रदर्शनेन
केवलं वासवदत्ताया दृष्टावात्मानमपराधिनमेव प्रमापयसि नतु मम हृदयमार्कषसीति
तात्पर्यम् ।

श्वासोत्कम्पिनीति । अस्याः देव्याः वासवदत्तायाः कुचयुगे स्तनद्वये श्वासो-
त्कम्पिनि कोपसमेधितनिःश्वासेन चलिते सति मया कम्पितम् अयेन कम्पः अनु-
भूतः, छन्दोऽनुवृत्त्या प्रदर्शित इति वा । मौने मूकीभावे प्रियम् (तस्याः सन्तोषं
जनयितुम्) मधुरम् भाषितम् व्याहृतम् । तथा अस्याः वक्त्रे मुखे कुटिलीकृतभ्रुणि
कुटिलीकृते वक्रतां गमिते भ्रुवौ यत्र तस्मिन् भ्रुकुटियुते सतीत्यर्थः (मया) पादयोः
तच्चरणयोः यातम् पतितम् । परम् किन्तु इत्थम् अनेन प्रकारेण (कृतेऽपि कम्प
प्रियवचनपादनमनादौ प्रसादनव्यापारे) नः अस्माकम् यत् सहजम् स्वाभाविकम्
आभिजात्यम् कुलीनता भद्रता वा तेन जनिता तादृशी सा देव्याः सेवैव आधीन्य-
द्योतिका आराधना एव जाता इति शेषः । सर्वमपि मया कृतं तदनुवर्तनं मदीयां

सागरिका—स्वामिन् ! क्यों मेरे प्रति इस बनावटी प्रेम दर्शानेकी उदारता से
प्राणसे भी अधिक प्रिया वासवदत्ताके प्रति अपने को अपराधी बना रहे हैं ?

राजा—तुम मुझे झूठ कह रही हो, क्योंकि—

रानीने उसांसे भरीं, मैं काँप उठा, उसने चुप्पी साधी, मैं मीठी बातें करने
लगा, उसकी थोरियां चढ़ीं, मैं उसके पैरों पड़ा, इस तरहका मेरा व्यवहार उसकी
सेवा ही भर है, जिसे मेरी स्वाभाविक भद्रतासे सम्बन्ध है, जिसमें प्रेमके बन्धनका

प्रेमाबन्धविवर्धिताधिकरसा प्रीतिस्तु या सा त्वयि ॥ १८ ॥

वासव०—(सहसोपसृज्य सरोषम् ।) अज्जउत्त जुत्तं एदं सरिसं एदम् ।
(आर्यपुत्र युक्तमेतत् सदृशमतत् ।)

राजा—(दृष्ट्वा । सर्वैलक्ष्यम् ।) देवि न स्वत्वकारणे मामुपालब्धुमर्हसि । सत्यं त्वामेव मत्वा वेषसादृश्यविप्रलब्धा वयमिहाम्नाः । तत्क्षम्यताम् । (इति पादयोः पतति ।)

वामव०—(सरोषम् ।) अज्जउत्त उठ्ठेहि उठ्ठेहि ! किं अज्जवि सहजाभिजाताए सेवाए दुक्खं अणुद्वीअदि । (आर्यपुत्र उत्तिष्ठोत्तिष्ठ । किमद्यापि सहजाभिजातायाः सेवया दुःखमनुभूयते ।)

भद्रतामेवोपादानो करोति नतु प्रीतिमिति एवकारदोष्यम् । तदेव स्पष्टयति—प्रेमेति । या तु प्रेम्ण आबन्धेन विवर्धिता उत्कर्षं नीता अथ च अधिकः रसः भावबन्धो यस्यां तादृशी चेति प्रेमाबन्धविवर्धिताधिकरसा प्रीतिः हृदयानुरक्तिः सा तु त्वयि त्वद्विषये । त्वमेव मे प्रिया, मया क्रियमाणा वासवदत्ताशुश्रूषा तु मम स्वकुलीनतापालनमात्रम्, अतस्तदनुरक्ततया त्वयि मिथ्याप्रेमाहमिति मा प्रतीपीरिति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १८ ॥

युक्तमेतत् = 'वासवदत्ताविषयकं सममपि प्रेमप्रदर्शनमुपचारमात्रम्' इति त्वयोच्यमानं मयापि समर्थ्यतेऽस्तत् सत्यमिति भावः । सदृशम् = त्वथोग्यम्, शटस्य तव तादृशाचारताया उचितत्वादिति भावः ।

उपालब्धुम् = जुगुप्सितुम् । त्वामेव मत्वा = त्वद्वेषधारिणीं सागरिकां त्वामेव प्रनीत्य । वेषसादृश्यविप्रलब्धाः = परिधानादिपरिच्छदतुल्यतावन्विताः ।

सहजाभिजातायाः = स्वभावतः कुलीनाया मम ।

रस प्रवाहित हो रहा है ऐसी प्रीति तो केवल तुझीपर रखता हूँ ॥ १८ ॥

वासवदत्ता—(समीप आकर, ऋषसे) आपने ठीक कहा, उपयुक्त कहा ।

राजा—(देखकर, लजासे) देवि, व्यर्थ मुझे मत अपमानित करो, मैंने तो वेषसादृश्यसे वञ्चित होकर तुम्हें समझ कर यहाँ आया । क्षमा करो । (पैरों पर गिरता है)

वासवदत्ता—(सक्रोध) आर्यपुत्र, उठिये उठिये । क्यों अब भी भद्रताकी दृष्टिसे सेवा करके कष्ट भोग रहे हैं ।

राजा—(स्वगतम् ।) किमेतदपि श्रुतं देव्या । तत्सर्वथा देवीप्रसा-
दनं प्रति निराशीभूताः स्मः । (अधोमुखस्तिष्ठति ।)

विदू०—भोदि तुमं किं उबन्धिअ अत्ताणअं वावादेसिसि वेससा-
रिस्समोहिदेण मए पिअवअस्सो एत्थो आणिदो । जइ मय वअणं ण
पत्तिआअसि ता पेक्ख एतं लदापासम् । (भवति त्वं किमुद्ग्यात्मानं व्यापा-
दयसीति वेषसादृश्यमोहितेन मया प्रियवयस्योऽत्रानीतः । यदि मम वचनं न प्रत्येपि
तत्प्रेक्षस्वैतं लतापाशम् ।) इति लतापाशं दर्शयति ।)

वासव०—(सकोपम् ।) कञ्चणमाजे एदेण जेव्व लदापासेण बन्धिअ
गेण्ह एणं बध्मणम् । एदं च दुब्बिणीदं कण्णकं अगगदो करेहि । (काञ्च-
नमाले एतेनैव लतापाशेन बद्ध्वा गृहाणैनं ब्राह्मणम् । एतां च दुर्विनीतां कन्यका-
ममतः कुरु ।)

एतत् = मया केवलं कुलीनतया देव्याः सेवा क्रियते, नतु तस्यां मम प्रीतिः,
सा तु सम्पूर्णभावेन त्वयीति सागरिकां प्रति मयोच्यमानम् ।

मोहितेन = वञ्चितेन । प्रत्येपि = विश्वसिषि । लतापाशम् इति अर्थाद्यदि मद्द-
चसि विश्वासं न करिष्यसि तदाऽनेनैषोद्बध्य स्वब्रह्महत्यापातकेन त्वां योजयिष्यामी-
त्याशयः ।

अत्र 'वासवदत्ता = (उपसृत्य) आर्यपुत्र, युक्तमिदम्' इत्यत आरभ्य 'एता-
मपि कन्यकाममतः कुरु' इत्यन्तेन सन्दर्भेण वासवदत्तासंरब्धवचसा सागरिकास-
मागमान्तरायभूतेन अनियतप्राप्तिकारणं तोटकं नाम गर्भसन्धेरङ्गमुक्तम् ।

राजा—(स्वगत) क्या देवीने यह भी सुन लिया ? तब तो इसकी प्रसन्नता
के विषय में आशा नहीं रही ।

(सिर झुका लेता है)

विदूषक—तुम लतापाशसे आत्महत्या कर रही हो मुझे वेष सादृश्यसे यही
मालूम हुआ, और मैंने इन्हें यहाँ बुलाया । यदि तुम मेरी बात पर विश्वास न
करती हो तो देखो यह लतापाश ।

(लतापाश दिखलाता है)

वासवदत्ता—(क्रोधसे) काञ्चनमाले, इसी लतासे बाँधकर इस ब्राह्मणको
चढ़ो और इस बद्धमाश छोकरीको भागे करो ।

काञ्चन—जं देवी आणवेदि । हदास अगुहव दाणि अत्तणो दुण्ण-
अरुस फलम् । साअरिए तुमं वि अगदो होहि । (गेव्याहापयति । (लता-
पाथेन विदूषकं वञ्चाति ।) हताश अनुभवेदानीमात्मनो दुर्नयस्य फलम् । सागरिके
त्वमप्यप्रती भव ।)

साग—(स्वगतम् ।) हृदी कथं अकिदपुण्णाए मए मरिदुं वि
अत्तणो इच्छाए न पारिदम् । (हा धिक् कथमकृतपुण्यया मया मर्तुमप्यात्मन
इच्छया न परितम् ।)

विदू—(सविषादं राजानमवलोक्य ।) भो वअरुस सुमरेहि मं अणाधं
देवीए बन्धनादो विवज्जन्तं । (भो वयस्य स्मर मामनार्थं देव्या बन्धनाद्विप-
द्यमानम् ।)

(सर्वानादाय निष्क्रान्ता वासवदत्ता ।)

राजा...(सखेदम् ।) कष्टं भो कष्टम् ।

किं देव्याः कृतदीर्घरोषमुषितस्निग्धस्मितं तन्मुखं
अस्तां सागरिकां सुसंभृतरुषा किं तर्ज्यमानां तथा ।

अकृतपुण्यया=अनुपार्जितसुकृतया । अत्र वासवदत्ताऽऽपादानकं सागरिकाया
भयमित्युद्देशो नाम गर्भसन्धेरङ्गमुक्तम् ।

किं देव्या इति । कृतः आहितः यः दीर्घः चिरव्यापकः रोषः मन्युः तेन
मुषितम् अपहतम् स्निग्धम् स्नेहद्योतकम् स्थितम् हासः यस्य तत् तादृशम् तत्
पूर्वानुभूतम् देव्याः मुखम् चिन्तयामि शोचामि किम् तथा क्रुद्धया देव्या सुसंभृतरुषा
चिरसन्धितेन रोषेण (करणेन) तर्ज्यमानाम् सदोपालभ्यमानाम् सागरिकाम्

काञ्चनमाला—जो आज्ञा । (लतासे विदूषकको बाँधती है) अभागा भोग
अपनी करनीका फल, सागरिके ! तुम भी आगे चलो ।

सागरिका—हाय, मुझ अभागिनीको अपनी इच्छासे मरनेमें भी सफलता नहीं
मिली ।

विदूषक—(सविषाद, राजाको देखकर) मित्र, मैं देवीके बन्धनसे मरजाऊँ
तो मुझे याद रखना ।

(सबको लेकर वासवदत्ता का प्रस्थान)

राजा—(सखेद) बड़ा कष्ट है ।

वया मैं क्रोधवशा उदास देवीकी मुसकी चिन्ता करूँ या क्रोधाविष्ट देवी द्वारा

बद्ध्वा नीतमितो वसन्तकमहं किं चिन्तयामीत्यहो
सर्वाकारकृतम्यथः क्षणमपि प्राप्नोमि नो निर्वृतिम् ॥ १९ ॥
तत्किमिदानीमिह स्थितेन । देवीं प्रसादयिमभ्यन्तरमेव प्रविशामि ।
(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इति संकेतो नाम तृतीयोऽङ्कः ।

किम् ? चिन्तयामि क्रियाया अत्राप्यनुषङ्गः । किंवा बद्ध्वा पाशेन निगडितं कृत्वा
इतः अस्मात् स्थानात् नीतम् वसन्तकम् विदूषकम् चिन्तयामि किम् ? अहो इह
खेदे । सर्वाकारेण सर्वप्रकारेण कृता व्यथा पीडा यस्य सः अहम् क्षणमपि निर्वृतिम्
शान्तिम् नो प्राप्नोमि । एकतः कोपकलुषितमुख्या देव्या दशाविपर्यासं शोचामि,
अन्यतो देव्या रोषेण भर्त्स्यमानां सागरिकां भावयन्तव्यथामनुभवामि, अपर-
तश्चास्य विदूषकस्य बद्ध्वा नीतस्य स्थितिं पर्यालोचयामीति मदीयं चित्तं क्षणमपि
शान्तिं नाकलयतीति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १९ ॥

प्रसादयितुम् = देव्या मानमपनेतुम् । अभ्यन्तरम् = अन्तःपुरम् ।

अत्र देवीप्रसादायत्ता सागरिकासमागमसिद्धिरिति गर्भबीजोद्भेदादाक्षेपो नाम
गर्भसन्धेरङ्गमुक्तम् ।

इति मैथिलपण्डितश्रीरामचन्द्रमिश्रप्रणीते रत्नावली 'प्रकाशे'

तृतीयाङ्क-प्रकाशः ।

तर्जित सागरिका की, अथवा देवी द्वारा बांधकर ले जाये गये विदूषककी । इस
पीडासे व्यथित होकर मैं क्षणभर भी किसी तरह शान्ति नहीं पा रहा हूँ ॥ १९ ॥
तब यहाँ बैठ कर क्या करूंगा । तब तक देवीको खुश करने अन्तःपुर ही चलें ।

(सबका प्रस्थान)

तृतीय अङ्क समाप्त

चतुर्थोऽङ्कः

(ततः प्रविशति गृहीतरत्नमाला साक्षा सुसंगता ।)

सुसंगता—(सकरुणं निःश्वस्य ।) हा पिअसहि साअरिए हा लज्जा-
उणिण हा उदारसीले हा सहीजणवत्तले हा सोम्मदंसणे कहिं दाणिं तुमं
मए पेक्खिदन्वा । अइ देव्हदअ अअरुण असामण्णरूअसोहा तादिसी
तुए जइ णिम्मिदा ता कीस ३७ ईदिसं अवत्थन्तरं पाविदा । इअं अ
रअणमाला जीविदणिरासाए ताए कस्सवि बम्हणस्स हत्थे पडिवादेसित्ति
भणिअ मम हत्थे समप्पिदा । ता जाव कं पि बम्हण अण्णोसामि । अए
एसो वखु अज्जवसन्तओ इदो ज्जेव आअच्छदि । ता जाव एदस्स ज्जेव
एदं पडिवादइस्सम् । (हा प्रियसखि सागरिके हा लज्जावति हा उदारशीले हा
सखीजनवत्सले हा सौम्यदर्शने कुत्रेदानीं त्वं मया प्रेक्षितव्या । (इति रोदिति ।
ऊर्ध्वमवलोक्य निःश्वस्य च ।) अयि दैवहतक अकरुण असामान्यरूपशोभा
तादृशी त्वया यदि निर्मिता तत्कस्मात्पुनरीदृशमवस्थान्तरं प्रापिता । इयं च रत्न-

निःश्वस्य = तथाकरणं च प्रियसखीवियोगस्यासह्यतां व्यञ्जयति ।

हा इति सर्वत्रात्र विषादे, 'हा विषादशुगर्त्तिषु' इत्यमरः । लज्जावति=प्रशंसनीय-
लज्जे, अत्र प्रशंसायां मनुप् । उदारम् अकृपणम् शीलम् चरित्रं यस्याः सा तत्संबुद्धौ
उदारशीले । सखीजनवत्सले = सखीवर्गप्रणयिनि । सौम्यदर्शने = मनोहररूपे । कुत्रे-
दानीं त्वं मया प्रेक्षितव्या = कुत्राधुना त्वामहं पश्येयमिति भावः । ऊर्ध्वमवलोक्य,
तथाकरणं चासहायतां दुःखप्रतिकारासमर्थताच्चाह । दैवहतक = दुर्दैव । हतक-
शब्दो निन्दाव्यञ्जकः । असामान्यरूपशोभा = अनितरसाधारणसौन्दर्या । तादृशी=
सागरिकासमा । ईदृशम् = एतादृशम् । अवस्थान्तरम् = दशाविपर्यासम्, प्रिय-

[रत्नमाला हाथमें लिये रोती हुई सुसंगताका प्रवेश]

सुसंगता—(खेद सूचक सांस लेकर) हा प्रिय सखि सागरिके, हा लज्जावति,
हा उदारशीले, हा सखीजनों पर वात्सल्य रखनेवाली, हा सुन्दरि, इस समय तुम्हें
कहाँ देखूंगी । (रोती है, ऊपर देखकर उसाँसे लेकर) भरो दुष्टभाग्य, निर्दय,
तुमने उसे असाधारण सुन्दरी बनाकर इस स्थितिमें क्यों डाल दिया ? जीनेसे

माला जीवितनिराशया तथा कस्यापि ब्राह्मणस्य हस्ते प्रतिपादयेति भणित्वा मम हस्ते समर्पिता । तथावत्कमपि ब्राह्मणमन्विष्यामि । (परिक्रम्याप्रतो विलोक्य च ।) अग्रे एष खल्वार्यवसन्तः इत एवागच्छति । तथावदेतस्मा एवैतां प्रतिपादयिष्यामि) (ततः प्रविशति प्रहृष्टो वसन्तकः ।)

वसन्तकः—ही ही भो अज्ज कखु पिअवअस्सेण पसादिदाए तत्तभो-
दीए वासवदत्ताए बन्धणादो मोचिअ सहत्थदिण्णेहिं मोदएहिं चिरस्स
दाव कालस्य उअरं मे सुपूरिदं किदम् । अण्णं च एदं पट्टंसुअजुअलं
कण्णाभरणं अ दिण्णम् । ता जाव दाणिं गढुअ पिअवअस्सं पेअ्खामि ।
(ही ही भो अय खलु प्रियवयस्येन प्रसादितया तत्रभवत्या वासवदत्तया बन्धना-
न्मोचयित्वा स्वहस्तदत्तैर्मोदकैश्चिरस्य तावत्कालस्योदरं मे सुपूरितं कृतम् । अन्य-
च्चैतत्पट्टांशुकयुगलं कर्णाभरणं च दत्तम् । तथावदिदानीं गत्वा प्रियवयस्यं प्रेक्षे ।)

समागमप्रतिबन्धस्वकारावासादिकष्टपरम्परायुतां स्थितिमित्याशयः । प्रापिता =
गमिता । तादृशरूपामुत्पाद्येदृशकष्टे किमिति न्यपातय इतित्वमेव वेत्येत्यर्थः ।
जीवितनिराशया = जीवनाशारहितया । तथा = सागरिकया । प्रतिपादय =
समर्पय । प्रतिपादनं समर्पणं—तथा च प्रयोगः—‘अर्थिभ्यः प्रतिपाद्यमानविभवः’
इति भर्तृहरेः । ‘गुणवते कन्या प्रतिपादनीया’ इति कालिदासश्च । अन्विष्यामि =
गदेष्यामि । एतस्मै आर्यवसन्तकाय । एताम् = सागरिकया कस्मैचित् सदब्राह्म-
णाय समर्पयितुं मय्यं दत्तां रत्नमालाम् । प्रतिपादयिष्यामि = समर्पयिष्यामि ।

प्रसादितया = प्रसन्नतां प्रापितया । तत्रभवत्या = पूज्यया । स्वहस्तदत्तैः =
आत्मकरसमर्पितैः (एतेनादरो व्यञ्जितः) मोदकैः = मधुरभोजनीयद्रव्यविशेषैः ।
सुपूरितम् = आप्यायितम् । पट्टांशुकयुगलम् = पट्टनिर्मितवस्त्रद्वयम् । सर्वत्र वल्ल

हताश होकर उसने यह रत्नमाला मुझे किसी ब्राह्मण को दे देनेके लिये दी है,
इसलिये किसी ब्राह्मणको ढूँढ़ । (कुछ चलकर तथा आगे देखकर) अहा ! आर्य
वसन्तक इधर ही तो आ रहे हैं । यह माला उन्हींको दे दूंगी ।

(प्रसन्न मुख वसन्तकका प्रवेश)

वसन्तक—हहह ! आज मेरे मित्र ने महारानी को मना लिया, और महारानीने
प्रसन्न होकर मेरे बन्धन कटवा दिये, और अपने हाथोंसे इतना खिलाया कि कुछ
दिनोंके लिये छुट्टी हो गई । इतना ही नहीं, यह रेशमी धोती, चादर तथा वह

(परिक्रामति ।)

सुसं०—(रुदती सहसोपसृत्य ।) अज्ज वसन्तअ चिठ्ठ दाव मुहुत्तअम्
(आर्य वसन्तक तिष्ठ तावन्मुहूर्तम् ।)

विदू०—(दृष्ट्वा ।) कथं सुसंगदा । सुसंगदे किंनिमित्तं रोदीअदि ।
ण क्खु साअरिआए अच्चाहिदं किंथि संवुत्तम् । (कथं सुसंगता । सुसंगते
किंनिमित्तं रुदते । न खलु सागरिकाया अत्याहितं किमपि संवृत्तम् ।)

सुसं०—अज्ज वसन्तअ एदं णिवेदइस्सम् । सा क्खु तवस्सिणी
देवीए उज्जइणि णीअदित्ति पवादं कदुअ उवत्थिदे अद्धरत्तेण जाणीअदि
कहिं णीदेत्ति । (आर्य वसन्तक एतदेव निवेदयिष्यामि । सा खलु तपस्विनी
देव्या उज्जयिनीं नीयत इति प्रवादं कृत्वोपस्थितेऽर्धरात्रे न ज्ञायते कुत्र नीतेति ।)

द्वयाभिधानेन परिधानीयं धौतमुत्तरीयञ्च प्रतीयत इति व्यवहारमर्थादा :

मुहूर्तम् = क्षणम् । तिष्ठ=स्थिरो भव । 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' इति द्वितीया ।

किं निमित्तं रुदते = किमर्थमश्रु विसृज्यते । अत्याहितम् = महाभीतिः, महद-
निष्टमिति यावत्, तथा चामरः—'अत्याहितं महाभीतिः कर्मजीवानपेक्षि च' इति ।
दृश्यते चान्यत्राप्यस्यात्रार्थे प्रयोगः, यथा विक्रमोर्वशीये 'मया अत्याहितमुपलब्धम्'
इति । वेणीसंहारोऽपि—'पाण्डुपुत्रैर्न किमप्यत्याहितमाचेष्टितं भवेत्' (इति)

तपस्विनी=अनुकम्पार्हा, दीनेति यावत् । प्रवादम् = जनरवम्, प्रख्यातिमिति
यावत् । अर्धरात्रे = रात्रेरर्धम् अर्धरात्रः तस्मिन्, निशीथसमय इति भावः ।

कर्णभूषण भी दिया । इसलिये चलकर मित्रसे मिलूं ।

(चलता है)

सुसंगता—(रोती हुई जल्दी जल्दी पास आकर) आर्य वसन्तक, जरा
ठहरिये तो ।

विदूषक—क्या सुसंगता है ? अरी, रोती क्यों हैं ? क्या सागरिका पर कुछ
आपत्ति आपड़ी है ?

सुसंगता—आर्य वसन्तक, यही तो कहना है । बचारी सागरिकाको महारा-
जीने न जाने कहाँ भेज दिया है, और आप लोगोंसे कहला दिया है कि वह
उज्जयिनी भेजी जा रही है ।

विदू०—(सोद्वेगम् ।) अदिणिगिघणं क्खु किदं देवीए । (अतिनिष्ठुरं खलु कृतं देव्या ।)

सुसं—इअं अ रअणमाला ताए जीविदणिरासाए अउत्तवसन्त अस्स हत्थे पडिवादेसित्ति भणिअ मम हत्थे समप्पिदा । ता गेण्हदु एदं अउजो । (इदं च रत्नमाला तथा जीवितनिराशया आर्यवसन्तकस्य हस्ते प्रतिपादयेति मम हस्ते समर्पिता । तदगृह्णात्वेतामार्थः ।)

विदू०—(सास्त्रम् ।) भोदि ण मे ईदिसे पत्थावे हत्था गेण्हिदुं पसरन्ति । (भवति न म ईदृशे प्रस्तावे हस्तौ प्रहीतुं प्रसरतः ।)
(उभौ रुदितः ।)

सुसं०—(अञ्जलिं बद्ध्वा) ताए उजेव अणुगहं करन्तो अञ्जीकरेदु एदं अउजो । (तस्या एवानुग्रहं कुर्वन् अञ्जीकरोत्वेतामार्थः ।)

विदू०—(विचिन्त्य ।) अह वा उवणेहि । जेण इमाए उजेव्व साअ-
रिआविरहदुक्खिदं पिअवअरुसं विणोदइस्सम् । (अथवोपनय । येनानयैव

अतिनिष्ठुरम् = अतिनिष्ठुरम् ।

ईदृशे प्रस्तावे = अतिमर्मपीडकस्थितौ । प्रसरतः = पुरोभवतः, विपत्तिगतित-

जनदानग्रहणस्यानुत्साहपराहतत्वादिति भावः ।

तस्याः = सागरिकायाः । अनुग्रहं कुर्वन् = दयमानः । तदन्तिमानुरोधपूर्तय

एव गृह्णात्वेनां रत्नमालामार्थो न लोभेनेति भावः ।

‘विचिन्त्य’ इति चिन्ताबीजं त्वसमञ्जसस्थितिनिपातः, तथाहि तत्प्रत्यारूप्याने तदनुरोधभङ्गः तत्स्वीकारे च स्वस्यानुत्साह इति । उपनय = देहि । अनया =

विदूषक—(खेदके साथ) महारानीने बहुत निर्दयता की !

सुसंगता—हताश सागरिकाने इस रत्नमालाको मुझे यह कहकर दिया कि इसे आर्यवसन्तकको दे देना । इसलिये यह आप ले लें ।

विदूषक—(रोकर) अजी, ऐसी स्थितिमें इसे लेनेके लिये हमारे हाथ नहीं बढ़ रहे हैं ।

[दोनों रोते हैं]

सुसंगता—(हाथ जोड़कर) उसी पर कृपा कर इसे आप ले लें ।

विदूषक—(सोचकर) अथवा लाओ, तब तक सागरिकाके विरहसे पीड़ित

सागरिकाविरहदुःखितं प्रियवयस्यं विनोदयिष्यामि ।)

(सुसंगतोपनयति ।)

विदू०—(गृहीत्वा निर्वर्णं सविस्मयम् ।) सुसंगदे कुदो उण ताए ईदि-
सस्स अलंकारस्य समागमो । (सुसंगते कुतः पुनस्तस्या ईदृशस्यालंकारस्य
समागमः ।)

सुसं०—अज्ज मए वि सा कोदुहलेण पुच्छिइरा ज्जेवासि । (आर्य
मयापि सा कौतुहलेन पृष्ठवासीत् ।)

विदू०—तदो ताए किं भणिदम् । (ततस्तया किं भणितम् ।)

सुसं०—तदो सा उद्धं पेक्खिअ दीहं णिस्ससिअ सुसंगदे कि दाणिं
तुए एदाए कथाएत्ति भणिअ रोदिदुं पउत्ता । (ततः सोध्वं प्रेक्ष्य दीर्घं
निःश्वस्य सुसंगते किमिदानीं तवैतया कथयेति भणित्वा रोदितुं प्रवृत्ता ।)

सागरिकोपभुक्तया रत्नमालया । दुःखितम् = सागरिकाविपत्तिश्रवणविमनायमानम् ।
विनोदयिष्यामि=सुखयिष्यामि, प्रियजनोपभुक्तवस्तुलामो विरहे धैर्यमावहति, तथा च
दृश्यते वर्णनम्, यथा दिङ्नागस्य कुन्दमालायां सीताविरहिणो रामस्योक्तिः — द्यूते
पणः प्रणयकेलिषु कण्ठपाशः क्रीडापरिश्रमहरं व्यजनं रतान्ते । शय्या निशीथ-
कलहे मदिरेक्षणायाः प्राप्तं मया विधिवशादिदमुत्तरीयम्' इति ।

निर्वर्ण्य = निपुणं निरीक्ष्य । सविस्मयम्=साश्चर्यम्, तच्च साधारणजनदुराप-
रत्नमालायाः सागरिकासम्बन्धमधिकृत्य । तस्याः सागरिकायाः ईदृशस्य=एता-
दृशस्य बहुमूल्यस्य । समागमः = प्राप्तिः ।

कौतुहलेन = कुतुकेन । कुतोऽस्या रत्नमालायाः समागम इत्यर्थमहमपि साग-
रिकां पृष्ठवतीति भावः । ऊर्ध्वं प्रेक्ष्य दीर्घं निःश्वस्य च तथाकरणं च स्वपरिस्थिति-
स्मरणजन्य दुःखं विस्मृतं लघूकृतं वा ।

मित्रको इसीसे कुछ बहलाऊंगा ।

[सुसंगता देती है]

विदूषक—(लेकर, देखकर, आश्चर्यसे) सुसंगते, उसने ऐसी माला पाई कहाँ ?
सुसंगता—मैंने भी उससे ऐसा पूछा था ।

विदूषक—तब उसने क्या कहा ?

सुसंगता—तब ऊपर की ओर देखकर उसने सांस ली और कहा । 'सुसंगते,
यह अब जानकर क्या करोगी ? और रोने लगी ।

विदू०—ण कहिदं उजेव सामणजणदुल्लहेण इमिणा परिच्छदेण
सव्वहा महाकुलप्पसूदाए ताए होदव्वन्ति । सुसंगदे पिअवअस्सो दाणिं
कहिं । (ननु कथितमेव सामान्यजनदुर्लभेनानेन परिच्छदेन सर्वथा महाकुलप्रसू-
तया तया भवितव्यमिति । सुसंगते प्रियवयस्य इदानीं कुत्र ।)

सुसं०—अज्ज एसो कखु भट्टा देवीभवणाओ णिक्कमिअ फडिअसि-
लामण्डवं गदो । ता गच्छदु अज्जो । अहं वि देवीए पासवत्तिणी भवि-
स्सम् । (आर्य एष खलु भर्ता देवीभवनाभिक्कम्य स्फटिकशिलामण्डपं गतः ।
तद्गच्छत्वार्यः । अहमपि देव्याः पार्श्ववर्तिनी भविष्यामि ।)

विदू०—एव्वम् । (एवम् ।)

(इति निष्क्रान्तौ ।)

इति प्रवेशकः ।

सामान्यजनदुर्लभेन = साधारणलोकदुरापेण परिच्छदेन = अलङ्कारेण ।

निष्कम्य = बहिर्भूय । पार्श्ववर्तिनी = समीपगता ।

निष्क्रान्तौ = निर्गतौ सुसङ्गताविदूषकौ । निष्क्रान्ता च निष्क्रान्तश्चेति निष्क्रा-
न्तौ 'पुमान् स्त्रिया' इत्येकशेषः ।

अत्राङ्केऽवमर्शो निर्वहणश्चेति सन्धिद्वयं दर्शयिष्यते । तत्रावमर्शो यथा—'क्रोधे-
नावमृशेद्यत्र व्यसनाद्वा विलोभनात् । गर्भं निर्भिन्नबीजार्थः सोऽवमर्शः' इति ।
तस्यावमर्शस्य त्रयोदशाङ्गानि, तत्रापवादाख्यमङ्गमत्रोक्तम्, तल्लक्षणं यथा—'दोष-
प्रख्यापवादाः स्यात्' इति । निर्वहणसन्धिश्च 'बीजवन्तो मुखाद्यर्था विप्रक्रीर्णा यथा-
यथम् । एकार्थमुपगमयन्ते यत्र निर्वहणं हि तत्' इति लक्षितम् । तच्चाग्रे दर्शयिष्यते ।

विदूषक—उसका असाधारण वख्खाभूपण ही कह रहा है कि वह किसी उच्च-
कुलकी कन्या है । सुसंगते ! इस समय मेरे मित्र कहाँ हैं ?

सुसंगता—भगवन् ! ये महाराज देवी वासवदत्ताके भवनसे निकलकर अभी
स्फटिक शिला मण्डपमें गये हैं । इसलिये आप भी जायं । मैं भी देवीके पास चली
जाती हूँ ।

विदूषक—ऐसा करें ।

(दोनों जाते हैं)

[प्रवेशक]

(ततः प्रविशत्यासनस्थो राजा ।)

राजा—(विचिन्त्य ।)

सव्याजैः शपथैः प्रियेण वचसा चित्तानुवृत्त्याधिकं

वैलक्ष्येण परेण पादपतनैर्वाक्यैः सखीनां मुहुः ।

प्रत्यापत्तिमुपागता न हि तथा देवी रुदत्या यथा

प्रक्षाल्येव तयैव वाष्पसलिलैः कोपोऽपनीतः स्वयम् ॥ १ ॥

सव्याजैरिति । व्याजेन कपटेन संहिताः सव्याजाः कपटोपपादिताः तैः तादृशैः शपथैः, (यथाऽऽत्मानं मिथ्याशपथदोषो न स्पृशेद्देवी चानुनीता भवेत्तादृशैः कपटोपपादितैः शपथैरित्यर्थः) प्रियेण मधुरेण वचसा, अधिकम् सर्वांशतः चित्तानुवृत्त्या, परेण महता वैलक्ष्येण त्रपाप्रभवेण मुखमालिन्येन, (स्वकृताप्रियाचरणस्वीकारसूचक-लज्जाभिनयेनेत्यर्थः) पादपतनैः चरणपातैः, मुहुः पुनः पुनः सखीनाम् वाक्यैः प्रबोधनोक्तिभिः, देवी वासवदत्ता तथा तावतीम् प्रत्यापत्तिम् प्रकृतिस्थिताम् (प्रस-न्नताम्) नहि उपागता आयाता, यथा रुदत्या अश्रु मुञ्चन्त्या तथा देव्या स्वयमेव आत्मनैव वाष्पसलिलैः अश्रुलक्षणपयोबिन्दुभिः प्रक्षाल्य इव परिमृज्य इव कोपः मद्विषयः क्रोधः अपनीतः दूरीकृतः । मत्कृतैः शपथग्रहणप्रियवचनचित्तानुवर्तन-सखीद्वारकप्रबोधनलज्जाभिनयनपादपतनादिरूपैः सान्त्वनोपायैः सा न प्राप्तीदत्परं रुदत्यास्तस्या अश्रुबिन्दवस्तदीयं हृदयं प्रक्षाल्येव तत्र स्थितं कोपमपानयन्निति भावः । अत्र देव्याः क्रोधः पत्युरन्यप्रियासङ्गदर्शनेन मानः, तदपनुत्तये राज्ञा मान-भङ्गोपायाः कृताः, प्रियवचनं साम, सखीवचनं भेदः, पादपतनं नतिः नायिका चेयं धीराधीरा, 'धीराधीरा तु रुदितैः' इति दर्शनादिति विभावनीयम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । प्रक्षाल्येवेति हेतूप्रेक्षा ॥ १ ॥

अत्र सागरिकालाभप्रतिबन्धकवासवदत्ताकोपप्रशमोपनिबन्धनाच्छक्त्याख्यं वि-मर्शसन्धेरङ्गमुक्तम्, यद्योक्तं भरतेन—'विरोधप्रशमो यस्तु सा शक्तिः परिकी-र्तिता' इति ।

[आसनस्थ राजाका प्रवेश]

राजा—(चिन्ता करके) मैं शपथ करके, बहाने बनाकर, मीठी बातें करके अनुसरण करके, लज्जा प्रकाशित करके, पैरोंपर गिरकर और सखियोंसे प्रबोध विलाकर देवीको नहीं प्रसन्न कर सका, लेकिन उसने स्वयं रोकर नयन जलरं कोपको धो बहाया ॥ १ ॥

(सौत्कण्ठं निःश्वस्य ।) इदानीं देव्यां प्रसन्नायां सागरिकाचित्तैव
वलां मां बाधते । कुतः—

अम्भोजगर्भसुकुमारतनुस्तदाऽसौ

कण्ठग्रहे प्रथमरागघने विलीय ।

सद्यः पतन्मदनमार्गणरन्ध्रमार्गे—

मन्ये मम प्रियतमा हृदयं प्रविष्टा ॥ २ ॥

(विचिन्त्य ।) योऽपि मे विश्वासस्थानं वसन्तकः सोऽपि देव्य-
लयतस्तिष्ठति । तत्कस्याग्रे बाष्पमोक्षं करिष्ये । (इति निःश्वसिति ।)

प्रसन्नयाम् = अपगतकोपायाम् । सव्याजैरिति पद्ये चिन्ताहेतुतया यानि त्रीणि
स्थानानि कथितानि तेषु देव्यां प्रसन्नायां कोपकुटिलदेवीमुखबद्धविदूषकरूपयोर्द्वयो-
रशोच्यत्वे सागरिकैव तथात्वेनावशिष्यत इति पिण्डार्थः ।

अम्भोजेति । अम्भोजस्य कमलस्य गर्भः मध्यभागः स इव सुकुमारा मृदुतमा
तनुः कायलता यस्याः सा अम्भोजगर्भसुकुमारतनुः असौ मम प्रियतमा प्रेयसी
सागरिका तदा मकरन्दोद्यानोपनतप्रथमसम्मिलनवेलायाम् प्रथमरागघने अभिनव-
स्नेहनिविडे (दृढतमे इत्यर्थः) कण्ठग्रहे कण्ठाश्लेषे विलीय विलयनमिव प्राप्य
सद्यः कण्ठाश्लेषक्षण एव पतन्तः ये मदनस्य कामदेवस्य मार्गणाः बाणाः तेषां
रन्ध्राणि तत्कृतानि छिद्राणि तान्येव मार्गाः अन्तःप्रवेशपथाः तैः (मम) हृदयम्
चित्तम् प्रविष्टा इति मन्ये उत्प्रेक्षे सुकुमाराङ्गी सागरिका मकरन्दोद्याने प्रथमसङ्गमे
नवानुरागवशाद्यन्मम कण्ठं सुदृढमाश्लिष्यन्मन्ये तदैव पततां कामबाणानां पुंस्त्रैः कृता-
नि मदुरश्छिद्राणि द्वारीकृत्य मदन्तरलीयतेति भावः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ २ ॥

विश्वासस्थानम् = विश्वसनीयः, (यस्य पुरो रहस्यमपि निवेद्यात्मा लघूक्तुं
शक्येत) वसन्तकः = तदभिधानो विदूषकः । संन्यतः = निगडितकरचरणः ।
बाष्पमोक्षम् = रोदनम् ।

(उत्कण्ठासे सांस लेकर) अब देवीके प्रसन्न हो जानेपर मुझे केवल सागरि-
काकी चिन्ता ही सता रही है । क्योंकि कमल कोमलाङ्गी वह हमारी प्रिया
प्रथम प्रणयालिङ्गनके समय कन्दर्प द्वारा किये जानेवाले बाण प्रहारोंसे क्षतबिभ्रद्
हमारे कलेजेमें घुस गई ॥ २ ॥

(चिन्ता करके) जो कुछ तसल्ली देता वह वसन्तक भी देवीके कारावासमें पड़ा
है, तब मैं किससे अपना दुखड़ा सुनाऊं ? (उसासे भरता है)

(ततः प्रविशति वसन्तकः ।)

वस०—(राजानं दृष्ट्वा ।) एसो वखु णिब्भरोक्कण्ठापरिवखांमं वि सलाघणिज्जलावण्णं तणुं समुव्वहन्तो उदिओ विअ दुदिआचन्दो अहि-
अअरं सोहदि पिअवअस्सो । ता जाव णं उवसप्पामि । सोत्थि भवदे !
दिठ्ठिआ दिठ्ठोस्सि देवीहस्तगदेणावि मए पुणोवि एदेहिं अच्छीहिं ।
(एष खलु निर्भरोक्कण्ठापरिक्षामामपि श्लाघनीयलावण्यां तनुं समुद्रहन्नुदित इव
द्वितीयाचन्द्रोऽधिकतरं शोभते प्रियवयस्यः । तथावदेनमुपसर्पामि । (उपसृत्य ।)
स्वस्ति भवते । दिष्ट्या दृष्टोऽसि देवीहस्तगतेनापि मया पुनरप्येताभ्यामक्षिभ्याम् ।)

राजा—(दृष्ट्वा सहर्षम् ।) अये वसन्तकः प्राप्तः । सखे परिष्वजस्व माम् ।

विदू०—(परिष्वजति ।)

राजा—वयस्य वेषेणैव निवेदितस्ते देव्याः प्रसादः । तत्कथ्यतामि-
दानां सागरिकायाः का वार्तेति !

निर्भरोक्कण्ठापरिक्षामाम् = निर्भरा अतिभूमि गता या उत्कण्ठा तथा परिक्षा-
माम् अतिक्रशाम् । श्लाघनीयलावण्याम् = प्रशंसाऽऽस्पदसौन्दर्याम् । तनुं समु-
द्रहन् = कायं धारयन् । द्वितीयाचन्द्रोऽपि कृशः परं कमनीयश्च भवति, तद्वदयमपि,
किञ्च यथा तस्यानुदिनमुपचयः कलावृद्ध्या, तथैवास्यापि मनोरथसिद्धयेत्युपमाव्य-
ञ्जयम् । देवीहस्तगतेन = वासवदत्तया संयतेन (मया तु तथामृतेन स्वमृत्युरेव
सम्भावितः, परमिदं मम सौभाग्यं यत्तया मुच्यमाः पुनरपि त्वां साक्षात्करोमि)

परिष्वजस्व = आलिङ्ग ।

वेषेण = परिच्छदेन । स चात्र पट्टांशुकयुगं कर्णाभरणञ्च लक्ष्यीकृत्योक्तः ।

[वसन्तक का प्रवेश]

वसन्तक—(राजाको देखकर) अतिशय उत्कण्ठासे कृश तथापि रमणीय
देहधारी ये हमारे मित्र द्वितीया चन्द्रके समान रमणीय लग रहे हैं, तबतक
इनसे मिल लू । (समीप जाकर) आपका कल्याण हो । सौभाग्यसे आपको पुनः
इन आंखोंसे देख रहा हूँ, नहीं तो मैं देवीके हाथोंमें पड़ गया था ।

राजा—(देखकर हर्षसे) अहा वसन्तक आ गये ! मित्र मुझे आलिङ्गन करो ।

विदूषक—(आलिङ्गन करता है)

राजा—मित्र, तुम्हारा वेष ही कह रहा है कि तुम पर देवी प्रसन्न हैं, यह तो
कहो सागरिकाकी क्या खबर है ?

(विदूषकः सर्वैलक्ष्यमधोमुखस्तिष्ठति ।)

राजा—वयस्य किं न कथयसि ।

विदू०—अपिअं दे णिवेदिदुं ण पारेमि । (अप्रियं ते निवेदयितुं न पारयामि ।)

राजा—(सोद्वेगम् ।) वयस्य कथमप्रियम् । व्यक्तमुत्सृष्टं जीवितं तथा । हा प्रिये सागरिके । (इति मूर्च्छति ।)

विदू०—(ससंभ्रमम् ।) समस्ससदु समस्ससदु पिअवअस्सो । (समा-
वासु समाश्वसितु प्रियवयस्यः ।)

राजा—(समाश्वस्य । सास्त्रम् ।)

प्राणाः परित्यजत काममदक्षिणं मां

रे दक्षिणा भवत मद्रचनं कुरुष्वम् ।

शीघ्रं न यात यदि तन्मुषिताः स्थ नूनं

याता सुदूरमधुना गजगामिनी सा ॥ ३ ॥

सोद्वेगम्=उद्वेगेन मनोव्यथया सहितम् । स चात्र 'अप्रियं ते' इति विदूषकोक्तं निशम्य सागरिकाविषयकानिष्टसम्भावनया जनितः । व्यक्तम् = स्फुटम् । उत्सृष्टम् = परित्यक्तम् ।

समाश्वसिहि = चेतयस्व, संज्ञां लभस्वेत्यर्थः ।

प्राणा इति । हे प्राणाः, दक्षिणाः अनुकूलाः (प्रार्थनाश्रवणं तदनुकूलमावरणं चात्र दाक्षिण्यम्) भवत, मद्रचनम् मम उक्तिम् कुरुष्वम् पालयत, कामम् अन्य-
चात्र दाक्षिण्यम् निरनुक्रोशम् (प्रियायां प्राणान् परित्यक्तवत्यामपि धृतजीवित-
वैर्यम् अदक्षिणम्) माम् परित्यजत मुञ्चत । ननु गन्तव्यतानिश्चयेऽपि नास्ति त्वरेति
नादाक्षिण्यम्) मां परित्यजत मुञ्चत । ननु गन्तव्यतानिश्चयेऽपि नास्ति त्वरेति
चेदत्राह—शीघ्रमिति । यदि शीघ्रम् त्वरितं न यात गच्छत तत् तदा मुषिताः स्थ

राजा—मित्र, कहते क्यों नहीं ?

विदूषक—आपसे अप्रिय नहीं कह सकूंगा ।

राजा—(उद्वेग पूर्वक) मित्र, अप्रिय ! निश्चित उसने प्राण छोड़ दिये ? ।

हा प्रिये सागरिके ! (मूर्च्छित होता है)

विदूषक—(आवेगके साथ) मित्र, धीरज धरें । धीरज धरें ।

राजा—(होश करके—रोता हुआ) मेरे प्राणों, मुझ निर्दयको छोड़ दो, मेरे

ऊपर दयाकर मेरी बात मानो । तुम यदि शीघ्र नहीं जाओगे तो वञ्चित होंगे,
क्योंकि वह सुन्दरी दूर चली जायगी ॥ ३ ॥

विदू०—भो वयस्स मा अण्णधा संभावेहि । सा खलु तवस्सिणी देवीए उज्जइणि पेसिदत्ति सुणीअदि । अदो मए अप्पिअं त्ति भणिदम् । (भो वयस्य माऽन्यथा संभावय । सा खलु तपस्विनी देव्योज्जयिनीं प्रेषितेति श्रूयते । अतो मयाऽप्रियमिति भणितम् ।)

राजा—कथमुज्जयिनीं प्रेषिता । अहो निरनुरोधा मयि देवी । वयस्य केन तवैतदाख्यातम् ।

विदू०—(सास्रं निःश्वस्य ।) भो सुसंगदाए । अण्णं च । मम हत्थे ताए किंवि णिमित्तं इअं रअणमाला पेसिदा । (भोः सुसंगतया । अन्यच्च । मम हस्ते तया किमपि निमित्तमियं रत्नमाला प्रेषिता ।)

वञ्चिताः भवथ, (यतः) सा गजगामिनी गज इव गन्तुं शीलमस्याः सा सागरिका अधुना सुदूरम् याता । अतः सागरिकाप्रियाणां गमनमपि प्राप्तकालं 'गन्तव्ये सति जीवितप्रियसुहृत् सार्थः किमु त्यज्यते' इत्याशयः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ३ ॥

अन्यथा = अन्येन प्रकारेण, सम्भावय=मनसि कुरु । सागरिका मृतेति चित्ते मा कृथा इत्यर्थः । तपस्विनी = दयनीया ।

निरनुरोधा = निर्दया, तथा च प्रयोगः 'प्रियो मन्युर्जातस्तस्य निरनुरोधे न तु वयम्' इति ।

अत्र 'सुसंगता—'सा खलु तपस्विनी कुत्रापि नीता' विदूषकः—(सोद्वेगम्) अतिनिर्घृणं खलु कृतं देव्या' पुनः 'भो वयस्य मा खलु अन्यथा संभावय—अतोऽप्रियमिति भणितम्' 'राजा—अहो निरनुरोधा मयि देवी' इत्यादिप्रत्येन वासव-दत्तादोषप्रख्यापनात् अपवादो नामावमर्शसन्ध्यङ्गमुक्तम्, तल्लक्षणं यथा—दोष-प्रख्यापवादः स्यादिति ।

'अहो निरनुरोधा मयि देवी' इत्यत्र च वासवदत्तयेष्टासम्पादनाद्वत्सराजस्यावमाननाच्छलमित्यवमर्शसन्धेरङ्गमुक्तम् ।

किमपि निमित्तम्, निमित्तपर्यायप्रयोगे सर्वासां प्रायदर्शनमिति प्रथमा,

विदूषक—मित्र, ऐसी बात नहीं है, उस बेचारीको देवीने उज्जयिनी भेज दिया है—ऐसा सुना जाता है, इसीलिये मैंने अप्रिय कहा था ।

राजा—क्या उज्जयिनी भेज दिया ? अहो, देवीकी मुक्षसे इतनी चिड़ ! मित्र यह किसने कहा ?

विदूषक—सुसंगताने, और उसने यह माला भी किसी कारणवश मुझे भेजी है ।

राजा—किमपरम् । मां समाश्वासयितुम् । तद्वयस्योपनय ।
(विदूषक उपनयति ।)

राजा—(गृहीत्वा रत्नमालां निर्वर्ण्य हृदये निधाय ।) अहह—
कण्ठाश्लेषं समासाद्य तस्याः प्रभ्रष्टयाऽनया ।

तुल्यावस्था सखीवेयं तनुराश्वस्यते मम ॥ ४ ॥

वयस्य त्वं परिधत्स्वैताम् । येन वयमेनां तावद् दृष्ट्वा धृतिं करिष्यामः ।
विदू०—जं भवं आणवेदि । (यद्भवानाज्ञापयति ।) (परिदधाति ।)

राजा—(सासम् ।) वयस्य दुर्लभं पुनर्दर्शनं प्रियायाः ।

केनापि कारणेनेत्यर्थः ।

किमपरम् = एतस्या रत्नमालायाः प्रेषणे तस्या मदाश्वासनेच्छैव कारणं
नान्यत् किञ्चिदित्यर्थः ।

अहह = खेदव्यञ्जकमव्ययमिदम् , 'अहहेत्यद्भुते खेदे' इत्यमरः ।

कण्ठाश्लेषमिति । तस्याः सागरिकायाः कण्ठाश्लेषम् कण्ठालिङ्गनम् समा-
साद्य अधिगत्य प्रभ्रष्टया तत्सौभाग्याच्च्युतया अनया सागरिकाप्रेषितरत्नमालया
तुल्यावस्था समदशा (अर्थात् तदीयकण्ठग्रहमासाद्य प्रभ्रष्टा) सखी वयस्या इव
तनुः आश्वास्यते सान्त्व्यते । 'दशाऽवस्था' इत्यमरः । यथा कण्ठाश्लेषप्रण-
यिनी काचित्सखी समावस्थया कयाचिदपरया सख्या वियोगे समाश्वास्यते तद्व-
त्सागरिकाकण्ठाश्लेषसुखमनुभूय विपन्नेयं रत्नमाला स्वसमानशीलां मम तनुं
समाश्वासयतीति भावः ॥ ४ ॥

परिधत्स्व = धारय । अन्यकण्ठस्थितायास्तस्या मालायाः सुखं सर्वांशतश्च

राजा—और किसलिए ? मेरी तसल्लीके लिए । मित्र, लाओ तो ।
(विदूषक देता है)

राजा—(मालाको लेकर भलीभाँति देखकर, तथा कलेजेसे लगाकर) अहह !
उसके गलेसे लगकर विछुई हुई यह माला स्वसमान दुःखिनी मेरे देहको
सान्त्वना प्रदान कर रही है ॥ ४ ॥

मित्र, तुम इसे पहनो, जिससे मैं इसे देखकर घीरज धर सकूँ ।

विदूषक—जो आपकी आज्ञा । (पहनता है)

राजा—(रोकर) मित्र, प्रियाके दर्शन अब दुर्लभ हो गये ।

विदू०—(दिशोऽवलोक्य सभयम् ।) भो वअरुस मा एव्वं उच्चं मन्तेहि । कआवि को वि देवीए इह संचरदि । (भो वयस्य मैवमुच्चैर्मन्त्र-यस्व कदापि कोऽपि देव्या इह संचरति ।)

(ततः प्रविशति वेत्रहस्ता वसुन्धरा ।)

वसु०—(उपसृत्य ।) जअटु जअटु भट्टा । भट्टा एसो वखु रुमण्णदो भाइणोओ विजअवम्मा पिअं किपि णिवेदिदुकामो दुआरे चिठ्ठदि । (जयतु जयतु भर्ता । भर्तः एष खलु रुमण्वतो भागिनेयो विजयवर्मा प्रियं किमपि निवेदयितुकामो द्वारे तिष्ठति ।)

राजा—वसुंधरे अविलम्बितं प्रवेशय ।

वसु०—जं देवो आणवेदि । विजअवम्मा एसो वखु भट्टा । ता उवस-एपटु अउजो । (यद्देव आज्ञापयति ।) इति निष्क्रम्य विजयवर्मणा सह पुनः प्रविश्य ।) विजयवर्मन् एष खलु भर्ता । तदुपसर्पत्वार्थः ।)

‘रुदु’ शक्यत्वादित्यमुक्तिः । धृतिम् = सन्तोषम् । ‘धृतिर्नेष्टौ स्त्रियां तुष्टौ योगभिर्द्वैर्य-धारणे’ इति मेदिनी ।

‘सभयम्’ = सातङ्कम्, (तत्कारणञ्च देवीकर्तृकैतादृशमन्त्रश्रवणसंभावनातर्कः) मन्त्रयस्व = भाषस्व ।

वेत्रहस्ता = वेत्रं यष्टिर्हस्ते यस्यास्तादृशी वसुन्धरा = नामेदं प्रतीहार्याः ।

रुमण्वतः = वत्सराजप्रधानसेनानायकस्य । भागिनेयः = भगिनीपुत्रः स्त्रीभ्यो ढगिति ढक्, तस्यैवादेशः । निवेदयितुं कामः अभिलाषो यस्य स निवेदयितुकामः, ‘लुम्पेदवश्यमः कृत्ये तु काममनसोरपि । समो वा हितततयोर्मांसस्य पचियुड्घजोः’ इति मलोपः । द्वार = प्रतीहारे ।

विदूषक—(चारों ओर देखकर, भयसे) मित्र, जरा धीरेसे बोला करें, कहीं कोई देवीका आदमी न सुन ले ।

[वेत्र धारिणी वसुन्धराका प्रवेश]

वसुन्धरा—(समीप जाकर) महाराजकी जय हो । महाराज, रुमण्वान्के भागिनेय विजय वर्मा कुछ खुश खबर सुनाने आये हैं, वे द्वारपर खड़े हैं ।

राजा—वसुन्धरे, उसे शीघ्र बुला लाओ ।

वसुन्धरा—जो आज्ञा [बाहर जाकर विजयवर्माके साथ पुनः प्रवेश] विजय-वर्मा, ये ही महाराज हैं, आप चलें ।

विजय०—(उपसृत्य ।) जयतु जयतु देवः । देव दिष्ट्या वर्धसे
रुमण्वतो विजयेन ।

राजा—साधु रुमण्वन् साधु । अचिरान्महत्प्रयोजनमनुष्ठितम् ।
विजयवर्मन् इत आस्यताम् ।

(विजयवर्मोपविशति ।)

राजा—विजयवर्मन् जितः कोसलाधिपतिः ?

विजय०—देवस्य प्रभावेण ।

राजा—विजयवर्मन् तत्कथय कथमिति । विस्तरतः श्रोतुमिच्छामि ।

विजय०—देव श्रूयताम् । वयमितो देवादेशात्कतिपयैरेवाहोभिरनेक-

रुमण्वतो विजयेन = रुमण्वता कृतेन रिपुविजयेनेत्यर्थः, स्वसेनापतिविजयः स्व-
विजय एव राज्ञा मतः सौभाग्यमिदं तवेति तदाशयः ।

साधु साध्विति द्विरुक्तिरन्तस्तोषव्यञ्जिका । अचिरात्=अल्पेन समयेन । महत्=
अत्यावश्यकं विशालञ्च । प्रयोजनम् = कार्यम् । अनुष्ठितम् = सम्पादितम् ।

देवस्य = भवतः । प्रभावेण = प्रभुत्वेन ।

विस्तरतः = विस्तरेण, सार्वविभक्तिकस्तसिः ।

वयम् = सेनायां नियुक्ताः । इतः अस्मात् स्थानात्, इदं गत्वेत्यनेन सम्ब-
ध्यते । देवादेशात् = आज्ञामधिगत्य । कतिपयैः = अल्पैः, कतिपयशब्दस्याल्पार्थ-
कत्वमन्यत्रापि दृश्यते यथा—‘इहैव त्वं तिष्ठ द्रुतमहमहोभिः कतिपयैः, समागन्ता
कान्ते मृदुरसि न चायाससहना’ इति । अहोभिः = दिवसैः । अनेके बहवः करिणः

विजयवर्मा—(समीप जाकर) महाराजकी जय हो । रुमण्वान्की विजयसे
श्रीमान्की विजय है ।

राजा—शाबाश रुमण्वान्, शाबाश, शीघ्रतामें तुमने महान् कार्य कर लिया ।
विजयवर्मा यहाँ बैठो ।

(विजयवर्मा बैठता है)

राजा—विजयवर्मा ! क्या कोसलराज पराजित हो गया ?

विजयवर्मा—महाराजके प्रतापसे ।

राजा—बताओ, कैसे क्या हुआ ? विस्तारसे सुनना चाहता हूँ ।

विजयवर्मा—महाराज, सुनिये, हम लोगोंने श्रीमान्की आज्ञा लेकर थोड़े ही

करितुरगपत्तिदुर्निवारेण महता बलसमूहेन गत्वा विन्ध्यदुर्गावस्थितस्य कोसलाधिपतेर्द्वारमवष्टभ्य सेनाः समावेशयितुमारब्धाः ।

राजा—ततस्ततः ।

विजय०—ततः कोसलाधिपतिरपि दर्पात्परिभवमसहमानो हास्तिक-प्रायमशेषमात्मसैन्यं सज्जीकृतवान् ।

विदू०—भोः लहं आचक्ख । वेवदि विअ मे हिअअम् । (भो लब्धा-चक्ष्व । वेपत इव मे हृदयम् ।)

राजा—ततस्ततः ।

गजाश्च तुरगाः अश्वाश्च पत्तयः पदातयश्चेति अनेककरितुरगपत्ति (सेनाङ्गत्वात् एकवद्भावः) तेन दुर्निवारेण = दुर्योवेन । महता = अधिकसंख्यकेन । बलसमूहेन = सैन्यसमूहेन । विन्ध्यदुर्गावस्थितस्य = विन्ध्य एव दुर्गः, विन्ध्ये स्थितो वा दुर्गः विन्ध्यदुर्गः, तत्रावस्थितस्य वर्तमानस्य । द्वारम् = यातायातवर्त्म । अवष्टभ्य = अवरुध्य । समावेशयितुम् = पुरीरोधाय व्यवस्थापयितुम् । आरब्धाः = आरब्ध-वन्तः । अत्र 'वयमारब्धाः' इति प्रयोगश्चिन्त्यः, रभेः कर्तरि क्तस्याप्राप्तेः । अतः 'समारब्धवन्तः' इति पठनीयमन्यो वा शुद्धः पाठः कल्पनीयः । वस्तुतस्तु 'आदि-कर्मणि कर्तरि क्तः' इति कर्तरि क्तप्रत्ययः ।

परिभवम् = द्वाररोधकृतमपमानं कष्टं च । असहमानः = सोढुमपारयन् । हास्तिकप्रायम् = हस्तिनां समूहो हास्तिकम्, तत्प्रायम् = तद्बहुलम् । 'अचित्त-हस्तिधेनोष्ठक' इति ठक् । सज्जीकृतवान् सज्जं कृतवान् ।

लब्धाचक्ष्व = शीघ्रं क्रयय । वेपते = कम्पते, कम्पश्च युद्धचर्चया, तेन च तस्य भीरुत्वं व्यज्यते ।

दिनोंमें अनेक हाथी घोड़े और पैदल सैनिकोंसे सजी बड़ी भारी सेना लेकर विन्ध्य-दुर्ग पर स्थिर कोसलाधिपति को घेरे में डाल दिया ।

राजा—उसके बाद ?

विजयवर्मा—उसके बाद कोसलाधिपति अपनी बेहूजतीसे हाथियों की प्रधानता से अपनी सेना तैयार की ।

विदूषक—भजी जल्दी कहो, मेरा कलेजा कांप रहा है ।

राजा—उसके बाद ?

विजय०—देव कृतनिश्चयश्चासौ—

योद्धुं निर्गत्य विन्ध्यादभवदभिमुखस्तत्क्षणं दिग्विभागा-

न्विन्ध्येनेवापरेण द्विपपतिपृतनापीडबन्धेन रुन्धन् ।

वेगाद्बाणान्विमुञ्चन्समदकरिघटोत्पिष्टपत्तिर्निपत्य

प्रत्यैच्छद्वाञ्छिताप्तिर्द्विगुणितरभसस्तं रुमण्वान्क्षणेन ॥ ५ ॥

कृतनिश्चयः = योद्धुं व्यवस्थापितमतिः । असौ कोसलाधिपतिः ।

योद्धुमिति । (असौ कोसलाधिपतिः) योद्धुम् युद्धं कर्तुम् तत्क्षणम् निर्गत्य दुर्गाद्बहिरागत्य अपरेण अन्येन विन्ध्येन तदारुण्या प्रसिद्धेन पर्वतेन इव द्वाभ्यां मुखशुण्डाभ्यां पिबन्तीति द्विपाः गजाः तेषाम् पतयः स्वामिनः द्विपपतयः महागजाः पृतना सेना तस्याः आपीडबन्धः घनव्यूहाकारेण रचना तेन द्विपपतिपृतनाऽऽपीड-
बन्धेन महागजसेना विरचितघनव्यूहेन दिग्विभागान् दिशावकाशान् रुन्धन् आवृ-
ण्वन् अभिमुखः पुरोवर्त्ती अभवत् अजायत । यदैव वयं तदीयं दुर्गमवरुध्य सेनाः
समावेशयितुमारब्धवन्तस्तत्क्षणमेवासौ कोसलाधिपतिर्योद्धुं निश्चित्य गजव्यूहेना-
परेण विन्ध्याचलेनेव दिशावकाशानावृत्याभिमुखमायात इत्याद्यपादद्वयार्थः । क्षणेन
तत्क्षणम् बाणान् शरान् विमुञ्चन् समदानाम् मदस्राविणाम् करिणाम् हस्तिनाम् या
घटा पङ्क्तिसमूहः तथा उत्पिष्टाः चूर्णीकृताः पत्तयः पदातयो येन सः तथोक्तः, वा-
ञ्छितस्य ईप्सितस्य कोसलाधिपतिना सह युद्धस्य आप्तिः प्राप्तिः तथा द्विगुणितर-
भसः द्विगुणीकृतवेगः रुमण्वान् भवदीयः सेनानी वेगात् संरम्भात् निपत्य तम् कोस-
लाधिपतिम् प्रत्यैच्छत् प्रतीष्टवान् । प्रतिपूर्वकस्यैच्छतेः परप्रहारावरोधोऽर्थः, तथाच
प्रयोगो नैषधीये 'ततः प्रतीच्छ प्रहरेति भाषिणी परस्परोल्लासितशल्यपल्लवे' इति
'प्रतीष्टकामज्ज्वलदस्रजालकम्' इति च । कोसलाधिपतिं तथा निर्गच्छन्तं बाणान्मु-
ञ्चन्तं च दृष्ट्वा वर्धितयुद्धोत्साहो रुमण्वानपि तं प्रति प्रजहारेत्याशयः । यद्यप्यत्र करि-
घटापदघटकं करिपदमनर्थकम्, 'घटना करिणां घटा' इति कोशस्वारस्येन करि-

विजयवर्मा—देव, निश्चय करके वह—

विन्ध्यदुर्गसे लड़नेके लिये निकलकर विन्ध्य-समान अपने सैन्यगजोंसे दिशा-
ओंको घेरता हुआ कोसलाधिपति मैदानमें उतरा, और मतवाले हाथियोंसे हमारी
पैदल सेनाको रौंदवाने लगा, इसी समय जोरोंकी बाणवर्षा करनेवाले हमारे
सेनापति रुमण्वान् ने युद्ध प्राप्तिसे दुगुना उत्साहित हो उसे रोक लिया ॥ ५ ॥

अपि च ।

अस्त्रव्यस्तशिरस्त्रशस्त्रकषणोत्कृत्तोत्तमाङ्गे क्षण

व्यूढासृजसरिति स्वनप्रहरणे वर्मोद्वलद्वह्निनि ।

आहूयाजिमुखे स कोसलपतिर्भङ्गप्रतीपीभव-

न्नेकेनैव रुमण्वता शरशतैर्मत्तद्विपस्थो हतः ॥ ६ ॥

घटरूपार्थस्य घटापदेनैव प्रतीतेरित्यधिकपदता प्रतिभासते, तथापि 'सकीचकैर्मारुत पूर्णरन्ध्रैः' इत्यत्रेव 'विशिष्टवाचकपदानां सति विशेषणवाचकपदपृथक्समवधाने विशेष्यमात्रपरत्वमास्थाय निर्वाहश्चिन्तनीयः । अत्र सात्वती वृत्तिः, वीरो रसः, ओजोगुणः । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ ५ ॥

अस्त्रव्यस्तेति । अस्त्रैः आयुधैः व्यस्तानि क्षिप्तानि शिरस्त्राणि उष्णीषरूपतया धृतानि शिरोरक्षासाधनानि यत्र तत् अस्त्रव्यस्तशिरस्त्रम्, तच्च शस्त्रैः आक्षिप्यमाणैः खड्गादिभिरायुधैर्यत्कषणम् प्रहारः तेन उत्कृतानि छिन्नानि उत्तमाङ्गानि रिपूणां शिरांसि यस्मिन् तत् शस्त्रकषणोत्कृत्तोत्तमाङ्गचेति कर्मधारयस्तस्मिन् अस्त्रव्यस्त-शिरस्त्रशस्त्रकषणोत्कृत्तोत्तमाङ्गे अस्त्रापसारितोष्णीषशस्त्रच्छिन्नशिरसीत्यर्थः, तादृशे क्षणम् व्यूढा प्रवाहिता असृजः शोणितस्य सरित् नदी यस्मिंस्तथाभूते किञ्च स्वनन्ति परस्परसङ्घर्षवशात् शब्दायमानानि प्रहरणानि यत्र तस्मिन्, अपि च वर्मभ्यः योद्धृभिः परिहितेभ्यः कवचेभ्यः उद्वलन् प्रकटीभवन् वह्निः अग्निर्यत्र तादृशे आजिमुखे समरप्राङ्गणे आहूय रणार्थमागच्छेति स्पर्द्धासूचकवाक्येनाकार्य भङ्गप्रतीपीभवन् स्वपराजयं निवारयितुमुद्युञ्जानः मत्तद्विपस्थः मदसाविकरिपृष्टारुढः सः कोसलपतिः एकेन सहायकान्तररहितेन एव रुमण्वता शरशतैः शतसङ्ख्याकैर्बाणैः हतः मारितः । यत्र युद्धे अस्त्रैः शिरस्त्राणि क्षिप्यन्ते, शस्त्रैः शिरांसि छिद्यन्ते शोणितनदी प्रवहति, प्रहरणानि शब्दायन्ते, कवचेभ्यो वह्निस्कुलिङ्गाः प्रकटन्ति च तत्र स्वपराजयं निवारयितुं प्राणपणेन चेष्टमानम् मत्तद्विपस्थश्च कोसलपति-माहूय रुमण्वानन्यदीयां सहायतामनधिगच्छन्नपि शरशतैरवधीदिति भावः । अत्राहूयेति एकेनेति, च च्छप्रवधाशङ्का निवारिता । शार्दूलविकीडितं वृत्तम् ॥ ६ ॥

और, तलवारोंसे टोपियाँ उधेड़ी जाने लगीं, शिर काटे जाने लगे, शोणितकी नदी बहने लगी, हथियार खनखनाने लगे, और तलवारोंकी चोटसे कवचोंसे चिनगारियाँ निकलने लगीं । इसी समय विजयको रोकनेवाले गजारूढ़ कोसला-
नाने रुमण्वान्ने ललकारा, और सैकड़ों बाणोंसे उसे स्वर्ग भेज दिया ॥ ६ ॥

विदू०—जअदु जअदु भवं । जितं अम्हेहिं (जयतु जयतु भवान् । जितमस्माभिः ।) (इत्युत्थाय नृत्यति ।)

राजा—साधु कोसलपते साधु । मृत्युरपि ते श्लाघ्यो यस्य शत्रवोऽप्येवं पुरुषकारं वर्णयन्ति । ततस्ततः ।

विजय०—देव ततो रुमण्वानपि कोसलेषु मद्भ्रातरं ज्यायांसं जयवर्माणं स्थापयित्वा समरव्रणितमशेषबलमनुवर्तमानः शनैः शनैरागच्छत्येव ।

राजा—वसुन्धरे उच्यतां यौगन्धरायणः दीयतां मत्प्रसादोऽस्येति ।

वसु०—जं देवो आणवेदि । (यद्देव आज्ञापयति ।) (इति विजयवर्मणा सह निष्क्रान्ता ।)

(ततः प्रविशति काञ्चनमाला ।)

मृत्युः = मरणम् श्लाघ्यः = प्रशसनीयः । पुरुषकारम् = पराक्रमम् । वर्णयन्ति = अभिनन्दन्ति, 'नाम यस्याभिनन्दन्ति द्विषोऽपि स पुमान् पुमान्' इति भावः ।

ततः = कोसलाधिपतिमरणानन्तरम् । कोसलेषु = कोसलराज्ये । ज्यायांसम् = ज्येष्ठम्, प्रशस्यशब्दादीयसुनप्रत्यये 'ज्य च' इत्यनेन ज्यादेशो 'ज्यादादीयसः' इत्यालोपे च 'ज्यायस्' इति शब्दस्य सिद्धिः । समरव्रणितम् = युद्धविक्षतदेहम् । अशेषबलम् = सकलसैन्यम् । अनुवर्तमानः ॥ अनुसरन् ।

मत्प्रसादः = मत्प्रसादसूचकं पारितोषिकम् ।

विदूषक—जय हो महाराजकी, हमारी जीत है । (इस तरह खड़ा होकर नाचता है)

राजा—धन्य कोसलपति तुम धन्य हो, क्योंकि तुम्हारे दुश्मन भी तुम्हारी बहादुरीकी प्रशंसा करते हैं । उसके बाद ?

विजयवर्मा—देव, उसके बाद रुमण्वान् कोसलमें हमारे बड़े भाई जयवर्माको रखकर जखमी सैन्यके साथ धीरे-धीरे आते हैं ।

राजा—वसुन्धरे, जाओ, यौगन्धरायणसे कहो कि इसे हमारी ओरसे पारितोषिक दें ।

वसुन्धरा—जो आज्ञा । (विजयवर्माके साथ प्रस्थान)

(काञ्चनमाला का प्रवेश)

काञ्चन०—आणत्तम्हि देवीए जह-हञ्जे काञ्चनमाले गच्छ । एदं
इन्द्रजालिअं अज्जउत्तस्य दंसेहि । एसो कखु भट्टा । ता जाव उपस-
प्पामि । जअदु जअदु भट्टा । देवी विण्णवेदि-एसो कखु उज्जङ्णीदी
सव्वसिद्धी णाम इन्द्रजालिओ आअदो । ता पेक्खदु णं अज्जउत्तोत्ति ।
(आज्ञप्तास्मि देव्या यथा-हञ्जे काञ्चनमाले गच्छ । एतमैन्द्रजालिकमार्यपुत्राय
दर्शय । (परिक्रम्यावलोक्य च ।) । एषः खलु भर्ता । तथावदुपसर्पामि । (उप-
सृत्य ।) जयतु जयतु भर्ता । देवी विज्ञापयति-एष खलूज्जयिनीतः सर्वसिद्धिर्ना-
मैन्द्रजालिक आगतः । तत्प्रेक्षतामेनमार्यपुत्र इति ।)

राजा—अस्ति नः कौतुकमिन्द्रजाले । तच्छीघ्रं प्रवेशय ।

काञ्चन०—जं देवो आणवेदि । (यद्देव आज्ञापयति ।)

(निष्क्रम्य पुनः पिच्छिकाहस्तेनेन्द्रजालिकेन सह प्रविशति ।)

ऐन्द्रजालिकः—(पिच्छिकां भ्रमयन् ।)

पणमह चलणे इन्द्रस्स इन्द्रजालअपिणद्धणामस्स ।

तह उजेव्व संबरस्स माआसुपरिट्ठिठदजस्स ॥

आज्ञप्ता = आदिष्टा । ऐन्द्रजालिकम् = इन्द्रजालम् मायाक्रीडाप्रदर्शनम् शिल्पं
यस्य तादृशम्, 'शिल्पम्' इति ठक् । आर्यपुत्राय दर्शय = राज्ञः साक्षात्कुरु ।
एनम् = ऐन्द्रजालिकम् ।

कौतुकम् = उत्कण्ठा ।

पिच्छिकाहस्तेन = पिच्छिका-मयूरपिच्छस्तवकः, सा हस्त यस्य तन ।
पिच्छिकां भ्रमयन् = तथाकरणं दिग्बन्धनार्थमिति तत्त्वविदः ।

काञ्चनमाला—देवीकी आज्ञा है—'काञ्चनमाले, जाओ, इस ऐन्द्रजालिकको
महाराजका दर्शन कराओ । (कुछ चलकर, तथा देखकर) ये ही तो महाराज हैं,
(समीप जाकर) जय हो महाराजकी । देवीने निवेदन किया है कि यह सर्वार्थ-
सिद्धिनामक ऐन्द्रजालिक उज्जयिनीसे आया है, महाराज इसे दर्शन दें ।

राजा—हमको इन्द्रजालका स्नेह है । शीघ्र बुला लाओ ।

काञ्चनमाला—महाराजकी जो आज्ञा ।

[बाहर आकर पिच्छिका हस्त ऐन्द्रजालिकके साथ प्रवेश]
ऐन्द्रजालिक—(पिच्छिका घुमाता है)

(प्रणमत चरणाविन्द्रस्येन्द्रजालकपिनद्धनाम्नः ।

तथैव शम्बरस्य मायासुप्रतिष्ठितयशसः ॥ ७ ॥)

काञ्चन०—(उपसृत्य ।) भट्टा एसो क्खु इन्द्रजालिओ । (भर्तः एष खल्वैन्द्रजालिकः ।)

ऐन्द्र०—जंअदु जअदु देवो । देव । (जयतु जयतु देवः । देव ।)

किं धरणिण मिअङ्को आभासे महिहरो जले जलणो ।

मज्झण्हण्हि पओसो दाविज्जइ देहि आणतिम् ॥

(किं धरण्यां मृगाङ्क आकाशे महीधरो जले ज्वलनः ।

मध्याह्ने प्रदोषो दर्शयतां देहाज्ञप्तिम् ॥ ८ ॥)

प्रणमतेति । इन्द्रजालकपिनद्धनाम्नः—इन्द्रजालमेवेन्द्रजालकं तत्र पिनद्धम् अनुस्यूतम् सर्वथाऽपृथक्कार्यतया संबद्धम् नाम यस्य तस्य, इन्द्रजालप्रवर्त्तकस्येति भावः । इन्द्रप्रवर्त्तितत्वादेव तस्येन्द्रजालमिति समाख्याऽतएव चेत्यमुक्तम् । इन्द्रस्य देवराजस्य चरणौ पादौ प्रणमत नमस्कुरुत । तथैव इन्द्रवत् मायासु ऐन्द्रजालिकक्रियासु सुप्रतिष्ठितम् अतिविख्यातम् यशः कीर्तिः यस्य तादृशस्य शम्बरस्य तदाख्यस्य मायिकस्य चरणौ प्रणमत इत्यस्यात्रापि सम्बन्धः । एतच्चैन्द्रशम्बरनमस्कारात्मकं तन्मङ्गलं तयोरेतत्कलाप्रवर्त्तकतया कर्तव्यत्वेनावधार्यते ॥ ७ ॥

किं धरण्यामिति । किम् धरण्याम् पृथिव्याम् मृगः हरिणः अङ्कः चिह्नम् यस्य सः चन्द्रः प्रदर्श्यताम् दर्शनपथम् प्राप्यताम् ? एवमेव प्रदर्श्यतामित्यस्याप्रेऽपि योजना । आकाशे व्योम्नि महीधरः पर्वतः प्रदर्श्यताम् किम् ? धरतीति धरः, मध्याह्ने धरः महीधरः इति विग्रहः । जले पानीये ज्वलनः वह्निः किम् ? मध्याह्ने मध्यन्दिने प्रदोषः रजनीमुखम् किम् ? आज्ञप्तिम् आदेशम् देहि वितर । यथादिशसि तदाऽसम्भूतमपि वस्तुजातमहं दर्शयितुं क्षमस्तत्तादृशवस्तुप्रदर्शनाज्ञां वितरंति

इन्द्रजालके प्रवर्त्तक इन्द्र और मायामें प्रसिद्ध शम्बरसुरके चरणोंको प्रणाम करो ॥ ७ ॥

काञ्चनमाला—(समीप जाकर) महाराज, यही ऐन्द्रजालिक है ।

ऐन्द्रजालिक—जय हो महाराजकी, महाराज !

क्या पृथ्वीपर चन्द्रमा या आकाशमें पर्वत या जलमें आग अथवा दोपहरमें सन्ध्या, क्या दिखलाया जाय, आज्ञा दें ॥ ८ ॥

अहं वा किं बहुणा जल्पिदेण । (अथ वा किं बहुना जल्पितेन ।)

मज्झ पइण्णा एसा जं जं हिअएण इहसि संदट्ठम् ।

तं तं दंसेमि अहं गुरुणो मन्तप्पभावेण ॥

(मम प्रतिज्ञैषा यद्यद् हृदयेनेहसे संद्रष्टुम् ।

तत्तद्दर्शयाम्यहं गुरोर्मन्त्रप्रभावेण ॥ ९ ॥)

विदूषकः—भो वअस्स अवहिदो होहि । ईदिसो से अवठ्ठम्भो जेण सव्वं संभावीअदि । (भो वयस्य अवहितो भव । ईदृशोऽस्यावष्टम्भो येन सर्वं सम्भाव्यते ।)

भावः । मध्याह्नपदेऽहो मध्यमिति विग्रहे एकदेशिसमासे 'अहोऽह एतेभ्यः' इत्यहो-देशः, 'रात्राहाहाः पुंसि' इति च पुंस्त्वम् ॥ ८ ॥

जल्पितेन = भाषितेन ।

मम प्रतिज्ञैपेति । यत् यत् हृदयेन सन्द्रष्टुम् विलोकयितुमीहसे इच्छसि तत् तत् अहम् गुरोः एतद्विद्याशिक्षकस्य मन्त्रप्रभावेण मन्त्रबलेन दर्शयामि एषा ईदृशी मम प्रतिज्ञा दृढनिश्चयः । भवता मनसिकृतं चाचाऽप्रकाशितमपि दर्शयितुमहं प्रतिजाने तदलं भवत आदेशदानश्रमेण, केवलमवलोकनेनानुग्रहं करोतु देव इति भावः ॥

अत्रैतैन श्लोकद्वयेनैन्द्रजालिको मिथ्याऽग्निसंभ्रमोत्थापनेन वत्सराजहृदयामिल-
पितसागरिकादर्शनानुकूलं निजशक्तिमाविष्कृतवानिति व्यवसायाख्यमज्ञमिदम्, तदु-
क्तम्—'व्यवसायश्च विज्ञेयः प्रतिज्ञाहेतुसम्भवः' इति ।

अवहितः = सावधानः, एतत्प्रदर्श्यमानाद्भुतव्यापारविलोकनदत्तमना इत्यर्थः ।
अवष्टम्भः = उत्साहप्रभवा दृढता ।

अथवा बहुत क्या कहा जाय—

मेरी यह प्रतिज्ञा है कि जो कुछ श्रीमान् हृदयसे देखना चाहते होंगे, वे सभी चीजें गुरु मन्त्रके प्रभावसे मैं दिखा दूँगा ॥ ९ ॥

विदूषक—मित्र, सावधानी बरतें । इसकी ठिठाईसे मालूम होता है कि यह सब कर सकता है ।

राजा—भद्र तिष्ठ तावत् । काञ्चनमाले उच्यतां देवी । युष्मदीय एवायमैन्द्रजालिको विजनीकृतश्चायमुद्देशः । तदेहि । सहितावेवैनं पश्याव इति ।

काञ्चन०—जं भट्टा आणवेदि । (यद्भर्ताज्ञापयति ।) (इति निष्क्रान्ता ।)

(ततः प्रविशति वासवदत्ता काञ्चनमाला च ।)

वासव०—कञ्चनमाले उज्जयिणीदो आअदोत्ति अत्थि मे तस्मिं इन्द्रजालिए पक्खवादो । (काञ्चनमाले उज्जयिनीत आगत इत्यस्ति मे तस्मिन्-
नैन्द्रजालिके पक्षपातः ।)

काञ्चन०—ण्णादिकुलबहुमाणो क्खु एसो भट्टिणीए । ता एदु एदु भट्टिणी । (ज्ञातिकुलबहुमानः खल्वेष भर्त्याः । तदेत्वेतु भर्त्री ।) (इति परिक्रामतः ।)

वासव०—(उपसृत्य ।) जेदु जेदु अब्जउत्तो । (जयतु जयत्वार्यपुत्रः ।)

युष्मदीयः = युष्माकम् , 'त्यदादीनि च' इति वृद्धसंज्ञायां 'वृद्धाच्छः' इति युष्मदश्छप्रत्ययः । एतेन तद्दर्शनपथावतारे क्षत्यभावः उक्तः । ननु स्यादसावैन्द्र-
जालिक उज्जयिनीवासित्वेन राज्ञा आत्मीयस्तथाऽपि राज्ञः समीपेऽन्येऽपि बाह्याः सम्भाव्यन्तेऽतो राज्ञास्तत्रागमनं न योग्यमत आह—विजनीकृतः = निर्जनतां गमितः उद्देशः = प्रदेशः । सहितौ = मिलितौ, आवाम् इति शेषः । एनम् ऐन्द्र-
जालिकम् ।

पक्षपातः = आत्मीयताकृत आदरातिशयः ।

ज्ञातिकुलबहुमानः = स्वपितृवंशे समादरभूमा ।

राजा—तब तक ठहरो । काञ्चनमाले, देवीसे कहो कि यह ऐन्द्रजालिक आपका ही है, और इस स्थानको भी एकान्त बना दिया गया है, इसलिये आओ हम दोनों मिलकर ही देखें ।

काञ्चनमाला—जो आज्ञा । (जाती है)

[वासवदत्ता और काञ्चनमालाका प्रवेश]

वासवदत्ता—काञ्चनमाले, उज्जयिनीसे आया है, इस हेतु मेरा भी इस ऐन्द्रजालिकके प्रति पक्षपात है ।

काञ्चनमाला—आपका यह नैहरके प्रति आदर है । आप चलें । (दोनों चलते हैं)

वासवदत्ता—जय हो महाराज की ।

राजा—देवि बहुतरमनेन गर्जितम् । तदिहोपविश्यताम् । पश्या-
मस्तावत् । (वासवदत्तोपविशति ।)

राजा—भद्र प्रस्तूयतामिन्द्रजालम् ।

ऐन्द्रजा०—जं देवो आणवेदि (यद्देव आज्ञापयति ।)

(इति बहुविधं नाट्यं कृत्वा पिच्छिकां भ्रमयन् ।)

हरिहरब्रह्मण्यमुहे देवे दंसेमि देवराजं च ।

गगणमिमि सिद्धचारणसुरवहुसत्थं च णच्चन्तम् ॥

(हरिहरब्रह्मप्रमुखान्देवान्दर्शयामि देवराजं च ।

गगने सिद्धचारणसुरवधूसार्थं च नृत्यन्तम् ॥ १० ॥)

ता पेक्खदु देवो (तत्प्रेक्षतां देवः ।)

राजा—(ऊर्ध्वमवलोक्यासनादवतरन् ।) आश्चर्यमाश्चर्यम् । देवि पश्य—

बहुतरं गर्जितम् = स्वकीयं पाटवं विषयीकृत्य बहु विकथितमित्यर्थः ।

प्रस्तूयताम् = आरभ्यताम् ।

हरिहरेति । हरिः विष्णुः हरः शिवः ब्रह्मा विधाता ते हरिहरब्रह्माणस्ते प्रमुखाः प्रधानभूता येषाम् तान् देवान् सुरान् दर्शयामि, देवराजम् इन्द्रम् च (दर्शयामि) गगने आकाशे सिद्धचारणाः देवयोनिभेदाः, सुरवध्वः देवाङ्गनाः, तासाम् सार्थम् समूहम् च नृत्यन्तम् नृत्यमाचरन्तम् दर्शयामि । गगने हरिहर-ब्रह्मप्रधानान् सुरान् देवराजसिद्धचारणान् नृत्यन्तीर्देवाङ्गनाश्च दर्शयामि तत्पश्यतु महाराज इति भावः । 'विद्याधराप्सरोयक्षरक्षोगन्धर्वकिजराः । पिशाचो गुह्यकः सिद्धो भूतोऽमी देवयोनयः' इत्यमरः ॥ १० ॥

आसनात् = स्वाधिष्ठितात्पीठात् । अवतरन् = अवरोहन्, तथाकरणञ्चाश्चर्या-

राजा—देवि, यह बहुत आश्चर्यकरा करता है, यहां बैठें और देखें ।

(वासवदत्ता बैठती है)

राजा—अजी, दिखाओ अपना इन्द्रजाल ।

ऐन्द्रजालिक—जो आज्ञा । (नाना प्रकारका नृत्य करता तथा पिच्छिका घुमाता हुआ)

महा, विष्णु, महेश प्रभृति देवगण, इन्द्र, सिद्धगण और नाचती हुई उनकी ललनाओंको आकाशमें दिखाता हूँ ॥ १० ॥

महाराज देखें ।

राजा—(ऊपरकी ओर देखकर, आसनसे उतरता हुआ) आश्चर्य ! आश्चर्य !!

एष ब्रह्मा सरोजे रजनिकरकलाशेखरः शंकरोऽयं
दोर्भिर्दैत्यान्तकोऽसौ सधनुरसिगदाचक्रचिह्नैश्चतुर्भिः ।

एषोऽप्यैरावतस्थस्त्रिदशपतिरमी देवि देवास्तथान्ये
नृत्यन्ति व्योम्नि चैताश्चलचरणरणन्पूरा दिव्यनार्यः ॥११॥

आसव०—अचचरिअं अचचरिअम् । (आश्चर्यमाश्चर्यम् ।)

तिशयं द्योतयति । आश्चर्यकारणन्तु येषां हरिहरादीनां दर्शनं महताऽपि तपसा
दुरापं त एवानेन साक्षाद्वियति दर्श्यन्त इत्यलौकिकचमत्कारभावनैवात्रेति बोध्यम् ।

एष ब्रह्मेति । व्योम्नि आकाशे सरोजे स्वाधिष्ठानभूते कमले एषः ब्रह्मा
विधाता, दृश्यत इति शेषः । अयम् प्रत्यक्षदृश्यः रजनिकरस्य चन्द्रमसः कला
षोडशो भागः शेखरः शिरोभूषणम् यस्य सः शशाङ्कचूडामणिः शङ्करः शिवः ।
अत्रापि दृश्यते विद्यते इति वाऽध्याहर्तव्यम् । असौ विप्रकृष्टवर्ती धनुः चापः, असिः
खड्गः गदा, चक्रम् तैः चतुर्भिः चिह्नैः सहितैः दोर्भिः बाहुभिः उपलक्षितः दैत्या-
न्तकः दानवारिः विष्णुः, चतुर्ष्वपि करेषु शार्ङ्गचापनन्दकखड्गकौमोदकीगदासुदर्श-
नचक्ररूपैश्चतुर्भिश्चिह्नैरुपेतो विष्णुः, अत्रापि पूर्ववत् क्रियाऽध्याहार्या । एषः ऐराव-
तस्थः तदाख्यया प्रसिद्धे गजे स्थिरोभूय वर्तमानः त्रिदशपतिः । क्रियाध्याहारः
पूर्ववत् । इरा उदकानि सन्त्यस्येतीरावान् समुद्रः, इरावति भवः, ऐरावतः । इरा-
पदस्य जलार्थत्वे—‘इरा उदकं तेन माद्यति दीप्यत इतीरम्मदो मेघज्योतिः’ इति
सिद्धान्तकौमुद्यपि मानम् । तथाऽन्ये अमी देवाः सुराः (ये विशिष्य नामग्राहं न
शक्यनिर्देशाः) अत्रापि दृश्यन्ते इत्यध्याहार्यम् । एताश्च चलेषु गतिवशनेषु
चरणेषु पादेषु रणन्तः मुखराः मञ्जीराः नूपुराः यासाम् तादृश्यः दिविभवाः दिव्या
(दिगादित्वाद्यत्) दिव्याश्च ताः नार्यः दिव्यनार्यः देवाङ्गनाः नृत्यन्ति नृत्यं कुर्वन्ति ।
तानेतानपश्येति पूर्वोक्ता क्रिया । अतश्च यथाऽनेन हरिहरब्रह्ममुखान् देवान्दर्शयामा-
मीति प्रतिज्ञातं तत्साधुनिरूढं तद्देवी निरीक्षतां मम तु तादृशलौकिककर्मदर्शनजन्य-
विस्मयवशंवदतामिव गतं मन इति भावः । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ ११ ॥

देवी, देखो तो—

यह कमलमें ब्रह्मा, यह चन्द्रशेखर शङ्करः धनुष, खड्ग, गदा, चक्रसे युक्त चारों
हाथोंसे भूषित यह भगवान् विष्णु, यह ऐरावतारूढ देवराज और यह अन्य देवगण
बीखते हैं । इधर देवाङ्गनार्य नूपुर झनकारती हुई नृत्य कर रही हैं ॥ ११ ॥

वासवदत्ता—आश्चर्य ! आश्चर्य !!

विदूषकः—(अपवार्य ।) आः दासीएपुत्तो इन्द्रजालिअ किं एदेहिं देवेहिं अच्छराहिं च दंसिदाहिं । जइ दे इमिणा परितुठ्ठेण कज्जं ता साअरिअं दंसेहि । (आः दास्याः पुत्र एन्द्रजालिक किमेतैँ देवैँ रप्सरोभिश्च दर्शितैः । यदि तेऽनेन परितुष्टेन कार्यं तत्सागरिकां दर्शय ।)

(ततः प्रविशति वसुन्धरा ।)

वसुन्धरा—(राजानमुपसृत्य ।) जेदु जेदु भट्टा । अमच्चो जोअन्ध-
राअणो विण्णवेदि—एसो खलु विक्रमबाहुणो पहाणामच्चो वसुभूदी बब्भ-
व्वेण कञ्चुइण अह आगदो । ता अरुहदि देवो इमस्सि जेव सुन्दरमुहु-
त्तए पेक्खिदुम् । अहंपि कज्जसेसं समापिअ आगदो एव्वत्ति । (जयतु
जयतु भर्ता । अमात्यो यौगन्धरायणो विज्ञापयति—एष खलु विक्रमबाहोः प्रधाना-
मात्यो वसुभूतिर्बाध्यायेण कञ्चुकिना सहागतः । तदर्हति देवोऽस्मिन्नेव सुन्दरमुहूर्ते
पेक्षितुम् । ग्रहमपि कार्यशेषं समाप्यागत एवेति ।)

वासवः—अज्जउत्त चिट्ठदु दाव इन्द्रआलं । माउलघरादो पहाणामच्चो
वसुभूदी आगदो । तं दाव पेक्खदु अज्जउत्तो । (आर्यपुत्र तिष्ठतु तावदिन्द्र-

‘दास्याः पुत्र इति प्रयोगे’ ‘षष्ठ्या आक्रोशे’ इत्यलुक् । आक्रोशश्चानभीष्ट-
तत्तत्सुरदर्शनजन्मा । यदि तेऽनेन परितुष्टेन कार्यम् = यदि त्वमिमं परितोषयितु-
मिच्छसि, तदेव च तवोद्देश्यमुचितं तथा सत्येवार्थलाभसम्भवात् ।

विक्रमबाहोः = सिंहलेश्वरस्य तदाख्यस्य राज्ञः । प्रधानामात्यः = मुख्यमन्त्री ।
सुन्दरमुहूर्ते = सुसमये । कार्यशेषम् = कर्तव्यराजकार्यावशेषम् ।

तिष्ठतु = विरतौ भवतु । मातुलगृहात् = मन्मातुलस्य सिंहलेश्वरस्य गृहात्

विदूषक—(द्विपाकर) अरे बेवकूफ ऐन्द्रजालिक, देवी देवता और अप्सराओंकी
दिखाकर क्या कहोगे ? यदि तुम इन्हें रिक्ताना चाहते हो तो सागरिकाको दिखाओ ।

(वसुन्धराका प्रवेश)

वसुन्धरा—(राजाके पास आकर) जय हो महाराजकी, अमात्य यौगन्ध-
रायणने निवेदन किया है कि—यह विक्रमबाहुके प्रधानामात्य वसुभूति हमारे
कक्षकी बाध्यायके साथ पधारे हैं । महाराज उन्हें इसी सुन्दर मुहूर्तमें दर्शन दें ।
मैं भी शेष कार्य समाप्त करके आ ही रहा हूँ ।

वासवदत्ता—महाराज, तब तक इन्द्रजाल बन्द रहे । मामाके यहाँसे प्रधान-

जालम् । मातुलगृहात्प्रधानाजात्यो वसुभूतिरागतः तं तावत्प्रेक्षतामार्यपुत्रः ।)

राजा—यथाह देवी । (ऐन्द्रजालिकं प्रति ।) भद्र विश्रम्यतामिदानीम् ।

ऐन्द्रजालिकः—जं देवो आणवेदि । एको उण मह खेलओ अवस्सं देवेण पेक्खिद्वो । (यद् देव आज्ञापयति । (पुनः पिच्छिकां भ्रमयति ।) (निष्कामन् ।) एकः पुनर्मम खेलोऽवश्यं देवेन प्रेक्षितव्यः ।)

राजा—भद्र द्रक्ष्यामः ।

वासव०—कञ्चनमाले गच्छ तुमं देहि से पारितोषिकम् । (काञ्चनमाले गच्छ त्वं देवस्य पारितोषिकम् ।)

काञ्चन०—जं देवी आणवेदि । (यद् देव्याज्ञापयति ।) (ऐन्द्रजालिकेन सह निष्क्रान्ता ।)

राजा—वसन्तक, प्रत्युद्गम्य प्रवेश्यतां वसुभूतिः ।

विदू०—जं देवो आणवेदि । (यद् देव आज्ञापयति ।) (इति वसन्धरया सह निष्क्रान्तः ।)

सिंहलात् । प्रेक्षताम् = दर्शनदानेन संभावयतु, सम्बन्धिराजमन्त्रिसत्कारस्य सम्बन्धिसत्काररूपत्वात्तस्य चानुपेक्ष्यकार्यत्वादिति भावः ।

यथाह देवी = युक्तमुक्तम् भवत्या, यथा भवती प्राह तथैव वस्तुस्थितिरतस्तथा कुर्वे इत्याशयः । विश्रम्यताम्=विश्रामः क्रियताम्, एतेनेन्द्रजालकार्यस्य विरतिरादिष्टा ।

अस्य = ऐन्द्रजालिकस्य, पारितोषिकम् = प्रसादचिह्नं धनादि । अत्र सम्प्रदानस्य शेषत्वविवक्षायां षष्ठी ।

प्रत्युद्गम्य = आदरसूचनार्थमग्रे गत्वा सहभूय ।

मन्त्री वसुभूति आये हैं, आप उन्हें दर्शन दें ।

राजा—अच्छी बात है । (ऐन्द्रजालिकसे) तुम कुछ देर तक विश्राम कर लो !

ऐन्द्रजालिक—महाराजकी जो आज्ञा । (पुनः पिच्छिका घुमाता है) (जाता हुआ) हमारा एक खेल और श्रीमान् को अवश्य देखना होगा ।

राजा—देखूंगा ।

वासवदत्ता—काञ्चनमाले, जाओ इसे इनाम दिलवाओ ।

काञ्चनमाला—महारानी जी की जो आज्ञा । (ऐन्द्रजालिकके साथ प्रस्थान)

राजा—वसन्तक, अगवानो करके वसुभूतिको बुला लाओ ।

विदूषक—जो आज्ञा । (वसुन्धराके साथ प्रस्थान)

(ततः प्रविशति वसन्तकेनानुगम्यमानो वसुभूतिर्वाञ्छव्यश्च ।)

वसुभूतिः—(समन्तादवलोक्य ।) अहो वत्सेश्वरस्यानुभावः । इह हि-
आक्षिप्तो जयकुञ्जरेण तुरगान्निर्वर्णयन्वत्सभा-
न्संगीतध्वनिना हृतः क्षितिभृतां गोष्ठीषु तिष्ठन्क्षणम् ।
सद्यो विस्मृतसिंहलेन्द्रविभवः कक्षाप्रदेशेऽप्यहो
द्वाःस्थेनैव कुतूहलेन महता ग्राम्यो यथाहं कृतः ॥ १२ ॥

वत्सेश्वरस्य = उदयनस्य । अनुभावः = प्रभावः, तथा च भारविः—‘तवा-
नुभावोऽयमवेदं यन्मया निगूढतत्त्वं नयवर्त्म विद्विषाम्’ इति

आक्षिप्त इति । वत्सभान् गुणगौरवेण रूपप्रकर्षेण च राज्ञः प्रियतमान्
तुरगान् राजाश्वान् निर्वर्णयन् निपुणं निरीक्षमाणः अहम् जयकुञ्जरेण जयस्य कुञ्जरः
हस्ती तेन गन्धमादनद्विपेनेत्यर्थः, आक्षिप्तः आकृष्टः, मनोज्ञवाजिराजबद्धदृष्टिरहं
मनोज्ञतरकुञ्जरेणाकृष्टदृष्टिरस्मीत्यर्थः । एतेन राज्ञस्तुरगकुञ्जरकुलधोरन्योन्यसौन्दर्य-
स्पर्द्धयाऽतिशयसौन्दर्यवत्ता व्यक्तीकृता । कुञ्जः हस्तिहनुस्तदन्तो वाऽस्यास्तीति
कुञ्जरः, ‘खमुखकुञ्जेभ्यः’ इति मत्वर्थीयो रप्रत्ययः । जयकुञ्जरविषयेऽन्यत्रोक्तम्—
‘यस्य गन्धं समाग्राय न तिष्ठन्ति प्रतिद्विपाः । तं गन्धहस्तिनं प्राहुर्नृपतेर्विजया-
वहम्’ ॥ इति । क्षितिभृताम् वत्सेश्वरोपासनार्थम् आगतानाम् अवनिपालानाम्
गोष्ठीषु मण्डलेषु क्षणम् किञ्चित्कालपर्यन्तम् तिष्ठन् वर्त्तमानः सङ्गीतध्वनिना गीत-
स्वरेण हृतः बलादिवाकृष्टः । यावदहं वत्सेश्वरसभासमागतराजपरिषदि क्षणं तिष्ठामि
तावदेव सङ्गीतमाधुर्येणाकृष्टोऽभवमिति भावः । एतेन राज्ञो मण्डलेश्वरत्वं कला-
प्रियत्वं चावेदितम् । अहो इत्याश्चर्यं । एवम् कक्षाप्रदेशे बहिःप्रकोष्ठे (वर्त्तमानः)
सद्य तत्कालम् विस्मृतसिंहलेन्द्रविभवः ध्यानापगतसिंहलेश्वरसमृद्धिः अहम्
द्वारि द्वारदेशे तिष्ठतीति द्वाःस्थम् तेन द्वारदेशे समुत्पद्यमानेन एव महता कुतूहलेन

(वसन्तकके साथ वसुभूति और वाञ्छव्यका प्रवेश)

वसुभूति—(चारों ओर देखकर) वत्सेश्वरका कैसा प्रभाव है ! यहाँ—

मतवाले हाथियों पर आकृष्ट मेरी दृष्टिको छोड़े अपनी ओर खींचते हैं, कभी
मैं संगीत-लहरीमें गोते लगाता हूँ और कभी राजगोष्ठीका आनन्द लेता हूँ । इन
बाहरी कमरोंको देखनेसे ही मुझे सिंहलेश्वरकी समृद्धि भूलती जा रही है । मैं तो
यहाँकी तड़क-भड़कमें गंवई गाँवका आदमी हो रहा हूँ ॥ १२ ॥

बाभ्रव्य—वसुभूते अद्य खलु चिरात्स्वामिनं द्रक्ष्यामीति यत्सत्य-
मानन्दातिशयेन किमप्यवस्थान्तरमनुभवामि । कुतः—

विवृद्धिं कम्पस्य प्रथयतितरां साध्वसवशा-
दविस्पष्टां दृष्टिं तिरयतितरां बाष्पपटलैः ।

स्खलद्वर्णां वाणीं जडयतितरां गद्गदतया

जरायाः साहाय्यं मम हि परितोषोऽद्य कुर्वते ॥ १३ ॥

कुत एतावती समृद्धिरिति कौतुकेन प्रामे भवः प्राम्यः यथा (तथा) कृतः । नगरं
गतः प्राम्यः प्रथमप्रथमं नगरवैभवं निरीक्ष्य यथा कुतुकितान्तरज्ञतया विस्फारित-
दृष्टिर्जायते तथैवाहमेतदीयविभवं विलोक्य सज्जातोऽस्मि, सा चेयं मम दशा कक्षा-
प्रकोष्ठे एव सती राजाध्युषितप्रकोष्ठप्रवेशे त्वितोऽप्यधिकं वैलक्ष्यं सम्भाव्यत इति
भावः । उदात्तालङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १२ ॥

चिरात् = चिरमतिपाप्य, बहोः कालादनन्तरम् इति भावः, ल्यब्लोपे पञ्चमी ।
आनन्दातिशयेन = हर्षातिरेकेण । किमपि = अनिर्वचनीयम्, अवस्थान्तरम् =
अन्यावस्थाऽवस्थान्तरम्, मयूरव्यंसकादिः ।

विवृद्धिमिति । अद्य मम परितोषः सम्भाव्यमानस्वामिदर्शनजन्माऽऽनन्दा-
तिरेकः जरायाः वार्द्धकस्य साहाय्यम् सहायतामिव करोति हि यतः साध्वसवशात्
राजपुरोगमनसम्भविभयहेतोः कम्पस्य वेपथोः विवृद्धिम् अधिकताम् प्रथयतितराम्
बहु वर्धयति । बाष्पपटलैः आनन्दाश्रुप्रवाहैः अविस्पष्टाम् मन्दाम् दृष्टिम् दर्शनसाम-
र्थ्यम् तिरयतितराम् अन्तर्दधाति । तिरश्शब्दात्तत्करोतीति णिच्, (किञ्च) स्खलन्तः
अविस्पष्टम् निर्गच्छन्तः वर्णाः अक्षराणि यस्याम् तां स्खलद्वर्णाम् अस्फुटाक्षराम्
वाणीम् गिरम् गद्गदतया गद्गदभावेन वाक्स्खलनेन जडयतितराम् अतिशयेन
जडयति । अयमाशयः, चिराद्वाजानं वीक्षमाणस्य ममायमानन्दो मदीयां जरां
सहायतया द्विगुणयति, तथाहि जरावस्थायां कम्पदृष्टिमान्यवाक्स्खलनानि स्वभावत

बाभ्रव्य—वसुभूति, आज बहुत दिनों पर मुझे प्रभुके दर्शन होंगे, अतः मैं
एक दूसरी ही स्थिति का अनुभव कर रहा हूँ । क्योंकि—
यहाँ आनेकी यह प्रसन्नता हमारी वृद्धावस्थाकी सहायता कर रही है, भयवश
मेरी देहका क्राँपना बढ़ गया है, आँखोंकी ज्योति यों ही कम हो रही थी, उसे इन
आनन्दाश्रुओंने एकदम घटा दिया है, हर्षसे गद्गद होनेके कारण मेरी वाणी स्पष्ट
नहीं हो पा रही है ॥ १३ ॥

विदूषकः—(अग्रे भूत्वा ।) एदु एदु अमच्चो । (एत्वेत्वमात्यः ।)

वसुभू०—(विदूषकस्य कण्ठे रत्नमालां दृष्ट्वाऽपवार्य ।) बाभ्रव्य जाने सैवेयं रत्नमाला या देवेन राजपुत्र्यै प्रस्थानकाले दत्ता ।

बाभ्रव्यः—अमात्य अस्ति सादृश्यम् । तत्किं वसन्तकं पृच्छामि प्राप्तिमस्याः ।

वसुभू०—बाभ्रव्य मा मैवम् । महति राजकुले रत्नबाहुल्यान्न दुर्लभो भूषणानां संवादः (इति परिक्रामति ।)

एव भवन्ति, तत्रायमानन्दोऽतिशयमुत्पाद्य मन्ये तत्साहाय्यमाचरतीति । तिसृष्वपि क्रियासु तिङन्तात्तरप्, ततश्चाम् । अत्र प्राक् सिद्धस्य जरोत्पन्नकम्पादेः परितोष-जन्यसाध्वसादिना गुणोत्कर्षवर्णनादनुगुणालङ्कारः, तथा च तत्तलक्षणम्—‘प्राक्-सिद्धस्वगुणोत्कर्षोऽनुगुणः परसन्निधेः’ इति । शिखरिणी वृत्तम् ॥ १३ ॥

देवेन = सिंहलेश्वरेण विक्रमबाहुना । राजपुत्र्यै = सागरिकार्यै । प्रस्थानकाले = प्रयाणसमये । अत्र वासवदत्ता लावाणके दग्धेति प्रतीत्य वत्सेश्वरेण सह सम्बन्धं तिष्ठापयिषुणा सिंहलेश्वरेण स्वामात्येन वत्सेश्वरकञ्चुकिना बाभ्रव्येण च सह स्वदु-हिता सागरिका वत्सेश्वराय प्रतिपादयितुं प्रेषिता, तत्प्रयाणसमये च तस्याः कण्ठे रत्नमालाऽर्पितेयं च सैव रत्नमाला जीवितनिराशया सागरिकया कस्मैचिद् ब्राह्म-णाय दातुं सुसज्जतायै दत्ता तथा च विदूषकायेत्यन्तःकथोन्नेया ।

प्राप्तिम् = अधिगमम्, अस्याः = रत्नमालायाः ।

मा मैवम् = नैवं प्रश्नः कर्तव्यः, सम्भ्रमे द्विरुक्तिः स चात्यन्तनिषेधपर्यवसायी ।

महति = श्रेष्ठे । रत्नबाहुल्यात् = मणिगणाधिक्यात् । संवादः = सादृश्यम् । अतो भूगणसंवादेन तदधिगमप्रश्नस्तदीयं दुर्लभत्वं व्यञ्जयन्नस्य राजकुलस्य रत्नवैकृत्यं प्रतीकितं कुर्वन्निदमीयमपमानं व्यञ्जयेदतस्तादृशः प्रश्नस्तथा कथमपि न कर्तव्य इति भावः ।

विदूषक—(आगे होकर) अमात्यप्रवर, पधारिये ।

वसुभूति—(विदूषकके गलेमें माला देखकर) बाभ्रव्य, मालूम पड़ता है यह वही रत्नमाला है जो राजपुत्रीको प्रस्थानकालमें दी गई थी ।

बाभ्रव्य—अमात्यवर, तुलना तो है । तब क्या वसन्तकसे इसके विषयमें पूछूं ।

वसुभूति—नहीं नहीं । इस महान् राजकुलमें रत्नोंकी क्या कमी है, सादृश्य होना बहुत संभव है । (आगे बढ़ता है)

विदू०—भो एसो वसु महाराओ । ता उपसप्पदु अमच्चो । (भो एष खलु महाराजः । तदुपसर्पत्वमात्यः ।)

वसु०—(उपसृत्य ।) विजयतां महाराजः ।

राजा—(उत्थाय ।) आर्य अभिवादये ।

वसु०—आयुष्मान्भव ।

राजा—आसनभासनमार्थाय ।

विदू०—एदं आसनम् । उपविसदु अमच्चो । (एतदासनम् । उपविश-
त्समात्यः ।)

(वसुभूतिरुपविशति ।)

बाभ्रव्यः—देव बाभ्रव्यः प्रणमति ।

राजा—(पृष्ठे हस्तं दत्त्वा ।) बाभ्रव्य इत आस्यताम् ।

(बाभ्रव्य उपविशति ।)

विदू०—अमच्च एसा देवी वासवदत्ता पणमदि । (अमात्य एषा देवी
वासवदत्ता प्रणमति ।)

उत्थाय = उत्थितः सन्, तथाकरणञ्च वसुभूतेर्वृद्धतया सम्बन्धिः श्रेष्ठमन्त्रि-
तया चोपयुक्तम् ।

पृष्ठे हस्तं दत्त्वा = तथाकरणं स्नेहादरं सूचयितुम् ।

विदूषक—यहीं महाराज हैं, आप पधारें ।

वसुभूति—(पास जाकर) महाराजकी जय हो ।

राजा—(उठकर) आर्य, अभिवादन करता हूँ ।

वसुभूति—महाराज चिरायु हों ।

राजा—मन्त्रिप्रवर, आसनपर विराजिये ।

विदूषक—यह आसन है, मन्त्रिप्रवर विराजिये ।

(वसुभूति बैठता है)

बाभ्रव्य—देव, बाभ्रव्यका प्रणाम स्वीकृत हो ।

राजा—(पीठ सहलाकर) बाभ्रव्य, इधर बैठो ।

(बाभ्रव्य बैठता है)

विदूषक—मन्त्रिप्रवर, देवी वासवदत्ता प्रणाम करती हैं ।

वासव०—अज्ज पणमामि । (आर्यं प्रणमामि ।)

वसुभू०—आयुष्मति वत्सराजसदृशं पुत्रमाप्नुहि ।

(सर्वे उपविशन्ति ।)

राजा—आर्य वसुभूते अपि कुशलं तत्र भवतः सिंहलेश्वरस्य ।

वसुभू०—(ऊर्ध्वमवलोक्य निःश्वस्य च ।) देव न जाने किं विज्ञापयामि । (अधोमुखस्तिष्ठति ।)

वासव०—(सविषादमात्मगतम् ।) हृद्धी हृद्धी । किं दाणिं वसुभूदी कधइस्सदि । (हा धिक् हा धिक् । किमिदानीं वसुभूतिः कथयिष्यति ।)

राजा—कथय किमेतत् । आर्य आकुल इव मेऽन्तरात्मा ।

बाभ्रव्यः—(अपवार्यं ।) अमात्य चिरमपि स्थित्वा कथनीयम् । सत्कथ्यताम् ।

न जाने किं विज्ञापयामि = कुशलम् अकुशलम् वा मम भर्तुरिति न जाने तत् किं निवेदयामि ? अयमत्राभिसन्धिः वासवदत्ता दग्धेति प्रवादः सा जीवति च, किञ्च वसुभूतिना सहागच्छन्ती सागरिका नाम सिंहलेश्वरदुहिता यानभङ्गाग्निमग्नेति तदपायः, अथ तद्धृतरत्नमालाया अत्रोपलब्धिरिति तदुज्जीवनाशा । तदयं संशय-दोलाधिरूढः सिंहलेश्वरकुशलसमाचार इति मन्त्रिभाषितहृदयम् । अधोमुखस्तिष्ठति = तथाकरणञ्च खेदं व्यञ्जयति ।

आकुलः—तद्वृत्तान्तश्रवणेच्छाव्याकुलः ।

चिरमपि स्थित्वा कथनीयम् = कियत्कालं विलम्ब्यापि वक्तव्यम्, सर्वथोपेक्षा

वासवदत्ता—आर्य, प्रणाम ।

वसुभूति—आयुष्मति, वत्सराजके सदृश पुत्रको प्राप्त करो ।

(सभी बैठते हैं)

राजा—मन्त्रिप्रवर, महाराज सिंहलेश्वरके यहाँ सब कुशल तो है ?

वसुभूति—(उपर देखकर और उसांस भरकर) देव, नहीं समझता, क्या कहूँ ।

(सिर झुकाता है)

वासवदत्ता—(विषादपूर्वक स्वगत) न जाने वसुभूति क्या कहेंगे ?

राजा—कहिये क्या बात है ? मेरी आत्मा आकुल हो रहो है ।

बाभ्रव्य—(द्विपा कर) अमात्य, जब कुछ ठहर कर भी कहना है तो कहिये ।

वसु०—(साक्षम् ।) देवं न शक्यं निवेदयितुं तथाप्येष कथयामि मन्दभाग्यः । यासौ सिंहलेश्वरेण स्वदुहिता रत्नावली नाम आयुष्मती वासवदत्तां दग्धामुपश्रुत्य देवाय पूर्वं प्रार्थिता सती दत्ता—

राजा—(अपवार्य ।) देवि किमेतदलीकमेव त्वन्मातृलामात्यः कथयति ।

वासव०—(स्मिन्वा ।) अज्जवत्त ण जाणीअदि को अलिअं मन्ते-दित्ति । (आर्यपुत्र न ज्ञायते कोऽलीकं मन्त्रयत इति ।)

त्वस्य नैव सम्भवति तदलं विलम्बेन राज्ञः समधिकोत्कृष्टानिवारणस्यावश्य-कर्तव्यत्वादिति भावः ।

पूर्वम् प्रार्थिता = वासवदत्ताजीवनकाले याचिता । अत्रेदमूहनीयम् , वासवदत्तायां जीवत्यामयं राजा स्वयं सागरिकाया याचनां न करिष्यति, सागरिकापरिणेत्रैव च चक्रवर्तित्वमधिगन्तव्यमिति मनसिकृत्य यौगन्धरायणो राजानमपृष्ट्वैव वत्सराजाय सागरिकापितरं तामयाचत, स च वासवदत्ताया मनःखेदो माभूदिति तथा नान्वमन्यत, ततः प्रयत्नान्तरसंचिन्तो यौगन्धरायणो वासवदत्ता दग्धेति प्रतीतिं जनयामास, तथा च दुःखितोऽपि सिंहलेश्वरः पूर्वसम्बन्धोच्छेदापाचिकीर्षया सागरिकां वत्सराजाय प्राहिणोदिति ।

अलीकम् = असत्यम् ।

स्मिन्वा = तच्च राज्ञः सिंहलेश्वरकन्यानुरागश्रवणेन तच्चापलोपहासव्यञ्जनाय । कोऽलीकं मन्त्रयते = त्वं वसुभूतिर्वेति, तवापि शक्यतेऽन्यत्रानुरागः, सोऽपि मिथ्या वदेत्परं त्वमेवाधिकाविश्वासभाजनम् , अचिरदृष्टश्च तव सागरिकानुराग इति मन्त्री सत्यवाक् त्वमेवासत्यभाषी, सत्यमेव त्वया सा प्रार्थितेति भावः ।

वसुभूति—(आसू बहाकर) देव, कहा नहीं जाता, फिर भी मुझ अभागोको कहना ही पड़ रहा है । सिंहलेश्वरने जिस अपती पुत्री रत्नावलीको वासवदत्ता भागमें जल गयी ऐसा सुनकर प्रार्थनोपरान्त आपके पास भेजा था...

राजा—(छिपा कर) देवि, यह तुम्हारे मामाका मन्त्री क्या अनाप सनाप बक रहा है ?

वासवदत्ता—(हँसकर) आर्यपुत्र, मैं नहीं समझती, कौन मिथ्या कह रहा है ।

विदू०—तदो ताए किं वुत्तम् । (ततस्तस्याः किं वृत्तम् ।)

वसु०—सा च युष्मदन्तिकमानीयमाना यानभङ्गात्सागरे निमग्ना ।
(इति रुदन्नधोमुखस्तिष्ठति ।)

वासव०—(सास्रम् ।) हा हृदस्मि मन्दभाइणी । हा बहिणि रअ-
णावलि कहिं दाणिं सि । देहि मे पडिवअणम् । (हा हतास्मि मन्दभागिनी ।
हा भगिनि रत्नावलि कुत्रेदानीमसि । देहि मे प्रतिवचनम् ।)

राजा—देवि समाश्वसिहि समाश्वसिहि । दुरवगाहा गतिदैवस्य । यान-
भङ्गपतितोत्थितौ नन्वेतावेव ते निदर्शनम् (इति वसुभूतिबाध्रव्यौ दर्शयति ।)

वासव०—अज्जउत्त जुज्जदि एदं । परं कुतो मम एत्तिअं भाअहे-
अम् । (आर्यपुत्र युज्यत एतत् । परं कुतो ममेतावद्भागधेयम् ।)

रुदन्नधोमुखस्तिष्ठति = तथाकरणञ्च तदनन्तरवृत्तान्तस्य वाचा प्रकाशयितुम-
शक्यतां प्रकाशयितुम् । प्रतिवचनम् = उत्तरम् ।

दुरवगाहा = दुर्विज्ञेया, दुखेन अवगाहो यस्याः सा तादृशीति विप्रहः ।
यानभङ्गपतितोत्थितौ = यानभङ्गात्समुद्रे पतितौ, भाग्यवशात्कुतोऽपि कारणविशे-
षात्ततो निष्क्रान्तौ चेत्यर्थः । एतौ = वसुभूतिबाध्रव्यौ । निदर्शनम् = दृष्टान्त-
त्वेन ज्ञेयौ । निदर्शनशब्दस्याजहस्तिज्ञवचनकतया प्रयोगोऽन्यत्रापि दृश्यते, यथा
रघुवंशे—‘हिमसेकविपत्तिरत्र मे नलिनी पूर्वनिदर्शनं मता’ इति । अयमत्र राजा-
भिप्रायः रत्नावली नाम तव भगिनी समुद्रे पतितैतावतैव तस्या मृत्युं मा निश्चयिः,
विश्वो हि भाग्यपरिणामः, अतः सा निर्गत्य जीवन्त्यपि संभाव्यते, यथेमावेव
वसुभूतिबाध्रव्याविति ।

एतत् = भाग्यबलात्समुद्रपतितस्य जीवनम् । भागधयम् भाग्यम् । येन मम
भगिनी समुद्रादुन्मज्जेदिति भावः ।

विदूषक—तब, उसका क्या हुआ ?

वसुभूति—वह आपके यहां लाई जा रही थी, इतनेमें समुद्रके बीचमें बेढेके
डूब जानेसे डूब गई । (रोता हुआ मुंह नीचा कर लेता है)

वासवदत्ता—(आंसूके साथ) हा अभाग्य, हा बहान रत्नावली, तुम कहां गई ?
मुझे उत्तर दो ।

राजा—देवि, धीरज धरो । भाग्यकी गति जानी नहीं जाती, इसका दृष्टान्त () ही
दोनों हैं जो डूबकर भी बच गये । (वसुभूति और बाध्रव्यकी ओर संकेत करता है)

वासवदत्ता—ग्रह तो ठीक है, पर हमारे इतने बड़े भाग्य कहां ?

(नेपथ्ये महान्कलकलः ।)

हर्म्याणां हेमशृङ्गश्रियमिव निचयैरर्चिषामादधानः
सान्द्रोद्यानद्रुमाग्रग्लपनपिशुनितात्यन्ततीव्राभितापः ।
कुर्वन्क्रीडामहीध्रं सजलजलधरश्यामलं धूमपातै—
रेष प्लोषार्तयोषिज्जन इह सहसैवोत्थितोऽन्तःपुरेऽग्निः ॥१४॥

अपि च ।

देवीदाहप्रवादोऽसौ योऽभूलावाणके पुरा ।
करिष्यन्निव तं सत्यमयमग्निः समुत्थितः ॥ १५ ॥

हर्म्याणामिति । अर्चिषाम् ज्वालानाम् निचयैः सङ्घातैः हर्म्याणाम् राजप्रासा-
दानाम् हेमशृङ्गश्रियमिव सुवर्णरचितशिखरशोभामिव आदधानः । ज्वालाभिर्नृपति-
प्रासादानाक्रम्य तान् सुवर्णरचितशृङ्गभागानिव दर्शयन्तित्यर्थः । सान्द्राणाम् घनानाम्
उद्यानद्रुमाणाम् पुष्पवाटिकातरुणाम् अग्राणि ऊर्ध्वभागाः तेषाम् ग्लपनेन म्लान-
तासम्पादनेन पिशुनितः सूचितः अत्यन्ततीव्रः अतिविषमः अभितापः सर्वतः
प्रसारी ऊष्मा यस्य तादृशः । घनोद्यानवृक्षोर्ध्वभागम्लानिप्रमापितप्रसारिसन्ताप-
इत्यर्थः । (पुनश्च) धूमपातैः धूमाविर्भावैः क्रीडामहीध्रम् क्रीडाशैलम् जलेन
सहितः सजलः स चासौ जलधरः मेघः सजलजलधरः तमिव श्यामलम् कृष्णवर्णम्
कुर्वन् विदधत । धूमोद्गमेन राजोद्यानस्थायिनं क्रीडाशैलं सद्यः सम्भृतजलजलधर-
श्यामवर्णं विदधान इत्यर्थः । प्लोषेण दाहेन आर्तः पीडितः योषिज्जनः स्त्रीसमूहो
यस्मात्स प्लोषार्तयोषिज्जनः सन्तापकदर्शितराजान्तःपुरवर्तित्वनितासमुदायः एव
पुरोदृश्यमानज्वालाजालः इह अन्तःपुरे सहसा अतर्कितम् एव उत्थितः प्रकटितः ।
आद्यपाद उत्प्रेक्षाऽलङ्कारः । भयानकोऽत्र रसः । सगंधरा वृत्तम् ॥ १५ ॥
देवीति । पुरा लावाणके तदारूपे ग्रामे देव्याः वासवदत्तायाः यः दाहप्रवादः

(नेपथ्यमें जोरोंका कोलाहल)

आगकी लपटोंसे ऐसा मालूम पड़ रहा है जैसे राज-प्रसादोंके शिखर सोनेके
बने हों, उद्यानवृक्षोंको सुरक्षा देनेसे उसकी तीव्रता प्रकटित हो रही है, क्रीडा-पर्वतों
पर फैली हुई उसकी धूमराशि काले बादलोंके सदृश दीख पड़ती है । भयसे स्त्रियों
आर्तनाद कर रही हैं । अन्तःपुरमें अकरमात् आग लग गई है ॥ १४ ॥
लावाणकग्राममें देवी वासवदत्ता आगमें जल गयी यह जो भफवाह फैल
भी. मालूम पड़ता है उसे ही सत्य करनेके लिये यह आग उपस्थित हुई है ॥१५॥

(सर्वे सम्भ्रान्ताः पश्यन्ति ।)

राजा—(ससंभ्रममुत्थाय ।) कथमन्तःपुरेऽग्निः । कष्टं देवी वासव-
दत्ता दग्धा । हा प्रिये वासवदत्ते ।

वासव०—अज्जउत्त परित्ताहि परित्ताहि । (आर्यपुत्र परित्रायस्व परि-
त्रायस्व ।)

राजा—अये कथमतिसंभ्रमादिहस्थापि देवी नोपलक्षिता । देवि
समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

वासव०—अज्जउत्त मए अत्तणो किदे ण भणिदम् । एसा खु मए
णिग्घिणाए इध निअडेण संजमिदा साअरिआ विवज्जदि । ता तं परि-
त्ताअदु अज्जउत्तो । (आर्यपुत्र मयात्मनः कृते न भणितम् । एषा खलु मया
निर्घृणयेह निगडेन संयमिता सागरिका विपद्यते । तत्तां परित्रायतामार्यपुत्रः ।)

देवी दग्धेति मिथ्याख्यातिः अभूत् अवस्तुत्वेऽपि सज्जातः तम् देवीदाहप्रवादम्
सत्यम् यथार्थम् करिष्यन्निव कर्तुकाम इव अयम् अग्निः समुत्थितः उद्गतः ।
अन्योऽपि कश्चित्स्वविषये जातं प्रवादं यथार्थभावे परिणमयितुमुद्यच्छति तद्वदयं
वहिः लावाणके देवी दग्धेति प्रवादस्य सम्प्रति देवीं दग्ध्वा यथार्थतां कर्तुमुद्गत
इति भावः ॥ १५ ॥

देवी वासवदत्ता दग्धा = अयं राज्ञो भ्रमः, स च 'देवीदाहप्रवादः' इत्यादि-
पूर्वोक्तपद्यश्रवणानन्तरजायमानवौद्धदेवीदाहसम्भवकृतो, बोध्यः ।

अतिसम्भ्रमात् = महत आवेगात् । इहस्थापि = वामभागस्थिताऽपि उपल-
क्षिता = दृष्टा ।

न भणितम् = त्रायस्येति यद् भणितं मया तन्न स्वविषये, किन्त्वन्यजनविषय

(सभी घबड़ाकर देखते हैं)

राजा—(घबड़ाकर, उठकर) क्या अन्तःपुरमें आग लग गई है ? क्या देवी
वासवदत्ता जल गई । हा प्रिये वासवदत्ते !!

वासवदत्ता—आर्यपुत्र, बचाइए बचाइए ।

राजा—घबड़ाहटके कारण यहाँ मौजूद होनेपर भी देवीपर हमारी दृष्टि नहीं
पड़ी । देवी, धीरज धरो ।

वासवदत्ता—आर्यपुत्र मैं अपने लिये नहीं कह रही हूँ । मैंने निर्दय होकर
सागरिकाको बन्धनमें डाल रखा है, वह जली जाती है, आप उसकी रक्षा करें ।

राजा—कथं देवि सागरिका विपद्यते । एष गच्छामि ।

वसु०—देव किमकारणमेवं पतंगवृत्तिः क्रियते ।

बाभ्रव्यः—देव युक्तमाह वसुभूतिः ।

विदू०—(राजानमुत्तरीये गृहीत्वा ।) वअस्स मा कखु एवं साहसं करोहि । (वयस्य मा खल्वेवं साहसं कुरु ।)

राजा—(उत्तरीयमुत्सृज्य ।) धिङ् मूर्ख सागरिका विपद्यते । किमपि प्राणा धार्यन्ते । (इति ज्वलनप्रवेशं नाटयित्वा धूमाभिभवं नाटयन् ।)

विरम विरम वह्ने मुञ्च धूमानुबन्धं
प्रकटयसि किमुच्चैरर्चिषां चक्रवालम् ।

इत्यर्थः । निर्घृणया = दयाशून्यया । निगडेन = शृङ्खलया (पादावरोधकारिण्या)
अंगमिता = सन्दानिता, बद्धा । विपद्यते = बहिर्होमीभवति ।

पतङ्गवृत्तिः = पतङ्गवदग्नौ पातात् स्वशरीरनाशः ।

युक्तमाह वसुभूतिः = इदं भवदीयमग्न्यभिमुखधावनं शलभस्याग्नौ पतनमिव प्राणनाशमात्रफलमस्मान्नेदं कर्तव्यमिति वसुभूयुक्तं सर्वथा सङ्गतमित्यर्थः ।

उत्तरीये गृहीत्वा = उत्तरीयावच्छेदेनावलम्ब्य । एतेन विदूषकस्य राज्ञा सह विश्रम्भव्यवहारो व्यज्यमानस्तयोरान्तरं प्रेम गमयति ।

विपद्यते = अग्नौ दह्यते । धार्यन्ते = अवस्थाप्यन्ते, एतेन राज्ञः सागरिकाया-
मनुरागप्रकर्ष उक्तः ।

विरम विरमेति । हे वह्ने, विरम विरम झटिति स्वप्रसरणं सङ्कोचय । धूमा-
नुबन्धम् धूमविस्तारम् मुञ्च अपसारय । उच्चैः उच्चगामि अर्चिषाम् ज्वालानाम्

राजा—देवि, क्या सागरिका जल रही है ? तो यह मैं चला ।

वसुभूति—देव, क्यों नाहक जलने जारहे हैं ?

बाभ्रव्य—महाराज, वसुभूति ठीक कह रहे हैं ।

विदूषक—(राजाकी चादर पकड़कर) मित्र, ऐसा साहस मत कीजिये ।

राजा—(उत्तरीय छोड़कर) धिक्कार है तुम मूर्खको । सागरिका जलरही है,

क्या अब भी प्राण रखें ।

(ज्वालामें प्रवेशका अभिनय, चुपसे कटका अभिनय)
विदूषक ! तुम ठहरो, अपनी धूमराशि को खदेड़ो, वे लहरें क्यों प्रकट कर रही

विरहहुतभुजाऽहं यो न दग्धः प्रियायाः

प्रलयदहनभासा तस्य किं त्वं करोषि ॥ १६ ॥

वासव०—कथं मम दुःखभाङ्गीए वअणादो एव्वं अउम्भवसिदं
अज्जउत्तेण । ता अहंपि अज्जउत्तं एव्व अणुगमिस्सम् । (कथं मम दुःख-
भागिन्या वचनादेवमध्यवसितमार्गपुत्रेण । तदहमप्यार्यपुत्रमेवानुगमिष्यामि ।)

विदू०—(परिक्रामन्नग्रतो भूत्वा ।) भोदि अहं वि दे पथोवदेसथो
होमि । (भवति ग्रहमपि ते पथ्युपदेशको भवामि ।)

वसु०—कथं प्रविष्ट एव ज्वलनं वत्सराजः । तन्ममापि दृष्टराजपुत्री-
विपत्तेरिहैव युक्तमात्मानमाहुतीकर्तुम् ।

चक्रवालम् मण्डलम् किम् किमर्थम् प्रकटयसि आविष्करोषि । ननु त्वदाह एवा-
स्याचिःप्रकटनस्योद्देश्यमस्त्विति शङ्कां वारयति—विरहेति । प्रलयदहनभासा प्रलय-
कालिकवह्निसमानाचिषा प्रियायाः सागरिकायाः विरहः वियोगः एव हुतं भुङ्क्ते इति
हुतभुक् अग्निः तेन यः (ग्रहम्) न दग्धः तस्य मम त्वं साधारणवह्निः किं
करोषि । प्रलयकाले वह्निरसाधारणतेजसा ज्वलति, तत्समश्च वियोगवह्निः, तेनापि
यः सन्ताप्यमानोऽपि न दग्धस्तस्य साधारणवह्निना त्वया किमपि नापकर्तुं शक्य
मत उचिता तव विरतिरिति भावः । मालिनी वृत्तम् ॥ १३ ॥

एवम् अध्यवसितम् = यथात्मा विपद्यते तथा प्रतिपन्नम् । अनुगमिष्यामि =
अनुसरिष्यामि ममैव वचसाऽऽत्मानं विपत्तौ पातयतो निजस्वामिनोऽनुवृत्तिर्मया
ऽवश्यं करिष्यते, तथाऽकरणे विश्वासघातप्रसङ्ग इति भावः, पथ्युपदेशकः = मार्ग-
दर्शकः । अग्रेसर इति तात्पर्यम् ।

ज्वलनम् = वह्निम् । दृष्टराजपुत्रीविपत्तेः = अवलोकितरत्नावलीनाशस्य । आहु-
तीकर्तुम् = हव्यद्रव्यवदग्नौ प्रक्षेप्तुम् ।

हो ? क्या मुझे जलानेके लिये ? जो मैं प्यारीकी वियोगाग्निमें, जो कि प्रलयानलके
समान थी, नहीं जला उसका तुम क्या बिगाड़ सकती हो ॥ १६ ॥

वासवदत्ता—क्या हमारे ही कहनेपर आर्यपुत्रने अपना जीवन संशयमें डाल
दिया ? तो मैं भी उनका साथ दूँ ।

विदूषक—(चलकर आगे होकर) मैं भी तुम्हारा पथ-प्रदर्शक रहूँगा ।

वसुभूति—क्या वत्सराज, आगमें पैठही गये ? तब तो मैं भी अपनेको इसी
आगमें आहुति कर दूँ यही ठीक होगा, क्यों कि हमने राजपुत्रीकी मृत्यु देख ली है ।

बाभ्रव्यः—हा दैव किमिदमकारणमेव भरतकुलं संशयतुलामारो-
पितम् । अथ वा किं प्रलापेन । अहमपि भक्तिसदृशमाचरामि ।

(सर्वेऽग्निप्रवेशं नाटयन्ति ।)

(ततः प्रविशति निगडसंयता सागरिका ।)

साग०—(दिशोऽवलोक्य ।) हृद्धी समन्तदो पज्जलिदो हुतबहो ।
अज्ज हुतबहो दिट्ठिआ करिस्सदि मे दुःखावसानम् । (हा धिक् समन्ततः
प्रज्वलितो हुतबहः । (विचिन्त्य सपरितोषम् ।) अयं हुतबहो दिष्टया करिष्यति
मम दुःखावसानम् ।)

राजा—अये इयमासन्नहुतबहा वर्तते सागरिका । तत्त्वरितमेनां

अकारणम् = विनैव हेतुविशेषम् । भरतकुलम् = भरतस्य शाकुन्तलेयस्य कुलं
वंशः । संशयतुलामारोपितम् = संदेहे निहितम्, अस्मिन् नृपे मृते भरतवंशस्य
लोपः, स चायमग्निं प्रविष्टः, निर्याति न वाऽयं जीवन्नग्नेरिति संशय्यतेऽतो भरत-
कुलमेव संशयतुलामारूढमिति भावः । भक्तिसदृशम् = स्वामिभक्तेरुपयुक्तम् । आच-
रामि = करोमि, अग्निं प्रविशामित्यर्थः ।

सर्वे = वासवदत्ता-वसन्तक-वसुभूति बाभ्रव्याः । निगडसंयता = शृङ्खलाबद्धा ।
समन्ततः = सर्वासु दिक्षु । हुतबहः = अग्निः, वहतीति वहः प्रापकः, हुतस्य
देवतामुद्दिश्य क्षिप्तस्य द्रव्यस्य वहः प्रापकः, वह्निर्हि देवानां मुखमिति रीतिः, तथा
च प्रयोगो यथा नैषधीये—‘मुखेऽमराणामनले रदावलेरभाजि लाजैरनयोज्झितै-
र्वृत्तिः’ इति ॥ दिष्टया = सुदैववशात् । दुःखावसानम् = दुःखसमाप्तिम् । वहिना
देहे दग्धे दुःखानां समाप्तिः स्यादिति तदाशयः ।

‘अये’ इति बिस्मये । आसन्नः समीपस्थः हुतबहः वह्निः यस्याः सा आसन्न-

वाभ्रव्य—हा दैव, क्यों नाहक भरत-वंशको समाप्त करने पर तुले हो ? अथवा
क्यों प्रलाप किया जाय । मैं भी भक्तिके अनुकूल आचरण करता हूँ ।

(सभी आग में बैठते हैं)

(बेड़ीमें बंधी सागरिका का प्रवेश)

सागरिका—(चारों ओर देखकर) हा धिक् ! आग चारों ओर फैल गई
(सोचकर, हर्षसे) आज भाग्यवश यह आग हमारी तकलीफोंको दूर कर देगी ।

राजा—यह सागरिका आग के समीपमें आ गई है । इसलिये इसे शीघ्र बचाऊँ

संभावयामि । (त्वरितमुपसृत्य) अयि प्रिये किमद्यापि संभ्रमे स्वस्थ-
यावस्थीयते ।

सागरिका—(राजानं दृष्ट्वा । स्वगतम् ।) कथं अज्जउत्तो । ता एदं
पेक्खिअ पुणोवि मे जीविदाहिलासो संवुत्तो । परित्ताअदु परित्ताअदु
भट्टा । (कथमार्यपुत्रः । तदेतं प्रेक्ष्य पुनरपि मे जीविताभिलाषः संवृत्तः । (प्रका-
शम् ।) परित्रायतां परित्रायतां भर्ता ।)

राजा—भीरो अलं भयेन ।

मुहूर्तमपि सख्यतां बहल एष धूमोद्गमो (अप्रतोऽवलोक्य ।)

हहा धिगिदमंशुकं ज्वलति ते स्तनात्प्रच्युतम् ।

(विलोक्य ।) मुहुःस्खलसि किं कथं निगडसंयताऽसि द्रुतं (परिकरं बद्ध्वा ।)

हुतवहा = समीपस्थितवह्निज्वाला, एनाम् = सागरिकाम् । सम्भावयामि=अग्नेरुद्ध-
रामि । वर्तमानसामीप्ये लट् । सम्भ्रमे = त्वराकारणे, वहिना दाहे प्राप्ते इत्यर्थः ।
स्वस्थया = स्थिरया । अवस्थीयते = भूयते । उचितं तवातो वह्न्युपद्रुतस्थलात्पला-
यनं, तथा च त्वया न प्रयत्यते, तत्र कारणं न वेद्मीति भावः ।

जीविताभिलाषः = जीवनेच्छा । यदि जीवामि तदा कदाचिदेतद्दर्शनावसरमपि
लभेऽतो मम जीवनेच्छा पुनः प्ररोहति नान्यत् किमपि फलं मम जीवन इति भावः ।

मुहूर्तमपीति । एषः सर्वतो व्याप्नुवन् बहलः घनः अपि धूमोद्गमः धूम-
प्रसरः मुहूर्तम् क्षणम् सख्यताम् प्रतिपाल्यताम् । हहा इति खेदे । धिक्, वह्निं
मावेति वा शेषः, आये एतादृशस्त्रीरतनदेहबाधकत्वेनान्त्ये विपन्नतादृशप्रमणीरतन
परित्राणे विलम्बमानतया च धिक्कारयोग्यता । स्तनात् प्रच्युतम् स्खलितम् इदम्
ते तव अंशुकम् वस्त्रम् ज्वलति दह्यते, अतोऽपसर ततः स्थानादिति भावः । किम्
कस्मात् कारणात् मुहुः भूयो भूयः स्खलसि पातमनुभवसि ? कथम् निगडसंयता

(क्षीप्र समीप जाकर) प्रिये, इस स्थितिमें भी तुम स्थिर क्यों बैठी हो ?

सागरिका—(राजाको देखकर, स्वगत) क्या आर्यपुत्र हैं ? इन्हें देखकर
मुझे फिर जीनेकी इच्छा होती है । (प्रकाश) महाराज, हमें बचाइए ।

राजा—भीरो, डरो मत,

थोड़ी देरतक इस धूमकण्टको सहो (आगे देखकर) अहा, यह तुम्हारा आँचल
स्तनसे गिरकर जलरहा है । (देखकर) गिर गिर पड़ती हो, क्या बँधी हो ? ।

नयामि भवतीमितः प्रियतमेऽवलम्बस्व माम् ॥ १७ ॥

(कण्ठे गृहीत्वा निमीलिताक्षः स्पर्शसुखं नाटयन् ।) अहो क्षणान्मेऽपगतोऽयं संतापः । प्रिये समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

व्यक्तं लग्नोऽपि भवतीं न दहत्येव पावकः ।

यतः संतापमेवायं स्पर्शस्ते हरति प्रिये ॥ १८ ॥

(उन्मील्याक्षिणी दिशोऽवलोक्य सागरिकां च मुक्त्वा ।) अहो महदाश्चर्यम् ।

कासौ गतो हुतवहस्तदवस्थमेत—

दन्तःपुरं (वासवदत्तां दृष्ट्वा ।) कथमवन्तिनृपात्मजेयम् ।

भृङ्गलावद्धा असि ? इतः अस्मात् बहुयुपहुतस्थानात् हुतम् शीघ्रम् भवतीम् त्वाम् नयामि सुरक्षितं स्थानम् प्रापयामि, प्रियतमे प्रेयसि सागरिके मामवलम्बस्व गृहाण येनाहं त्वामितो नेतुं प्रभुः स्यामिति भावः ॥ १७ ॥

निमीलिताक्षः = निमीलिते मुद्रिते अक्षिणी यस्य तादृशः, मुद्रितलोचन इत्यर्थः ।

व्यक्तमिति । हे प्रिये, सागरिके, लग्नोऽपि देहसम्बद्धोऽपि पावकः अग्निः भवतीम् त्वाम् न एव दहति नैव सन्तापयति । ननु कथमग्नेः सन्तापकतास्वभाव-निवृत्तिरित्यत्राह—यत इति । यतः अयम् मयानुभूयमानः ते तव स्पर्शः गात्र-संयोगः सन्तापम् दाहकतां पीडाञ्च हरति अपनयति । त्वत्स्पर्शनिर्बन्धितसन्ताप-सामर्थ्यस्य वहेः कुतो दाहकतेति भावः ॥ १८ ॥

उन्मील्य = उन्मुद्रय, दिशोऽवलोक्य = तथाकरणं परिस्थितिपरिवर्तनेन प्राप्ता वसरम् ।

कासाविति । असौ हुतवहः अग्निः कः गतः कुत्र निलीनः ? (यस्य प्रसृतया धूमावल्या शिखया च सम्पूर्णमिदमन्तःपुरं कवलितमिवालक्ष्यत क्षणमितः पूर्वमसौ

(धोती समेट कर) मैं शीघ्र ही तुम्हें वहाँ से हटाता हूँ, तुम मुझे पकड़ो ॥ १७ ॥

(गलेसे लगाकर, आँखें मँदूकर, स्पर्श-सुखका अभिनय)

अहा ! हमारा संताप चणभरमें दूर हो गया । प्रिये धीरज धरो । तुम्हारी देहको छूकरभी यह आग जला नहीं सकेगी, क्योंकि तुमसे स्पर्श हो

जानेपर सन्ताप रह ही नहीं जाता है ॥ १८ ॥

(आँखें खोलकर चारों ओर देखता हुआ सागरिकाको छोड़कर)

वह आग कहाँ चली गई ? यह अन्तःपुर तो पहले ही जैसा है ! (वासवदत्ताको देखकर) क्या यह वासवदत्ता है ?

वासव०—(राज्ञः शरीरं परामृश्य सहर्षम् ।) दिष्टिआ अक्खतसरीरो
अज्जवत्तो । (दिष्टथाऽक्षतशरीर आर्यपुत्रः ।

राजा—बाभ्रव्य एष—

बाभ्रव्यः—देव इदानीं प्रत्युज्जीविताः स्मः ।

राजा— वसुभूतिरयम्—

वसु०—विजयतां महाराजः ।

राजा— — वयस्य—

विदू०—जअदु जअदु भवं । (जयतु जयतु भवान् ।)

राजा—

स्वप्ने मतिर्धममति किं न्विदमिन्द्रजालम् ॥ १९ ॥

विदू०—भो मा संदेहं करेहि । इन्द्रजालं एव एदम् । भणिदं तेण
दासीएपुत्तेण इन्द्रजालिएण जहा एक्को उण मह खेलओ अवस्सं देवेण
पेक्खिदव्वोत्ति । ता तं ज्जेव्व एदम् । (भोः मा संदेहं कुरु । इन्द्रजालमेवे-
दम् । भणितं तेन दास्याः पुत्रेणैन्द्रजालिकेन यथैको मम पुनः खेलोऽवश्यं देवेन
प्रेक्षितव्य इति । तत्तदेवैतत् ।)

बहिः क गत इत्याश्चर्यमिति भावः) एतत् अन्तःपुरम् तदवस्थम् साऽग्निकाण्डात्
पूर्वतनी अवस्था दशा यस्य तादृशम् अग्निकाण्डापादितदाहादिचिह्नरहितम् अस्तीति
शेषः । कथम् इयमवन्तिनृपात्मजा वासवदत्ता । अन्यत्स्पष्टम् ॥ १९ ॥

परामृश्य = करेण स्पृष्ट्वा, तथाकरणं च स्नेहव्यञ्जकम् । अक्षतशरीरः =
अग्निकृतदाहजनितविक्रियारहितदेहः ।

वासवदत्ता—(राजा की देह सहलाकर) सौभाग्यसे आर्यपुत्रको आंच नहीं आई ।

राजा—यह बाभ्रव्य ।

बाभ्रव्य—देव, अब हम सभी जी उठे ।

राजा—यह वसुभूति ।

वसुभूति—जय हो महाराजकी ।

राजा—यह वसन्तक ।

विदूषक—जय हो तुम्हारी, जय हो ।

राजा—क्या मैं सपना देख रहा हूँ या इन्द्रजाल है ? ॥ १९ ॥

विदूषक—आप सन्देह न करें यह इन्द्रजाल ही है । उसने कहा था कि
हमारा एक खेल और महाराजको देखना होगा । यह वही है ।

राजा—देवि इयं त्वद्वचनादस्माभिरिहानीता सागरिका ।
वासव—(सस्मितम् ।) अज्जउत्त जाणिदं मए । (आर्यपुत्र ज्ञातं मया ।)
वसु—(सागरिकां दृष्ट्वा । अपवार्यं ।) बाभ्रव्य सदृशीयं राजपुत्र्या ।
बाभ्रव्यः—अमात्य ममाप्येतदेव मनसि वर्तते ।
वसु—(राजानमुद्दिश्य ।) देव कुत इयं कन्यका ।
राजा—देवी जानाति ।

वसु—देवि कुतः पुनरियं कन्यका ।
वासव—अमच्च एसा खलु सागरादो पाविदेत्ति भणिअ अमच्चजो-
अन्धराअणेण मम हत्थे णिक्खित्ता । अदो एव्व साअरिआत्ति सदावी-
अदि । (अमात्य एषा खलु सागरात्प्राप्तेति भणित्वामात्ययौगन्धरायणेन मम
हस्ते निक्षिप्ता । अत एव सागरिकेति शब्दयते ।)

सस्मितम् = सेषद्वासम्, तच्च राज्ञा कृते सागरिकायास्त्राणे स्वादेशस्य कारण-
त्वोत्प्रेक्षया ।

सदृशी = संवादिरूपवयाः । राजपुत्र्या=सागरिकया । इतो निर्वहणसन्धिरूप-
कम्यते । अत्र वसुभूतिबाभ्रव्याभ्यां नायिकारूपबीजोपगमात्सन्धिनामकं निर्वहण-
सन्धेरङ्गमुक्तम् ।

‘कुत इयं कन्यका’ इत्यस्योपलब्धेति शेषः ।
सागरिका=सागरोऽस्त्यस्याः प्राप्तिस्थानत्वेनेति सागरिका, ‘अत इनिठनौ’
इति ठन् । स्त्रियां टाप् । शब्दयते=आख्यायते ।

राजा—देवि, तुम्हारे कहनेसे मैं सागरिका को ले आया ।
वासवदत्ता—(हंसती हुई) आर्यपुत्र, मैं जानती हूँ ।
वसुभूति—(सागरिकाको देखकर, छिपाकर) बाभ्रव्य, यह राजकुमारी सी
दीखती है ।

बाभ्रव्य—मैं भी ऐसा ही समझता हूँ ।

वसुभूति—(राजाको लपककर) देव, यह लड़की कहांसे मिली ?

राजा—देवी जानती हैं ।

वसुभूति—देवी, यह कन्या कहां मिली ?

वासवदत्ता—मन्त्रिवर, यह समुद्रसे मिली है इसलिये इसे सागरिका कहा
जाता है ऐसा कहकर अमात्य यौगन्धरायणे इसे मेरे हाथ में सौंपा था ।

राजा—(स्वगतम् ।) यौगन्धरायणेन न्यस्ता ? कथमसौ मामनिवेद्य किञ्चित्करिष्यति ।

वसु०—(अपवार्य ।) बाभ्रव्य यथा सुसहशी वसन्तकस्य कण्ठे रत्नमाला, अस्याश्च सागरात्प्राप्तिः, तथा व्यर्कसिंहलेश्वरस्य दुहिता रत्नावलीयम् । (प्रकाशम् ।) आयुष्मति, न खलु राजपुत्री रत्नावली त्वमेनामवस्थामुपगता ?

साग०—(वसुभूतिं विलोक्य साक्षम् ।) कहां अमच्छो वसुभूदी । (कथममात्यो वसुभूतिः ।)

वसु०—(साक्षम् ।) हा हतोऽस्मि मन्दभाग्यः । (भूमौ निपतति ।)

न्यस्ता=न्यासीकृता, इमां स्वाश्रये रक्ष, यथावसरमहं याचिष्य इति व्यवस्थाप्य रक्षितेत्यर्थः । मामनिवेद्य=मह्यमनाख्याय । एतेन यौगन्धरायणविषयो राज्ञो विश्वासातिशयो व्यञ्जितः ।

अत्र 'वसुभूतिः-देव, कुत इयं कन्यका' इत्यादिभ्य 'कथमसौ मामनिवेद्य किञ्चित् करिष्यति' इत्यन्तेन ग्रन्थेन रत्नावलीलक्षणकार्यान्विषणाद्विबोधाख्यं निर्वहण-सन्धेरङ्गमुक्तम् ।

सुसहशी=अतिसङ्गता, सागरे एवास्माकं राजपुत्री मग्ना, तत एव चैयमुद्धृत्यानीता, अत्रेयमायाता, एतत्कण्ठवर्त्तिनी मालाऽप्यत्रैव दृष्टा, रूपं वयश्चापि विसंवादि, तन्मन्वे सिंहलेश्वरसुता रत्नावल्येवेयमिति अपवार्योक्तेरस्या आशयः । आयुष्मति,=चिरजीविनि, एनाम्=समुद्रमज्जनोन्मज्जनात्रावासरूपामिमाम् । अन्या काचित्स्वम् अथवा सिंहलेश्वरसुतैव त्वमिति स्पष्टमाख्यायापनुद नः संशयमिति भावः ।

साक्षम्=साशु चात्र चिरविप्रयुक्तस्वजनविलोकनजन्यानन्देन ।

मन्दभाग्यः—भाग्यहीनः, तथात्वं च विपन्नस्वस्वामिसुतावलोकनेन स्वस्मिन् आरोपितम् ।

राजा—(स्वगत) यौगन्धरायणेन सौपा ? वह मुझे बिना पूछे कैसे कुछ करेगा ?

वसुभूति—(छिपाकर) वसन्तकके कण्ठमें रत्नमाला है, और यह समुद्रसे मिली है, तो स्पष्ट है कि यह सिंहलेश्वरकी पुत्री रत्नावली ही है । (प्रकाश) आयुष्मति, क्या तुम राजपुत्री रत्नावली हो इस दशाको भुगत रही हो न ?

सागरिका—(वसुभूतिको देखकर, साशु) क्या ये अमात्य वसुभूति हैं ?

वसुभूति—अभागा मैं ही हूँ (पृथ्वीपर गिरता है ।)

साग०—हा ताद हा अम्ब कहिं सि । देहि मे पडिवअणम् । (हा तात हा अम्ब कुत्रासि । देहि मे प्रतिवचनम् ।) इति वसुभूतेरपरि पतन्ती मोहमुपगता ।)

वास०—(ससंभ्रमम् ।) अज्ज कञ्चुइ इअं सा मम बहिणी रत्नावली-वली । (आर्य कञ्चुकिन् इयं सा मम भगिनी रत्नावली ।)

बाभ्र०—देवि इयमेव सा ।

वास०—(रत्नावलीमालिङ्ग्य ।) बहिणि समस्सस समस्सस । (भगिनि समाश्वसिहिं समाश्वसिहि ।)

राजा—कथमुदात्तवंशस्य सिंहलेश्वरस्य विक्रमबाहोरात्मजेयम् ।

विदू०—(रत्नमालां स्पृशन् । स्वगतम्) पढमं जेव्व मए जाणिदं ण कखु सामण्णजणस्स ईदिसो परिच्छओ होदित्ति । (प्रथममेव मया ज्ञातं न खलु सामान्यजनस्येदृशः परिच्छदो भवतीति ।)

अत्र समाश्वसिहि समाश्वसिहि इत्यनेन दुःखनिर्याणोपनिबन्धनात्समयो नाम निर्वहणसन्धेरङ्गम् ।

उदात्तवंशस्य = प्रतिष्ठितकुलस्य ।

रत्नमालां स्पृशन् = कण्ठस्थितां सागरिकादत्तां मालां करेणामृशन्, तथा-करणं च वस्तुतत्त्वे सर्वविदिते रत्नमालेयं मम भविष्यति परावर्तनीया वा भविष्यतीति लोभोद्भावितोऽयं स्पर्श इति गमयति ।

सामान्यजनस्य = साधारणलोकस्य । परिच्छदः = वस्त्राभरणादि ।

सागरिका—हा तात, हा मातः, कहाँ हो मुझे उत्तर दो ।

(वसुभूतिके ऊपर गिरकर मूर्च्छित होती है)

वासवदत्ता—(घबड़ा कर) कञ्चुकी, क्या यह वही हमारी बहन रत्नावली है ?

बाभ्रव्य—हाँ यह वही है ।

वासवदत्ता—(रत्नावलीसे लिपटकर) बहन, धीरज धरो, होश करो ।

राजा—क्या यह महाकुलीन सिंहलेश्वरकी कन्या है ?

विदूषक—(रत्नमाला छूकर स्वगत) मैं पहले से समझ रहा था—सामान्य जनके वखालङ्कार ऐसे नहीं हुआ करते ।

वसु०—(उत्थाय ।) आयुष्मति समाश्वसिहि समाश्वसिहि । नन्विंयं
व्यायसी ते भगिनी दुःखमास्ते । तत्परिष्वजस्वैनाम् ।

साग०—(समाश्वस्य वासवदत्तां दृष्ट्वा स्वगतम् ।) किदावराहा क्खु
अहं देवीएण सक्कुणोमि मुहं दंसिदुम् । (कृतपराधा खल्वहं देव्या न
शक्नोमि मुखं दर्शयितुम् ।) (इत्यधोमुखी तिष्ठति ।)

वास०—(साखं बाहु प्रसार्य ।) एहि एहि अदिणिठठुरे इदाणि पि
दाव सिणेहं दंसेहि । अज्जउत्त लज्जेमि क्खु इमिणा अत्तणो णिसंसत्त-
णेन । ता अवणेहि से बन्धणम् (एह्येव्यतिनिष्ठुरे इदानीमपि तावत्स्नेहं
दर्शय ।) (इति कण्ठे गृह्णाति । रत्नावली स्वलितं नाटयति ।) (अपवार्थ ।)

आर्यपुत्र लज्जे खल्वनेनात्मनो नृशंसत्वेन । तदपनयास्या बन्धनम् ।)

राजा—(सपरितोषम् ।) यथाह देवी । (इति तथा करोति ।)

ज्यायसी—ज्येष्ठा । दुःखमास्ते = कष्टेन वर्तते । परिष्वजस्व = आलिङ्ग ।
एनाम् = वासवदत्ताम् ।

कृतापराधाः = विहितराजानुरक्तितदभिसाररूपापकारा । मुखं दर्शयितुम् = सा-
क्षाद्भवितुम् ।

अतिनिष्ठुरे = एतावन्तं कालं यावत्स्ववृत्तान्तगोपनम् , तत्प्रयुक्तानादरादिसहन-
श्चात्र तर्ज्येष्टुर्यम् । अथवाऽधुनाऽनुरूप्यमानयाऽपि काष्ठवदवस्थानं तन्नेष्टुर्यं बोध्यम् ।

नृशंसत्वेन = क्रूरकर्मणा, अतिक्रूरं हि मया कृतं यदियं शृङ्खलया नियन्त्रितेति
भावः । अस्याः सागरिकायाः ।

सपरितोषम् = ससन्तोषम्, सन्तोषश्च राज्ञीप्रसादजनितसागरिकाकष्टविगमाशया ।

वसुभूति—(उठकर) आयुष्मति, उठो, धीरज धरो, यह तुम्हारी बड़ी बहन
तकलीफ भोग रही है, इसके गले लगे ।

सागरिका—(उठकर—वासवदत्ताको देखकर—स्वगत) मैंने अपराध किया है,
मैं देवीको अपना मुँह नहीं दिखा सकूंगी । (सिर झुका लेती है)

वासवदत्ता—(रोती हुई, दोनों हाथ फैलाकर) अरी निठुर, आओ अबभी
तो, स्नेह दिखा ।

(गले लगाती है, रत्नावली गिरने लगती है) (छिपाकर) आर्यपुत्र, मुझे
अपनी क्रूरता पर लाज लग रही है, इसके बन्धन तो आप खोल दें ।

राजा—(प्रसन्नतासे) जो हुकम । (बन्धन खोलता है)

वास०—अज्जउत्त अमच्चयौगन्धराअणोण एत्तिअं क्खु कालं दुज्जणीकिदम्हि । जेण जाणंतेण वि ण णिवेदिदम् । (आर्यपुत्र अमात्ययौगन्धरायणेनैतावन्तं खलु कालं दुर्जनीकृतास्मि । येन जानतापि न निवेदितम् ।)
(ततः प्रविशति यौगन्धरायणः ।)

यौगन्ध०—

1980 देव्या मद्बचनाद्यदाऽभ्युपगतः पत्युर्वियोगस्तदा सा देवस्य कलत्रसंघटनया दुःखं मया स्थापिता । तस्याः प्रीतिमयं करिष्यति जगत्स्वामित्वलाभः प्रभोः सत्यं दर्शयितुं तथाऽपि वदनं शक्नोमि नो लज्जया ॥ २० ॥

एतावन्तम् = इयन्तम्, अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । दुर्जनीकृता = कठोरभावं लम्बिता । येन = यौगन्धरायणेन । जानताऽपि=ज्ञानं रक्षतापि, अस्य सागरिका-परिचयमिति शेषः ।

देव्या मद्बचनादिति । मद्बचनात् मम यौगन्धरायणस्य वचनम् प्रतीत्य यदा लावाणकेऽग्निप्रयोगसमये देव्या वासवदत्तया पत्युः स्वामिनो वियोगः विरहः अभ्युपगतः अङ्गीकृतः तदा तस्मिन् समये सा देवी वासवदत्ता मया अन्यत् कलत्रम् वासवदत्ताऽतिरिक्ता रमणी तस्याः सङ्घटना राज्ञः पत्नीभावेन योजना तथाऽन्यकलत्र-सङ्घटनया दुःखं स्थापिता कष्टमयं जीवनं यापयितुं बाधिता । अन्यकलत्रयोगो हि पत्युः स्त्रियो मर्मान्तकृन्तनस्तमेव खेदं प्रापिता मया देवीति भावः । नन्वेवं कथमसौ स्वीकृतवती, कथं वा त्वया प्रार्थनापथं नीतं, तत्राह—अयम् सम्प्रति सम्पद्यमान-कारणः प्रभोः जगत्स्वामित्वलाभः मण्डलेश्वरपदप्राप्तिः तस्याः देव्याः प्रीतिम् सन्तोषं करिष्यति सम्पादयिष्यति (इति) सत्यम् । देवी स्वकष्टेन स्वामिनं चक्र-

वासवदत्ता—आर्यपुत्र, यौगन्धरायणने इतने दिनों तक मुझे दुर्जन बना रखा था, जिन्होंने जानकर भी कुछ नहीं कहा ।
(यौगन्धरायणका प्रवेश)

यौगन्धरायण—देवीने हमारे कथनानुसार स्वामीका वियोग स्वीकार किया, सपत्नीके होनेसे होनेवाले कष्टका स्वागत किया, परन्तु उन्हें तो अब स्वामीके चक्रवर्ती होनेसे वह कष्ट भूल जायगा लेकिन मैं लज्जासे अपना मुख नहीं दिखा सकता हूँ ॥ २० ॥

(क्षणं विचिन्त्य ।) अथ वा किं क्रियते । ईदृशमत्यन्तमाननीयेष्वपि निरनुरोधवृत्ति स्वामिभक्तिव्रतम् । (विलोक्य ।) अयं देवः । यावदुपसर्पामि । (उपसृत्य ।) जयतु जयतु देवः । देव क्षम्यतां यन्मया देवस्यानिवेद्य कृतम् ।

राजा—यौगन्धरायण कथय किमनिवेद्य कृतम् ।

वर्त्तित्वभाजं विधाय स्वीयं क्लेशं विस्मरिष्यतीति सत्यमित्यर्थः । तथापि एवं देव्याः सन्तोषस्य कारणे समुपस्थापितेऽपि लज्जया मदीयानुरोधरक्षार्थमेवास्या दाहप्रवाद उत्पन्नः, सपत्नीकष्टं चोपनतमिति त्रपया वदनम् स्वीयम्मुखं दर्शयितुम् न शक्नोमि क्षमे । मदीय एव दोषे देवकष्टद इति लज्जया तस्याः पुरो गन्तुमशक्तिमिवानुभवा-मीति भावः । पुरा यौगन्धरायणेन एवं कृते वत्सराजः क्षमाचक्रवर्त्तित्वभाक् स्यादिति प्रबोधिता स्वामिहितप्राणा देवी पत्युरल्पकालिकं वियोगं तस्य पत्न्यन्तरग्रहणं चान्वमन्यतेति कथात्रानुसन्धेया, तथा च कथासरित्सागरे—

‘यौगन्धरायणो धीमान्सरुमण्वद्वसन्तकः ।

देव्या वासवदत्ताया विजने निकटं ययौ ॥

तत्र तां राजकार्येऽत्र साहाय्यं तत्तदुक्तिभिः ।

प्रह्वामभ्यर्थयामास भ्रात्रा पूर्वं प्रबोधिताम् ।

सानुमेने च विरहक्लेशदायि तदात्मनः’ ॥ इति ॥

अत्र यौगन्धरायणेन स्वगुणानुकीर्तनाद् विचलनाख्यं सन्ध्यङ्गम् । शार्दूल-विक्रीडितं वृत्तम् ॥ २० ॥

अत्यन्तमाननीयेषु = अत्यादरभाजनेषु । निरनुरोधवृत्ति=निरपेक्षव्यवहारम् । स्वामिभक्तिव्रतम् = स्वामिभक्तिपरायणता, स्वामिभक्तैः स्वामिहितसाधनत्वेन कर्तव्यं परमादरणीयजनाहितमप्याचर्यते, तेषां स्वामिहितमात्रानुष्ठानबद्धदृष्टित्वादिति भावः ।

अथवा—क्या किया जाय? स्वामि-भक्तिव्रत ऐसा होता है कि अत्यन्त मान्य वनका भी अनुरोध नहीं रखता । (देखकर) वेही तो महाराज हैं । (समीप जाकर) जय हो महाराजकी । महाराज, मैंने जो आपसे बिना पूछे कुछ किया उसके लिए मुझे क्षमा करें ।

राजा—यौगन्धरायण, यह तो बताओ, क्या मुझसे बिना पूछे किया ?

यौगन्ध०—करोत्वामनपरिग्रहं देवः । सर्वं विज्ञापयामि ।

(सर्वे यथास्थानमुपविशन्ति ।)

यौगन्ध०—(कृताञ्जलिः ।) देव श्रूयताम् । इयं सिंहलेश्वरदुहिता सिद्धेनादिष्टा यथा योऽस्याः पाणिं ग्रहीष्यति स सार्वभौमो राजा भविष्यति । ततस्तत्प्रत्ययादस्माभिः स्वाम्यर्थं बहुशः प्रार्थ्यमानेनापि सिंहलेश्वरेण देव्या वासवदत्तायाश्चित्तखेदं परिहरता यदा न दत्ता—

राजा—तदा किम् ।

यौगन्ध०—तदा लावाणकेन वहिना देवी दग्धेति प्रसिद्धिमुत्पाद्य तदन्तिकं बाभ्रव्यः प्रहितः ।

अत्र 'देव क्षम्यताम्, यन्मयाऽनिवेद्य कृतम्' इत्यादिना वत्सराजस्य रत्नावली-प्रापणकार्योपक्षेपात् प्रथनाख्यमङ्गम्, किञ्च 'देव क्षम्यताम्' इत्यंशे प्रसादाख्यमङ्गञ्च वेदितव्यम् ।

आसनपरिग्रहम् = सिंहासनोपवेशनम् । यथास्थानम् = स्थानमनतिक्रम्य, स्वोपयुक्तेषु स्थानेष्वित्यर्थः ।

सिद्धेन = सिद्धिभाजा, एतेन तद्वत्सोऽवश्यविश्वसनीयताऽऽवेदिता । 'अग्निमा-महिमा चैव गरिमा लघिमा तथा । प्राप्तिः प्राकाम्यमीशित्वं वशित्वञ्चाष्ट सिद्धयः' इति सिद्धिनाम । पाणिं ग्रहीष्यति = वैवाहिकेन विधिना स्वीकुरिष्यति । सार्वभौमः = सर्वस्याः भूमेः अधिपतिः चक्रवर्ती । 'अनुशतिकादीनाञ्च' इत्युभयपदवृद्धिः । तत्प्रत्ययात् = सिद्धवचसि विश्वासात् । चित्तखेदम् = सपत्नीसम्भवां मनःपीडाम् । परिहरता = अनभिलष्यता ।

तदन्तिकम् = सिंहलेश्वरसमीपम् । अत्र 'देव, श्रूयताम्' इत्यारभ्य 'बाभ्रव्यः' इति शब्दोपर्यन्तं सप्तश्लोकानां विवरणम् ।

यौगन्धरायण—आप आसनपर विराजें, सब निवेदन कर रहा हूँ ।

(सभी यथास्थान बैठते हैं)

यौगन्धरायण—(हाथ जोड़ कर) सुनें महाराज, इस सिंहलेश्वर कुमारीके विषयमें सिद्ध पुरुषने कहा था कि जो इसे व्याहेगा वह चक्रवर्ती होगा । उसकी कथापर विश्वास करके आपके लिये इसकी प्रार्थना हमने अनेक बार की । किन्तु सिंहलेश्वरने वासवदत्ता की मनोव्यथाके कयालसे बराबर अस्वीकार किया ।

राजा—तब ?

यौगन्धरायण—तब लावाणक वहिमें देवी जल मरीं यह प्रवाद फलाकर बाभ्रव्यको सिंहलेश्वरके पास भेजा ।

राजा—ततः परं श्रुतं मया । अथेयं देव्या हस्ते किमनुचिन्त्य
स्थापिता ।

विदू०—भो अणाचक्रिखदं वि एदं जाणीअदि जेव्व जधा अन्तेउर-
गदा सुदेण दे णअणपधं गभिस्सदित्ति । (भो अनाख्यातमप्येतज्ज्ञायत एव
यथा अन्तःपुरगता सुखेन ते नयनपथं गमिष्यतीति ।

राजा—(विहस्य) यौगन्धरायण गृहीताभिप्रायोऽसि वसन्तकेन ।

यौगन्ध०—यदाज्ञापयति देवः ।

राजा—ऐन्द्रजालिकवृत्तान्तोऽपि मन्ये त्वत्प्रयोग एव ।

यौगन्ध०—देव एवम् । अन्यथाऽन्तःपुरे बद्धाया अस्याः कुतो देवेन
दर्शनम् । अदृष्टायाश्च वसुभूतिना कुतः परिज्ञानम् । (विहस्य ।) परिज्ञा-
तायाश्च भगिन्याः सम्प्रति यथाकरणीयं तत्र देवी प्रमाणम् ।

प्रहितः' इत्यन्तेन ग्रन्थेन यौगन्धरायणेन स्वानुभूतार्थकथनानिर्णयाख्यमङ्गमुक्त्वा ।

इयम् = रत्नावली । अनुचिन्त्य = बुद्धौ निधाय ।

अन्तःपुरगता = शुद्धान्तवर्तिनी, तत्र राज्ञो गमनस्य सम्भवादित्थं तर्कः ।

गृहीताभिप्रायः = विदिताभिसन्धिः ।

त्वत्प्रयोगः=त्वया विरचितं छद्म । देवी प्रमाणम्=वासवदत्ताया अधिकार इत्यर्थः ।

अत्र 'भगिन्याः सम्प्रति यथाकरणीयं तत्र देवी प्रमाणम्' इत्यारभ्य 'वासवदत्ता-
प्रतीच्छ रत्नावलीम्' इत्यन्तेन सन्दर्भेण वत्सराजाय रत्नावली दीयतामिति कार्यस्य
यौगन्धरायणाभिप्रायानुप्रविष्टस्य वासवदत्ताया दर्शनात्पूर्वभावाख्यमङ्गम् ।

राजा—इसके आगे मैं सब सुन चुका हूँ । इसके बीच इसे देवीके पास क्यों
रखा ?

विदूषक—यह तो बिना कहे समझा जाता है । आप अन्तःपुरमें जानेपर इसे
देख लेंगे इसलिये ।

राजा—(हंसकर) यौगन्धरायण, तुम्हारा अभिप्राय वसन्तकने जान लिया ।

यौगन्धरायण—महाराज ठीक कहते हैं ।

राजा—मालूम पड़ता है यह इन्द्रजाल भी तुम्हारा ही प्रयोग रहा ।

यौगन्धरायण—हां महाराज, अन्यथा अन्तःपुर में कैद की गई सागरिकाको
श्रीमान् कैसे देखते ? और वसुभूति इसे पहचानते कैसे ? (हंसकर) पहचाननेके
बाद अब देवी बहनके साथ जैसा चाहिये वैसा व्यवहार करें ।

वास०—(सस्मितम् ।) अज्ज फुडं जेव्व किं ण भणासि जहा पडि वादेहि से रअणावली त्ति । (आर्य स्फुटमेव किं न भणसि यथा प्रतिपादयास्मै रत्नावलीमिति ।)

विदू०—भोदि सुठ्ठु तुए जाणिदो अमच्चस्स अभिप्पाओ । (भवति सुष्ठु त्वया ज्ञातोऽमात्यस्याभिप्रायः ।)

वास०—(हस्तं प्रसार्य ।) एहि रअणावलि एहि । एत्तिअंवि दाव मे बहिणीआणुरूवं भोदु । अज्जउत्त पडिच्छ एदम् । (एहि रत्नावलि एहि । एतावदपि तावन्मे भगिनिकानुरूपं भवतु । (रत्नावलीं स्वैराभरणैरलंकृत्य हस्ते गृहीत्वा राजानमुपसृत्य ।) आर्यपुत्र प्रतीच्छेताम् ।)

राजा—(सपरितोषं हस्तौ प्रसार्य ।) को देव्याः प्रसादो न बहु मन्यते ।

वास०—अज्जउत्त दूरे क्खु एदाए पिटुकुलम् । ता तहा करेहि जहा ण बन्धुजणं सुमरेदि । (आर्यपुत्र दूरे खल्वेतस्याः पितृकुलम् । तत्तथा कुरु यथा न बन्धुजनं स्मरति ।) (इति समर्पयति ।)

राजा—यथाज्ञापयति देवी । (रत्नावलीं गृह्णाति ।)

प्रतिपादय = समर्पय ।

एतावत् = त्वत्समर्पणम् , एतेनान्यकष्टदानविषयकः पश्चात्तापः प्रकाशयते ।

प्रतीच्छ = गृहाण ।

न बहु मन्यते=न आदरेण गृह्यते । अतोऽयमपि प्रसादो प्रहीष्यत एवेति भावः ।

न बन्धुजनं स्मरति = पत्याऽनादृताः स्त्रियः स्वबन्धुजनं स्मरन्ति, अत आदि-

वासवदत्ता—(हंसती हुई) मन्त्रिप्रवर, खुलकर ही क्यों नहीं कहते कि इसे

राजाको सौंप दें ।

विदूषक—आपने इनका अभिप्राय भली भाँति समझ लिया ।

वासवदत्ता—(हाथ फैलाकर) आओ रत्नावली, आओ यह भी तो मैं बहनकी

तरह कर लूँ ।

(अपने गहने पहनाकर रत्नावलीको थाम्हे राजाके समीप जाकर) आर्यपुत्र,

इसे स्वीकार करें ।

राजा—(प्रसन्नतासे) दवीके प्रसादका तिरस्कार कैसे करूँ ।

वासवदत्ता—इसका पितृकुल दूर है, आप ऐसा करें जिससे यह बान्धवोंको

खुशी रहे ।

राजा—देवीकी जो आज्ञा । (रत्नावलीको ग्रहण करता है)

विदू०—(नृत्यन ।) ही ही भो पृथ्वी कबु दाणि हत्थगदा पिअव-
अस्सस्स । (ही ही भोः पृथ्वी खल्विदानीं हस्तगता प्रियवयस्यस्य ।)

वसु०—आयुष्मति स्थाने देवीशब्दमुद्धसि ।

यौगन्ध०—इदानीं सफलपरिश्रमोऽस्मि संवृत्तः । देव तदुच्यतां
किं ते भूयः प्रियमुपकरोमि ।

राजा—किमतः परमपि प्रियमस्ति । यतः—

नीतो विक्रमबाहुः सारं सागरिका ससागरमहीप्राप्त्येकहेतुः प्रिया ।

सारं सागरिका ससागरमहीप्राप्त्येकहेतुः प्रिया ।

देवी प्रीतिमुपागता च भगिनीलाभाजिताः कोसलाः

यश्च सर्वथेमां येनेयं त्वयि बद्धस्नेहा बन्धुजनं नानुध्यायेदित्याशयः ।

अत्र 'यथाऽऽज्ञापयति देवी' इति स्वप्रार्थितरत्नावलीसमागमस्य वत्सराजेन प्राप्तत्वादानन्दाख्यमङ्गम् । किञ्च वासवदत्ता—आर्यपुत्र—बन्धुजनं न 'स्मरतीति' राजा—को देव्याः प्रसादः' इति चान्योन्यवचसा लब्धायां रत्नावल्यां राज्ञः सुश्लिष्टये उपशमनात् कृतिर्नामाङ्गम् ।

सफलश्रमः = फलवदायासः, श्रमफलश्चात्र राजकर्तृकरत्नावलीप्राप्तिः ।

नीत इति । विक्रमबाहुः सिंहलेश्वरः समस्य भावः समता तुल्यता आत्मनः समता आत्मसमता ताम् स्वतुल्यताम् नीतः प्रापितः । अत्र सम्बन्धतुल्यताहेतु-रवगन्तव्यः । उर्वीतले पृथ्वीतले सारम् उत्कृष्टम् ससागरमहीप्राप्त्येकहेतुः सागरान्त-धरित्रीलाभासाधारणकारणम् इयम् समीपवर्तिनी प्रिया प्रेयसी सागरिका च प्राप्ता समासादिता । तदिदमपरं प्रियमुपनतं वेदितव्यम् । च पुनः भगिन्याः सागरिकायाः समुद्रे गनभङ्गाचिमम्नायाः लाभात् पुनः प्राप्ते हेतोः देवी वासवदत्ता प्रीतिमुपागता प्रमुदिता कोसलाः कोसलनाम देशा जिताः अधिनीकृताः । त्वयि यौगन्धरायणं अमा-त्यवृषभे मन्त्रिमुख्ये सति वर्तमाने (एतादृशं) किं नास्ति यस्मै स्पृहां करोमि यद्विषयेऽ-

विदूषक—(नाँचता हुआ) ह ह ह, हमारे मित्रको समूची पृथ्वी मिल गई ।

वसुभूति—आयुष्मति, तुम्हें उचित देवी—पद प्राप्त हुआ ।

यौगन्धरायण—अब हमारा परिश्रम सार्थक हुआ, देव, और आपका क्या प्रिय करूँ, कृपया बतावें ।

राजा—इससे बढ़कर क्या प्रिय होगा, क्योंकि—

विक्रमबाहुको अपना संबन्धी बनाया, पृथ्वीका सार यह सागरिका मुझे मिली जो समुद्रवसना पृथ्वीके लाभका कारण है । देवी प्रसन्न हुई कि उसकी बहन

किं नास्ति त्वयि सत्यमात्यवृषभे यस्मै करोमि स्पृहाम् ॥२१॥

तथापीदमस्तु । (भरतवाक्यम् ।)

उर्वीमुदामसस्यां जनयतु विसृजन्वासवो वृष्टिमिष्टा-
मिष्टैस्त्रैविष्टपानां विदधतु विधिवत्प्रीणनं विप्रमुख्याः ।

भिलाषं पुष्येमित्यर्थः । सम्बन्धिलाभप्रियाप्राप्तिपत्नीसन्तोषरूपाणां लभ्यानां त्वयो-
पपादितत्वात्ससागराया धरायाश्च त्वया प्राप्तेरुपपादितत्वान्ममाशास्यं पुनरुक्तभूतं
स्यादिति भावः । अत्र कामार्थमानादिलाभादाभाषणारुख्यं निर्वहणसन्धेरङ्गम् , तदुक्तं
भरते-‘दानमानविनिष्पन्नमाभाषणमुदाहृतम्’ इति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥२१॥

उर्वीमिति । वासवः इन्द्रः इष्टाम् अभिलषिताम् वृष्टिम् वर्षणम् विसृजन्
वितरन् उर्वीम् महीम् उदामसस्याम् समधिकसस्यशालिनीम् जनयतु करोतु ।
यथेष्टवृष्ट्या वासवः पृथ्वीं सस्यसमृद्धां सम्पादयत्वित्यर्थः । विप्रमुख्याः = ब्राह्मण-
श्रेष्ठाः इष्टैः यज्ञैः त्रिविष्टपे स्वर्गे भवाः त्रैविष्टपाः देवाः तेषाम् विधिवत् सविधि प्रीण-
नम् तर्पणम् विदधतु कुर्वन्तु । ब्राह्मणमुख्या यथावयज्ञैर्देवानर्चयन्त्वित्यर्थः । समु-
पचितसुखः विवर्धितानन्दः सज्जनानाम् सङ्गमः सत्सङ्गतिः च आकल्पान्तं प्रलय-
पर्यन्तम् भूयात् भवतु । वज्रस्य लेपः प्रसक्तिः इव लेपः प्रसक्तिः यासाम् तादृश्यः
अश्मकठिनाः दुर्जयाः दुष्परिहाराः पिशुनजनगिरः खलवाचः निश्शेषम् सर्वभावेन
शान्तिम् उपशमम् यान्तु नश्यन्तु इत्यर्थः । अत्राशीर्नाम नाटयाङ्गम् ॥ २२ ॥

यो जातो धरणीसुरान्वयसरोहंसात्प्रसर्पद्यशो-

ज्योत्स्नाद्योतितदिङ्मुखान्मधुरिपुध्यानैकबद्धाशयात् ॥

मिश्राख्यानमधुसूदनाज्यमणौ सीमन्तिनीनां मणौ

तस्य श्रीयुतरामचन्द्रसुधियो व्याख्या प्रसिध्यादियम् ॥ १ ॥

अङ्कव्योमखबाहुसम्मिश्रशरद्याशातिथौ फाल्गुने

चन्द्रे पुष्यति शीतदीधितिदिने श्रीशारदानुग्रहात् ॥

सम्प्राङ्धर्मसमाजसंस्कृतमहाविद्यालये पूर्णता-

मानीतेयमुमामहेश्वरपदाम्भोजेषु विश्राम्यतु ॥ २ ॥

मिल गई, कोसलको अधिकृत किया । तुम्हारे मन्त्रिस्वर्गमें मुझे क्या नहीं मिला
जिसकी स्पृहा करुं ॥ २१ ॥

तथापि यह हां, (भरत-वाक्य)

यथेष्ट वृष्टि करके इन्द्र पृथिवीको सस्य-समृद्ध बनाने, ब्राह्मणगण यज्ञोंसे देवोंकी

आकल्पान्तं च भूयात्समुपचितसुखः संगमः सज्जनानां
निःशेषं यान्तु शान्तिं पिशुनजनगिरो दुर्जया वज्रलेपाः ॥ २२ ॥
(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इत्यैन्द्रजालिको नाम चतुर्थोऽङ्कः
इति श्रीहर्षदेवस्य कृतिः समाप्तेयं रत्नावली नाम नाटिका ।

‘विद्वांसो वसुधातले परवचःश्लाघासु वाचंघ्यमा’
उक्तवैतद्विमुखीभवामि न मनागालोचनावर्त्मनः ।
ते हि स्वर्णपरीक्षणैकनिकषा निष्पक्षपातां दृशं
प्रक्षिप्यात्मगुणोचितादरभुवे कुर्युर्ममेमां कृतिम् ॥ ३ ॥
छिद्रान्वेषणमात्रसज्जधिषणानप्यत्र दोषान् बहून्
ग्रन्थे दर्शयतो न मत्सरितया निन्दामि किन्त्वर्थये ॥
निर्दोषेण पथा प्रशस्तरचनां निर्माय काञ्चित् कृतिं
लोकेभ्यः समुपाहरन्तु भविता भूयो यशोऽनेन वः ॥ ४ ॥
मान्यान्यानहमाद्रिये नतशिरास्ते ते सखायश्च मे
येषामाग्रहतो विदन्नपि निजां शक्तिं प्रवृत्तोऽभवम् ॥
व्याख्यानेऽत्र न तैरियं मम कृतिः कार्यान्यथा दृक्पदं
सर्वानिन्दैतकीर्तिलाभमुभगं भाग्यं कुतोऽस्मादृशाम् ॥ ५ ॥

इति मुजफ्फरपुरमण्डलान्तःपाति-‘पकडी’ ग्रामवासिना धर्मसमाजसंस्कृतमहा-
विद्यालये वेदान्तदर्शनाध्यापकेन व्याकरणवेदान्तसाहित्याचार्याद्युपाधिप्रसाधिना
मैथिलपण्डितश्रीरामचन्द्रमिश्रशर्मणा विरचितायां ‘रत्नावली’ नाटि-
कायाः प्रकाशाभिधायां व्याख्यायां चतुर्थाङ्कप्रकाशः ॥

वृत्ति करें, सज्जनोंका सुखप्रद संगम सृष्ट्यन्ततक होता रहे, और वज्रलेप समान
दुर्जय दुर्जन वाणीका अन्त हो ॥ २२ ॥

इति चतुर्थं अङ्क

रत्नावली नाटिकाका हिन्दी अनुवाद

समाप्त

विशेषविवरण (नोट्स)

प्रथम अङ्क

पृष्ठ १. रत्नावली—रत्नों की आवली पंक्तिको रत्नावली कहते हैं। फलतः 'मणि-मयमाला' रत्नावली शब्द का अर्थ हुआ। मणिमाला-सादृश्यसे नायिकाको 'रत्नावली' नामसे व्यवहृत किया जाता है। 'रत्नावली' को अधिकृत करके किये ग्रन्थ को भी रत्नावली कहते हैं। रत्नावली शब्दसे 'अधिकृत्य कृते ग्रन्थे' इस सूत्रसे अण् प्रत्यय। उसका 'लुवाख्यायिकाभ्यो बहुलम्' इस वार्तिकसे लुप्। लुव्विधायक वार्तिक में आख्यायिका पद सामान्यतः गद्यपद्यमय-काव्यपरक माना जाता है, इसीलिए यहाँ भी उसकी प्रवृत्ति हुई। 'न लुमताङ्गस्य' इस सूत्रसे प्रत्ययलक्षणका निषेध हो गया, अतः वृद्ध्यादि आज्ञाकार्य नहीं हुए। नाटिकारूप विशेष्य के साथ अभेदान्वय होता है, अतः स्त्रीत्व उपपन्न हुआ। नाटिका उपरूपक है, लक्षण २१८ पृष्ठमें देखें।

पृ० ६ भारतीय नाट्याचार्यगणके मतानुसार प्रत्येक नाटकमें नाटक आरम्भ करनेके पहले कुछ प्रारम्भिक कार्य करने पड़ते हैं। जैसे पूर्वरङ्ग, सभापूजा, कवि तथा नाटक का परिचय और आमुख। इसी आमुख को प्रस्तावना भी कहते हैं। पूर्वरङ्गके प्रत्याहारादि बाईस अङ्ग होते हैं। उन्हींमें से नान्दी भी एक अङ्ग है, यह नाटकोंमें किये जाने वाले मंगलाचरणका पर्याय है। इसमें देवद्विजनृपगुरु-स्तुतिके साथ नाटकीय घटनाओंकी ओर सङ्केत भी रहता है। प्रकृत नाटककी नान्दीमें गिरिजा शब्दसे सागरिका तथा पुष्पाञ्जलि-त्तेपसे सागरिका द्वारा की गई कामपूजाकी सूचना दी गई है। नान्दी आठ या बारह पदोंकी होती है। पद शब्दसे यहाँ क्या लिया जाता है इस विषयमें मतभेद है। कुछ लोग सुबन्त-तिङन्त को पद कहते हैं। अन्य लोग श्लोकपाद को पद कहते हैं। तीसरा मत है कि पद्यके अवान्तर वाक्य पद कहे जाते हैं। एक मत यह भी है कि पदादि नियम असामान्य है। इस नाटक में अन्तिम मतानुसार ४ श्लोक का मङ्गलाचरण किया गया है।

नान्दीपाठ के विषय में नाटकों में दो शैलियाँ दिखाई देती हैं कुछ नाटकोंमें 'नान्द्यन्ते ततः प्रविशति सूत्रधारः' लिखकर मङ्गल पद्य दिया रहता है। कुछ में मङ्गल पद्योंके बाद 'नान्द्यन्ते ततः प्रविशति सूत्रधारः' लिखा रहता है। भास कविके नाटकोंमें प्रथम शैलीका अनुसरण किया गया है और अधिकतर नाटककारोंने द्वितीय शैलीको ही अपनाया है। प्रकृत नाटकमें भी द्वितीय शैलीका ही समादर देखते हैं।

नान्दीपाठ कौन करे इस विषयमें नाटकोंमें कोई सूचना नहीं दी रहती है। भरत मुनिके मतानुसार सूत्रधारको नान्दीपाठ करना चाहिये, 'सूत्रधारः पठेन्नान्दीं मध्यमं स्वरमाश्रितः' संस्कृत नाटकोंमें नान्दी पद्यके बाद मिलनेवाले

‘नान्द्यन्ते सूत्रधारः’ इस लेखका यही अभिप्राय है कि जिस सूत्रधारने नान्दीपाठ किया वही सूत्रधार नान्दी पद लेनेके बाद आस्थापक-कर्त्तव्य कथावतार-भाषण करता है। यदि उपर्युक्त लेखका यह अर्थ होता है कि नान्दीपाठ करनेवाले पात्रके चले जाने पर सूत्रधार प्रवेश करता है, तो ‘नान्द्यन्ते ततः प्रविशति सूत्रधारः’ यही लिखनेकी प्रथा होती। पूर्वरङ्ग अथवा तदङ्गभूत नान्दीपाठ करके सूत्रधार चला जाय और उसके बाद आस्थापक नामका पात्र प्रवेश करके आगेका कार्य करे, यह प्रथा अब लुप्त सी हो चली है। इसी बातको दृष्टिकोणमें रखकर साहित्य-दर्पणमें लिखा है—‘इदानीं पूर्वरङ्गस्य सम्यक् प्रयोगाभावादेक एव सूत्रधारः सर्वं प्रयोजयति’ इति व्यवहारः। रङ्गशालाके व्यवस्थापकको सूत्रधार कहते हैं।

‘नाट्योपकरणादीनि सूत्रमित्यभिधीयते।

सूत्रं धारयतीत्यर्थे सूत्रधारो निगद्यते’ ॥

पृ० १३. ‘भरतपुत्र’, यह सूत्रधारका सम्बोधन है। भरत नाट्यकलाके आचार्य माने जाते हैं, उनका पुत्र होना नाट्यकलाकी स्वाभाविकता बताता है। स्वाभाविक नाट्यकला होनेसे सूत्रधारका गौरव बढ़ जाता है। इसीलिये यह पद उसकी प्रतिष्ठाका द्योतक है। ‘सरस्वतीपुत्र’ कहकर जिस तरह ‘भवभूति’ का सम्मान प्रकट किया जाता है, ‘भरतपुत्र’ कहकर उसी भाँति सूत्रधारको आदर किया गया है।

पृ० १४. सिंहल—एक द्वीप। यह लङ्काके समीप था। सिंहल लङ्का ही है यह समझना भ्रम है। भागवतमें लिखा है—‘जम्बूद्वीपस्य च राजन्नुपद्वीपानष्टौ ह्येक उपदिशन्ति, तद्यथा—स्वर्णप्रस्थश्चन्द्रशुक्ल आवर्त्तनो रमणको मन्दरहरिणः पाञ्चजन्यः सिंहलो लङ्केति’। इसमें आठ द्वीप गिना दिये गये हैं। अगर लङ्का, सिंहल ही होता तो आठ द्वीपोंका उपक्रम करना असङ्गत होता।

पृ० १५. कौशाम्बी—यह नगर प्राचीन समयमें आधुनिक इलाहाबादके समीप कहीं पड़ता था। वह ‘कुश’के पुत्र द्वारा बसाया गया था। दक्षिण पाञ्चालकी राजधानी द्रुपदके बाद हस्तिनापुर में मिल गई। महाभारत-अश्वमेधपर्व में कौशाम्बी का नाम आया है। ‘यो गङ्गायाऽपहते हस्तिनापुरे कौशाम्ब्यां निवत्स्यति’ १४।२।१३। मालूम पड़ता है पाञ्चालों की राजधानी हस्तिनापुर के बाद कौशाम्बी हुई, जो आज-कल इलाहाबाद से ३० मील पर ‘कोसम’ नाम से अवस्थित है। कुछ इटालियन पण्डितों ने रामायण के पाठ में ‘कुशव’ लिखकर कुशाम्ब का रूप विकृत कर दिया है। परन्तु वामन तथा काशिकाकार ने ‘कुशाम्बेन निर्वृत्ता कौशाम्बी नगरी’ यही पाठ माना है। ‘जेनरल कनिङ्गम’ साहबके शोधके सिलसिले में प्रस्तरशिला मिली थी जिसपर कौशाम्बी का उल्लेख था। कथासरित्सागर के निम्नलिखित अवतरण से प्रता चलता है कि कौशाम्बी वत्सदेश के मध्य में थी।

अस्ति वत्स इति ख्यातो देशो दर्पोपशान्तये ।

स्वर्गस्य निर्मितो धात्रा प्रतिमल्ल इव क्षितौ ॥

कौशाम्बी नाम तत्रास्ति मध्यभागे महापुरी ।
लक्ष्मीविलासवसतिर्भूतलस्येव कर्णिका ॥
तस्यां राजा शतानोकः पाण्डवान्वयसम्भवः ।
जनमेजयपुत्रोऽभूत्पौत्रो राज्ञः परोक्षितः ॥

कथासरित्सागरः । १।४।६

इसी उपपत्ति के आधार पर उसे वत्सपत्तन भी कहते थे, जैसा कि हेमचन्द्र ने अपने कोश में लिखा है ।

‘कौशाम्बी वत्सपत्तनम्’ इति ।

पृ० २१. प्रद्योत को इस नाटक में वासवदत्ता का पिता माना है ‘प्रद्योतस्य सुता वसन्तसमयस्त्वं चेति’ । कथासरित्सागर में वासवदत्ता के पिता का नाम ‘उज्जयिनीश्वर चन्द्रमहासेन’ लिखा है । कथासरित्सागर का आधार गुणाढ्य की बृहत्कथा मानी जाती है । बृहत्कथा लोककथाओं का संग्रह है । अतः हो सकता है कि उसमें वैसी ही कथा हो । इस कथा को वास्तविक बताकर यहां के ग्रन्थको दूषित करना अनुचित होगा । कालिदासने भी मेघदूत में वासवदत्ता के पिता के रूप में प्रद्योत का ही उल्लेख किया है ‘प्रद्योतस्य प्रियदुहितरं वत्सराजोऽग्राजहं’ ।

पृ० २६. संस्मरयति—सृष्ट धातु से णिच् प्रत्यय । उत्कण्ठा अर्थ में सृष्ट धातुको घटादि माना गया है । घटादि होने से स्मरयति में ह्रस्वता करके स्मरयति बन जाता है । यहां पाताल-विषयक उत्कण्ठा का कारण समर्थन करने के लिये पौराणिक कथा आधार है । उदयन को बाल्यावस्था में किसी सर्प ने पाताल लोक में पहुँचा दिया था, वहां से उन्हें किसी मान्त्रिक की कृपासे मुक्ति प्राप्त हुई थी । इसीलिये उन्हें पाताल लोक का प्रत्यक्ष दर्शनावसर मिला था । यह बात रत्नावली की-विधु-भूषण गोस्वामी वाली टीका में लिखी है ।

पृ० २७. मुकुलायित—मुकुल शब्दका पाठ भृश्यादि में नहीं है, इसको लोहि-तादि या शब्दादि भी नहीं माना गया है, ऐसी दशा में क्यङ् अथवा क्यष् प्रत्यय प्राप्त नहीं है, अतः यह पद असाधु है ऐसा कहा जाता है । परन्तु मैं इस पद की साधुता का इस प्रकार उपपादन करता हूँ—मुकुल से मतुप् प्रत्यय ‘मुकुलवत्’ । इससे ‘मुकुलवन्त इव आचरन्ति’ इस विग्रह में ‘कर्तुः क्यङ् सलोपश्च’ । ‘विन्मतो लुक्’ से ‘मत्तुव लुक्’ रह गया मुकुल + य । ‘अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः’ से दीर्घ । मुकुलाय से कप्रत्यय = मुकुलायित । यद्यपि ‘मुकुलाय’ अकर्मक है तथापि उससे णिच् प्रत्यय करके तब क्त प्रत्ययसे सकर्मकता भी समर्थित की जा सकती है ।

पृ० ३७. मूले इत्यादि । इस श्लोक में कुछ कविसमय को मानकर कल्पना की गई है । संस्कृत साहित्य की कुछ मान्यतायें हैं जिन्हें (convention) कहा जा सकता है । उनके विषय में कविश्रेष्ठों की कविताओं के आधार पर कुछ नियम बन गये हैं जिन्हें नहीं मानने पर प्रसिद्धि-विरोध का अपराधी बनना पड़ता है । ‘स्त्रियों के

स्पर्श से प्रियकुलता फूलती है, मद्यकी कुल्ली से बकुल फूल प्रकट करता है, पादाघात से अशोक की कलियां प्रकट होती हैं, क्रोध का वर्ण रक्त होता है, वियोग की पीड़ा से युवकों की छाती फट जाती है' इत्यादि इत्यादि इसी तरह की मान्यताएं हैं। कविसमय के विषय में इयत्तापरिच्छेद नहीं किया जा सका है। प्राचीन परम्परा की रक्षा के लिये ही इनको मानते आना कर्त्तव्य हो गया है। इनकी विशेष जानकारी के लिये रीति ग्रन्थ देखें।

पृ० ४१. मदनमहोत्सव। यह एक प्रकार का उत्सव है जो प्रेम के देवता 'काम' की आराधनामें मनाया जाता था। इसका समय वसन्तागमन ही था। अब इस उत्सव का स्थान 'होली' को मिल गया है। मदनमहोत्सव का प्रचार पुराने जमाने में भारत में ही नहीं यूरोप में भी था। राजाओं की विलासिता का यह एक प्रकार भेद ही माना जा सकता है। राजागण की देखा-देखी आम जनता में भी कुछ दूर तक इस तरह के उत्सवका प्रचार रहता था।

पृ० ४२. कुसुमावचय। अब उपसर्ग 'चि' धातुसे अच् प्रत्यय। चि-धातु से घञ् प्रत्ययके लिये एक खास सूत्र है—'हस्तादानेचेरस्तेये'। जहां अवचाय पदका प्रयोग होगा, वहाँ इतना अर्थ व्यङ्ग्य होगा कि फूल हाथ से ही तोड़ लेने की योग्यता में है। उन्हें पाने के लिये पेड़ पर चढ़ना या और कोई उपायान्तर नहीं करना पड़ता है और चोरी नहीं है। जैसे 'अन्यत्र यूयं कुसुमावचायं कुरुध्वमत्रास्मि' ऐसी स्थिति में यहाँ 'अवचय' पदका प्रयोग वैयाकरणोंको खटकेगा, अतः यही मानना पड़ेगा कि सागरिका कुछ ऊँचे वृक्षों पर चढ़कर फूल लेती थी या लम्गी की सहायता लेती थी। ऐसा मान लेनेके बाद कोई आपत्ति नहीं रहेगी, चोरी से फूल लेकर अपने प्रेमी की पूजा कर रही थी यह बात भी इस पक्ष में सहायक ही होगी।

पृ० ४५. विभ्राजसे। इस श्लोक में अलङ्कार दोष है। 'लता इव त्वं विभ्राजसे' इसमें सामान्य धर्म-समर्पक क्रिया मध्यमपुरुष की है, उसका अन्वय त्वं के साथ होगा किन्तु लता के साथ उसका अन्वय बिना पुरुषव्यत्ययके नहीं होगा। यही हुआ अलङ्कारगत भग्नप्रक्रमता दोष। यदि यह दोष हटाना हो तो प्रिये—इस सम्बोधन पदके बाद 'भवती' इसका अध्याहार करके श्लोकमें विभ्राजते यही पाठ कर देना चाहिए। वैसा कर देनेसे किसी प्रकारका दोष नहीं रहेगा।

द्वितीय अङ्क

पृ० ५४. श्रीपर्वत—श्रीपर्वत शिवजीका एक प्रसिद्ध मन्दिर है जो डेक्कन (Deccan) प्रान्तमें अवस्थित है। इसकी बड़ी प्रशंसा है। लोक इसे द्वादश ज्योतिर्लिंगमेंसे एक मानते हैं। मालतीमाधवमें भवभूतिने इसका उल्लेख किया है। ध्वन्यालोककी लोचन नामक टीकामें आचार्य अभिनवगुप्तने 'श्रीपर्वतादयोऽपि नैवंविधां सिद्धिं विदधुः' लिखा है, जिससे उस स्थानकी सिद्धिचेत्रता प्रकाशित होती है।

पृ० ६९ दोहद—गर्भावस्थामें स्त्रियोंके अभिलाषको दोहद कहा गया है। दोहद के देनेसे सन्तानमें गुणाधिक्य होता है ऐसा आयुर्वेदवाले मानते हैं।

‘दोहदस्याप्रदानेन गर्भो दोषमवाप्नुयात् ।

वैरूप्यं मरणं वापि तस्मात्कार्यं प्रियं स्त्रियाः’ ॥

कवियोंने दोहद शब्दका कुछ व्यापक अर्थ मानकर ‘पुष्पोद्गमकमौषधम्’ ‘क्रिया विशेषो वा येनाकाले स्यात्कुसुमोद्गमः’ के अभिप्रायमें प्रयोग किया है, लिखा है—

‘महीरुहा दोहदसेकशक्तेराकालिकं कोरकमुदिरन्ति’ ।

‘कुसुमं कृतदोहदस्त्वया यदशोकोऽयमुदोरयिष्यति’ ।

दोहदशब्द पर ‘हौर्नले’ साहब ने लिखा है कि—‘It means certain peculiar appliances such as drugs etc by virtue of which trees and creepers put forth untimely flowers’ (दोहद उस मदादि को कहते हैं जिसके प्रभावसे दुम-लता असमयमें फूलते हैं) ।

पृ० ७८. कुरकुरायते—पत्तिरवका अनुकरण कुर हुआ, उससे डाच् प्रत्यय करने पर द्वित्व हो जानेसे कुरकुरा हुआ, अब ‘लोहितादिडाजभ्यः क्यप्’ करने से उभयपद होता है, कुरकुरायति, कुरकुरायते। कुछ लोगोंने ‘कुरकुरायति’ यह पाठ भी माना है। ‘डाचि बहुलं द्वे भवतः’ इसी वार्तिकके बलपर द्वित्व होता है। ‘पटपटायते’ इत्यादि प्रयोगोंके समान यहाँ भी व्यवस्था जाननी चाहिये।

पृ० ९३. तावक—तव इदं तावकम् । एकवचनान्त युष्मद् से अण् प्रत्यय, ‘तवकममकावेकवचने’ इससे तवकादेश। यदि ‘युष्माकमिदम्’ ऐसा विग्रह रहेगा तो यौष्माक रूप होगा। युष्मद् शब्द एकवचनान्त से खञ् प्रत्यय होने पर तावकीन रूप होगा। बहुवचनान्त युष्मद् से खञ् प्रत्यय करने पर ‘यौष्माकीन’ कीन रूप होगा। इसी तरह की व्यवस्था ‘मामक’ ‘मामकीन’ ‘आस्माक’ ‘आस्माकीन’ के बारे में भी होगी। युष्मद् और अस्मद् शब्द से छ् प्रत्यय करने पर ‘त्वदीय’ ‘मदीय’ ‘युष्मदीय’ ‘अस्मदीय’ रूप होते हैं, यहाँ भी एकवचनान्त तथा बहुवचनान्त प्रकृतिकृत ही अर्थभेदसे रूपभेद होता है।

पृ० १०६. घुणाच्चर—लकड़ीमें घुन लग जाता है, उसके काटनेसे कभी-कभी कोई अक्षराकार चिह्न बन जाता है। उस चिह्नके देखनेसे किसी अक्षर की प्रतीति

हो जाती है। घुन की इच्छा अक्षर लिखने की नहीं रहने पर भी जिस तरह अक्षर बन जाते हैं, उसी तरह अकस्मात् कुछ से कुछ हो जाने पर घुणाक्षर रीति कही जाती है। इसे अंग्रेजी में Accidental coincidence कहते हैं। इसका व्यवहार 'घुणाक्षर न्याय' शब्दसे भी होता है।

तृतीय अङ्क

पृ० ११६. कुसुमधनुन्—'कुसुमं धनुः यय' इस विग्रहमें बहुव्रीहिसमास होनेसे 'कुसुमधनुष्' ऐसा रूप हुआ, उसमें 'धनुषश्च' इस सूत्रसे समासान्त अनङ् होता है। यह वैकल्पिक है, अतः 'कुसुमधन्वा' और 'कुसुमधनुः' दोनों रूप होते हैं।

पृ० ११६. विप्रतीपम्—'विप्रतिगता आपो यस्मिन्' इस विग्रहमें समासान्त 'अ' प्रत्यय होगा। अप् शब्दगत अकार 'द्वयन्तरूपसर्गभ्योऽप ईत्' इस सूत्रसे ईकारके रूपमें बदल गया। समीपं, द्वीप, इत्यादिवत्। विप्रतीपका अर्थ होता है 'विरुद्ध'।

पृ० ११६. पञ्चताम्—पञ्च शब्दसे भाव में तत् प्रत्यय होकर अर्थ हुआ एक का पञ्च होना। इस शब्दसे मृत्युरूप अर्थ प्रकट होता है। यह संसार चित्ति, जल, पावक, गगन, समीर या Earth, air, fire, water, ether नामक पाँच तत्वोंके समन्वय से बना हुआ है, इनका एक होना ही इसका जन्म तथा इनका पाँच होना, अलग-अलग होना, मृत्यु है। इसीलिये पञ्चता या पञ्चत्व मृत्युपर्याय बन गया है। 'पञ्चत्वं तनुरेतु भूतनिवहाः स्वांशे विशन्तु ध्रुवं, धातारं प्रणिपत्य नञ्जशिरसा तत्रापि याचे वरम्। तद्वापीषु पथस्तदीयमुकुरे ज्योतिस्तदीयाङ्गण-व्योम्नि व्योम तदीयवर्त्मसु धरा तत्तालवृन्तेऽनिलः' ॥ इस पद्यमें भी इस पञ्चभूत विलयनके आधार पर ही कल्पना की दीवार खड़ी की गई है।

पृ० १२३. प्रत्यायनाम्—यहाँ प्रत्यायना शब्द का अर्थ है प्रतीति कराना, बुझाना, तसल्ली देना या आश्वासन। इसीलिये यहाँ इण् धातु को गम् आदेश धातु से णिच् प्रत्यय करने पर गम आदेश होता है। किन्तु अबोधन बुझानेसे भिन्न अर्थमें। 'णौ गमिरबोधने' यही सूत्र है।

पृ० १२३. सरोरुहिण्याः—'सरसि रुहन्ति' इस विग्रहमें 'रुह' धातुसे इगन्तत्व-प्रयुक्त कप्रत्यय। 'सरोरुह' से तद्धित इन्प्रत्यय। जैसे कमलिनी वैसे सरोरुहिणी।

पृ० १३३. प्रावृषि—प्रकर्षेण वर्षन्ति यत्र सा प्रावृद्। अधिकरणे ऋप् + क्तिप्। 'नहिवृतिवृषियधिरुचिसहितनिषु कौ' इससे प्र में अको दीर्घ। जैसे—उपानत्, नीवृत् इत्यादि।

चतुर्थ अङ्क

पृ० १५६. लज्जावति—किसी किसी पुस्तकमें 'लज्जालुके' ऐसा पाठ है। उसकी साधनाके लिये लज्जा उपपद ला धातुसे औणादिक कुप्रत्यय करना होगा। इसी कष्टकल्पना को देखकर हमने उस पाठका आदर नहीं किया।

पृ० १७०. हास्तिक—हस्तिनां समूहो हास्तिकम्। 'अचित्तहस्तिधेनोष्टक' इससे ठक्। इन् भागका टिलोप।

पृ० १७७. ऐन्द्रजालिक—इन्द्राणाम् इन्द्रियाणाम् जालम् आवरकम् कर्म इन्द्रजालम्, 'इन्द्रजालेन दीव्यति' इस विग्रहमें ठक्प्रत्यय। आजकल इन्द्रजालको Magic और ऐन्द्रजालिकको Magician कहते हैं। पुराने जमानेमें भी इस विद्याका बहुत ही प्रचार था, इसके द्वारा मनोरञ्जनका काम अच्छी तरह होता था। इस विषय पर संस्कृतसाहित्यमें बहुत लिखा गया है, इसके द्वारा सभी तरह के तन्त्र-मन्त्रके कार्य होते थे, ऐसा पुस्तकोंमें लिखा गया है। आजकल भी कुछ पढ़े-लिखे लोग इस कार्यमें सफलता पा रहे हैं, परन्तु अब इनका उपयोग केवल हस्तलाघव तथा कुछ व्यायामिक अभ्यासके ऊपर निर्भर करता है। तन्त्र मन्त्र वाली बात अब Magic में नहीं रह गई है।

पृ० १७९. त्रिदश—त्रिदश शब्दका अर्थ है देवता। देवोंकी वेदोक्त संख्या ३३ है, इसीलिये 'त्रिरावृत्ता त्र्यधिका च संख्या येषाम्' इस रूपमें उन्हें त्रिदश कहते हैं। समासान्त अच् प्रत्यय हुआ है, अतः यह अदन्त शब्द है। कुछ लोग 'तिस्रः दशाः येषाम्' ऐसा अर्थ करते हैं, उनके मतमें देवोंकी तीन ही अवस्थायें—बाल्य, कैशोर, यौवन—होती हैं। उनका वार्द्धक्य नहीं होता है, इस बातको कालिदासने भी कहा है—'वित्तेशानां न च खलु वयो यौवनादन्यदस्ति'।

पृ० १८९. लावाणक—लावाणक एक स्थानका नाम है, यह वस्ती राजधानीके आस-पासमें था। उस स्थानमें उदयन मृगयाविहार और मनोविनोदके लिये यदा कदा रहा करते थे। एक बार ऐसी ही स्थितिमें यौगन्धरायणने अफवाह फैला दी थी कि उदयनकी पटरानी वासवदत्ता आवासमें आग लग जानेसे जल फेला दी थी कि उदयनकी रूप कथासरित्सागरमें है।

पृ० २०७. त्रैविष्टप—त्रिविष्टपे भवाः त्रैविष्टपाः=देवगण। त्रिविष्टप का अर्थ हुआ तृतीय लोक=स्वर्ग। उसे तृतीय लोक इसलिये कहते हैं कि पाताल हुआ १, मर्त्यलोक २, स्वर्गलोक ३। पुराने जमानेमें लोक स्वर्गके साथ सम्बन्ध रखते थे। अनेक राजा-महाराज स्वर्गसे यातायात कायम रखते थे। इन बातोंको तथा आर्योंके आदिवास-प्रभृति विषयोंको लक्ष्यमें रखकर विद्वानोंने आधुनिक तिब्बतको ही प्राचीन स्वर्गलोक माना है।

रत्नावली-नाटिका-गतानि च्छन्दांसि सलक्षणानि

- १ अनुष्टुप्—‘श्लोके षष्ठं गुरु ज्ञेयं सर्वत्र लघु पञ्चमम् ।
द्विचतुःपादयोर्ह्रस्वं सप्तमं दीर्घमन्ययोः’ ॥
(१ मे अङ्के २२ शः श्लोक उदाहरणम्)
- २ आर्या—‘यस्याः पादे प्रथमे द्वादश मात्रास्तथा तृतीयेऽपि ।
अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश साऽऽर्या’ ॥
(१ मे अङ्के ६ ष्टः श्लोक उदाहरणम्)
- ३ इन्द्रवज्रा—‘स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः’ ।
- ४ उपेन्द्रवज्रा—‘उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ’ ।
- ५ उपजातिः—‘अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयानुपजातयस्ताः’ ।
(द्वितीये अङ्के १५ शः श्लोकत्रयाणामेषामुदाहरणम्)
- ६ पुष्पिताग्रा—‘अयुजिनयुगरेफतो यकारोयुजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा’
(यथा प्रथमेऽङ्के चतुर्थः श्लोकः)
- ७ पृथ्वी—‘जसौ जसयला वसुग्रहयतिश्च पृथ्वी गुरुः’
(यथा द्वितीये अङ्के षोडशः श्लोकः)
- ८ प्रहर्षिणी—‘मनौ जौ गस्त्रिदशयतिः प्रहर्षिणीयम्’
(यथा द्वितीयेऽङ्केऽष्टमः श्लोकः)
- ९ मालिनी—‘ननममययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः’
(यथा द्वितीयेऽङ्के चतुर्दशः श्लोकः)
- १० वसन्ततिलका—‘उक्ता वसन्ततिलका तमजा जगौ गः’
(यथा प्रथमेऽङ्के विंशः श्लोकः)
- ११ शार्दूलविक्रीडितम्—‘सूर्याश्वैर्मसजास्तताः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम्’
(अस्या नाटिकाया आद्यः श्लोक उदाहरणम्)
- १२ शालिनी—‘मात्तौ गौ चेच्छालिनी वेदलोकैः’
(यथा द्वितीयेऽङ्के त्रयोदशः श्लोकः)

१३ स्वधरा- - 'अन्नैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्वधरा कीर्तितेयम्' ।
(यथा प्रथमेऽङ्के तृतीयः श्लोकः)

१४ हरिणी- - 'नसमरसलागः षड्वेदैर्हयैर्हरिणी मता'
(यथा तृतीयेऽङ्के नवमः श्लोकः)

१५ शिखरिणी- - 'रसै रुद्रैश्छिन्ना यमनसमलागः शिखरिणी'
(यथा द्वितीयेऽङ्के त्रयोदशः श्लोकः)

रत्नावली-नाटिकागताः सूक्तयः

१ द्वीपादन्यस्मादपि मध्यादपि जलनिघेर्दिशोऽप्यन्तात् ।
आनीय भटिति घटयति विधिरभिमतमभिमुखीभूतः ॥

२ कष्टोऽयं खलु भृत्यभावः ।

३ नै कमलाकरं वर्जयित्वा राजहंस्यन्यत्राभिरमते ।

४ अचिन्त्यो हि मणिमन्त्रौषधीनां प्रभावः ।

५ दुर्बारां कुसुमशरव्यथां वहन्त्या

कामिन्या यदभिहितं पुरः सखीनाम् ।

तद्भूयः शुकशिशुसारिकाभिरुक्तं

धन्यानां श्रवणपथातिथित्वमेति ॥

६ इयमनभ्रा वृष्टिः ।

७ किं पुनः साहसिकानां पुरुषाणां न सम्भाव्यते ।

८ घुणाक्षरमपि कदापि सम्भवत्येव ।

९ प्रकृष्टस्य प्रेम्णः स्खलितमविषह्यं हि भवति ।

१० मनश्चलं प्रकृत्यैव ।

११ तीव्रः स्मरसन्तापो न तथादौ बाधते यथासन्ने ।

तपति प्रावृषि नितरामभ्यर्णजलागमो दिवसः ॥

सलक्षणा नाटकीया विषयाः

- स्वगतम् (आत्मगतम्)— 'अश्राव्यं खलु यद्वस्तु तदिह स्वगतं मतम्' ।
- प्रकाशम्— 'सर्वश्राव्यं प्रकाशं स्यात्' ।
- अपचार्य— 'तद् भवेदपचारितम् ।
रहस्यं तु यदन्यस्य परावृत्य प्रकाश्यते ।
त्रिपताककरेणान्यानपचार्यान्तरा कथाम्' ।
- जनान्तिकम्— 'अन्योन्यामन्त्रणं यत्स्याज्जनान्ते तज्जनान्तिकम्' ।
- नेपथ्यम्— 'नटानां वेषपरिग्रहस्थानम्' ।
- नाटिका— 'नाटिका क्लृप्तवृत्ता स्यात् स्त्रीप्राया चतुरङ्गिका ।
प्रख्यातो धीरललितस्तत्र स्यान्नायको नृपः ॥
स्यादन्तःपुरसम्बद्धा सङ्गीतव्यापृताऽथवा
नवानुरागा कन्याऽत्र नायिका नृपवंशजा ॥
सम्प्रवर्त्तते नेतास्यां देव्यास्त्रासेन शङ्कितः ।
देवी पुनर्भवेज्ज्येष्ठा प्रगल्भा नृपवंशजा ॥
पदे पदे मानवती तद्वशः सङ्गमो द्वयोः ।
वृत्तिः स्यात् कौशिकी स्वल्पविमर्षाः सन्धयः पुनः' ॥
- अङ्कः— 'प्रत्यक्षनेतृचरितो रसभावसमुज्ज्वलः ।
भवेदगूढशब्दार्थः क्षुद्रचूर्णकसंयुतः ॥
नानेकदिननिर्वर्त्यकथया सम्प्रयोजितः ।
आवश्यकानां कार्याणामविरोधाद्विनिर्मितः ॥
प्रत्यक्षचित्रचरितैर्युक्तो भावरसोद्भवैः ।
अन्तनिष्क्रान्तनिखिलपात्रोऽङ्क इति कीर्तितः' ॥
- नान्दी— 'आशीर्वचनसंयुक्ता स्तुतिर्यस्मात्प्रयुज्यते ।
देवद्विजनृपादीनां तस्मान्नान्दीति संज्ञिता ॥
मङ्गल्यशङ्खचन्द्राब्जकोककैरवशंसिनी ।
पदैर्युक्ता द्वादशभिरष्टाभिर्वा पदैरुत' ॥

सूत्रधारः—

‘नाट्योपकरणादीनि सूत्रमित्यभिधीयते ।

प्रस्तावना—

सूत्रं धारयते यस्तु सूत्रधारः स उच्यते’ ॥

विष्कम्भकः—

‘नटी चिदूषको वापि पारिपाश्विक एव वा ।

सूत्रधारेण सहिताः संलापं यत्र कुर्वन्ते ॥

चित्रैर्वाक्यैः स्वकार्योत्थैः प्रस्तुताक्षेपिभिर्मयः ।

आमुखं तत्तु विज्ञेयं नाम्ना प्रस्तावनापि सा’ ॥

प्रवेशकः—

‘वृत्तवर्त्तिष्यमाणानां कथांशानां निदर्शकः ।

संक्षिप्तार्थस्तु विष्कम्भ आदावङ्कस्य दर्शितः’ ॥

नायकः—

‘प्रवेशकोऽनुदातोक्त्या नीचपात्रप्रयोजितः ।

अङ्कद्वयान्तर्विज्ञेयः शेषं विष्कम्भके यथा’ ॥

चिदूषकः—

‘त्यागी कृती कुलीनः सुश्रीको रूपयौवनोत्साही ।

दक्षोऽनुरक्तलोकस्तेजोवैदग्ध्यशीलवाञ्छेता’ ॥

‘कुसुमवसन्ताद्यभिधः कर्मवपुर्वेषभाषाद्यैः ।

हास्यकरः कलहरतिर्विदूषकः स्यात्स्वकर्मज्ञः’ ॥

काव्यस्थापना—

‘पूर्वरङ्गं विधायैव सूत्रधारो निवर्त्तते ।

प्रविश्य स्थापकस्तद्वत्काव्यमास्थापयेत्ततः ।

दिव्यमर्त्यं स तद्रूपो मिश्रमन्यतरस्तयोः ।

सूचयेद्वस्तु बीजं वा मुखं पात्रमथापि वा’ ।

‘द्वीपादन्यस्मादपि’ इति ।

अत्र बीजम्—

स्थापककार्यम्—

‘रङ्गं प्रसाद्य मधुरैः श्लोकैः काव्यार्थसूचकैः ।

रूपकस्य कवेराख्यां गोत्रायपि स कीर्त्तयेत् ॥

ऋतुं च कञ्चित् प्रायेण भारतीं वृत्तिमाश्रितः’ ।

अत्र प्रायेणेति कथनादत्र नाटिकायां नर्तुकीर्त्तनम् ।

भारती वृत्तिः—

भारत्यङ्गानि—

‘भारती संस्कृतप्रायो वाग्व्यापारो नराश्रयः’ ।

‘तस्याः प्ररोचना वीथी तथा प्रहसनामुखे ।

अङ्गान्यत्रोन्मुखीकारः प्रशंसातः प्ररोचना’ ।

अत्र प्ररोचना—

प्रस्तावनाभेदाः—

‘श्रीहर्षो निपुणः कविः’ इत्यत्र ।

‘उद्धात्यकः कथोद्धातः प्रयोगातिशयस्तथा ।

प्रवर्त्तकावलगिते पञ्च प्रस्तावना-भिदाः’ ।

अत्र कथोद्धातः ।

कथोद्धातः—

‘सूत्रधारस्य वाक्यं वा समादायार्थमस्य वा ।

भवेत्पात्रप्रवेशश्चेत् कथोद्धातः स उच्यते’ ।

अत्र ‘द्वीपादन्यस्मादपि’ इति सूत्रधारवाक्यमादाय यौगन्धरायणप्रवेशः ।

पताकास्थानकम्—

‘यत्रार्थे चिन्तितेऽन्यस्मिंस्तस्मिन्नेऽन्यः प्रयुज्यते ।

आगन्तुकेन भावेन पताकास्थानकं तु तत्’ ॥

तद्भेदेऽप्यत्र चतुर्थं घटते ।

चतुर्थपताकास्थानम्—‘द्वयर्थो वचनविन्यासः सुश्लिष्टः काव्ययोजितः ।

प्रधानार्थान्तरापेक्षी पताकास्थानकं परम्’ ।

अत्र ‘उद्दामोत्कलिकाम्’ इत्यादिपद्ये भाव्यर्थसूचना ।

बीजम्—

‘अल्पमात्रं समुद्दिष्टं बहुधा यद्विसर्पति ।

फलस्य प्रथमो हेतुर्बीजमित्यभिधीयते’ ॥

अत्र वत्सराजस्य रत्नावलीप्राप्तौ हेतुयौगन्धरायणव्यापारो बीजम् ।

विन्दुः—

‘अवान्तरार्थविच्छेदे विन्दुरच्छेदकारणम्’ ॥

यथात्रानङ्गपूजासमाप्तौ कथार्थविच्छेदे सति ‘उदयनस्येन्दोरिवोद्वीक्षते’

इति श्रुत्वा सागरिका—‘कथमेव स उदयनः’ इत्यादि भवान्तरार्थं स्मरयति ।

कार्यम्—

‘अपेक्षितं तु यत्साध्यमारम्भो यन्निबन्धनः ।

समापनं तु यत्सिद्धयै तत्कार्यमिति सम्मतम्’ ॥

कार्यावस्थाः—

‘अवस्थाः पञ्च कार्यस्य प्रारब्धस्य फलार्थिभिः ।

आरम्भ-यत्न-प्राप्त्याशा-नियताप्ति-फलागमाः’ ॥

आरम्भः—

‘भवेदारम्भ आर्त्तुसुक्यं यन्मुख्यफलसिद्धये’ ।

अत्र रत्नावल्यन्तःपुरप्रवेशार्थं यौगन्धरायणस्यौत्सुक्यम् ।

प्रयत्नः—

‘प्रयत्नस्तु फलावाप्तौ व्यापारोऽतित्वरान्वितः’ ।

अत्र रत्नावल्याश्वित्राङ्कनादिर्वत्सराजसङ्गमोपायो यत्नः ।

प्राप्त्याशा—

‘उपायापायशङ्काभ्यां प्राप्त्याशाऽप्राप्तिः सम्भवः’ ।

अत्र वेषपरिवर्तनाभिसरणे उपायो, वासवदत्ताभयमपायस्ततश्च सङ्गमाशाऽनिश्चयः ।

प्राप्तिः—

‘अपायाभावतः प्राप्तिर्नियताप्तिस्तु निश्चिता’ ।

अत्र देवीलक्षणापायस्य तत्प्रसादनेन निवारणाच्चियता फलस्य प्राप्तिः ।

फलागमः—‘सावस्था फलयोगः स्याद्यः समग्रफलोदयः ॥’

अत्र रत्नावलीलाभश्चकर्वर्तित्वलक्षणफलान्तरसहितः ।

सन्धिः—

‘अन्तरैकार्थसम्बन्धः सन्धिरेकान्वये सति’ ।

पञ्च सन्धयः—

‘मुखं प्रतिमुखं गर्भो विमर्श उपसंहृतिः ।

इति पञ्चास्य भेदाः स्युः’ ।

मुखम्—

‘यत्र बीजसमुत्पत्तिर्नार्थरससम्भवा ।

प्रारम्भेण समायुक्ता तन्मुखं परिकीर्तितम्’ ।

अत्र प्रथमेऽङ्के ।

प्रतिमुखम्—

‘फलप्रधानोपायस्य मुखसन्धिनिवेशिनः ।

लक्ष्यालक्ष्य इवोद्भेदो यत्र प्रतिमुखश्च तत्’ ॥

अत्र द्वितीयेऽङ्के ।

गर्भः—

‘फलप्रधानोपायस्य प्रागुद्भिन्नस्य किञ्चन ।

गर्भो यत्र समुद्भेदो हासान्वेषणवान् मुहुः’ ।

अत्र द्वितीयेऽङ्के एव ।

विमर्शः—

‘यत्र मुख्यफलोपाय उद्भिन्नो गर्भतोऽधिकः ।

शापाद्यैः सान्तरायश्च स विमर्श इति स्मृतः’ ॥

अत्र तृतीयेऽङ्के, नाटिका स्वल्पविमर्शेति कृत्वा नास्य स्फुटता ।

निर्वहणम्—

‘बीजवन्तो मुखाद्यर्था विप्रकीर्णा यथायथम् ।

एकार्थमुपनीयन्ते यत्र निर्वहणं हि तत्’ ॥

अत्र चतुर्थेऽङ्के ।

एषामङ्गानि यान्यत्र प्रकाशे समागतानि तानि लक्षणनिर्देशपुर-

स्सरमुपक्रम्यन्ते—

परिकरः—

यदुत्पन्नार्थबाहुल्यं ज्ञेयः परिकरस्तु सः ।

युक्तिः—

सम्प्रधारणमर्थानां युक्तिरित्यभिधीयते ।

समाधानम्—

बीजार्थस्योपगमनं तत्समाधानमुच्यते ।

परिभावना—

कुतूहलोत्तरा वाचः प्रोक्ता तु परिभावना ।

करणम्—

करणं पुनः प्रकृतार्थसमोरम्भः ।

विलोमनम्—

गुणनिर्वर्णनञ्चैव विलोमनमिति स्मृतम् ।

उद्भेदः—

बीजार्थस्य प्ररोहो यः स उद्भेद इति स्मृतः ।

प्राप्तिः—	प्राप्तिः सुखागमः ।
तापनम्—	उपायादर्शनं यत्तु तापनं नाम तद्भवेत् ।
प्रगमनम्—	प्रगमनं वाक्यं स्यादुत्तरोत्तरम् ।
उपन्यासः—	उपन्यासः प्रसादनम् ।
परिसर्पः—	इष्टनष्टानुसरणं परिसर्पश्च कथ्यते ।
विरोधनम्—	कार्यात्म्योपगमनं विरोधनमिति स्मृतम् ।
वज्रम्—	प्रत्यक्षनिष्ठुरं वज्रम् ।
उदाहरणम्—	यत्सातिशयवद्वाक्यं तदुदाहरणं स्मृतम् ।
मार्गः—	तत्त्वार्थकथनञ्चैव मार्ग इत्यभिधीयते ।
संग्रहः—	सामदानार्थसंयुक्तः संग्रहः परिकीर्तितः ।
अधिबलम्—	कपटेनाभिसन्धानं ब्रुवतेऽधिबलं बुधाः ।
क्रमः—	क्रमः सञ्चिन्त्यमानाप्तिः ।
	‘भावज्ञानं क्रमः’ इत्यपरे ।
अनुमानम्—	लिङ्गादूहोऽनुमानता ।
त्रोटकम्—	त्रोटकं पुनः संरब्धवाक् ।
उद्वेगः—	नृपादिजनिता भीतिरुद्वेगः परिकीर्तितः ।
अपवादः—	दोषप्रख्यापवादः स्यात् ।
शक्तिः—	विरोधप्रशमो यस्तु सा शक्तिः परिकीर्तिता ।
छलम्—	प्रियाभैरप्रियैर्वाक्सैर्विलोभ्यच्छलनाच्छलम् ।
व्यवसायः—	व्यवसायश्च विज्ञेयः प्रतिज्ञाहेतुसम्भवः ।
प्रथनम्—	उपन्यासस्तु कार्याणां प्रथनम् ।
निर्णयः—	निर्णयः पुनः, अनुभूतार्थकथनम् ।
पूर्वभावः—	यथोक्तार्थोपदर्शनम् ।
भाषणम्—	सामदानादिभाषणम् ।
आशीः—	आशीरिष्टजनाशंसा ।
इतोऽन्यानि सन्ध्यङ्गानि जिज्ञासमानैराकरा अनुशीलनीयाः ।	

रत्नावली-शब्दकोष

शब्दाः	अर्थाः	शब्दाः	अर्थाः
अग्रहस्त	हाथ का अग्रभाग ।	आतङ्क	भय ।
अतिवाहयति	बिताता है ।	आत्त	गृहीत ।
अत्याहित	अनर्थ ।	आपीडबन्ध	व्यूहाकार रचना ।
अध्यवसित	कार्य, चेष्टा ।	आबन्ध	गाढ़ता ।
अनभ्र	मेघ के बिना ।	आभिजात्य	भद्रता ।
अनवरत	सदा ।	आभिमुख्य	सम्मुखीभाव ।
अनुबन्ध	सम्बन्ध ।	आमोद	सुगन्ध ।
अनुभाव	कृपा, प्रभाव ।	आयासयति	दुःख देता है ।
अनुरणन	गूँज, पीछे होनेवाला शब्द ।	आली	सखी ।
अनुवृत्ति	सरोकार ।	आलेख्य	चित्र ।
अनुहरन्ति	अनुकरण करते हैं ।	आवर्जित	आकृष्ट ।
अन्तिक	समीप ।	आवहति	उत्पन्न करता है ।
अपेक्षा	प्रतीक्षा, आवश्यकता ।	आवास	घर- डेरा ।
अभिजात	सुशील, सुन्दर, भद्र ।	आस्थानी	सभा, दरबार ।
अभिसरति	अपने से छिपकर प्रेमी के पास जाती है ।	इद्ध	प्रदीप्त ।
अभ्यर्ण	समीप ।	इन्द्रजाल	माया, एक प्रकार का मैजिक ।
अर	गाड़ी के पहिये में लगा दण्ड Spoke	ईहते	चाहता है ।
अरण्यरुदित	निरर्थक निवेदन ।	ईहित	इच्छित ।
अलोक	मिथ्या ।	उच्छ्रित	विनाश, विजय ।
अवगुण्ठन	धूँघट ।	उज्जति	त्याग करता है ।
अवचय	चुनना ।	उडुपति	तारों का स्वामी, चन्द्रमा ।
अवधारित	निश्चित ।	उड्डीन	उड़ा ।
अवष्टभ्य	रोककर ।	उत्कलिका	उत्कण्ठा, कोरकित ।
अवष्टम्भ	तैयारी, गर्व ।	उत्कृत	काया गया ।
अश्वपाल	घोड़ों की रक्षापर नियुक्त ।	उत्त्विप्त	बेकाबू, फेंका गया, पराधीन ।
आजि	युद्ध ।	उत्ताम्यति	परेशान होता है ।
		उत्तमाङ्ग	शिर ।
		उत्तरीय	चादर ।

उत्तान	चित्त, ऊपर की ओर उठा हुआ
उत्सृष्ट	छोड़ा गया, त्यक्त ।
उदात्त	निर्मल, महान् ।
उद्गायित	खोलता है, प्रकट करता है ।
उद्दाम	उच्छृङ्खल, बढ़ा चढ़ा, अदम्य ।
उद्देश	प्रदेश, उपपादन ।
✓ उद्बन्धन	फांसी लगाना ।
उद्बलत्	निकलता हुआ ।
उद्बहसि	धारण करते हो ।
उद्देग	भय, पीड़ा, उत्कण्ठा ।
उद्बलत्	चलता हुआ, कम्पमान ।
उपकरण	सामग्री ।
उपचय	वृद्धि ।
उपरत	समाप्त, निवृत्त, मृत ।
उपराग	ग्रहण, संपर्क ।
उपसर्ग	उवद्रव, बाधा, सम्बन्ध ।
उपालभते	कोसता है ।
उष्णीष	पगड़ी ।
ऊष्मा	गर्मी ।
ऋजु, ऋजुक	सरल, सीधा ।
कक्षा	कोठरी, वर्ग ।
कक्ष	बगल, कांख ।
कञ्जुक	लबाड़ा (एक प्रकार का पहनाव)
कटक	भूषण विशेष, सेना ।
कटुकित	दुखाया गया ।
कण्ठग्रह	गले लगाना, आलिङ्गन ।
कनीयान्	छोटा ।
कमलाकर	कमलों की उत्पत्ति का स्थान ।
कलयति	जानता है, पाता है, देखता है । (कलतिः कामधेनुः)
✓ कषण	तत्पर्व, टकराना, जोतना ।
किङ्किणी	बुधरू, क्षुद्रघण्टिका ।
किरात	वनमानुष, भौल ।

कुटिल	टढ़ा मेढ़ा ।
कुट्टिम	फर्श, गचकी जमीन ।
कुञ्ज	कुबड़ा ।
कुरकुरायते	कुल शब्द करता है ।
कुल	वंश, समुदाय ।
कैङ्किरात	किङ्किरातसम्बन्धी, किङ्किरात = अशोक ।
कोटि	सोमा, हृद ।
कौसुम्भ	केसरिया रङ्ग में रेंगा ।
चत	आहत, कटा हुआ ।
✓ चित्तिभृत्	राजा, पहाड़ ।
चीव	मतवाला ।
चोद	चूर्ण, बुकनी ।
खण्ड	डकड़ा, खांड ।
खेल	क्रोड़ा, विलास ।
गण्डूष	कुछो, मुंह में रखकर फेका गया ।
गद्रद	अस्पष्ट शब्द ।
गर्भदासी	जन्मसे दासी वृत्ति करनेवाली (निन्दा में)
गाथा	एक प्रकार का छन्द ।
गुहम	झाड़ी ।
गोचर	विषय, प्रत्यक्ष ।
गोष्ठी	सभा, बैठक ।
ग्लपन	ग्लान करना ।
घटयति	जोड़ता है, घटित करता है, बनाता है ।
घटा	हाथियों का दल ।
घन	पुञ्जीभूत, निविड़, कसा हुआ ।
घुणाचर	घुनके काटनेसे खुदा हुआ ।
चक्र	अक्षर, आकस्मिक ।
चक्रवाल	पहिया ।
	मण्डल ।

चतुर्वेदिन्	चारों वेदों का ज्ञाता ।	दुर्वार	जो रोका न जाय ।
चर्चरी	एक प्रकारका बाजा, हाथ की ताली ।	दुर्विनीत	अविनयी ।
चर्चिका	लेप, खौर ।	दुष्कर	कठिन ।
चापयष्टि	धनुष ।	देवराज	इन्द्र ।
चित्रशालिका	चित्र बनानेका घर ।	दोहद	अभिलाष, गर्भधारण करवाने का उपाय ।
चिरयति	विलम्ब करता है ।	द्विपदी	ताल, लय, छन्द ।
चेटी	नौकरानी, सहेली ।	धाता	ब्रह्मा ।
छद्म	बहाना, व्याज ।	धारायन्त्र	पिचकारो ।
छोटिका	चुटकी बजाना ।	धृति	सन्तोष, धैर्य ।
जृम्भा	जँभाई, विकास ।	नागर	चतुर, शहरी ।
झटिति	शीघ्र ।	निगड	बेड़ी ।
झषकेतन	समुद्र, कामदेव ।	निचय	समूह ।
तनु	शरीर, कुश ।	निदर्शन	दृष्टान्त ।
तपस्वी	तपस्या करने वाला ।	नियोग	ढ्यटी, कर्त्तव्य ।
तावक	तुम्हारा ।	निरनुरोध	बेमुरौअत ।
तिरयति	छिपाता है ।	निरन्तर	सदा ।
तुला	तुलना, तराजू ।	निरपेक्ष	बेसरोकार ।
तूष्णीक	मौन, चुपचाप ।	निर्भर	आश्रित, अवलम्बित ।
तोरण	बाहर का दरवाजा ।	निर्वर्ण्य	देखकर ।
त्रिवली	पेटपरकी रेखा ।	निर्वापय	शीतल करो, बुताओ ।
त्रैविष्टप	देवता, स्वर्गीय ।	निर्वृति	चैन ।
त्विष्	कान्ति ।	निर्हादि	गूँजने वाला, अनतिस्फुट
दक्षिण	रहिना, दक्षिण दिशा, होशियार, दयालु ।	निशानाथ	चन्द्रमा ।
दण्डकाष्ठ	डंडा ।	निष्पन्न	शिद्ध ।
दधिभक्त	दही का लोभी ।	निःस्पन्द	स्थिर, अचञ्चल ।
दाक्षिण्य	चतुरता ।	निह्नूयते	छिपाया जाता है ।
दाम	रस्सी, सीकड़ ।	नेपथ्य	पर्दे के अन्दर ।
दास्याः पुत्र	दासी का लड़का (निन्दाार्थ) ।	पञ्चता	मृत्यु, पञ्चत्व ।
दिवसमुख	प्रातः, प्रत्यूष ।	पटल	समुदाय, प्रकार ।
दीर्घिका	छोटा जलाशय ।	पटवास	अबीर, गुलाल ।
दुरवगाह	दुष्प्रवेश ।	पट्टांशुक	रेशमी वस्त्र ।
दुर्नय	अनीति ।	पतङ्ग	शलभ, फतिङ्गा ।
		पत्ति	पैदल सेना, पदाति ।

परिकर	तैयारी, समूह ।	प्रतीष	विरुद्ध ।
परिणत	पका हुआ, समाप्त ।	प्रतीच्छति	सहता है, रोकता है ।
परिच्छद	आवरण, साम्पन्न, पहनावा ।	प्रत्यग्र	नवीन ।
परिणाह	विशालता ।	प्रत्यभिज्ञा	पहचान ।
परिद्धाति	पहनता है ।	प्रत्यभिज्ञान	जिसके द्वारा पहचाने ।
परिभव	अनादर ।	प्रत्यय	स्मारक ।
परिभावी	अनादर करने वाला ।	प्रत्यायन्ति	विश्वास ।
परिभूत	अनादृत ।		स्वाभाविक स्थिति में आना ।
परिमिलन	भली भौंति संयोग, सटना ।	प्रत्यायन	आश्वासन, तसल्ली ।
परिहास	दिलगी ।	प्रयोग	अभिनय, इन्तजाम, जाल ।
पाणिग्रहण	विवाह ।	प्रवाद	अफवाह ।
पाद	किरण, चरण ।	प्रश्रय	विनय, नम्रता ।
पादाग्र	पैरका अग्रभाग, अंगुलियाँ ।	प्रस्ताव	मौका ।
पारित	सका ।	प्रस्तूयताम्	आरम्भ करो ।
पाली	पांत, झुण्ड ।	प्रहरण	अस्त्र ।
पिच्छिका	मयूरपुच्छका पंखा ।	प्राङ्गण	आंगन, कम्पाउण्ड ।
पिञ्जरित	पीतवर्ण	प्लोष	दाह ।
पिण्डीकृत	एकत्रित, पुञ्जीभूत ।	फलक	लकड़ी का टुकड़ा, तरला ।
पिशुन	खल, सूचक ।	बहल	अधिक ।
पिशुनित	सूचित, प्रकटित, अनुभा-	ब्रह्मसूत्र	यज्ञोपवीत ।
	पित ।	भरतपुत्र	नट, अभिनेता ।
पिष्टातक	अवीर ।	भागधेय	भाग्य ।
पोवर	मांसल, स्थूल, भारी ।	भागिनेय	भाजा ।
पुरुषकार	पराक्रम, बहादुरी ।	भूमिका	वेष बनाया गया रूप ।
पुलक	रोमाञ्च ।	मकरकेतन	} कामदेव
श्रुतना	सेना ।	मकरकेतु	
प्रकृष्ट	उत्तम ।	मकरध्वज	
प्रजापति	ब्रह्मा ।	मध्यस्थ	बीचमें पड़नेवाला ।
प्रतिपाद्यति	देता है, सौंपता है ।	मन्त्रयति	बातें करता है, बोलता है ।
प्रतिपालयति	प्रतीक्षा करता है, इन्तजार करता है ।	मन्दुरा	वाजिशाला, अस्तबल ।
प्रतिभाति	मालूम पड़ता है ।	मरकत	एक मणि, नीलम ।
प्रतिवचन	जवाब, उत्तर	मर्दल	रुद्रङ्ग, एक बाजा ।
प्रतिष्ठापयति	पधराती है, स्थापित करती है	मसृण	चिक्कन ।
		मह	उत्सव ।

महाब्राह्मण	बड़ा ब्राह्मण (निन्दार्थ) ।	वर्म	कवच, जिरहबस्तर ।
महीध्र	पर्वत ।	वर्षवर	नपुंसक ।
महीयस्	बहुत बड़ा !	वलन	चलना ।
मानयति	आदर करता है ।	वलभी	छज्जा, छत ।
मानस	मानसरोवर, हृदय ।	वातावली	आंधी हवा का झोंका ।
मार्गण	बाण ।	वामन	बौना, छोटे कदका मनुष्य ।
मुकुलायि-	मञ्जरित, कोरकित ।	वारविलासिनी	वेश्या ।
मुखर	सशब्द, वाचाल ।	वास्यते	सुगन्धित किया जाता है ।
मुधा	व्यर्थ, मिथ्या ।	वासव	इन्द्र ।
मुषित	चुराया गया ।	वासित	सुगन्धीकृत ।
मृगालाञ्छन	चन्द्रमा ।	विग्रह	शरीर, शगड़ा ।
मृगाङ्क	कमलदण्ड	विच्छाय	उदास, म्लान ।
मृणालिका	कोमल ।	विजनीकृत	एकान्त, जनशून्य ।
मृदुल	पोंछा गया, मार्जित,	विज्ञान	बुद्धिमत्ता, कला ।
मृष्ट	हटाया गया ।	विटप	वृक्षशाखा
मेधावी	जिसकी स्मरणशक्ति	विटपी	वृक्ष ।
मेलक	भली हो वह ।	वितान	चंदोवा, फैलाव, विस्तार ।
मोदक	मिलाने वाला ।	पित्तेश	कुबेर ।
म्लापित	मिठाई, लड्डू ।	विदग्ध	चतुर, रसिक ।
यान	मुरझाया हुआ ।	विद्रुम	मूंगा ।
रतिमान	सवारी ।	विधुर	दुःखी ।
रथ्या	अनुरागी, रतिसे युक्त ।	विपाटल	रक्तवर्ण, तमतमाया हुआ ।
रभस	गली ।	विप्रतीप	उलटा, विरुद्ध ।
रुह	वेग, उत्साह ।	विप्रलब्ध	ठगाया हुआ, वञ्चित ।
ललाम	रुखड़ा ।	विभ्राजसे	शोभा पाती हो ।
लासा	रमणीय ।	विमर्द	मसला जाना ।
लालित	लाह ।	विलस	लज्जित, अपमानित ।
लीयन्ते	दुलारा, पोसा गया ।	विलेपन	चन्दन ।
वप्रलेप	छिपते हैं, लीन होते हैं ।	विविक्त	पवित्र, स्वच्छ, एकान्त ।
वर्तिका	जो नहीं भिट सके ऐसी	विशद	स्फुट ।
वर्धयति	लिखावट ।	विश्रब्ध	विश्रुत, अव्यग्र, इतमी-
	कुंची, बत्ती ।	विसंशुल	नान से ।
	बढाता है ।	विस्फारित	बिना क्रमके, गलत, असंगत ।
			फैला हुआ, विस्तारित ।

वांथिका	} गली, पांत ।	सञ्ज	तैयार ।
वीथी		सन्धि	मेल ।
वृषभ	बैल, प्रशंसा (उत्तरपद में रहने पर) ।	सन्निवेश	पड़ाव, स्थापन ।
वेदिका	वेदी ।	समावेशयितुम्	स्थापित करने के लिए ।
वेधस्	विधाता ।	समुद्रक	बक्सा ।
वैतालिक	दरवारी वन्दी, चारण ।	सम्पतन्	एक साथ आता हुआ ।
वैदग्ध्य	चातुरी, रसिकता ।	सम्भावन	पा लेना, आश्वासन देना ।
वैलक्ष्य	लज्जा, अपमान ।	सरोरुहिणी	कमलिनी ।
व्यग्र	बेचैन ।	सश्रीकता	शोभायुक्तता, रमणीयता ।
व्यपदेश	छल, बहाना ।	सहन	बरदास्त करना ।
व्यलीक	दुःख, आपत्ति ।	सहभू	स्वाभाविक, जन्मजात ।
व्याज	बहाना ।	सामाजिक	नाटक देखने के लिये उपस्थित जन ।
व्याहार	उक्ति ।	सारिका	मैना ।
शपे	शपथ करती हूं ।	सार्थ	दल, समुदाय ।
शरण	रक्षक, आश्रय, घर ।	सावष्टम्भ	गर्व के साथ ।
शातकुम्भ	सोना, सुवर्ण ।	साहसिक	साहसवाला, हठकमी ।
शिक्ष्य	सिखा दो ।	सिद्ध	जिसे अणिमादि आठों सिद्धियाँ प्राप्त हों वह महात्मा ।
शिरस्त्र	जंगो टोपी ।	सैन्दूर	सिन्दूर से रंगा या सिन्दूर-निमित्त ।
शिलीमुख	बाण, भ्रमर ।	स्थगयति	व्याप्त करता है ।
शृङ्गक	पिचकारी ।	स्मेर	विकसित, मुस्कुराता हुआ ।
शेखर	शिरोभूषण ।	स्वयंग्राह	अपनेसे पकड़ना, आलिङ्गन ।
श्यामल	काला ।	स्वस्तिवायन	आशीर्वाद प्राप्त करने के लिये दिया गया ब्राह्मणोपहार ।
श्रद्धालु	विश्वासी, आदर करनेवाला ।	हताश	मुआ, (क्रोधपूर्वक निन्दा में) मनोहर ।
श्री	लक्ष्मी, शोभा ।	हारि	हाथियों का झण्ड ।
संरम्भ	कोप, वेग ।	हास्तिक	अग्नि ।
संवाद	सन्देश ।	हुतबह	तिरस्कार, अतत्परता ।
संस्क	सटा हुआ, आसक्त ।	हेला	
संगीतक	नाच, गान और वाद्य मिलित रूप में ।		
सघटना	योजना, मिलाना ।		

नोट:—इस कोप में शब्दों के अर्थ वही दिये गये हैं जिससे प्रकरण का समन्वय हो जाय । इसका उपयोग सभी कर सकते हैं । अति प्रसिद्ध शब्द छोड़ दिये गये हैं ।

चौखम्बा सीरीज द्वारा प्रस्तुत विद्वत्सम्मानित ग्रन्थाः—

हिन्दी कठोपनिषद्-शाङ्करभाष्य । (मूल-भाष्य उभय की हिन्दी व्याख्या) व्याख्याकार—आचार्य कीर्त्यनिन्द झा	१०-००
मेघदूतम् । 'इन्दुकला' संस्कृत हिन्दी व्याख्या नोट्स (टिप्पणी) सहित व्याख्याकार— पं० वैद्यनाथ झा पूर्वमेघ ४-००, संपूर्ण	१०-००
संस्कृत साहित्य का इतिहास । डा० राजवंशसहाय हीरा	११-००
संस्कृत साहित्य का बृहत् इतिहास । डा० राजवंशसहाय हीरा प्र०	३०-००
हिन्दी ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्य । डा० कामेश्वरनाथ मिश्र (चतुःसूत्री)	१०-००
ऋतुसंहारम् । 'हरिप्रिया' संस्कृत-हिन्दी व्याख्योपेतम्	३-००
कादम्बरी-कथामुखम् । 'चन्द्रिका' संस्कृत हिन्दी व्याख्या सहित	७-००
नागानन्दनाटकम् । 'कल्याणी' संस्कृत-हिन्दी व्याख्या सहित	८-००
प्रबोधचन्द्रोदयम् । 'कल्याणी' संस्कृत-हिन्दी व्याख्या सहित	८-००
वेदान्तसारः । 'सारबोधिनी'—'विमला' संस्कृत हिन्दी टीका सहित	५-००
काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तिः । कामधेनु संस्कृत एवं विद्याधरी हिन्दी टीका सहित । तृतीय अधिकरणम् २-००, सम्पूर्ण	१०-००
कर्णभारम् । 'इन्दुकला'—संस्कृत-हिन्दी व्याख्योपेतम्	२-००
रत्नावलीनाटिका । 'प्रकाश' संस्कृत हिन्दी व्याख्या सहित	६-००
मालती-माधवम् । 'चन्द्रकला' संस्कृत-हिन्दी व्याख्या सहित	१२-००
मुद्राराक्षस-नाटकम् । 'शशिकला' संस्कृत हिन्दी टीका, नोट्स सहित	८-००
स्वप्नवासवदत्तम् । 'प्रबोधिनी' सं० हि० व्याख्या नोट्स, सहित	८-००
मृच्छकटिकम् । 'प्रबोधिनी' संस्कृत-हिन्दी व्याख्या सहित	१६-००
चैतन्यचन्द्रोदयनाटकम् । 'प्रकाश' हिन्दी व्याख्या सहित	१०-००
हनुमन्नाटकम् । 'विभा' संस्कृत-हिन्दी व्याख्या सहित	१०-००
प्रतिमा-नाटकम् । 'प्रकाश' संस्कृत-हिन्दी व्याख्या, नोट्स, सहित	६-००
विद्यापरिणयनम् । 'प्रकाश' संस्कृत-हिन्दी व्याख्या सहित	६-००
विदग्धमाधवम् । 'प्रकाश' हिन्दी व्याख्या सहित	६-००
विक्रान्तकौरवम् । 'प्रकाश' हिन्दी व्याख्या सहित	१२-००
प्रभावतीपरिणयः । 'प्रकाश' हिन्दी व्याख्या सहित	८-००
विक्रमाङ्कदेवचरितम् । 'सुचारु-सुरभि' संस्कृत-हिन्दी व्याख्या सहित	८-००
प्रसन्नराघवम् । 'विभा' संस्कृत-हिन्दी व्याख्योपेतम्	४-००
ध्वन्यालोकः । 'दीधिति' संस्कृत-हिन्दी व्याख्या सहित	१५-००

प्राप्तिस्थानं—चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, वाराणसी-२२१००१